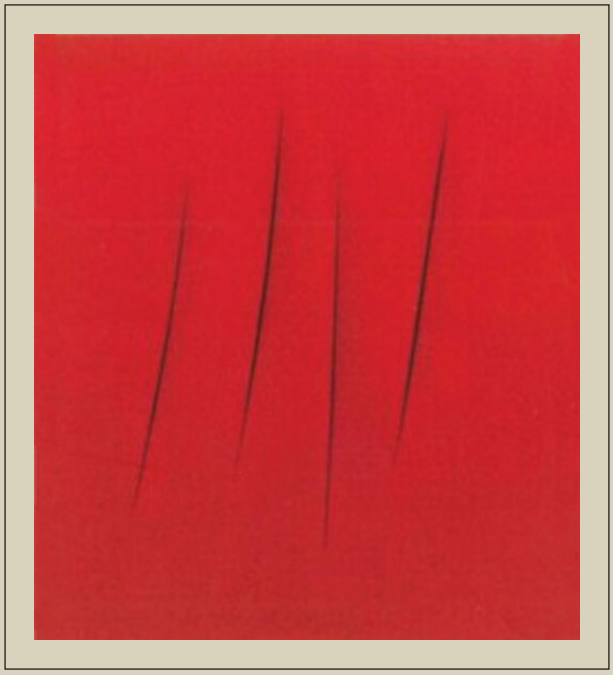
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΙΙ

ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Χρ. Βαρουξή - Μ. Κακεπάκη - Ν. Σαρρής -
Άγγ. Τραμουντάνης - Χ. Τσέκερης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας είναι αυτοχρηματοδούμενο έργο για την περίοδο 2018-2021 και εκπονήθηκε στο Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών.

Ομάδα έργου:
Χριστίνα Βαρουξή
Νίκος Γεωργαράκης
Μανίνα Κακεπάκη
Νίκος Σαρρής
Άγγελος Τραμουντάνης
Όλγα Τσακηρίδη
Χαράλαμπος Τσέκερης
Ιωάννα Τσίγκανου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΚΚΕ
www.ekke.gr, e-mail: ekdosis@ekke.gr

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΙΙ

ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΙΙ

ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Χριστίνα Βαρουξή

Μανίνα Κακεπάκη

Νίκος Σαρρής

Άγγελος Τραμουντάνης

Χαράλαμπος Τσέκερης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας ΙΙ.
Διακυβεύματα και προκλήσεις

Σελ. (17 x 24)

ISBN 978-960-6834-46-2

© Copyright 2021
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΚΚΕ)
Κρατίνου 9 και Αθηνάς, 10552 Αθήνα
www.ekke.gr
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
9, Kratinou & Athinas Str., 10552 Athens

Γλωσσική και τυπογραφική επιμέλεια: Κατερίνα Σάββα - Μαρία Τοπάλη - ΕΚΚΕ

Σχεδιασμός - σελιδοποίηση: Γιώργος Περγαντίνας - Εθνικό Τυπογραφείο
Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Εθνικό Τυπογραφείο
www.et.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Νίκος Δεμερτζής
Πρόλογος 9

Θεόδωρος Τσέκος
Εισαγωγικά:
Από τη μία κρίση στην άλλη. Μετάβαση και υπέρβαση (;) 11

Α ΑΞΙΕΣ, ΣΤΑΣΕΙΣ, ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

1. *Μάνος Τσατσάνης*
Ανθεκτικοί δημοκράτες: Νομιμοποίηση και νοηματοδότηση της δημοκρατίας στην ύστερη μνημονιακή περίοδο 39

2. *Κατερίνα Ηλιού, Μανίνα Κακεπάκη, Κωστής Πιερίδης*
Διαστάσεις εμπλοκής με την πολιτική και προσλήψεις για την ιδιότητα του πολίτη. Διαχρονικές συγκρίσεις σε έρευνα εφήβων της Αττικής (2010-2018) 69

3. *Περσεφόνη Ζέρη, Χαράλαμπος Τσέκερης, Θεόδωρος Τσέκερης*
Η κατασκευή της εικόνας της Ευρώπης και η ελληνική νεολαία στην ψηφιακή εποχή 101

4. *Τριαντάφυλλος Καρατράντος, Παναγής Παναγιωτόπουλος*
Μετά τη βία των πολλών: Μορφολογικά και κοινωνικά στοιχεία για την πολιτική βία στην ύστερη Μεταπολίτευση και ειδικότερα στην περίοδο 2015-2019..... 131

5. *Χριστίνα Βαρουξή*
Οι στάσεις των Ελλήνων για την πανδημία Covid-19: Ερευνητικά αποτελέσματα σε συνθήκες κοινωνικής, οικονομικής και υγειονομικής κρίσης 157

Β. ΚΟΜΜΑΤΑ, ΕΚΛΟΓΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

6. *Γιώργος Μπιθυμήτρης, Παναγιώτης Κουστένης*
Το Κόκκινο και το Μαύρο: Εργατική τάξη και εθνικισμός στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη 175

7. *Μανίνα Κακεπάκη*
Μεταξύ κόμματος και αγοράς: Η Κοινοβουλευτική Ομάδα της Νέας Δημοκρατίας πριν και μετά τις εθνικές εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019..... 211

8. *Κατερίνα Λουκίδου*
Ιχνηλατώντας την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά το 2015..... 231

Γ. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ, ΕΥΑΛΩΤΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

9. *Νίκος Σαρρής*
Η καταπολέμηση των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα: Αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου μέσω των ερευνητικών αποτελεσμάτων..... 253

10. *Ιωάννα Τσίγκανου, Ιουλία Λαμπράκη*
Προστασία δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών στην Ελλάδα..... 281

11. *Άγγελος Τραμουντάνης*
Η πολιτική για την ένταξη μεταναστών και αιτούντων/δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην Ελλάδα: Ιστορική αποτίμηση, προκλήσεις, προοπτικές 311

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ως εκ της αποστολής του, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) αναλαμβάνει την εκπόνηση ερευνών αναφοράς, τα αποτελέσματα των οποίων τροφοδοτούν με δεδομένα την ακαδημαϊκή κοινότητα των κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Παράδειγμα, η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, η Παγκόσμια Έρευνα Αξιών, η έρευνα των κοινωνικών τάσεων στην Ελλάδα για την περίοδο 1960-2000, όπως βεβαίως και η εμβληματική συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας του ευρωπαϊκού Νότου. Εκ παραλλήλου, αναλαμβάνει την έκδοση κειμένων αναφοράς που βοηθούν την ακαδημαϊκή κοινότητα στο έργο της, την πολιτεία εν γένει, αλλά και την κοινωνία πολιτών για τον σχεδιασμό τεκμηριωμένων δημόσιων πολιτικών. Σε τακτά χρονικά διαστήματα το ΕΚΚΕ εκδίδει το *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας* με τη συνδρομή του ερευνητικού του προσωπικού και εξωτερικών συνεργατών. Τον Ιούλιο του 2015 εγκαινιάστηκε η έκδοση *Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας*, σε μια συγκυρία όπου είχε προηγηθεί ο εκλογικός σεισμός του 2012 και η χώρα είχε βυθιστεί σε μια ολοπαγή κρίση, στην οποία διαφαίνονταν η χάλαση όλων σχεδόν των σταθερών του μεταπολιτευτικού οικονομικο-κοινωνικού μοντέλου καθώς και οι κανονιστικές του προκείμενες. Το *Πολιτικό Πορτραίτο* του 2015 περιελάμβανε πρωτότυπα κείμενα για τους αξιακούς και θυμικούς προσανατολισμούς, τα κόμματα και τις εκλογικές προτιμήσεις, την κοινωνία πολιτών και τα οργανωμένα συμφέροντα, τις δημόσιες πολιτικές, το επικοινωνιακό τοπίο, καθώς και τις συνταγματικές διαστάσεις της κρίσης.

Έξι χρόνια αργότερα, ύστερα από τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις (εθνικές εκλογές 2015 και 2019, ευρωεκλογές και αυτοδιοικητικές εκλογές 2019), η δημοσιονομική κρίση έχει περισταλεί αλλά βασικοί δείκτες της οικονομίας εξακολουθούν να προκαλούν ανησυχία. Το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, παρά τις αρχικές δυσοίωνες προβλέψεις, τυγχάνει ευρείας αποδοχής, η κομματική κοινοβουλευτική έκφραση του νεο-ναζισμού έχει εκλείψει (χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι δεν υφίσταται ακροδεξιό δυναμικό διαμαρτυρίας), φαίνεται δε να παγιώνεται ένας ήσσονος βαθμού δι-

κομματισμός, με τη διαίρεση μνημόνιο-αντιμνημόνιο να έχει κυριολεκτικά εξαφανιστεί. Ο πολιτικός βίος ρέει μέσω συνεχειών και ασυνεχειών –ενίοτε δε και ρήξεων– σε επίπεδο πολιτικής σκηνής, αλλά και όσον αφορά τους αξιακούς- πολιτικούς προσανατολισμούς των ανθρώπων με πυκνώσεις του ιστορικού χρόνου και εκπτυχώσεις της ατομικής και συλλογικής εμπειρίας στον δημόσιο χώρο.

Το δεύτερο αυτό *Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας* που, με την προτροπή και την υποστήριξη της διοίκησης του Κέντρου, εκδίδεται σε συνεργασία με το Εθνικό Τυπογραφείο, αποτυπώνει τις παραπάνω εξελίξεις με τον ίδιο πάντα τεκμηριωμένο τρόπο που χαρακτηρίζει τη δουλειά των ερευνητών του ΕΚΚΕ αλλά και των εξωτερικών συνεργατών μας.

Εκφράζοντας τις ευχαριστίες μου σε όλους τους συντελεστές του εγχειρήματος, θέλω να πιστεύω πως με την έκδοση αυτή το ΕΚΚΕ ανταποκρίνεται στην αποστολή του για άλλη μία φορά με τον καλύτερο δυνατό τρόπο δεδομένων των συνθηκών.

Καθηγητής Νίκος Δεμερτζής
Διευθυντής και Πρόεδρος του ΔΣ του ΕΚΚΕ

*Θεόδωρος Τσέκος**

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ:
ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗ (;)

1. *Μία μεταβατική περίοδος*

Στο χρόνο που μεσολάβησε από την έκδοση του πρώτου τόμου της σειράς του Πολιτικού Πορτραίτου η χώρα διέσχισε την τελευταία φάση μιας κρίσης και εισήλθε σε μια νέα. Η πρώτη οικονομική και κοινωνική, η δεύτερη υγειονομική στην βάση της με σημαντικότατες, ωστόσο, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Στο μεταίχμιο, λοιπόν, δύο κρίσεων ή στη μετάβαση από την μία στην άλλη, ο ανά χείρας δεύτερος τόμος επιχειρεί να ανιχνεύσει εκφάνσεις, αιτίες, επιπτώσεις και αναμενόμενες εξελίξεις σε κάποιες από τις διαστάσεις του πολιτικού.

1.1. *Η επιστροφή του πολιτικού διπολισμού*

Κατά το μεταβατικό αυτό διάστημα μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες εξελίξεις στη χώρα μας, υπό την οπτική της πολιτικής έρευνας, υπήρξε η συρρίκνωση του «στατιστικά ήσσονος» χώρου –στατιστικά και όχι πολιτικά– που δημιουργήθηκε την περίοδο της κρίσης από τη διατάραξη του δικομματικού συστήματος και την εμφάνιση μικρών κομμάτων σε όλα τα πεδία του πολιτικού φάσματος, δεξιά, κέντρο και αριστερά. Η χώρα μοιάζει να επανέρχεται στην κλασσική ισορροπία των δύο πόλων που διαταράχθηκε σοβαρά

* Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικών Ερευνών του ΕΚΚΕ.

μετά το ξέσπασμα της κρίσης χρέους το 2010. Στις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου του 2019 τα δύο μεγαλύτερα κόμματα, η Νέα Δημοκρατία και ο ΣΥΡΙΖΑ απέσπασαν από κοινού το 71,4% των ψήφων, ενώ συγκριτικά στις εκλογές του Μαΐου του 2012 είχαν μαζί αθροίσει 35,63% (18,85% η ΝΔ και 16,78% ο ΣΥΡΙΖΑ). Στη συνέχεια, στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 σημείωσαν συνολικό ποσοστό 56,55%, στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 συγκέντρωσαν το 64,15% και σε αυτές του Σεπτεμβρίου 2015 το 63,56% των ψήφων (35,46% ο ΣΥΡΙΖΑ και 28,10% η ΝΔ). Αντίθετα, από την έναρξη της Μεταπολίτευσης και ειδικά μετά τη σταθεροποίηση του διπόλου εξουσίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ, μεταξύ 1981 και 2009, τα ποσοστά του δικομματισμού είχαν κινηθεί σε επίπεδα 80 - 85%.[1] Η εξέλιξη αυτή επαναφέρει το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον η τομή του 2012 και συνολικά η δεκαετία 2010-2019 με τη συρρίκνωση του δικομματισμού σηματοδοτούν μια ριζική μεταβολή στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών ή αποτελούν απλώς μια παρένθεση σε έναν ιστορικά ανθεκτικό πολιτικό διπολισμό.[2]

1.2. *Μια «πολιτολογία της αισιοδοξίας»*

Ένα διαφορετικής τάξεως και ήσσονος ορατότητας αλλά επίσης αξιοπρόσεκτο, κατά την άποψή μας, ζήτημα της ίδιας περιόδου είναι η εμφάνιση στην Ελλάδα ενός ρεύματος σκέψης που θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ιστοριογραφία ή/και πολιτολογία της αισιοδοξίας. Η θεωρητική παραγωγή που οριοθετεί το εν λόγω ρεύμα είναι ακόμη περιορισμένη και, ασφαλώς, δεν είναι προφανής και δεδομένη η ανθεκτικότητά του. Ωστόσο, θα μπορούσε να σηματοδοτεί μια ρήξη –ή έστω μια εξισορρόπηση – με την έως τώρα κριτική προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης και των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών χαρακτηριστικών της χώρας. Διακρίνονται εδώ δύο συνιστώσες, η πρώτη αφορά την έμφαση στα επιτεύγματα και όχι στις αποτυχίες. Η δεύτερη συζητά κριτικά την αυτό-αντίληψη περί ελληνικής ιδιαιτερότητας.

Εναρκτήριο ερέθισμα μιας τέτοιας συζήτησης απετέλεσε το βιβλίο *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική* του Γιάννη Βούλγαρη, Ομότιμου Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου

---

1 Ο δικομματισμός ως αθροιστικό ποσοστό των δύο μεγαλύτερων κομμάτων κυμάνθηκε μεταπολιτευτικά ως ακολούθως: 74,79% το 1974, 67,18% το 1977, 83,94% το 1981, 86,67% το 1985, 83,41% τον Ιούνιο του 1989, 86,86% τον Νοέμβριο του 1989, 85,50% το 1990, 86,18% τον Οκτώβριο του 1993, 79,61% το 1996, 86,53% το 2000, 85,91% το 2004, 79,94% το 2007, ενώ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2009, τα δύο πρώτα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ (43,92%) και η Νέα Δημοκρατία (33,47%), είχαν συγκεντρώσει το 77,39% των ψήφων.

2 Βλ., σχετικά, Teperoglou and Tsatsanis, 2014.

Πανεπιστημίου και τέως Ερευνητή του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ. Στο βιβλίο αυτό ασκείται κριτική στην κυρίαρχη, κατά τον συγγραφέα, τάση υπερτονισμού των στοιχείων της καθυστέρησης, της υπανάπτυξης, εν τέλει, της αδυναμίας, η χώρα να παρακολουθήσει τους σύγχρονους μετασχηματισμούς και επιχειρείται μια νέα ματιά στα βασικά χαρακτηριστικά της εθνικής μας εξέλιξης. Επιλέγεται δε, για τη νέα αυτή προσέγγιση, η επανεξέταση του αναδεικνυόμενου ως κεντρικού, καθοριστικού αλλά μέχρι τώρα υποτιμημένου και διαστρεβλωμένου ρόλου του κράτους και της γεωπολιτικής στη διαμόρφωση της νεωτερικής Ελλάδας: η χώρα «κατασκευάστηκε από την γεωπολιτική της περιοχής και κατασκεύασε τον εαυτό της με την Πολιτική» εντασσόμενη στην νεωτερικότητα με όρους τόσο συγκρότησής της όσο και νομιμοποίησης της εξουσίας και σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι μέχρι τώρα πιστευόταν. Υπ' αυτήν την οπτική δεν αναδεικνύεται κάποιος «ελληνικός εξαιρετισμός», υπό μορφή αρνητικών ιδιομορφιών, αντιθέτως προτάσσονται οι νεωτερικές όψεις της εθνικής συγκρότησης και εξέλιξης.[3]

Στην ίδια γραμμή σκέψης εντάσσονται η σύνοψη της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού κράτους μεταξύ 1910-2001 που επιχείρησε ο Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος. Ο Σωτηρόπουλος (2019, σελ. 14-15) επισημαίνει ότι το ελληνικό κράτος «ακολούθησε …διάφορες τροχιές εκσυγχρονισμού συντονισμένο περισσότερο ή λιγότερο με τα ξένα υποδείγματα, άλλοτε με δική του βούληση, άλλοτε ύστερα από εξωτερικές πιέσεις και εξαναγκασμούς… Πάντοτε όμως σε σταθερό διάλογο με τα δυτικά εκσυγχρονιστικά διλήμματα και με διάθεση μεγαλύτερη ή μικρότερη να παρακολουθήσει τις διεθνείς εξελίξεις».

Ο συλλογικός τόμος που συν-επιμελήθηκαν οι Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής και Σ. Ριζάς (2020) περί κράτους και πολιτικής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα εισφέρει επίσης στη συγκρότηση της «αισιόδοξης» οπτικής. Γράφει ο Γ. Βούλγαρης στο εισαγωγικό κεφάλαιο με τίτλο «Ο διχασμένος 20ός αιώνας. Οι πολώσεις και ο μεγάλος μετασχηματισμός», αναφερόμενος στον πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό δυϊσμό, το δίπολο Ανατολής-Δύσης που χαρακτηρίζει, ή κατ' άλλους κατατρύχει, τη χώρα στην ιστορική διαδρομή της: «Νομίζω ότι η επιγραμματική διατύπωση της Έλλης Σκοπετέα, ότι η "Ανατολή" ποτέ δεν υπήρξε στρατηγική επιλογή για την Ελλάδα συνοψίζει την πραγματικότητα… Είναι λάθος να δίνουμε μια ουσιοκρατική υπόσταση στην "Ανατολή" - το ίδιο βέβαια και στην "Δύση"» [προφανώς ως αντίπαλο

3 Βλ. Βούλγαρης, 2019, σελ. 20 -21.

δέος].[4] Πολλές δε από τις εσωτερικές πολώσεις και αντιπαραθέσεις όπως ο εθνικός διχασμός αλλά και ο ελληνικός εμφύλιος ερμηνεύονται ως «διαφορές αντίληψης στο εσωτερικό της νεωτερικότητας».[5] Ως προς δε την καταγγελία της άδικης αντιμετώπισης της «μικρής πλην τιμίας Ελλάδος» από τους ισχυρούς του κόσμου αυτού, που αποτελεί ένα σύνηθες αφήγημα στην ελληνική κοινωνία, σημειώνεται (με αναφορά στον Κ. Κωστή): «…Όχι μόνο δεν υπήρξαμε a priori έθνος αδικημένο και κατατρεγμένο αλλά συχνά αντιμετωπιστήκαμε σαν το enfant gâté de l'histoire».[6]

Ιδιόμορφη, αλλά ενισχυτική, εν τέλει, της «αισιόδοξης» προσέγγισης είναι και η οπτική που υιοθετείται στον συλλογικό τόμο περί ελληνικού εξωτισμού που επιμελήθηκαν οι Παναγής Παναγιωτόπουλος και Δ.Π. Σωτηρόπουλος (2020). Εδώ η έμφαση δεν δίνεται στα στοιχεία σύγκλισης της χώρας με τη δυτική «κανονικότητα» αλλά σε εκείνα που τη διαφοροποιούν. Η ιχνηλάτηση των στοιχείων αυτών στη μακρά διάρκεια μέσα από προσεγγίσεις πολιτισμικής κοινωνιολογίας καταλήγει στη θέση ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους από το 2010 και εντεύθεν, ο ελληνικός εξαιρετισμός, δεν δομείται με όρους Ανατολής – Δύσης, αλλά συμμόρφωσης – αντίστασης σε κυρίαρχα πρότυπα (εθνική ανεξαρτησία, αντικαπιταλιστική στάση κ.ά.), άρα μέσα και πάλι μέσα από τη δυτική οπτική και ενταγμένη σε αντίστοιχα «δυτικοστραφή» αφηγήματα.

Μένει, λοιπόν, να αποδειχθεί κατά πόσον αυτή η «πολιτολογία της αισιοδοξίας» θα διαρκέσει συγκροτώντας μιαν εναλλακτική ή συμπληρωματική οπτική στην ανάλυση της κοινωνικο-πολιτικής και θεσμικής μας πραγματικότητας.

1.3. *Το πρόβλημα του ελληνικού εξαιρετισμού*

Σε κάθε περίπτωση η επίδρασή της θα είναι χρήσιμη αν καταφέρει να μετριάσει ή να σχετικοποιήσει τις αντιλήψεις περί ελληνικού εξαιρετισμού (εξεψιοναλισμού) που διαπνέουν, κατά το μάλλον ή ήττον, τις –στρατευμένες, π.χ., κομματικά κείμενα, αλλά και ανεξάρτητες– αναλύσεις για την ελληνική οικονομικο-κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Οι ιδιαίτερες συνθήκες ενός οικονομικό-κοινωνικού σχηματισμού και του πολιτικο-διοικητικού του συστήματος πρέπει ασφαλώς να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν σε κάθε απόπειρα κατανόησης της πραγματικότητας και παρέμβασης σε αυτήν. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι συνθήκες διεθνούς – και

4 Βούλγαρης, Κωστής και Ριζάς, 2020, σελ. 27.
5 Αυτόθι.
6 Όπ.π., σελ. 24.

πολύ περισσότερο ευρωπαϊκής– ολοκλήρωσης έχουν στις μέρες μας ενταθεί. Η περιβαλλοντική και οικονομική αλληλεξάρτηση των εθνικών κρατών αλλά των περιφερειακών συστημάτων είναι ισχυρότατη. Το ίδιο ισχύει, σε πιο περιορισμένη έκταση, και με το κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Η διεθνής διάχυση των μαζικών life-styles αλλά και η συγκλίνουσα εκλογική συμπεριφορά των οικονομικά μεσαίων και αδύναμων στρωμάτων (ανάδειξη ΛεΠέν, Όρμπαν, Φάρατζ, Μπολσονάρο, Τραμπ κ.λπ.) το αποδεικνύουν. Τα τεκταινόμενα, λοιπόν, σε εθνικό επίπεδο είναι σε μεγάλο βαθμό εθνικές εκφάνσεις διεθνών δυναμικών. Το ίδιο συνέβαινε άλλωστε και στο παρελθόν. Το ίδιο συμβαίνει με ακόμα μεγαλύτερη ένταση σήμερα.

Κατ᾽ αυτή την έννοια και οι ελληνικές ιδιαιτερότητες, όπως αυτές στις οποίες αναφέρεται ο Βούλγαρης, πρέπει ασφαλώς να καταγράφονται και να συνυπολογίζονται, χωρίς, όμως, να ερμηνεύονται ως κυρίαρχες συνθήκες εθνικού εξαιρετισμού. Να μην εκτρέπονται, δηλαδή, σε ένα αφήγημα που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα εν Ελλάδι συμβαίνοντα ως αποκλειστικά και μοναδικά και την ελληνική κοινωνία και οικονομία ως ιστορικά ξεχωριστές περιπτώσεις που δεν έχουν καμία σχέση με το διεθνές και ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και τις ευρύτερες δυναμικές τους. Μια τέτοια προσέγγιση μειώνει την ικανότητα κατανόησης και διορθωτικής παρέμβασης στα κακώς κείμενα.

1.4. *Οι πολιτικές της πανδημίας*

Δεν θα μπορούσε κανείς να διατρέξει τα πολιτικο-διοικητικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της περιόδου χωρίς να αναφερθεί στις επιδράσεις της πανδημίας. Βασικότερη εξ αυτών είναι η ενίσχυση της υγειονομικής κατ᾽ αρχάς αλλά –εξ αιτίας μιας αλυσίδας διατομεακών επιδράσεων– και της οικονομικής και κοινωνικής αβεβαιότητας, η οποία θέτει σημαντικά προσκόμματα στην άσκηση αποτελεσματικών δημοσίων πολιτικών, δεδομένου ότι η τελευταία βασίζεται στην προβλεψιμότητα.

Αντιθέτως, οι σχεδιαστές πολιτικής και οι αποφασίζοντες είναι τώρα υποχρεωμένοι όχι μόνο να ενεργούν υπό συνθήκες ιδιαίτερα υψηλού βαθμού απροσδιοριστίας των δημοσίων προβλημάτων, και ασφαλώς όχι μόνο των υγειονομικών, αλλά και να εργάζονται με σενάρια υψηλού βαθμού αβεβαιότητας, τα οποία προκύπτουν από τρία πεδία συναρτημένων ερωτημάτων και μεταβλητών σχετικά με:

1. Το πόσο θα διαρκέσει η πανδημία· το αν και το πόσο συχνά αυτή θα επανέρχεται· Σε ποια έκταση και προς ποιες κατευθύνσεις θα μεταλλάσσεται ο ιός· το πόσο γρήγορα και σε ποια έκταση θα διασφαλίζεται η ανοσία του πληθυσμού· το κατά πόσον και το πώς θα παραμείνουν αποτελεσματικά τα εμβόλια έναντι πιθανών μεταλλάξεων και για ποιο διάστημα.

2. Το κατά πόσον θα επηρεάσει ουσιαστικά την παραγωγή, τη ζωή,την οικονομία, την κοινωνία και κατ᾽ επέκταση τις αντίστοιχες τομεακές πολιτικές. Και ιδίως ποια θα είναι η έκταση και τα πεδία όπου θα εξαναγκαστούμε σε δραστηριότητες ήσσονος επαφής (low touch economy and society –low touch world).[7]

3. Το κατά πόσον η πανδημία θα παραμείνει στη συλλογική μνήμη μετά την επιστροφή στην (όποια) κανονικότητα, επηρεάζοντας την κοινή γνώμη και ασκώντας πιέσεις στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των τομεακών πολιτικών. Ενδεικτικά αξίζει εδώ να αναφερθεί πως η ισπανική γρίπη (1918 - 1920), η οποία προκάλεσε μεταξύ 20 και 60 και κατ᾽ άλλες εκτιμήσεις έως και 100 εκατομμύρια θανάτους παρέμεινε στη συλλογική μνήμη και αποτέλεσε πεδίο συχνών αναφορών και συγκρίσεων κατά την τρέχουσα πανδημία. Αντιθέτως, η ασιατική γρίπη (1957-1959), η οποία προκάλεσε 1 έως 2 εκατομμύρια θανάτους και η γρίπη του Χονγκ Κονγκ (1968 -1969) με 1 έως 4 εκατομμύρια θανάτους παρέμειναν ελάχιστα έως καθόλου στην κοινή μνήμη, διεθνώς. Οι πιθανότητες να παραμείνει στη συλλογική μνήμη η πανδημία Covid 19 –λόγω κοινωνικής απομάκρυνσης, οικονομικού και κοινωνικού lockdown και ύφεσης αλλά και λόγω διάχυσης πληροφοριών (πραγματικών και χαλκευμένων) και διαρκούς συζήτησης του θέματος μέσω των κοινωνικών δικτύων– είναι αυξημένες. Η συμπερίληψή της στη συλλογική μνήμη / αφήγηση του παρελθόντος θα επηρεάσει ασφαλώς περισσότερο και τη θεσμική ατζέντα και τις οργανωτικές λύσεις και τις ασκούμενες πολιτικές σε βάθος χρόνου.

Σε κάθε περίπτωση, η συνειδητοποίηση της ευαλωτότητας των κοινωνιών μας, ανεξαρτήτως έκβασης της τρέχουσας πανδημίας, και σε συνδυασμό με την πιθανότητα εμφάνισης στο μέλλον νέων πιο επικίνδυνων υγειονομικών απειλών, όπως και άλλων φυσικών ή/και ανθρωπογενών κίνδυνων, φαίνεται να καταγράφεται ήδη στη συλλογική συνείδηση αλλά και τη θεσμική ατζέντα. Αυτή η επιτακτική ανάγκη διαχείρισης του συλλογικού φόβου και οι συνακόλουθες προτεραιότητες απεμπλοκής από πιθανά blame-games ίσως εξηγούν σε κάποιο βαθμό το γεγονός ότι οι σχεδιαστές πολιτικής και οι αποφασίζοντες επέλεξαν παγκοσμίως, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, τα εκτεταμένα lockdowns αναλαμβάνοντας το ρίσκο της βαθειάς ύφεσης αλλά και την (επανα-) νομιμοποίηση των δημοσιονομικά επεκτατικών και αναδιανεμητικών εργαλείων πολιτικής, των οποίων η ιδεολο-

---

7 Βλ. σχετικά την έρευνα της IPSOS Ansons T., Murphy C., Naert S. and Strong C., Brand Rituals in a Low-Touch World. What's Next for Brands, 2020-04.

γική κυριαρχία αλλά και η εφαρμογή είχε υποχωρήσει, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Η αποδοχή μιας τέτοιας ευαλωτότητας μπορεί να παράξει δύο τύπους πιθανών απαντήσεων, εναλλακτικών αλλά και δυνητικά συμπληρωματικών. Η πρώτη θα μπορούσε να συνδέεται με μια στροφή προς την αυτάρκεια, από την ακραία ατομική μορφή της, όπως αυτή που πρεσβεύουν οι ελευθεριακοί (libertarians) ιδίως στις ΗΠΑ, έως μια πιο μετριοπαθή εκδοχή της με έμφαση στην τοπικότητα και με οικολογικό υπόβαθρο (small is beautiful, περιορισμό των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και συγκεκριμένα του ενεργειακού αποτυπώματος των αγαθών, λόγω μαζικής παραγωγής και των μαζικών μεταφορών του διεθνούς εμπορίου) ή ακόμα και την εθνική αυτάρκεια. Ως προς την τελευταία, ενδεικτική είναι η επιχειρηματολογία του Γάλλου Προέδρου Μακρόν σε συνέντευξή του στους Financial Times στις 17 Απριλίου 2020: «Όταν φοβόμαστε δεν θα στραφούμε στην Amazon, στην Google, στην παγκοσμιοποίηση, στον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Θα στραφούμε στη χώρα μας. Πιστεύω στη διεθνή συνεργασία αλλά οι άνθρωποι στρέφονται στη χώρα τους. Ανακαλύπτουμε έτσι ξανά τι είναι η εθνική κυριαρχία: Είναι ο Λεβιάθαν που μας προστατεύει». Ο (καλός) Λεβιάθαν του Εμμανουέλ Μακρόν, είναι άλλωστε το πλαίσιο που μπορεί να υποδεχθεί και να υποστηρίξει τη δεύτερη εκ των πιθανών απαντήσεων: τη στροφή προς τη συλλογικότητα, την άσκηση πολιτικών διά των οποίων η κοινότητα θα προστατεύσει τα μέλη της.

Η επιλογή μίας εκ των ως άνω λύσεων, ή συνδυασμών τους, είναι ενδεχομενική, εξαρτάται δηλαδή από τις πιθανές εξελίξεις περί την τρέχουσα πανδημία ή τις πιθανότητες εμφάνισης νέων, μεγάλης κλίμακας, κινδύνων. Δεν μπορούν να υπάρχουν λοιπόν τη στιγμή αυτή βεβαιότητες. Ωστόσο, η δραματική ανατροπή της βιωμένης «κανονικότητας» και το γεγονός ότι η πανδημία είναι ήδη ένα τεράστιο πειραματικό εργαστήρι για δημόσιες πολιτικές, με πιλοτικές εφαρμογές μεγάλης κλίμακας σε πραγματικές συνθήκες και με τίμημα βέβαια ανθρώπινες ζωές αλλά και σημαντικότατες επιπτώσεις στην οικονομία, επιτρέπει την εξαγωγή κάποιων αρχικών συμπερασμάτων ειδικά για ζητήματα που ενδιαφέρουν την πολιτική ανάλυση και συνδέονται με τη συγκρότηση των πολιτικών προτιμήσεων και τη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς.

Αυτό που έχουμε ήδη μάθει, αναμενόμενο άλλωστε, είναι πως η ανάγκη διαχείρισης κινδύνων μεγάλης κλίμακας και μάλιστα σε περιβάλλον αυξημένης αβεβαιότητας επαναφέρει στο επίκεντρο τη σχέση με το κράτος και τη δημόσια εξουσία. Η εκ των πραγμάτων επανεξέταση της σχέσης αυτής ενερ-

γοποιεί δύο δυναμικές και δύο εναλλακτικούς τύπους στάσεων και συμπεριφορών καθοριζόμενων τόσο από την κοινωνική/οικονομική τοποθέτηση των υποκειμένων (τη θέση τους στην παραγωγή και την αγορά εργασίας, το εισόδημά τους) αλλά και από πολιτισμικές/αξιακές παραμέτρους.

Σχηματικά θα μπορούσαμε να ορίσουμε την πρώτην εξ αυτών ως «επιστροφή στο κράτος». Η αναδίπλωση στην προστασία του [εθνικού (;)] κράτους συνεπιφέρει αύξηση της βαρύτητας της εν γένει δημόσιας παρέμβασης, άρα των δημοσίων πολιτικών και ειδικότερα των διαδικασιών του σχεδιασμού τους (προγραμματισμός, έλεγχος, αξιολόγηση, ανατροφοδότηση).

Η δεύτερη μπορεί να οριστεί ως «εξω-συστημική αντίδραση» και συνίσταται στην ενίσχυση της αμφισβήτησης του υφιστάμενου πλαισίου διαχείρισης των κοινών υποθέσεων, που εκδηλώνεται ως μείωση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, στην επιστήμη και εν γένει στον νεωτερικό ορθολογισμό. Η άρνηση του Sars-Cov-2 ως κοινού και γενικευμένου κινδύνου με αμφισβήτηση της θνησιμότητας, με απόψεις περί εργαστηριακής κατασκευής του ιού ως εργαλείου μαζικής χειραγώγησης, με το αντι-εμβολιαστικό κίνημα και με λοιπές θεωρίες συνωμοσίας, εγγράφεται σε λογικές ρήξης με / και εξόδου από το «κατεστημένο», το οποίο εκλαμβάνεται ως κυριαρχία και επιβολή των «ισχυρών», ως παραβίαση των προσωπικών ελευθεριών και δικαιωμάτων και της ατομικότητας των επιλογών. Μια τέτοια τοποθέτηση συνιστά μετακίνηση από την προοπτικής μιας ενδο-συστημικής ανατροπής ή μεταρρύθμισης στην επαγγελία της εξω-συστημικής καταστροφής.

Η όξυνση της πολιτισμικής διαφοροποίησης, η οποία μοιάζει να λαμβάνει την μορφή ενός «πολιτισμικού πολέμου»,[8] παράγει ή ενισχύει εντός των συγχρόνων κοινωνιών αντιθέσεις που συνδέονται μεν και με τη θέση στην παραγωγή και το προκύπτον εισόδημα αλλά όχι απαραιτήτως με την κλασσική έννοια της ταξικής ή οικονομικο-κοινωνικής διαφοροποίησης. Μια ενδεχόμενη ευρεία ρήξη με το πνεύμα της νεωτερικότητας θα δημιουργούσε κινδύνους συνοχής και ομαλής αναπαραγωγής των κοινωνιών.[9] Για

8 Η έννοια που εισήχθη από τον James Davison Hunter (1991) και ξανασυζητήθηκε δεκαπέντε χρόνια αργότερα, από τον ίδιο και τον Alan Wolfe (2006) προκάλεσε ευρύτατη συζήτηση μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων μιας προσέγγισης που εστιάζει στις πολιτισμικές αντιθέσεις και όχι σε οικονομικές ή κοινωνικές μεταβλητές. (Βλ. και Williams, 1997· Imber, 2001). Η προβληματική των «πολιτιστικών πολέμων» παραμένει ακόμη εντόνως αμερικανο-κεντρική, θα μπορούσε, ωστόσο, με τις αναγκαίες προσαρμογές να καταστεί ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης και σε διαφορετικά περιβάλλοντα.

9 Κάποιες πρώτες εκλογικές ενδείξεις, ωστόσο, δεν επιβεβαιώνουν την αντοχή τέτοιων πολιτικών δυναμικών. Ένα ενδιαφέρον εύρημα από τις περιφερειακές εκλογές που διεξήχθησαν στη Γαλλία τον Ιούνιο του 2021 είναι πως μια πανσπερμία ανεξάρτητων περιφερειακών ψηφοδελτίων που συγκροτήθηκαν από «κορωνο-σκεπτικιστές» (αρνητές του κο-

την εξομάλυνση μιας τέτοιας κατάστασης απαιτούνται, σε κάθε περίπτωση, συνδυασμένες και αποτελεσματικές δημόσιες πολιτικές στο υγειονομικό οικονομικό, κοινωνικό, εργασιακό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό πεδίο. Για την άσκηση αυτών των πολιτικών είναι κρίσιμη η διαθεσιμότητα και η αξιοποίηση επαρκών και αξιόπιστων κοινωνικών δεδομένων, γεγονός που αναδεικνύει τον κεντρικό ρόλο της κοινωνικής και πολιτικής έρευνας.

1.5. *Η διαχείριση «δυσεπίλυτων» προβλημάτων (wicked problems)*

Η άσκηση δημόσιας πολιτικής γίνεται πάντοτε με μεγαλύτερους ή μικρότερους βαθμούς ενδεχομενικότητας. Στις δεδομένες, όμως, συνθήκες η ενδεχομενικότητα δεν είναι συγκυριακή ή/και τομεακή αλλά προκύπτει από γενικά και κυρίαρχα χαρακτηριστικά της περιόδου, που συνοψίζονται ως Ρευστότητα, Αβεβαιότητα, Πολυπλοκότητα και Αμφισημία (a VUCA World-Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity).[10] Είναι δε τόσο εκτεταμένη που καταλήγει να ακυρώνει τα σταθερότυπα πρόσληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως τώρα από τα οικονομικά και πολιτικά υποκείμενα και κατ᾽ επέκταση να περιορίζει δραστικά την ικανότητα πρόβλεψης σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων των ατόμων, των οργανωμένων ομάδων αλλά και των ίδιων των θεσμών. Οδηγούμαστε, έτσι, σε άσκηση δημοσίων πολιτικών υπό συνθήκες υπέρμετρου πολλαπλασιασμού των λεγομένων «δυσεπίλυτων προβλημάτων» (wicked problems).

Ως «δυσεπίλυτα» χαρακτηρίζονται κατά τους Rittel και Webber (1973, σελ. 155-169) σύνθετα δημόσια προβλήματα με περιορισμένη συμφωνία για τη νοηματοδότησή τους, με αποκλίσεις αξιών και αντιλήψεων των εμπλεκο-

---

ρωνοϊού, αντιεμβολιαστές και λοιπές ομάδες ιδεολογικά συνδεδεμένες και με το κίνημα των κίτρινων γιλέκων) απέτυχε πλήρως να καταγράψει έστω και την ελάχιστην εκλογική ισχύ. Κανένα εξ αυτών δεν κατόρθωσε να υπερβεί το 1% και τα περισσότερα κινήθηκαν γύρω στο 0,5%. Η δυσαρέσκεια εκφράστηκε μέσω της αποχής σε ποσοστά που προσεγγίζουν εθνικά το 70% και είναι ακόμη υψηλότερη στα «λαϊκά προάστια» και σε ζώνες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Αποδεικνύεται, επίσης, ότι η γενικευμένη ανασφάλεια εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό και για όσους επέλεξαν να προσέλθουν στις κάλπες, να τροφοδοτεί την περίφημη «συσπείρωση γύρω από τη σημαία» («rally ‘‘round the flag” effect»), η οποία δεν αφορά απαραιτήτως την κυβερνώσα παράταξη αλλά ευρύτερα τις θεωρούμενες ως έγκυρες και αξιόπιστες πολιτικές δυνάμεις, ενδεχομένως και με αναγωγή στην εικόνα και την εμπειρία του παρελθόντος (εν προκειμένω γκωλικούς και σοσιαλιστές στην Γαλλία). Αντίθετα, πειραματικές, ριζοσπαστικές προτάσεις που προσπαθούν να αξιοποιήσουν την ανασφάλεια με αποτέλεσμα να την αναπαράγουν και να την πολλαπλασιάζουν δεν φαίνεται, ακριβώς για αυτόν τον λόγο, να αποκτούν πολιτική επιρροή. Βλ., σχετικά, Régionales: mais où sont passés les corona-sceptiques?. (2021, Juin 20). *Marianne*.

10 Βλ. ενδεικτικά, Schick, Hobson and Ibisch, 2017· Worley and Jules, 2020, σελ. 279-283.

μένων περί τη φύση και την αντιμετώπισή τους, με εμπλοκή πολλών ανταγωνιστικών συμφερόντων στον χειρισμό τους και στις επιπτώσεις τους, με αιτίες πολλαπλές που δεν εντοπίζονται και δεν κατανοούνται εύκολα, με σύνθετες τεχνικές πτυχές που γεννούν αβεβαιότητα χειρισμού αλλά και με θεσμική πολυπλοκότητα και εκτενείς συναρμοδιότητες υπηρεσιών. Τα δυσεπίλυτα προβλήματα κατά κανόνα εμπίπτουν ταυτόχρονα σε περισσότερα τομεακά πεδία και απαιτούν από τους σχεδιαστές και αποφασίζοντες να θέσουν και να επιτύχουν παράλληλα διαφορετικούς στόχους.

Για την αντιμετώπιση των «δυσεπίλυτων προβλημάτων» απαιτείται, λοιπόν, αυξημένη ικανότητα τεκμηρίωσης και ετοιμότητα για διάλογο και οριζόντιο συντονισμό, μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες σε περισσότερο συνεργασιακή και λιγότερο ανταγωνιστική κατεύθυνση. Ωστόσο, τα πολιτικο-διοικητικά συστήματα διεθνώς δεν είναι κατά κανόνα προετοιμασμένα για εντατικοποίηση της χρήσης των δύο αυτών κρίσιμων μηχανισμών –της τεκμηρίωσης και της συμμετοχής– δεδομένου ότι, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, η αξιοποίησή τους ήταν ήδη ανεπαρκής ακόμα και υπό τις συνθήκες της (παλαιότερης) κανονικότητας.

Οι έκτακτες και επείγουσες συνθήκες διαχείρισης της πανδημίας θέτουν μετ᾽ επιτάσεως ορισμένα κεντρικά ζητήματα ως προς την άσκηση δημοσίων πολιτικών.

- Πρώτον, υπενθυμίζουν την κρισιμότητα των αναλύσεων κόστους - οφέλους εν όψει της λήψης αποφάσεων, εν προκειμένω γύρω από ένα κεντρικό δίλημμα : ανθρώπινη ζωή vs οικονομική ύφεση, όπου και η δεύτερη εναλλακτική δεν στερείται ανθρωποκεντρικών στοιχείων, δεδομένου ότι η ανάπτυξη διαμορφώνει το συνολικό ευ ζην αλλά και επηρεάζει την προστασία των πλέον αδύναμων οικονομικά κοινωνικών ομάδων.
- Δεύτερον, εξοικειώνουν και τις εμπλεκόμενες υπηρεσίες αλλά, ιδίως, το ευρύ κοινό με τις έννοιες και τις πρακτικές της άσκησης δημόσιας πολιτικής βάσει τεκμηρίωσης (evidence based policy making). Η επιχειρησιακή και επικοινωνιακή διαχείριση της πανδημίας επέβαλαν την τεκμηρίωση των αποφάσεων και ιδίως εκείνων που συνεπάγονταν περιορισμούς επιλογών και δικαιωμάτων. Παρήχθη και δημοσιοποιήθηκε πληθώρα στατιστικών, κατανοήθηκε η ανάγκη διευκρίνισης συναφών εννοιών που άπτονται επί μέρους διαστάσεων του προβλήματος (π.χ. διάκριση μεταξύ θνητότητας και θνησιμότητας), έγινε αντιληπτή η χρήση δεικτών για την επιλογή λύσεων και την παρακολούθηση της εφαρμογής τους (όπως, για παράδειγμα, οι δείκτες Ro και Rt που αποτυπώνουν τον ρυθμό αναπαραγωγής του ιού). Κατ΄ αυτόν τον τρόπο αναδείχθηκαν ο πολύ-παραγοντικός χαρακτήρας των προβλημάτων και η σπουδαιότητα της χαρτογράφησης των σχέσεων

αιτίου – αιτιατού και έγινε κατανοητό, ή τουλάχιστον αποδεκτό, το ότι η γεωγραφική ή τομεακή ανομοιομορφία ενός κοινού προβλήματος επιβάλλει και διαφοροποιημένους χειρισμούς αντιμετώπισής του.

• Τρίτον, και ιδιαίτερα σημαντικό για την πολιτική και κοινωνική ανάλυση, οι κοινωνικές μεταβλητές αποκτούν κεντρικό ρόλο στην άσκηση δημόσιων πολιτικών δεδομένου ότι οι άμεσοι (κοινωνική αποστασιοποίηση – social distancing) αλλά και οι μακροπρόθεσμοι περιορισμοί (η πιθανή μετάβαση σε μια οικονομία και κοινωνία της «ήσσονος επαφής» – low touch economy and society) περιορίζουν τις δυνατότητες διασφάλισης ενός τουλάχιστον μέρους των αναγκαίων αξιών χρήσης, ιδίως στις υπηρεσίες (εστίαση, ψυχαγωγία, άθληση, μετακινήσεις, προσωπικές υπηρεσίες) μέσα από τους υφιστάμενους μηχανισμούς παραγωγής και διαύλους διανομής που είχαν αναπτυχθεί χωρίς τη μέριμνα της «ήσσονος επαφής». Η αναδιάταξη των παραγωγικών και διανεμητικών διαδικασιών θα συνεπιφέρει μεταβολές διαπροσωπικών σχέσεων και συλλογικών διαδράσεων, ενώ ο πιεστικός χαρακτήρας των προβλημάτων επιβάλλει ταχύτερες λύσεις υποβαθμίζοντας τις δυνατότητες αυτορρύθμισης της κοινωνίας των πολιτών και της αγοράς. Άρα η άσκηση αποτελεσματικών δημοσίων πολιτικών απαιτεί πλέον συστηματικό σχεδιασμό και συντονισμό και κατά συνέπεια επαρκή και αξιόπιστα δεδομένα πολιτικών και κοινωνικών ερευνών.

2. *Οι δυναμικές της υπέρβασης*

Το ερώτημα που προκύπτει από τις παραπάνω σκέψεις είναι το κατά πόσον η υγειονομική κρίση και οι εκτεταμένες συνέπειές της αλλά και μια σειρά τεχνολογικών, οργανωσιακών και κοινωνικών μεταβολών, που συνδέονται με τη δραματική έκρηξη ψηφιακών εφαρμογών στην παραγωγή αλλά και γενικότερα στην ανθρώπινη καθημερινότητα, θα μεταβάλουν δραστικά τις κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές ανοίγοντας μια νέα ιστορική περίοδο διεθνώς και για τη χώρα μας. Ακολουθούμε μια διαδρομή υπέρβασης της έως τώρα κανονικότητας εισερχόμενοι σε μια «νέα εποχή»; Και αν ναι, ποια αξιακά και ερμηνευτικά αφηγήματα αντιπαρατίθενται εντός αυτής;

2.1. *Η διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων και συμπεριφορών*

Ποια είναι τα βασικά στοιχεία που θα συνθέσουν, δυνητικά, το νέο κυρίαρχο κατά την τρέχουσα περίοδο –περίοδο οπωσδήποτε μεταβατική αλλά πιθανότατα και περίοδο υπέρβασης– πολιτικό αφήγημα; Θα μπορούσαμε εδώ να ανιχνεύσουμε δύο εναλλακτικές διαδρομές προς τη συγκρότησή του.

Η πρώτη δίνει έμφαση στη σταθεροποίηση και βελτίωση της υπάρχου-

σας κατάστασης. Το επιχείρημα είναι πειστικό όχι μόνο για όσους ευνοούνται από την υφιστάμενη πραγματικότητα αλλά και για όσους πιστεύουν ότι έχουν τις προϋποθέσεις να επιτύχουν εντός αυτής. Εκείνους δηλαδή που αναζητούν ισότητα (κατ᾽ ελάχιστο) ευκαιριών. Είναι, λοιπόν, ένα μήνυμα που εύκολα πείθει τους δυναμικούς και τους αισιόδοξους. Γι᾽ αυτό και βρίσκει ευήκοα ώτα και σε μεγάλο μέρος της νεολαίας. Πρόκειται για μια αφήγηση που εστιάζει στην καινοτομία, στη δημιουργικότητα, στην ανάπτυξη (που μπορεί να είναι και ισόρροπη – η οικονομία της αγοράς έχει αποδείξει το πόσο ευπροσάρμοστη μπορεί να είναι και το ότι είναι σε θέση να υποστηρίξει μορφές συλλογικής οργάνωσης που, υπό όρους, μπορεί να γίνονται κοινωνικά περιεκτικές), στην αισιοδοξία για το μέλλον.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τα οικονομικό-κοινωνικά στρώματα που δεν ευνοούνται από την υφιστάμενη κατάσταση και ιστορικά (συν-) αποτελούσαν το παραδοσιακό εκλογικό ακροατήριο της σοσιαλδημοκρατίας, η οποία τα προσήλκυε με τις αναδιανεμητικές της πολιτικές, ένα μη ευκαταφρόνητο μέρος τους στρέφεται πλέον προς τα πολιτικά αφηγήματα των λαϊκισμών, σε εκείνα δηλαδή που ελκύουν υποσχόμενα επιστροφή στον εθνικό προστατευτισμό και στη σιγουριά του παρελθόντος.

Η διεθνής εμπειρία, από τις ΗΠΑ του Τραμπ και τη Βραζιλία του Μπολσονάρο αλλά και από χώρες πολύ εγγύτερα σε μας, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Ουγγαρία αλλά και η Γερμανία του AfD και η Βρετανία του Brexit, μας δείχνει πως ο φόβος που στρέφει ευρύτερα στρώματα προς τον αμυντικό εθνολαϊκισμό δεν είναι στενά και βραχυπρόθεσμα οικονομικός. Συνδέεται με ευρύτερες πολιτισμικές / ταυτοτικές ανασφάλειες που προκύπτουν από την παγκοσμιοποίηση, την πολυπολιτισμική εξέλιξη παραδοσιακών κοινωνιών, το νέο τεχνολογικό περιβάλλον, την αυτοματοποίηση της παραγωγής και την απώλεια ποιοτικών θέσεων εργασίας, την ενίσχυση της εργασιακής επισφάλειας, την έλλειψη ισορροπίας μεταξύ εργασίας και οικογενειακής/προσωπικής ζωής κ.λπ. Με βάση την παρατήρηση αυτή, λογικά συνάγεται πως οι κλασσικές αναδιανεμητικές πολιτικές (και ο νομιμοποιητικός πολιτικός τους λόγος) δεν επαρκούν πλέον να αντισταθμίσουν την γενικευμένη ανασφάλεια των εν λόγω κοινωνικών στρωμάτων.

2.2. *Οι δημόσιες πολιτικές από τον Κέυνς στον Κοντράτιεφ*

Σοσιαλδημοκρατικά αλλά και φιλελεύθερα πολιτικά κόμματα στην Ευρώπη κυρίως, αλλά όχι μόνο, είχαν κατορθώσει ιστορικά να συγκλίνουν σε μια σύνθεση της ανάπτυξης μέσω της αγοράς με την κοινωνική ισορροπία μέσω αναδιανεμητικών πολιτικών. Υλοποιώντας, ιδίως μεταπολεμικά, την «κοι-

νωνική οικονομία της αγοράς», ιδέα που προήλθε μεν από τους Γερμανούς χριστιανοδημοκράτες του Έρχαρτ, αλλά εφαρμόστηκε στην ουσία της και από τους σοσιαλδημοκράτες.

Καταγράφεται, επίσης, μια ευρύτερη σύγκλιση απόψεων ως προς το ότι η ανοιχτή και (πραγματικά) ανταγωνιστική αγορά είναι καταλληλότερη των συγκεντρωτικών μηχανισμών οικονομικού σχεδιασμού για την παραγωγή αγαθών και την αξιοποίηση της καινοτομίας στην παραγωγική διαδικασία. Από την άλλη, γίνεται αποδεκτό ότι η δημόσια εξουσία φαίνεται να είναι αποτελεσματικότερη στη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος, νοουμένου ως εξισορρόπηση των επί μέρους κοινωνικών συμφερόντων και προστασία των αδυνάμων κοινωνικών ομάδων, ως προάσπιση της ισορροπίας των οικοσυστημάτων, ακόμη και ως διασφάλιση του ανταγωνισμού απέναντι στις ίδιες τις δυνάμεις της αγοράς, όπου αυτές τείνουν στην ολιγοπωλιακή /μονοπωλιακή συγκέντρωση.

Η αγορά και η αναδιανομή αποτέλεσαν λοιπόν τα ενεργά συστατικά μιας ρεαλιστικής πολιτικής που κυριάρχησε στην Ευρώπη, εν πολλοίς από την άμεση μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα, περισσότερο κατά την πρώτη τριακονταετία, και λιγότερο μετά την πετρελαϊκή κρίση στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού και την αμφισβήτηση των κεϋνσιανών ιδεών. Ασφαλώς, το ακριβές μίγμα αγοράς και αναδιανεμητικών πολιτικών καθορίζονταν από την εκάστοτε οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Οι κοινωνικές πολιτικές είναι άλλωστε περισσότερο αναγκαίες κατά τις περιόδους ύφεσης και οι δημοσιονομικες παρεμβάσεις αναμένεται να λειτουργούν αντικυκλικά. Αυτή άλλωστε είναι και η ουσία των κεϋνσιανών πολιτικών. Αντίθετα, αυτό που σήμερα απαιτεί ουσιαστική προσαρμογή στις συνθήκες της νέας εποχής είναι το μακροσκοπικό περιεχόμενο των δημοσίων πολιτικών τόσο προς την αγορά όσο και προς την κοινωνία.

Οι ρυθμιστικές και αναδιανεμητικές πολιτικές χρειάζεται να επαν-εστιαστούν όχι με βάση τους βραχυπρόθεσμους, αναπτυξιακούς – υφεσιακούς, κύκλους αλλά τους μακροχρόνιους κύκλους, εκείνους που μελέτησε ο Ρώσος (σοβιετικός στην εποχή του) οικονομολόγος Νικολάι Κοντράτιεφ και επαν-επεξεργάστηκε αργότερα ο Γιόζεφ Σουμπέτερ.[11] Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι μείζονες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές επέρχονται εξαιτίας της μεταβολής του εκάστοτε μακροχρόνια (σε βάθος μισού περίπου αιώνα) κυρίαρχου τεχνολογικού παραδείγματος. Ακριβώς, σε μια τέτοια

11 Βλ., ενδεικτικά, Köhler, 2012· Barnett, 2016· Dannequin, 2020.

περίοδο μείζονος τεχνολογικής μεταβολής, σε ένα νέο «Υπέρ-κύκλο» ή ένα νέο «Κύμα» Κοντράτιεφ, φαίνεται ότι έχουν εισέλθει οι αναπτυγμένες κοινωνίες τα τελευταία χρόνια.

Ο συνδυασμός της αυτοματοποίησης των παραγωγικών διαδικασιών και της «απο-υλοποίησης» των διοικητικών και συναλλακτικών διαδικασιών (αλλά και μεγάλου μέρους των καταναλωτικών πρακτικών, όπως η ενημέρωση, η ψυχαγωγία κ.λπ.) έχουν ήδη όχι μόνον μεταβάλει δραστικά την τεχνολογική βάση της παραγωγής αλλά και έχουν ανατρέψει σε μεγάλο βαθμό τα πρότυπα κατανάλωσης όπως και τα μοντέλα απασχόλησης που κυριάρχησαν εδώ και πολλές δεκαετίες.

2.2.1. *Παραγωγή χωρίς (;) ανθρώπινη εργασία*

Τεχνολογίες, όπως αυτή του «διαδικτύου των πραγμάτων» και της βιομηχανίας 4.0, των τρισδιάστατων εκτυπωτών, της τεχνητής νοημοσύνης, των μεγάλων βάσεων και της εξόρυξης δεδομένων, της βιοπληροφορικής και της νευροπληροφορικής, της διαδικαστικής και οργανωσιακής διαλειτουργικότητας και της συνεργασιακής και αποκεντρωμένης λήψης αποφάσεων κ.λπ., συνεπιφέρουν σταδιακά σημαντικές αλλαγές στον ευρύτερο τρόπο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Και η διαδικασία αυτή έχει ουσιαστικά μόλις αρχίσει. Οι ρυθμοί της προβλέπεται να επιταχυνθούν και οι επιπτώσεις της να εμβαθυνθούν.

Μέσα σε ένα τέτοιο τεχνολογικό πλαίσιο, ή καλύτερα επάνω σε ένα τέτοιο «κύμα Κοντράτιεφ», οι οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να σχεδιαστούν λαμβάνοντας υπόψη ότι οδεύουμε προς μια παραγωγική βάση υψηλότατων επιδόσεων με ταυτόχρονη μείωση της ζήτησης για ανθρώπινη εργασία, προς ένα παραγωγικό μοντέλο, το οποίο θα μεγιστοποιεί τις εκροές του απαιτώντας διαρκώς μειούμενες εργασιακές εισροές. Μια οικονομία, λοιπόν, και μια κοινωνία που, σε βάθος χρόνου, θα χρειάζονται λιγότερη, κατά πάσα βεβαιότητα πολύ λιγότερη, ανθρώπινη εργασία.

Σε αυτή την προοπτική, ένα από τα βασικά προβλήματα που θα πρέπει να επιλυθούν είναι το πώς θα διανέμεται ο παραγόμενος υλικός πλούτος σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό έξω από τους υφιστάμενους μηχανισμούς κατανομής εισοδήματος. Σήμερα το εισόδημα κατανέμεται με βάση τη συμμετοχή των συντελεστών παραγωγής, και ειδικότερα του ενός εξ αυτών, της εργασίας, στην παραγωγική διαδικασία (κατανομή τροποποιούμενη βέβαια μέσω διορθωτικής αναδιανομής από τους μηχανισμούς εξουσίας). Η ανάγκη για διαφορετικό τρόπο κατανομής προκύπτει από το γεγονός

ότι οι αυτοματισμοί θα παράγουν ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των αξιών χρήσης, το οποίο μακροπρόθεσμα σε ορισμένους παραγωγικούς κλάδους μπορεί δυνητικά να τείνει προς το 100%. Ακόμη και προσεγγίσεις που υποστηρίζουν ότι η απώλεια θέσεων εργασίας δεν αποτελεί (ακόμη;) πρόβλημα αποδέχονται το γεγονός ότι η εργασία μέσου επιπέδου δεξιοτήτων, που προσέφερε τον μεγάλο όγκο της απασχόλησης, ιδίως στην μεταποίηση, μειώνεται σταθερά την τελευταία εικοσαετία στις χώρες του ΟΟΣΑ. Επί του παρόντος φαίνεται ότι η ζήτηση διατηρείται, από τη μια πλευρά, για επαγγέλματα εντάσεως γνώσης και υψηλής εξειδίκευσης, δηλαδή για θέσεις που τοποθετούνται στα ανώτερα κλιμάκια της εισοδηματικής –και κοινωνικής– πυραμίδας, άρα είναι συγκριτικά περιορισμένες αριθμητικά, και, από την άλλη, για βοηθητικά και χειρωνακτικά επαγγέλματα χαμηλής εξειδίκευσης στη βάση της πυραμίδας (BoP - Bottom of the Pyramid), κατά κανόνα κακοπληρωμένα, επισφαλή και χαμηλού κύρους. Τα επαγγέλματα μέσης εξειδίκευσης, που προσφέρουν ειδικά στις αναπτυγμένες χώρες τον μεγάλο όγκο της απασχόλησης, υποκαθίστανται σταδιακά από αυτοματισμούς. Και αυτό συμβαίνει όχι μόνο στη μεταποίηση με τις εφαρμογές της ρομποτικής, την τρισδιάστατην εκτύπωση κ.λπ. αλλά και στις διοικητικές εργασίες χάρη στους αυτοματισμούς γραφείου, στη διαλειτουργικότητα των βάσεων δεδομένων και τις λοιπές εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης (Artificial Intelligence-AI) και ευρύτερα των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ).

Κατά συνέπεια, ο κίνδυνος εκτεταμένα κοινωνικά στρώματα, εξ αυτών που ανήκαν στη «μεσαία τάξη», δηλαδή στα μεσαία εισοδήματα, να μείνουν, σε βάθος χρόνου, χωρίς πηγές σταθερού και αξιοπρεπούς εισοδήματος, είναι υπαρκτός. Τα προβλήματα που θα δημιουργηθούν δεν είναι μόνο προβλήματα κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και οικονομικής φύσης. Η εκτεταμένη απώλεια εισοδήματος ισοδυναμεί με αντιστοίχως σημαντική απώλεια αγοραστικής δύναμης, άρα και με μείωση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών, και μάλιστα από τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που συγκροτούν τον κύριο όγκο της μαζικής κατανάλωσης. Απαραίτητη, λοιπόν, και από κοινωνικής αλλά και από οικονομικής πλευράς είναι η διασφάλιση εναλλακτικών εισοδημάτων.

Το νέο αυτό τεχνολογικό, παραγωγικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο συγκροτείται σταδιακά και μέσα από διαδικασίες ακόμα ασαφείς και αβέβαιες για τους μελετητές και τους αποφασίζοντες, θα απαιτήσει και διαφορετικούς τρόπους άσκησης πολιτικής.

Επ᾽ αυτού μεταφέρω εδώ σχετικές επισημάνσεις του Eric Beinhocker, Καθηγητή της Δημόσιας Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Γράφοντας για την άσκηση πολιτικής σε έναν «αβέβαιο κόσμο» (policymaking

in an uncertain world) (Beinhocker, 2012, σελ. 134-146), σημειώνει πως απαιτείται υπέρβαση των βεβαιοτήτων της κυρίαρχης μηχανιστικής οπτικής στην άσκηση πολιτικής και στην παραγωγή ρυθμίσεων και υιοθέτηση μιας προσέγγισης που θα συνυπολογίζει την πολυπλοκότητα, την περιορισμένη προβλεψιμότητα και τις δευτερογενείς εσωτερικές αλληλεπιδράσεις της νέας πραγματικότητας. Εισηγείται δε τις ακόλουθες πέντε βασικές αρχές αποτελεσματικής πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες.

- Πρώτον, αντί η πολιτική να γίνεται αντιληπτή ως ένα σταθερό σύνολο θεσμών και κανόνων σχεδιασμένο προς αντιμετώπιση δεδομένων ζητημάτων θα έπρεπε να θεωρείται, στο μέγιστο δυνατό, ως ένα διαρκώς αξιολογούμενο και αναπροσαρμοζόμενο portfolio πιλοτικών εγχειρημάτων μικρής κλίμακας από τα οποία τα πλέον επιτυχημένα θα γενικεύονται. Έτσι, τα όποια σφάλματα εκτίμησης και σχεδιασμού δεν θα προκαλούν μεγάλης έκτασης αποτυχίες αλλά, αντίθετα, θα λειτουργούν ως ευκαιρίες μάθησης και βελτίωσης.
- Δεύτερον, αντί για παγιωμένους, κλειδωμένους, κανόνες καλύτερο είναι να συμφωνούνται γενικά κριτήρια και προτεραιότητες που θα μπορούν εύκολα να εξειδικευτούν και να προσαρμοστούν σε ειδικότερες ή μεταβαλλόμενες συνθήκες.
- Τρίτον, οι ασκούντες πολιτική θα πρέπει να μάθουν να αυτοπροσδιορίζονται λιγότερο ως «κοινωνικοί μηχανικοί» (social engineers) και περισσότερο ως «συντονιστές συστημάτων» (system stewards), αποστολή των οποίων είναι η διασφάλιση των συνθηκών προκειμένου τα αλληλεπιδρώντα συλλογικά υποκείμενα εντός δεδομένου πεδίου πολιτικής να συγκλίνουν στην επίτευξη κοινωνικά επιθυμητών αποτελεσμάτων.
- Τέταρτον, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των δημοσίων πολιτικών θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ενιαίο σύνολο ενεργειών και όχι ως πλήρως διακριτές δραστηριότητες, ενώ μηχανισμοί ανατροφοδότησης, διαρκούς μάθησης και βελτίωσης θα πρέπει να έχουν εξαρχής ενσωματωθεί στο σύστημα άσκησης πολιτικής .
- Πέμπτον, μια τέτοια εξελικτική και «πειραματική» προσέγγιση στην πολιτική θα πρέπει να αποδεχθεί την πιθανότητα σφάλματος στην άσκηση δημοσίων πολιτικών. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις θα πρέπει να εστιαστούν στις διαφορές αξιών και οράματος και όχι στα ζητήματα διαχείρισης. Όπως παρατηρεί ο Beinhocker, η κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα προσδιορίζει τον επιτυχημένο (επαγγελματία) πολιτικό ως δυνητικά αλάνθαστο. Οφείλει αυτός να προσφέρει βεβαιότητες και αδιαμφισβήτητες λύσεις. Η πιθανότητα ένας πολιτικός να δηλώσει «Έχουμε μπροστά μας ένα πολύπλοκο πρόβλημα και δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς θα το αντιμετωπίσουμε, καταγράφουμε

όμως ιδέες και εναλλακτικές που θα δοκιμάσουμε για να καταλήξουμε στην καταλληλότερη» είναι μηδαμινή και ισοδυναμεί με ομολογία πολιτικής αποτυχίας. Οι κομματικοί αντίπαλοι θα αξιοποιήσουν μια τέτοια θέση ως απόδειξη ανικανότητας. Ένας τέτοιος, όμως, μανιχαϊστικός πολιτικός ανταγωνισμός βασισμένος στο δίπολο αλάνθαστο/ παντοδυναμία vs απόλυτη πλάνη / πλήρης ανικανότητα δεν ευνοεί (μεταξύ άλλων) την απαραίτητη στην εποχή μας –εποχή αβεβαιότητας– πιλοτική και εξελικτική άσκηση πολιτικών. Απαιτείται λοιπόν μια δραστική αλλαγή κουλτούρας, η οποία να θεσπίσει ως ελάχιστο κοινό παρονομαστή λειτουργίας του πολιτικού συστήματος την οραματική και προγραμματική αντιπαράθεση και όχι τη δομική σύγκρουση.

Θα προσθέσουμε στις παραπάνω πέντε αρχές άσκησης πολιτικής μιαν ακόμη: την κρίσιμη σημασία της τεκμηρίωσης με χρήση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων. Ο γνωσιακός ψυχολόγος, Steven Pinker, Καθηγητής του Harvard, υπογραμμίζει σχετικά: «Πάρα πολλοί ηγέτες και διαμορφωτές γνώμης, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών, δημοσιογράφων, διανοούμενων και ακαδημαϊκών, πέφτουν στην νοητική παγίδα περιγραφής της πραγματικότητας μέσω ανεκδότων και εντυπώσεων και όχι μέσω δεδομένων και γεγονότων ... Πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε αυτόν τον καταστροφικό στατιστικό αναλφαβητισμό και την περιφρόνηση για τα δεδομένα; Χρειάζεται να κάνουμε την «τεκμηριωμένη σκέψη» («factfulness»)... αναπόσπαστο μέρος της κουλτούρας της εκπαίδευσης, της δημοσιογραφίας, της θεωρίας και της πολιτικής. Η κατανόηση τού πόσο αδύναμη είναι η ανθρώπινη διαίσθηση χωρίς υποστήριξη από την ανάλυση των δεδομένων θα πρέπει να γίνει μέρος της βασικής γνώσης κάθε εκπαιδευμένου ανθρώπου. Ο προσανατολισμός της δημόσιας πολιτικής αλλά και της πολιτικής δράσης με βάση τυχαία συμβάντα και χωρίς αναφορά σε στατιστικά δεδομένα, είναι εξ ίσου γελοίος με τον προσανατολισμό τους από προφητείες, όνειρα, ή από το αν ο Δίας μπήκε στον αστερισμό του Τοξότη» (Pinker, 2019).

2.2.2. *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή*

Ο Peter Turchin, Καθηγητής της Εξελικτικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Connecticut, θέτει ένα μη συνηθισμένο ερώτημα. Συζητά (Turchin, 2016) όχι το γιατί ενισχύεται ιστορικά η οικονομική ανισότητα (ερώτημα που έχουν διαχρονικά καταπιαστεί να απαντήσουν πολλοί, πιο πρόσφατα δε ο Τομά Πικεττύ και οι συν αυτώ) αλλά και το γιατί και το πότε η ανισότητα μειώνεται. Ο Turchin καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν ένα όριο ανοχής στην οικονομική και κοινωνική

ανισότητα. Όταν το όριο αυτό (που προφανώς ποικίλλει ιστορικά και γεωγραφικά) ξεπεραστεί ενεργοποιούνται κοινωνικές δυναμικές περιορισμού της. Διακρίνει τις δυναμικές αυτές –ακολουθώντας τους όρους που εισήγαγε ο Branko Milanovic– σε δύο κατηγορίες «δυσμενείς ή οξείες» (malign) και «ευμενείς ή ήπιες» (benign). Στις πρώτες εντάσσει τις εξεγέρσεις, τους πολέμους και την κατάρρευση των συστημάτων εξουσίας, ενώ στις δεύτερες την εξέλιξη της τεχνολογίας και τις δημόσιες πολιτικές. Ο Turchin (2015) ασκεί κριτική στον Πικεττύ –και γενικά στους οικονομολόγους– διότι επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις διακυμάνσεις της ανισότητας αποκλειστικά με οικονομικά εργαλεία ενώ μεγάλο μέρος των αιτίων, ειδικά κατά τις φάσεις περιορισμού της, είναι μη οικονομικά.

Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει εδώ ότι αυτό ισχύει εξίσου και για τις φάσεις ενίσχυσής της. Δεν είναι μόνο η αγορά που παράγει ανισότητα αλλά και οι δημόσιες πολιτικές, δηλαδή οι πολιτικές επιλογές και αποφάσεις. Άρα οι κατά περιόδους διακυμάνσεις της ανισότητας προκύπτουν από συνδυασμούς οικονομικών και μη οικονομικών αιτίων. Αν λοιπόν δεχθεί κανείς τη συλλογιστική του Turchin περί ανισότητας, συλλογιστική που μοιάζει να επαληθεύεται και από τις διεθνείς εξελίξεις των τελευταίων ετών, βρίσκεται μπροστά στο δίλημμα των μέσων περιορισμού της σε επίπεδα κοινωνικά αποδεκτά. Θα κινηθούν οι κοινωνίες και τα πολιτικά τους συστήματα «προδραστικά» (proactively) ασκώντας ανάλογες δημόσιες πολιτικές ή θα λειτουργήσουν «αναδραστικά» (reactively), αναμένοντας διορθωτικές εξελίξεις μέσω της διαμαρτυρίας και της εξέγερσης; Θα αξιοποιήσουν τις ήπιες μεθόδους ή θα αφεθούν στο αναπόφευκτο των συγκρούσεων και της οξύτητας. Δεν νομίζω πως απαιτείται πολύ συζήτηση για να συμπεράνουμε τι από τα δύο είναι περισσότερο –οικονομικά και, κυρίως, κοινωνικά– ωφέλιμο.

Χρειάζεται, όμως, να προσθέσουμε μία ακόμη, σημαντική νομίζω, παράμετρο. Οι πρόσφατες εξελίξεις σε πολλές χώρες δείχνουν ότι οι «δυσμενείς» δυναμικές τροφοδοτούνται, όπως προελέχθη, όχι μόνο από την οικονομική ανισότητα αλλά και από την οικονομική, πολιτισμική και φυσική ανασφάλεια.

Ασφαλώς, η ουσιαστική αντιμετώπιση τόσο της φτώχειας όσο και της αναπηρίας και κάθε μορφής κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί και προϋποθέτει αυτάρκεια και αυτόνομη διαβίωση διά της εργασίας. Η εργασία, άλλωστε, ως δημιουργική δραστηριότητα είναι αναγκαία και για την ψυχολογική ενδυνάμωση των ατόμων που κινδυνεύουν να βρεθούν στο κοινωνικό περιθώριο. Αυτή, όμως, η αναγκαία αυτονομία και αυτάρκεια, οικονομική κυρίως, έχει τα χρονικά, σωματικά και ψυχικά όριά της. Δεν προκύπτει αυτόματα. Χρειάζεται να υποστηριχθεί από ένα δίχτυ ασφαλείας και μάλιστα για επαναλαμβανόμενες χρονικές περιόδους. Για τούτο τον λόγο μια πολυ-

διάστατη και αποτελεσματική κοινωνική πολιτική είναι απαραίτητη. Όπως απαραίτητοι είναι και οι δημόσιοι μηχανισμοί άσκησής της, οι μηχανισμοί του κοινωνικού κράτους.

Το σύγχρονο κοινωνικό κράτος πρέπει, βέβαια, να είναι ευφυές. Να διδαχθεί από τις εμπειρίες και τις αποτυχίες του παρελθόντος. Να ασκεί, επί παραδείγματι, προσεκτικά εστιασμένες πολιτικές προκειμένου να μεγιστοποιείται η κοινωνική ωφέλεια από την εκάστοτε δημόσια δαπάνη. Να διασφαλίζει ότι οι παραγόμενες αξίες χρήσης θα φθάνουν στους τελικούς αποδέκτες και πως τα επενδυόμενα κονδύλια δεν θα τροφοδοτούν απλώς τους ενδιάμεσους εφαρμοστικούς μηχανισμούς. Να χρησιμοποιεί σύγχρονες μεθόδους σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών, όπως η ανάλυση κανονιστικών επιπτώσεων και η βελτιστοποίηση της σχέσης κόστους – ωφέλειας.

Απαιτείται, δηλαδή, ένα κοινωνικό κράτος ποιοτικό, αποτελεσματικό και αποδοτικό, ικανό να μεγιστοποιεί ποσοτικά και ποιοτικά την παραγόμενη κοινωνική ωφέλεια, ελαχιστοποιώντας αντιστοίχως το απαιτούμενο κοινωνικό κόστος. Αυτή είναι μια αναγκαία αρχή άσκησης κοινωνικής πολιτικής δεδομένου ότι οι κοινωνικές ανάγκες είναι απεριόριστες, ενώ οι δημόσιοι πόροι, συγκριτικά, πάντα περιορισμένοι.

Τέλος, οι κοινωνικές πολιτικές είναι από τη φύση τους αναδιανεμητικές πολιτικές, άρα απαιτούν παραγωγή πλούτου, από την αγορά και –γιατί όχι– από τον κοινωνικό τομέα της οικονομίας, καθώς και ένα δίκαιο και αποτελεσματικό φορολογικό σύστημα.

Όλα τα παραπάνω ζητούμενα αλλά και οι περιορισμοί που τα συνοδεύουν διαμορφώνουν ένα πλαίσιο άσκησης δημοσίων πολιτικών γενικώς και κοινωνικής πολιτικής ειδικότερα, η επιτυχία των οποίων συναρτάται στενά από την ποσοτική και ποιοτική επάρκεια πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων και τη συστηματική ανάλυσή τους. Συναρτάται, δηλαδή, από την κατάλληλη συγκρότηση και την αποτελεσματική λειτουργία θεσμών και μηχανισμών κοινωνικής και πολιτικής έρευνας όπως και από τη συστηματική δικτύωσή τους με τους θεσμούς παραγωγής δημόσιας πολιτικής και τους εφαρμοστικούς τους μηχανισμούς.

3. *Και ο παρών τόμος*

Ο τόμος αυτός είναι ο δεύτερος της σειράς του «Πολιτικού Πορτραίτου της Ελλάδας», αλλά ο πρώτος που εκδίδεται μετά την ίδρυση του Ινστιτούτου Πολιτικών Ερευνών, το οποίο έχει πλέον την αρμοδιότητα της πολιτικής έρευνας στο πλαίσιο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Και με τον όρο «πολιτική έρευνα» νοείται η διερεύνηση και ανάλυση κοινωνικών φαι-

νομένων στα πεδία της Πολιτείας, της Πολιτικής και των Πολιτικών. Της Πολιτείας υπό την έννοια των πάσης φύσεως δημοσίων θεσμών, της συγκρότησής τους, της λειτουργίας τους και των συναρθρώσεων και συνεργιών τους στα επίπεδα της προετοιμασίας, της λήψης και της εφαρμογής δημοσίων αποφάσεων. Της Πολιτικής ως συνόλου μηχανισμών διαμεσολάβησης μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και των πολιτικών θεσμών καθώς και της συγκρότησης των πολιτικών αντιλήψεων και ταυτοτήτων, της επικοινωνίας των ιδεών και των προγραμμάτων, της εκδήλωσης των πολιτικών συμπεριφορών αλλά και των επιπτώσεών τους στην κοινωνία, στην οικονομία και στο ίδιο το πολιτικο-διοικητικό σύστημα. Τέλος, των Πολιτικών –υπό την έννοια εδώ των δημοσίων πολιτικών (public policies) συνδεδεμένων με / αλλά και διακριτών από την πολιτική (politics) που εντάσσεται στο προηγούμενο υποσύστημα–, η μελέτη των οποίων εστιάζεται στις διαδικασίες διακυβέρνησης (governance) ήτοι αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικο-διοικητικών θεσμών και κοινωνίας των πολιτών, στην αντιμετώπιση τομεακών δημοσίων προβλημάτων και στην αξιοποίηση τομεακών ευκαιριών.

Το αντικείμενο της πολιτικής έρευνας είναι λοιπόν ευρύτατο και σύνθετο, και αυτό αποτυπώνεται όχι μόνο στη δομή και τις δραστηριότητες του νέου Ινστιτούτου αλλά και στη δομή και τα περιεχόμενα του ανά χείρας τόμου. Το βιβλίο συγκροτείται από τρεις ενότητες, οι δύο πρώτες αναφέρονται στο πεδίο της Πολιτικής, ενώ η τρίτη συνδυαστικά στα πεδία της Πολιτείας –στη θεσμική διάσταση και των Πολιτικών – στη σχεδιαστική και εφαρμοστική τους διάσταση.

Στην πρώτη ενότητα με τίτλο «Αξίες, στάσεις, συμπεριφορές» μελετώνται παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική στάση και συμπεριφορά και οι οποίοι, θα λέγαμε, ακολουθώντας την ταξινομική διάκριση του εισαγωγικού αυτού κειμένου, ότι εμπίπτουν τόσο στις δυναμικές της μετάβασης, όπως οι επιδράσεις της μνημονιακής περιόδου και της εποχής της πανδημίας όσο και στις δυναμικές της υπέρβασης, όπως, π.χ., η διαμόρφωση της δημόσιας ταυτότητας στην ψηφιακή εποχή, άρα συνδέονται τόσο με τα παλαιά και όσο και με τα νέα διακυβεύματα, κατά τον υπότιτλο του παρόντος τόμου.

Στην ενότητα αυτή ο Μάνος Τσατσάνης, «Ανθεκτικοί δημοκράτες: Νομιμοποίηση και νοηματοδότηση της δημοκρατίας στην ύστερη μνημονιακή περίοδο», αξιοποιώντας δεδομένα από την World Values Survey, μελετά το κατά πόσον η εκτεταμένη καθοδική κοινωνική κινητικότητα που προκάλεσε η οικονομική κρίση επέδρασε στη νομιμοποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι Έλληνες στη μεγάλη τους πλειονότητα εξακολουθούν να θεωρούν τη δημοκρατία

ως το καταλληλότερο πολίτευμα και να την προσλαμβάνουν με φιλελεύθερους όρους. Ενδιαφέρουσα είναι η επισήμανση πως οι όποιες διαφοροποιήσεις συνδέονται κυρίως με αξιακούς και ιδεολογικούς και πολύ λιγότερο με κοινωνικούς και δημογραφικούς παράγοντες.

Η Κατερίνα Ηλιού, η Μανίνα Κακεπάκη και ο Κωστής Πιερίδης, «Διαστάσεις εμπλοκής με την πολιτική και προσλήψεις για την ιδιότητα του πολίτη. Διαχρονικές συγκρίσεις σε έρευνα εφήβων της Αττικής (2010-2018)», βασισμένοι σε έρευνα πεδίου για την πολιτική κοινωνικοποίηση εφήβων στην περιοχή της πρωτεύουσας, συζητούν τους τρόπους της εκ μέρους τους πρόσληψης της ιδιότητας του πολίτη και τις διαστάσεις εμπλοκής τους με την πολιτική. Καταγράφεται μια διαχρονική πάγια βάση αντίληψης του «καλού πολίτη», με όρους εκτέλεσης καθήκοντος ή πατριωτισμού. Ωστόσο, όσο εντονότερα οι νέοι ενδιαφέρονται για την πολιτική, τόσο περισσότερο προσλαμβάνουν την έννοια του καλού πολίτη με όρους ενεργού συμμετοχής στο δημόσιο γίγνεσθαι και λιγότερο με όρους παράδοσης .

Η Περσεφόνη Ζέρη, ο Χαράλαμπος Τσέκερης και ο Θεόδωρος Τσέκερης, «Η κατασκευή της εικόνας της Ευρώπης και η ελληνική νεολαία στην ψηφιακή εποχή», με βασική υπόθεση εργασίας το ότι η παγκόσμια δικτύωση της επικοινωνιακής υποδομής δεν επαρκεί καθαυτήν για να δημιουργήσει έναν ουσιαστικό και παραγωγικό κοινό τρόπο ζωής μελετούν, με ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους, το πώς Έλληνες νέοι, προερχόμενοι από τις τέσσερις βασικές ιδεολογικές κατευθύνσεις (ριζοσπαστική αριστερά, κεντροαριστερά, κεντροδεξιά, ακροδεξιά) προσδιορίζουν τη συλλογική τους ταυτότητα, το «Εμείς» και πώς τη συνδέουν με την Ευρώπη. Εστιάζονται στο πώς «το θεσμίζον ελληνικό κοινωνικό φαντασιακό» και οι σημασίες που αυτό παράγει (αξίες, συνήθειες, ιδέες, ηθική, πολιτικές στάσεις) αποτυπώνουν και διερμηνεύουν τη σχέση Ευρωπαϊκής Ένωσης με την ελληνική κοινωνία υπό την επίδραση της οικονομικής κρίσης.

Ο Τριαντάφυλλος Καρατράντος και ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Μετά την βία των πολλών: Μορφολογικά και κοινωνικά στοιχεία για την πολιτική βία στην ύστερη μεταπολίτευση και ειδικότερα στην περίοδο 2015-2019», διερευνούν τα χαρακτηριστικά και δεδομένα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα την περίοδο 2015- 2019. Αναλύοντας την ιδεολογική προέλευση και τον βαθμό εμπλοκής των υποκειμένων σε πράξεις βίας καθώς και τους στόχους των επιθέσεων περιγράφουν τη μετάβαση από μορφές κοινωνικής-κινηματικής βίας σε μια ιδιαίτερη μορφή «ελεγχόμενης βίας» και τις επιδράσεις που προκύπτουν από την άνοδο στην εξουσία μιας ριζοσπαστικής πολιτικής δύναμης.

Την ενότητα κλείνει η Χριστίνα Βαρουξή, «Οι στάσεις των Ελλήνων για

την πανδημία Covid-19: ερευνητικά αποτελέσματα σε συνθήκες κοινωνικής, οικονομικής και υγειονομικής κρίσης», καταγράφοντας τις μεταβολές στάσεων των Ελλήνων υπό την επίδραση της πορείας της πανδημίας από την περίοδο του πρώτου επιδημικού κύματος της άνοιξης έως αυτήν του δεύτερου επιδημικού κύματος του φθινοπώρου του 2020. Αξιοποιεί, επίσης, συναφή αποτελέσματα ερευνών των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για την αντίστοιχη περίοδο, διερευνώντας τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις των περιοριστικών μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας.

Στη δεύτερη ενότητα του ανά χείρας τόμου με τίτλο «Κόμματα, εκλογές, κοινωνία πολιτών» περιλαμβάνονται κείμενα που εστιάζονται στις πολιτικές αντιλήψεις, στην πολιτική συμπεριφορά και στην εκλογική μετάφρασή της καθώς και στις προκύπτουσες σχέσεις των μηχανισμών πολιτικής διαμεσολάβησης με την κοινωνία των πολιτών.

Στο πρώτο κείμενο της ενότητας «Το Κόκκινο και το Μαύρο: Εργατική τάξη και εθνικισμός στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη», ο Γιώργος Μπιθυμήτρης και ο Παναγιώτης Κουστένης διερευνούν την πολιτική συμπεριφορά των εργαζομένων στις ναυπηγοεπισκευαστικές περιοχές της πρωτεύουσας κατά τη δεκαετία 2010-2019. Αναλύεται η ανατροπή της ιστορικής εκλογικής γεωγραφίας των εν λόγω περιοχών με την ενίσχυση της άκρας δεξιάς, μέσα από τη μελέτη του κοινωνικού και θεσμικού περιβάλλοντος της κοινωνικής ομάδας των εργαζομένων στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία καθώς και της σύγκρουσης για την τοπική πολιτική ηγεμονία μεταξύ των δύο βασικών αντιπάλων πολιτικών σχηματισμών.

Η Μανίνα Κακεπάκη, «Μεταξύ κόμματος και αγοράς: Η Κοινοβουλευτική Ομάδα της Νέας Δημοκρατίας πριν και μετά τις εθνικές εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019», μελετά συγκριτικά το προφίλ δύο διαφορετικών κοινοβουλευτικών «γενεών» του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας: όσων εισήλθαν στο Κοινοβούλιο την περίοδο 2012-2015 και όσων πρωτο-εισέρχονται με τις εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019. Το κείμενο διερευνά τις μεταβολές στο κοινωνικό και πολιτικό προφίλ των βουλευτών/-τριών αποτιμώντας τις επιπτώσεις της κρίσης, της αλλαγής ηγεσίας αλλά και του ιδεολογικού προφίλ του κόμματος.

Τη δεύτερη ενότητα κλείνει η Κατερίνα Λουκίδου, «Ιχνηλατώντας την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά το 2015», εξετάζοντας την άνθιση της κοινωνίας πολιτών σε μια διαδρομή που κορυφώθηκε με τον πολλαπλασιασμό των κινηματικών οργανώσεων μετά το 2010 και υποχώρησε μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον ΣΥΡΙΖΑ. Ωστόσο, διαπιστώνεται ότι η παρατηρούμενη συρρίκνωση των κινηματικών εγχειρημάτων μετά το 2015 δεν ανακόπτει ουσιαστικά τη διαδικασία ωρίμανσης της

κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, που καταγράφει μια συνέχεια από τη Μεταπολίτευση έως το 2018.

Η τρίτη, τέλος, ενότητα υπό τον τίτλο «Δικαιώματα, διακρίσεις, ευάλωτες ομάδες» καλύπτει ζητήματα τομεακών δημοσίων πολιτικών και αφορά και παραδοσιακά διακυβεύματα, όπως αυτά των δικαιωμάτων και της ευαλωτότητας, τα οποία, ωστόσο, αποκτούν καινούργιες διαστάσεις και νέες όψεις υπό την επίδραση μεταβατικών δυναμικών, όπως οι διαδοχικές κρίσεις, οικονομική και υγειονομική, αλλά και των δυναμικών της υπέρβασης, όπως, π.χ., η παγκοσμιοποίηση και οι δραματικές αλλαγές στον διεθνή καταμερισμό εργασίας με τις επιπτώσεις τους στο μεταναστευτικό φαινόμενο.

Ο Νίκος Σαρρής, «Η καταπολέμηση των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα: αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου μέσω των ερευνητικών αποτελεσμάτων», επιχειρεί την αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου καταπολέμησης των διακρίσεων και ιδιαίτερα του φαινομένου των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα. Με βάση τη συνδυαστική ανάλυση των εκθέσεων του Συνηγόρου του Πολίτη και αποτελεσμάτων ερευνών, όπως αυτές του Ευρωβαρόμετρου για τις διακρίσεις στην ΕΕ και την Ελλάδα, του 7ου κύματος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών για την Ελλάδα αλλά και την έρευνα πεδίου του ΕΚΚΕ για τις πολλαπλές διακρίσεις που διεξήχθη το 2017, εξετάζεται η αποτελεσματικότητα της εφαρμογής του ενωσιακού και εθνικού θεσμικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων στη χώρα μας.

Η Ιωάννα Τσίγκανου και η Ιουλία Λαμπράκη, «Προστασία δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών στην Ελλάδα», αποπειρώνται να αποκαλύψουν «το πρόσωπο της κρίσης στο νομικό πεδίο». Διερευνούν το κατά πόσον η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τόσο τους ίδιους τους θεσμικούς μηχανισμούς και τις διαδικασίες διεκδικήσεων των πολιτών για την προστασία των δικαιωμάτων και των εννόμων αγαθών τους όσο και την έκταση και ένταση των διεκδικήσεων αυτών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάδειξη των αποκλίσεων που προκύπτουν συνεπεία διαφορών στην οικονομική κατάσταση, το φύλο και την υπηκοότητα των υποκειμένων των διεκδικήσεων.

Τέλος, ο Άγγελος Τραμουντάνης, «Η πολιτική για την ένταξη μεταναστών και αιτούντων/δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην Ελλάδα: Ιστορική αποτίμηση, προκλήσεις, προοπτικές», αποτιμά την ιστορική διαδρομή διά της οποίας η χώρα εισήλθε στην τρίτη δεκαετία υποδοχής δικαιούχων διεθνούς προστασίας. Εξετάζοντας το νομοθετικό και πολιτικό πλαίσιο κάθε περιόδου καθώς και τα εφαρμοζόμενα μέτρα, επιχειρεί να εντοπίσει τις κρίσιμες παραμέτρους που καθόρισαν τις εκάστοτε προτεραιότητες αυτής της τομεακής πολιτικής και να αναδείξει τις αναντιστοιχίες μεταξύ των θεσμικών προβλέψεων και της πραγματικότητας στο πεδίο.

Ενόσω ο ανά χείρας δεύτερος τόμος του *Πολιτικού Πορτραίτου της Ελλάδας* βρίσκει τον δρόμο προς τους αναγνώστες του, το υλικό για τον επόμενο, τρίτο τόμο, έχει αρχίσει ήδη να παράγεται. Τα ερευνητικά προγράμματα του Ινστιτούτου συναντούν την πολύπλοκη οικονομικο-κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας, με τις ιδιομορφίες της ιστορικής της διαδρομής και τις ιδιαιτερότητες της θεσμικής της πραγματικότητας αλλά παράλληλα και με τα σταθερότυπα της θέσης της ως μίας εκ των αναπτυγμένων χωρών του σύγχρονου κόσμου και ταυτόχρονα ως χώρας – μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μετέχοντας ενεργά στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία και κοινωνία αλλά και στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η Ελλάδα εμπλέκεται στις δυναμικές της μετάβασης από τις κρίσεις στην κανονικότητα αλλά, ταυτόχρονα, και σε εκείνες της υπέρβασης της υφιστάμενης κανονικότητας προς μια νέα πολυδιάστατη τεχνολογική, παραγωγική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Η αλληλεπίδραση των δύο αυτών δυναμικών γεννά φαινόμενα, κοινωνικά και πολιτικά, συνθήκες ευκαιριών και φόβων, δυνατοτήτων αλλά και ανασφάλειας που χρειάζεται οπωσδήποτε να μελετηθούν συνδυασμένα και συστηματικά προκειμένου να παραχθούν δημόσιες πολιτικές που θα διευκολύνουν αυτή την μετάβαση. Το Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών του ΕΚΚΕ, αναπτυσσόμενο δομικά και λειτουργικά, θα συνεχίσει να μελετά την εξελισσόμενη αυτή πραγματικότητα και η σειρά του Πολιτικού Πορτραίτου, μεταξύ των άλλων εκδόσεων του ΕΚΚΕ, θα συνεχίσει να δημοσιοποιεί τα ευρήματα και τα συμπεράσματα που θα προκύπτουν.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βούλγαρης, Γ. (2019). *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Αθήνα: Πόλις.

Βούλγαρης, Γ., Κωστής, Κ. και Ριζάς Σ. (επιμ.) (2020). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης.

Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2019). *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα*, 1910-2001. Αθήνα: Εστία.

Ξενόγλωσση

Barnett, V. (2016). *Kondratiev and the dynamics of economic development: long cycles and industrial growth in historical context*. Springer.

Beinhocker, E. (2012). New economics, policy and politics. In T. Dolphin, D. Nash (eds.), *Complex new world, Translating new economic thinking into public policy* (pp. 134-146). London: Institute for Public Policy Research.

Dannequin, F. (2020). Capitalisme, cycle et histoire chez Schumpeter. *L' Économie Politique*, 87, pp. 100-112.

Hunter, J. D. (1991). *The struggle to define America*. Basic Books.

Hunter, J. D. and Wolfe, A. (2006). *Is there a culture war? A dialogue on values and American public life*. Brookings Institution Press.

Imber, J. B. (2001). Doubting culture wars. *Society*, 38 (6), pp. 31-37.

Köhler, J. (2012). A comparison of the neo-Schumpeterian theory of Kondratiev waves and the multi-level perspective on transitions. Environmental Innovation and Societal Transitions, 3, pp. 1-15.

Panagiotopoulos, P. and Sotiropoulos, D. P. (eds.).(2020).*Political and cultural aspects of Greek exoticism*. Palgrave Macmillan.

Pinker, S. (2019, June 21). One thing to change: Anecdotes aren't data, *Harvard Gazette* https://news.harvard.edu/gazette/story/2019/06/focal-point-harvard-professor-steven-pinker-says-the-truth-lies-in-the-data/ (πρόσβαση 23/6/2021).

Régionales: mais où sont passés les corona-sceptique?. (2021, Juin 20). *Marianne*. https://www.marianne.net/politique/regionales-mais-ou-sont-passes-les-coronasceptiques?fbclid=IwAR1Z_8p3oVafFRuGorhoIIX3w6wPXWeTq5PGxXCjfq1MIWtHDtPdRyg4Jxo (πρόσβαση 21/6/2021).

Rittel, H. W. and Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4 (2), pp. 155-169.

Teperoglou, E. and Tsatsanis, E. (2014). Dealignment, de-legitimation and the implosion of the two-party system in Greece: The earthquake election of 6 May 2012. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 24 (2), pp. 222-242.

Schick, A., Hobson, P. R. and Ibisch, P. L. (2017). Conservation and sustainable development in a VUCA world: the need for a systemic and ecosystem-based approach. *Ecosystem Health and Sustainability*, 3 (4).

Turchin, P. (2015, November 1). Economics can't explain why inequality decreases. A problem with Piketty's explanation. Evonomics, https://evonomics.com/economics-cant-explain-why-inequality-decreases/2015 (πρόσβαση 23/6/2021).

Turchin, P. (2016). *Ages of discord*. Beresta Books.
Williams, R. H. (ed.). (1997). *Cultural wars in American politics: Critical reviews of a popular myth.* Transaction Publishers.
Worley, C. G. and Jules, C. (2020). COVID-19's uncomfortable revelations about agile and sustainable organizations in a VUCA world. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 56 (3), pp. 279-283.

Α. ΑΞΙΕΣ, ΣΤΑΣΕΙΣ, ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

*Μάνος Τσατσάνης**

1.
ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ: ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΝΗΜΟΝΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Περίληψη

Το παρόν κείμενο εξετάζει κατά πόσο η νομιμοποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα κλονίστηκε λόγω της οικονομικής κρίσης και της γενικευμένης καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας της περασμένης δεκαετίας. Χρησιμοποιούνται δεδομένα από την World Values Survey προκειμένου να αναλυθούν τα επίπεδα και οι διαστάσεις της δημοκρατικής υποστήριξης στην Ελλάδα καθώς και οι προσδιοριστικοί της παράγοντες. Επίσης, εξετάζεται πώς οι Έλληνες κατανοούν και νοηματοδοτούν την έννοια της δημοκρατίας. Τα αποτελέσματα δείχνουν πως, αν και η αποδοχή της δημοκρατίας έχει μειωθεί ελαφρώς, εξακολουθούν να θεωρούν τη δημοκρατία ως το προτιμότερο πολίτευμα στη μεγάλη τους πλειονότητα και να την κατανοούν με κυρίως φιλελεύθερους όρους. Οι όποιες διαφοροποιήσεις τόσο στα επίπεδα αποδοχής όσο και στις νοηματοδοτήσεις αποδίδονται κυρίως σε αξιακούς και ιδεολογικούς παράγοντες και πολύ λιγότερο σε κοινωνικοδημογραφικούς.

* Εντεταλμένος Ερευνητής, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

1. *Εισαγωγή*

Ένα από τα κυρίαρχα ερωτήματα των τελευταίων ετών στην πολιτική επιστήμη, και όχι μόνο, αφορά στην κρίση της δημοκρατίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η συζήτηση αυτή έχει διαφορετικές εστιάσεις τόσο σε θεωρητικό όσο και σε γεωγραφικό επίπεδο. Ωστόσο, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι η δημοκρατία κατά τον 21ο αιώνα έχει εισέλθει σε μία περίοδο εξασθένισης, αμφισβήτησης ή υποχώρησης. Κατ᾽ αρχάς διαπιστώνεται υποχώρηση της δημοκρατίας στο θεσμικό επίπεδο. Ο γνωστός μη κυβερνητικός οργανισμός Freedom House στην ετήσια έκθεση του για το 2020 επισημαίνει περαιτέρω υποχώρηση των ελευθεριών σε παγκόσμια κλίμακα για 14ο συνεχόμενο έτος, ενώ εκτιμήσεις από άλλα αντίστοιχα παρατηρητήρια της δημοκρατίας διατυπώνουν ανάλογα συμπεράσματα (Freedom in the World, 2020). Το τρίτο κύμα εκδημοκρατισμού έχασε τη δυναμική κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα και από τότε άρχισε μία διαδικασία αντιστροφής του, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2007-08.

Μία άλλη πτυχή της συζήτησης γύρω από την κρίση της δημοκρατίας αφορά τις εδραιωμένες δημοκρατίες και όχι μόνο χώρες όπου η πορεία εκδημοκρατισμού δεν έχει ολοκληρωθεί ή χώρες με σχετικά νέα δημοκρατικά συντάγματα αλλά χωρίς δημοκρατική παράδοση. Εδώ η συζήτηση επικεντρώνεται κυρίως στην «κρίση αντιπροσώπευσης» με την οποία βρίσκονται αντιμέτωπες οι –ως επί το πλείστον– δυτικές δημοκρατίες ή «μεταδημοκρατίες», όπως κάποιοι σκωπτικά τις χαρακτηρίζουν (Crouch, 2004). Οι διαγνώσεις περί κρίσης αντιπροσώπευσης στις εδραιωμένες δημοκρατίες βασίζονται κυρίως στην ανάδειξη νέων μοτίβων πολιτικής συμπεριφοράς των πολιτών τις τελευταίες δεκαετίες αλλά και στην αλλαγή στάσεων, όπως αυτή αποτυπώνεται σε πολιτικές και κοινωνικές έρευνες κοινής γνώμης. Τα συμπτώματα περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την εκλογική άνοδο νέων κομμάτων διαμαρτυρίας με λαϊκιστικό προφίλ (Hobolt and Tiley, 2016), τη σταθερή μείωση συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής και την άνοδο μη συμβατικών μορφών (Franklin, 2004˙ Teorell, Torcal and Montero, 2007), την εξασθένιση των παραδοσιακών κομμάτων (Van Biezen, Mair and Poguntke, 2012), την πτώση των κομματικών ταυτίσεων (Dalton, 2000), την άνοδο του πολιτικού κυνισμού και των αντι-πολιτικών στάσεων (Torcal and Montero, 2006) καθώς και τη μείωση της εμπιστοσύνης προς το πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς θεσμούς (Pharr and Putnam, 2000). Το ερώτημα που επανέρχεται ακόμη πιο πιεστικά μετά από την περίοδο της βαθιάς

οικονομικής ύφεσης είναι κατά πόσο τα συμπτώματα αυτά πολιτικής δυσαρέσκειας αποτελούν ενδείξεις μίας βαθύτερης «κρίσης νομιμοποίησης» των δημοκρατικών καθεστώτων (Armingeon and Guthmann, 2014). Το παρόν κεφάλαιο ασχολείται με αυτό ακριβώς το ερώτημα για την περίπτωση της Ελλάδας, της χώρας που επλήγη από την οικονομική ύφεση κατά την περασμένη δεκαετία περισσότερο από κάθε άλλη εδραιωμένη δημοκρατία, τόσο σε ό,τι αφορά την ένταση και το βάθος της κρίσης όσο και τη χρονική της διάρκεια. Παράλληλα εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους οι Έλληνες κατανοούν και αντιλαμβάνονται το περιεχόμενο της δημοκρατίας. Χρησιμοποιώντας δεδομένα από το 7ο κύμα της World Values Survey εξετάζονται οι παράγοντες στο ατομικό επίπεδο που σχετίζονται με υιοθέτηση φιλελεύθερης νοηματοδότησης της δημοκρατικής διακυβέρνησης, με πιο μαξιμαλιστικές-κοινωνικές κατανοήσεις του περιεχομένου της δημοκρατίας, αλλά και με στρεβλές-αυταρχικές αντιλήψεις που είναι κατ᾽ ουσίαν ασύμβατες με το δημοκρατικό ιδεώδες.

2. *Διαστάσεις δημοκρατικής υποστήριξης*

Δεδομένου ότι κάποιες από τις μακροχρόνιες τάσεις σε ό,τι αφορά την πτώση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς και την ικανοποίηση με τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας εντάθηκαν ταχύτατα σε αρκετές δημοκρατίες μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008, αρκετοί πολιτικοί επιστήμονες έχουν ήδη προσπαθήσει να ερευνήσουν τον βαθμό στον οποίο η οικονομική κρίση λειτούργησε ως καταλύτης απονομιμοποίησης των δημοκρατικών καθεστώτων, ειδικά στις χώρες που επλήγησαν περισσότερο (Teixeira, Tsatsanis and Belchior, 2014· Armingeon and Guthmann, 2014· Cordero and Simón, 2016). Οι αρχικές ενδείξεις επιβεβαίωσαν πως η δημοκρατική υποστήριξη των πολιτών αποτελείται από διαφορετικές διαστάσεις με διακριτό βαθμό βραχυπρόθεσμης μεταβλητότητας που μπορούν να αποδοθούν σε εξωγενείς παράγοντες, όπως σε μία οικονομική κρίση.

Η ιδέα των διαφορετικών διαστάσεων πολιτικής/δημοκρατικής υποστήριξης (political support) ασφαλώς δεν είναι νέα. Ο David Easton (1965, 1975, 1976) ήταν ο πρώτος που προώθησε την ιδέα ποιοτικής διαφοροποίησης μεταξύ τύπων πολιτικής υποστήριξης. Συγκεκριμένα, ο Easton διέκρινε μεταξύ «διάχυτης» ή «γενικευμένης» πολιτικής υποστήριξης (diffuse political support) και «εξειδικευμένης» ή «στοχευμένης» υποστήριξης (specific political support). Η διάχυτη υποστήριξη, σύμφωνα με τον Easton, είναι προσανατολισμένη προς την πολιτική κοινότητα στο σύνολό της (π.χ. την εθνική κοινότητα) αλλά και σε θεμελιακές πτυχές του πολιτικού συ-

στήματος, π.χ. τον τύπο του πολιτεύματος και τις αρχές του συντάγματος. Η εξειδικευμένη υποστήριξη, αντιθέτως, είναι προσανατολισμένη προς το πολιτικό προσωπικό και σε απτές εκφάνσεις του πολιτικού συστήματος. Επομένως, είναι πιο στενά συνδεδεμένη με την αξιολόγηση κυβερνητικών επιδόσεων και αποτελεσματικότητας. Γι' αυτόν τον λόγο, η διάχυτη υποστήριξη τείνει να είναι πιο ανθεκτική και σταθερή, καθώς πηγάζει από πιο ριζωμένες πεποιθήσεις και πολιτικές αξίες, οι οποίες συνήθως καλλιεργούνται κατά την περίοδο της πρώιμης κοινωνικοποίησης. Αντιστρόφως, η εξειδικευμένη υποστήριξη βασίζεται σε προσλήψεις και αξιολογήσεις των αποτελεσμάτων της πολιτικής διαδικασίας (policy outputs) και γι' αυτό τείνει να είναι πιο ευμετάβλητη και προσαρμοσμένη σε μεγαλύτερο βαθμό με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Η στήριξη προς συγκεκριμένες κυβερνήσεις, πολιτικές ηγεσίες και υφιστάμενους θεσμούς στελεχωμένους από συγκεκριμένο πολιτικό προσωπικό ενδέχεται να παρουσιάζει διακυμάνσεις ως απάντηση σε βραχυπρόθεσμους και μεσοπρόθεσμους παράγοντες, όπως οι κυβερνητικές επιδόσεις, οι μεταβολές στην παραγόμενη πολιτική, οι αλλαγές στην ηγεσία ή απλά η κυκλικότητα της οικονομίας.

Η έννοια της διάχυτης πολιτικής υποστήριξης είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια της νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος. Ο Martin Seymour Lipset όρισε την έννοια της νομιμοποίησης του καθεστώτος ως «την ικανότητα ενός πολιτικού συστήματος να δημιουργεί και να διατηρεί την πεποίθηση ότι οι υπάρχοντες πολιτικοί θεσμοί είναι οι πιο κατάλληλοι και ορθοί για την κοινωνία» (Lipset, 1983, σελ. 64). Με άλλα λόγια, η νομιμοποίηση του καθεστώτος υφίσταται μόνο όταν οι κυβερνώμενοι θεωρούν πως το υπάρχον σύστημα διακυβέρνησης είναι προτιμότερο από όλα τα άλλα λόγω των κανονιστικών του αρχών και αξιών. Αυτό το αξιακό υπόβαθρο αναμένεται να είναι σταθερό ανεξάρτητα από τις πολιτικές που ακολουθεί η εκάστοτε κυβέρνηση. Εν τούτοις ο Easton έχει επισημάνει πως η διάχυτη υποστήριξη μπορεί να επηρεαστεί από τη συσσωρευμένη εμπειρία μακροπρόθεσμα και άρα δεν είναι εντελώς ανεξάρτητη από αναδρομικές αξιολογήσεις πολιτικής αποτελεσματικότητας και επιδόσεων (Easton, 1975, σελ. 446· Magalhães, 2014, σελ. 78-80). Με άλλα λόγια, η θεωρητική πρόταση του Easton, η οποία αργότερα ελέγχθηκε εμπειρικά από άλλους πολιτικούς επιστήμονες, είναι πως η έκφραση υποστήριξης προς τους δημοκρατικούς θεσμούς («υποστήριξη συστήματος» στη γλώσσα της συστημικής θεωρίας στα πλαίσια της οποίας έκανε τις θεωρητικές του επεξεργασίες ο Easton) αποτελείται από τουλάχιστον δύο διαστάσεις. Ένας πολίτης μπορεί να είναι πεπεισμένος δημοκράτης αλλά, παράλληλα, να έχει πολύ

χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή το δημοκρατικά εκλεγμένο πολιτικό προσωπικό.

Τα ευρήματα συγκριτικών αναλύσεων από την Pippa Norris (2011) και τον Russell Dalton (2004) επιβεβαιώνουν πως η διάκριση μεταξύ διάχυτης και εξειδικευμένης υποστήριξης υφίσταται όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο αλλά τεκμηριώνεται και εμπειρικά μέσα από τη διερεύνηση στάσεων των πολιτών σε διάφορες χώρες και πολιτικά συστήματα. Αν και στις περισσότερες εδραιωμένες δημοκρατίες η προτίμηση και η υποστήριξη της δημοκρατίας ως σύστηματος διακυβέρνησης είναι σχεδόν καθολική, η ικανοποίηση από τη δημοκρατία στην πράξη είναι εξαιρετικά πιο ευμετάβλητη. Η Pippa Norris (2011) μάλιστα αμφισβήτησε στο έργο της την ιδέα ότι η πολιτική δυσαρέσκεια αποτελεί μια γενικευμένη τάση ή ότι, στο βαθμό που υφίσταται, αποτελεί κάτι αρνητικό για τη δημοκρατία. Ισχυρίζεται πως η δυσαρέσκεια με την υφιστάμενη δημοκρατία είναι προϊόν των αυξανόμενων προσδοκιών και απαιτήσεων των πολιτών, οι οποίοι πιέζουν για τη βελτίωση των δημοκρατιών τους. Με άλλα λόγια, η δυσαρέσκεια με τη δημοκρατία δεν σημαίνει πως οι πολίτες γίνονται λιγότερο δημοκράτες, απλά ότι γίνονται πιο απαιτητικοί δημοκράτες. Είναι δηλαδή «κριτικοί πολίτες» (critical citizens), όπως τους αποκαλεί η Norris (2011), ή «δυναμικοί πολίτες» (assertive citizens), όπως εναλλακτικά αποκαλούνται στη σχετική βιβλιογραφία (Dalton and Welzel, 2014).

Χρησιμοποιώντας δεδομένα από τον 7ο γύρο της World Values Survey (που έχει πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών), ελέγχουμε την υπόθεση περί διαφορετικών διαστάσεων της δημοκρατικής υποστήριξης στην ελληνική περίπτωση. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα το 2017, επτά περίπου χρόνια μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου στη χώρα και μερικούς μήνες πριν την ολοκλήρωση του τρίτου προγράμματος στήριξης που είχε υπογραφεί το 2015 από την κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ. Οι ερωτήσεις που επιλέχθηκαν αφορούν τόσο την αξιολόγηση διαφορετικών τρόπων διακυβέρνησης, όσο και την εμπιστοσύνη προς πολιτικούς θεσμούς (κυβέρνηση, κοινοβούλιο, πολιτικά κόμματα, δικαιοσύνη και δικαστήρια).

Η δέσμη ερωτήσεων που αφορά τους τρόπους διακυβέρνησης έχει στόχο να μετρήσει τον βαθμό που οι πολίτες προτιμούν τη δημοκρατία σε σχέση με άλλα καθεστώτα. Ο παραδοσιακός τρόπος μέτρησης της δημοκρατικής υποστήριξης σε έρευνες κοινής γνώμης είναι να ερωτώνται οι συμμετέχοντες/-ουσες πώς αισθάνονται για τη δημοκρατία ή αν γενικά προτιμούν από άλλες μορφές καθεστώτων, οι οποίες συνήθως δεν κατονομάζονται (Rose, 1997). Οι θετικοί συνειρμοί του σημαινομένου «δημοκρατία» έχει

ως αποτέλεσμα υπερβολικά μεγάλα ποσοστά θετικών απαντήσεων, αποτυπώνοντας μάλλον ονομαστική και όχι ουσιαστική προτίμηση για τη δημοκρατία. Ένας από τους καθιερωμένους τρόπους αντιμετώπισης αυτού του προβλήματος είναι η χρησιμοποίηση ερωτήσεων που συνδυάζουν τη ρητή υποστήριξη προς τη δημοκρατία με την απόρριψη αυταρχικών εναλλακτικών. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η World Values Survey χρησιμοποιεί από το 3ο κύμα και σε όλα τα επόμενα κύματα δέσμες ερωτήσεων που καταγράφουν τόσο τη ρητή αξιολόγηση της δημοκρατίας ως πολιτεύματος όσο και την αξιολόγηση εναλλακτικών μορφών διακυβέρνησης. Στην ανάλυσή μας χρησιμοποιούμε τα τέσσερα ερωτήματα που έχουν τεθεί πιο συχνά στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες.[1]

Πίνακας 1.1

Παραγοντική ανάλυση ερωτήσεων δημοκρατικής υποστήριξης

Ερώτηση	Παράγοντας 1: Εξειδικευμένη υποστήριξη	Παράγοντας 2: Διάχυτη υποστήριξη
• Εμπιστοσύνη στο κοινοβούλιο	0,868	
• Εμπιστοσύνη στα πολιτικά κόμματα	0,856	
• Εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση	0,795	
• Εμπιστοσύνη στα δικαστήρια	0,411	
• Να κυβερνά ο στρατός		0,710
• Να υπάρχει ισχυρός ηγέτης		0,626
• Να υπάρχει δημοκρατικό πολίτευμα		-0,610
• Να παίρνουν τις αποφάσεις ειδικοί		0,324
Eigenvalue	2,620	1,574
Εξήγηση διασποράς	32,6%	19,7%
N	1039	

Σημείωση: Πραγματοποιείται principal components analysis (PCA) με περιστροφή varimax. Παρατίθενται οι παράγοντες με τιμή eigenvalue μεγαλύτερη του 1,05.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

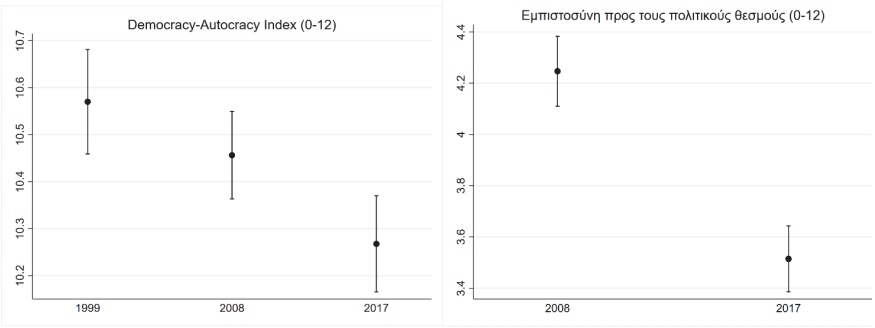
1 Τα ερωτήματα διατυπώνονται ως εξής: «Θα περιγράψω τώρα διάφορα είδη πολιτικών συστημάτων και θα σας ρωτήσω τι νομίζετε για το καθένα ως τρόπο διακυβέρνησης αυτής της χώρας. Θα λέγατε για κάθε ένα απ᾽ αυτά τα πολιτικά συστήματα ότι είναι πολύ καλό, σχετικά καλό, σχετικά άσχημο, ή πολύ άσχημο ως τρόπος διακυβέρνησης της χώρας;» 1)Ύπαρξη ισχυρού ηγέτη που δεν δέχεται τον έλεγχο από τη βουλή και τις εκλογές. 2)Ύπαρξη τεχνοκρατών, όχι κυβέρνησης, που αποφασίζουν σύμφωνα με αυτό που εκείνοι θεωρούν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα. 3)Ύπαρξη στρατιωτικής κυβέρνησης. 4)Ύπαρξη δημοκρατικού πολιτικού συστήματος.

Πραγματοποιήθηκε παραγοντική ανάλυση με δεδομένα του 7ου κύματος (Πίνακας 1.1), η οποία επιβεβαιώνει πως η προτίμηση για δημοκρατικό πολίτευμα και η εμπιστοσύνη προς τους δημοκρατικούς θεσμούς συγκροτούν δύο διακριτές διαστάσεις της δημοκρατικής υποστήριξης. Ο πρώτος παράγοντας συγκροτείται από τα τέσσερα ερωτήματα εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς, με το ερώτημα για την εμπιστοσύνη προς τα δικαστήρια να έχει τη μικρότερη φόρτιση στον παράγοντα, αποτέλεσμα που μπορεί εύκολα να εξηγηθεί λόγω του χαμηλού βαθμού πολιτικοποίησης της δικαστικής εξουσίας σε σχέση με την εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία αλλά και προφανώς σε σχέση με τα πολιτικά κόμματα. Ο δεύτερος άξονας συγκροτείται από τα τέσσερα ερωτήματα που καταγράφουν προτιμήσεις για το δημοκρατικό πολίτευμα και τις εναλλακτικές του. Όπως είναι αναμενόμενο, το ερώτημα για το δημοκρατικό πολίτευμα σχετίζεται αρνητικά με αυτόν τον άξονα, καθώς η προτίμηση της δημοκρατίας ευθυγραμμίζεται με την απόρριψη εναλλακτικών, μη δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης. Χαμηλότερη φόρτιση σε αυτόν τον παράγοντα παρουσιάζει το ερώτημα για τη διακυβέρνηση από ειδικούς (και όχι εκλεγμένους πολιτικούς). Η εξήγηση εδώ είναι μάλλον πως η διακυβέρνηση από τεχνοκράτες αποτελεί μία μη δημοκρατική εναλλακτική, η οποία όμως δεν δημιουργεί άμεσα αντίστοιχους συνειρμούς με αυταρχικά καθεστώτα. Οι δύο δέσμες ερωτήσεων λοιπόν συγκροτούν δύο ξεχωριστές διαστάσεις της δημοκρατικής υποστήριξης, που μπορούν εύκολα να αντιστοιχηθούν στη διάχυτη και την εξειδικευμένη υποστήριξη προς τη δημοκρατία.

3. *Μετρήσεις και προσδιοριστικοί παράγοντες της δημοκρατικής υποστήριξης στην Ελλάδα*

Οι δύο δέσμες ερωτήσεων μάς επιτρέπουν να κατασκευάσουμε δύο αθροιστικούς δείκτες στους οποίους θα στηρίξουμε την ανάλυσή μας: έναν δείκτη διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης 13 σημείων (0-12) και έναν αντίστοιχο εξειδικευμένης δημοκρατικής υποστήριξης επίσης 13 σημείων (0-12). Ο δείκτης διάχυτης υποστήριξης διαμορφώνεται από τα τρία ερωτήματα αξιολόγησης εναλλακτικών μορφών διακυβέρνησης και από το ερώτημα ρητής υποστήριξης προς τη δημοκρατία, οι τιμές των οποίων αντιστρέφονται ώστε οι υψηλές τιμές να υποδηλώνουν στήριξη προς τη δημοκρατία και οι χαμηλές τιμές την απόρριψη των εναλλακτικών μορφών. Ο δείκτης αυτός αποτελεί μία εκδοχή του Democracy-Autocracy Index που έχει προτείνει ο Ronald Inglehart (2003), διευθυντής και εκ των ιδρυτών της World Values Survey.

Γράφημα 1.1
Διάχυτη και εξειδικευμένη δημοκρατική υποστήριξη στην Ελλάδα

Σημείωση: Οι τελείες απεικονίζουν μέσους όρους και οι γραμμές 95% διαστήματα εμπιστοσύνης.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 4ο, 5ο και 7ο κύμα της European Values Study/World Values Survey.

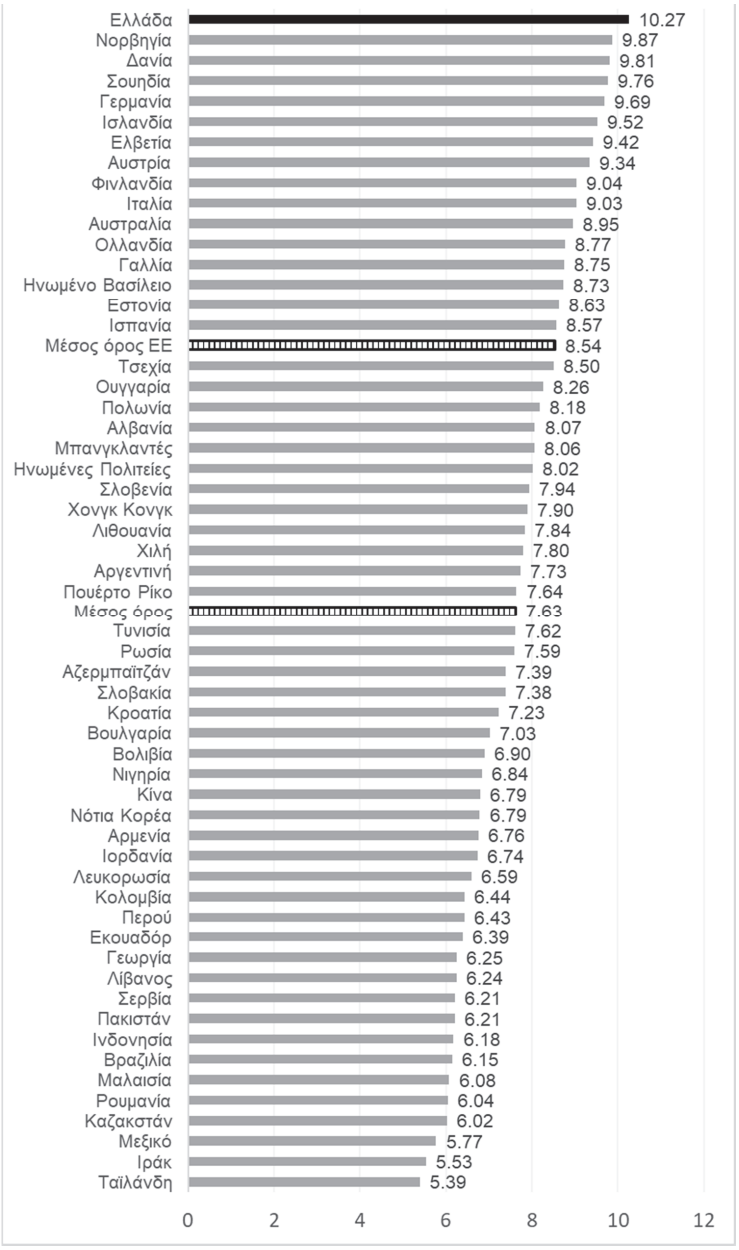
Ανατρέχοντας στο 4ο και στο 5ο κύμα (τα οποία διεξήχθησαν στην Ελλάδα το 1999 και το 2008 αντίστοιχα) για να καταγράψουμε τις τιμές του δείκτη διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης και στο 5ο κύμα για τις τιμές του δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης (Γράφημα 1.1) παρατηρούμε ότι στο 7ο κύμα οι τιμές είναι συγκριτικά μειωμένες και στις δύο διαστάσεις δημοκρατικής υποστήριξης. Ωστόσο, οι μεταβολές είναι μικρότερες στο δείκτη διάχυτης υποστήριξης σε σχέση με τον δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης. Η απότομη πτώση στο δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης βρίσκεται σε συμφωνία με άλλες έρευνες που έχουν δείξει απότομη πτώση της εξειδικευμένης δημοκρατικής στήριξης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (π.χ. Teixeira, Tsatsanis and Belchior, 2014). Από την άλλη πλευρά, σε άλλες μελέτες επισημαίνεται ότι η πτωτική τάση δεικτών εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν από το ξέσπασμα της κρίσης και ότι ήταν αρκετά συνδεδεμένοι με μεταβολές της πολιτικής συγκυρίας (π.χ. πτώση την περίοδο των πολιτικών σκανδάλων στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ή κορύφωση της πολιτικής εμπιστοσύνης το 2004 που υπήρξε έτος εθνικής ευφορίας) (Teperoglou and Tsatsanis, 2014· Tsatsanis, 2018).

Η πτώση στα επίπεδα διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης δεν δημιουργεί ιδιαίτερη ανησυχία αναφορικά με τον ενδεχόμενο κλονισμό της νομιμοποίησης του δημοκρατικού καθεστώτος. Κατ᾽ αρχάς, ενώ πράγματι παρατηρείται μία πτωτική τάση μεταξύ των τριών κυμάτων της World

Values Survey από τα οποία έχουμε στοιχεία για την Ελλάδα, η μείωση δεν είναι μεγάλη και κινείται κοντά στα όρια της στατιστικής σημαντικότητας. Κατά δεύτερο λόγο, παρόλο που ο μέσος όρος του ελληνικού δείγματος βαίνει μειούμενος από το 4ο στο 7ο κύμα, η μέση τιμή των Ελλήνων στο Democracy-Autocracy Index είναι η υψηλότερη από όλες τις χώρες που περιλαμβάνονται στο 7ο κύμα της World Values Survey[2] (βλ. Γράφημα 1.2). Είναι εντυπωσιακό λοιπόν πως, ακόμη και μετά από επτά συνεχή έτη σκληρής λιτότητας και βαθιάς ύφεσης, η προτίμηση των Ελλήνων για το δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης αποδεικνύεται ανθεκτική και ξεπερνάει ακόμη και τις μέσες τιμές που καταγράφονται στις Σκανδιναβικές χώρες, ακόμη και αν η ποιότητα της ελληνικής δημοκρατίας υπολείπεται αρκετά σε σχέση με την ποιότητα της δημοκρατίας των εν λόγω χωρών. Η ελληνική περίπτωση λοιπόν αποτελεί ίσως μία από τις πιο εμφατικές επιβεβαιώσεις της διάκρισης του Easton περί διάχυτης και εξειδικευμένης δημοκρατικής υποστήριξης. Μία χώρα με εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης προς τους δημοκρατικούς θεσμούς, όπως αυτοί λειτουργούν στο εσωτερικό της, αλλά και με διαχρονικά χαμηλά επίπεδα ικανοποίησης από τη δημοκρατία (τα οποία μειώθηκαν κι άλλο κατά τη διάρκεια της περιόδου των μνημονίων, βλ. Tsatsanis, 2018) αποδεικνύεται πως μπορεί να παρουσιάζει ταυτόχρονα πολύ υψηλά επίπεδα αποδοχής και νομιμοποίησης της δημοκρατίας ως τύπου πολιτεύματος, αποσυνδέοντας την αξιολόγηση των επιδόσεων της δημοκρατίας από την αξιολόγηση του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι μη δημοκρατικών εναλλακτικών. Είναι λογικό να υποθέσει κάποιος πως η αναντιστοιχία αυτή βασίζεται στις υποκείμενες αξιακές προτιμήσεις των Ελλήνων, προϊόν της πολιτικής κοινωνικοποίησης των Ελλήνων στα μεταδικτατορικά χρόνια και της πλήρους απαξίωσης των αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης που βίωσε η χώρα.

2 Χρησιμοποιούμε την εκδοχή του Αυγούστου 2019 του integrated dataset της World Values Survey. Εκδοχές που έγιναν διαθέσιμες μεταγενέστερα περιλαμβάνουν κάποιες χώρες ακόμη.

Γράφημα 1.2
Μέσες τιμές ανά χώρα στο Democracy-Autocracy Index (0-12)

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Πίνακας 1.2
Κατηγορίες δημοκρατών στην Ελλάδα

Τύποι δημοκρατών	1999	2008	2017
Πεπεισμένοι δημοκράτες	68.3%	63.3%	58.1%
Αβέβαιοι δημοκράτες	26.9%	33.5%	38.1%
Μη δημοκράτες	4.8%	3.2%	3.8%
Ικανοποιημένοι δημοκράτες		16.1%	8.9%
Κριτικοί δημοκράτες		47.2%	49.2%
Αδιάφοροι		7.5%	4.3%
Αποξενωμένοι		29.2%	37.7%

Σημείωση: Η κατηγορία «πεπεισμένοι δημοκράτες» διαμορφώνεται από το ποσοστό ερωτώμενων που καταγράφουν τιμές 11 ή 12 στο Democracy-Autocracy Index, οι «αβέβαιοι δημοκράτες» καταγράφουν τιμές 7 έως 10 και οι «μη δημοκράτες» τιμές από 0 έως 6. Η κατηγορία «ικανοποιημένοι δημοκράτες» διαμορφώνεται από πεπεισμένους δημοκράτες με τιμές 6 έως 12 στον δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης, ενώ η κατηγορία «κριτικοί δημοκράτες» διαμορφώνεται από πεπεισμένους δημοκράτες με τιμές 0 έως 5 στον δείκτη εξειδικευμένες υποστήριξης. Οι «αδιάφοροι πολίτες» αποτελούν ερωτώμενους που ανήκουν στους αβέβαιους δημοκράτες ή στους μη δημοκράτες και καταγράφουν τιμές 6 έως 12 στον δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης και οι «αποξενωμένοι πολίτες» είναι αβέβαιοι δημοκράτες ή μη δημοκράτες που καταγράφουν τιμές 0 έως 5 στον δείκτη εξειδικευμένης υποστήριξης.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 4ο, 5ο και 7ο κύμα της European Values Study/World Values Survey.

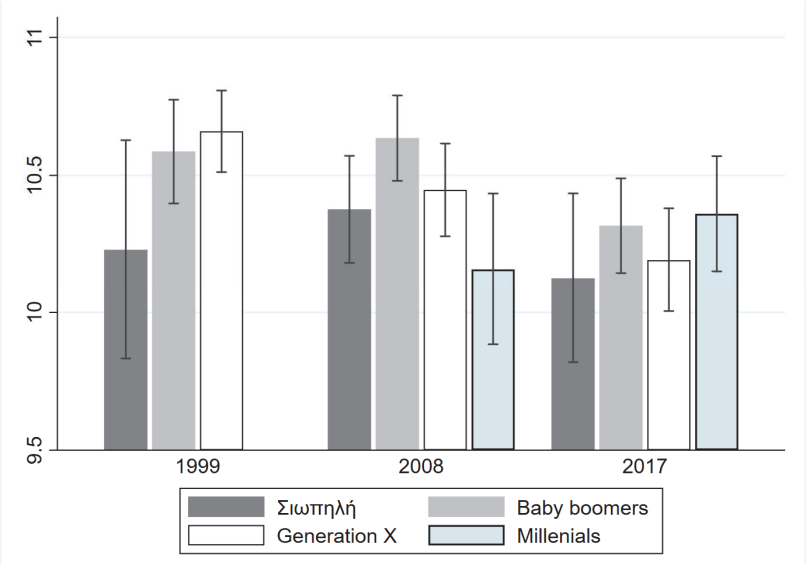
Πέρα από την καταγραφή μέσων όρων, με βάση τις τιμές στους δείκτες διάχυτης και εξειδικευμένης υποστήριξης μπορεί να δημιουργηθεί μία «τυπολογία δημοκρατών» και να ανιχνευθεί η διαχρονική ποσοστιαία κατανομή τους στα κύματα που υπάρχει συμμετοχή της Ελλάδας (Πίνακας 1.2). Με βάση την κατανομή στον δείκτη διάχυτης υποστήριξης, μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ «πεπεισμένων δημοκρατών» που καταγράφουν πολύ υψηλές τιμές στον δείκτη, «αβέβαιων δημοκρατών», οι οποίοι καταγράφουν ενδιάμεσες τιμές και «μη δημοκρατών» με αντίστοιχες χαμηλές τιμές στον δείκτη. Η κατηγορία των «πεπεισμένων δημοκρατών» αντιστοιχεί στους «solid democrats» που εντοπίζουν σε συγκριτικό επίπεδο οι Ronald Inglehart και Christian Welzel (2005) χρησιμοποιώντας αντίστοιχο δείκτη διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης. Παρόμοια κατηγοριοποίηση χρησιμοποιούν επίσης ο Hans-Dieter Klingemann με τους συνεργάτες τους (Klingemann κ.ά., 2006· βλ., επίσης, Fuchs, 2007), δημιουργώντας τρεις κατηγορίες: «ισχυρών δημοκρατών» (strong democrats), «αδύναμων δημοκρατών» (weak democrats) και «μη δημοκρατών» (non-democrats) με βάση τιμές στο Democracy-Autocracy Index και δεδομένα από την World Values

Survey. Στην περίπτωση της Ελλάδας φαίνεται ότι το μεγάλο ποσοστό της μεταβολής σε ό,τι αφορά τη διάχυτη δημοκρατική υποστήριξη εντοπίζεται στη μείωση των «πεπεισμένων δημοκρατών» κατά περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες από το 1999 έως το 2017 και αντίστοιχη αύξηση των «αβέβαιων δημοκρατών». Αυτό το εύρημα μερικώς υπονομεύει τη γενικότερη εικόνα ανθεκτικότητας και σχετικής σταθερότητας των επιπέδων διάχυτης εμπιστοσύνης και υποδηλώνει πως οι παρατηρούμενες μεταβολές αφορούν κυρίως τη μείωση των πολύ υψηλών τιμών στην κλίμακα. Οι «μη δημοκράτες» αποτελούν μια μικρή μειοψηφία που παραμένει σταθερή σε μέγεθος τις τελευταίες δύο δεκαετίες παρά την παρατεταμένη οικονομική κρίση της περασμένης δεκαετίας. Το χαμηλό και σταθερό αυτό ποσοστό υποδηλώνει πως η εκλογική επιτυχία αντιδημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων, όπως η Χρυσή Αυγή, βασίστηκε κατά πάσα πιθανότητα σε ένα κομμάτι του εκλογικού σώματος που δεν απορρίπτει αυταρχικές πολιτικές λύσεις, αλλά που είναι σταθερά μειοψηφικό στην ελληνική κοινωνία. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως το «εκλογικό ταβάνι» για ανοικτά αντιδημοκρατικές πολιτικές δυνάμεις διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα ακόμη και όταν συντρέχουν εξωγενείς παράγοντες, οι οποίοι μπορεί να εκληφθούν ως ευνοϊκοί για πολιτικούς χώρους που εχθρεύονται τη δημοκρατία.

Συνδυάζοντας τον δείκτη διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης και τον δείκτη εξειδικευμένης δημοκρατικής υποστήριξης δημιουργείται η δυνατότητα ανίχνευσης τεσσάρων ακόμη κατηγοριών δημοκρατών (δεύτερο μισό του Πίνακα 1.2), προσαρμόζοντας τις επεξεργασίες της Pippa Norris (2011), του Russell Dalton (2004) και του Hans-Dieter Klingemann (2014). Οι πεπεισμένοι δημοκράτες που εμπιστεύονται τους πολιτικούς θεσμούς στην Ελλάδα κατηγοριοποιούνται ως «ικανοποιημένοι δημοκράτες», ενώ αν δεν εμπιστεύονται τους θεσμούς τοποθετούνται στην κατηγορία των «κριτικών δημοκρατών», που αντιστοιχούν στους «critical democrats» της Pippa Norris ή τους «dissatisfied democrats» του Hans-Dieter Klingemann. Αντιστρόφως, οι αβέβαιοι δημοκράτες ή οι μη δημοκράτες που εμπιστεύονται τους θεσμούς κατατάσσονται στους «αδιάφορους» πολίτες (βλ., επίσης, Kriesi and Vidal, 2019). Λόγω της μη διαθεσιμότητας των ερωτημάτων που συγκροτούν τον δείκτη εξειδικευμένης δημοκρατικής στήριξης στο 4ο κύμα της World Values Survey, η ανίχνευση των κατηγοριών περιορίζεται στο 5ο και στο 7ο κύμα. Αξιοσημείωτο είναι πως οι «κριτικοί δημοκράτες» αποτελούν μακράν τη μεγαλύτερη κατηγορία και στις δύο χρονικές στιγμές, καθώς και στα δύο δείγματα σχεδόν ένας στους δύο κατατάσσεται σε αυτή την κατηγορία. Η επόμενη μεγαλύτερη κατηγορία είναι αυτή των αποξενωμένων πολιτών, οι οποίοι έχουν αυξηθεί

κατά περίπου εννέα ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2008 και 2017. Αν και το παραπάνω εύρημα είναι το πιο ανησυχητικό, αξίζει να επισημανθεί ότι από την ομάδα των δυσαρεστημένων πολιτών οι περισσότεροι παραμένουν «πεπεισμένοι δημοκράτες». Αντιστρόφως, οι «ικανοποιημένοι δημοκράτες» έχουν μειωθεί κατά περίπου επτά ποσοστιαίες μονάδες και το 2017 περιορίζονται στο 9% του δείγματος, εύρημα που είναι αναμενόμενο μετά από μία παρατεταμένη οικονομική κρίση.

Γράφημα 1.3
Μέσες τιμές στο Democracy-Autocracy Index (0-12) ανά γενεά στην Ελλάδα

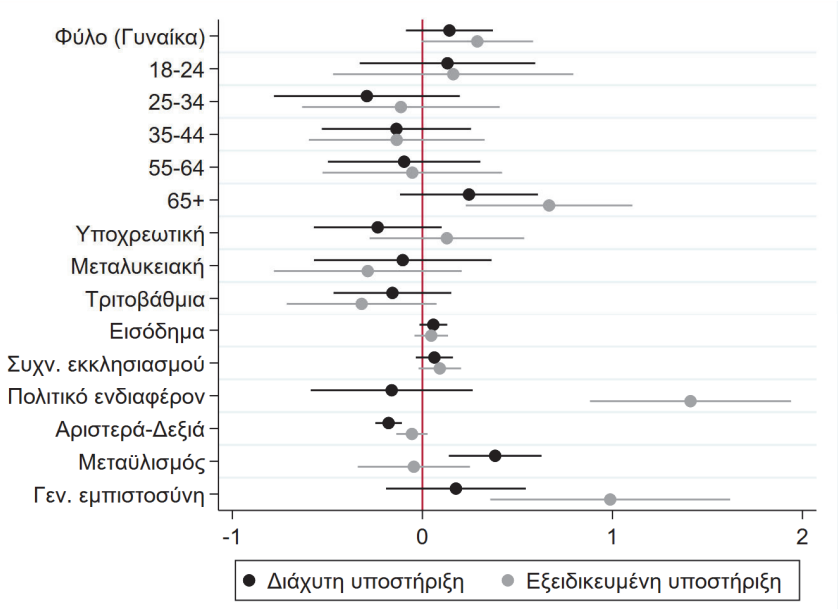

Σημείωση: Οι στήλες απεικονίζουν μέσους όρους και οι γραμμές 95% διαστήματα εμπιστοσύνης. Η «σιωπηλή γενεά» συγκροτείται από αυτούς που γεννήθηκαν πριν από το 1945, οι «baby boomers» γεννήθηκαν μεταξύ 1945 και 1964, η «Generation X» συγκροτείται από όσους γεννήθηκαν μεταξύ 1965 και 1980, και οι «Millenials» είναι αυτοί που γεννήθηκαν μεταξύ 1981 και 1996.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 4ο, 5ο και 7ο κύμα της European Values Study/World Values Survey.

Το επόμενο ερώτημα που επιχειρείται να απαντηθεί στο παρόν κεφάλαιο αφορά τους προσδιοριστικούς παράγοντες της δημοκρατικής υποστήριξης στην Ελλάδα. Σε δύο από τα πιο πολυσυζητημένα άρθρα των τελευταίων ετών στη σχετική βιβλιογραφία, ο Roberto Foa και ο Yascha Mounk (2016, 2017), χρησιμοποιώντας δεδομένα από την World Values Survey, βρίσκουν υποχώρηση της διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης

σε αρκετές εδραιωμένες δημοκρατίας σε συγκριτικό επίπεδο. Οι Foa και Mounk εντοπίζουν την υποχώρηση αυτή κυρίως ανάμεσα στη νεότερη γενιά των «millenials», δηλαδή αυτούς που έχουν γεννηθεί μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του 1980 και τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Τα ευρήματα τους οδήγησαν να επισημάνουν τον κίνδυνο «αποεδραίωσης» (deconsolidation) της δημοκρατίας σε αρκετές χώρες στο μέλλον μέσω γενεακής αντικατάστασης. Η συγκριτική διάσταση των ευρημάτων έχει αμφισβητηθεί ευρέως καθώς διάφοροι μελετητές έχουν επισημάνει ότι η τάση είναι ευδιάκριτη κυρίως στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτείων (π.χ. Inglehart, 2016· Voeten, 2017· Zilinky, 2019) και λιγότερο στις ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, αξίζει να εξεταστούν ο βαθμός στον οποίο οι νεότερες γενεές στην Ελλάδα επιδεικνύουν μεγαλύτερη ανεκτικότητα σε εναλλακτικές, μη δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης και αν η υποστήριξη του δημοκρατικού πολιτεύματος παρουσιάζει γενεακή δυναμική. Άλλωστε οι κρίσιμες ηλικίες για τη διαμόρφωση πολιτικών αξιών σύμφωνα με αρκετές μελέτες είναι τα χρόνια της μετάβασης από τη μετεφηβική στην ενήλικη ζωή, δηλαδή μεταξύ 17 και 25 χρόνων (Jennings and Niemi, 1981· Neundorf and Smets, 2017). Καθώς οι νεότεροι πολίτες δεν έχουν ακόμη αναπτύξει στον ίδιο βαθμό σταθερές πολιτικές συνήθειες και αποκρυσταλλωμένες πεποιθήσεις, θεωρητικά είναι περισσότερο ευάλωτοι σε εξωγενή σοκ, όπως μία οικονομική κρίση (Flanagan and Sherod, 1998· Sears and Levy, 2003). Στην περίπτωση της Ελλάδας, ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει. Η ελαφρά πτώση της διάχυτης δημοκρατικής στήριξης μεταξύ 1999 και 2017 φαίνεται να αφορά εξίσου όλες τις γενεές και άρα να αποδίδεται στην επίδραση της περιόδου (period effect), ειδικά μεταξύ 2008 και 2017. Στην περίπτωση μάλιστα των millenials, παρατηρείται μια αύξηση (αν και μη στατιστικά σημαντική) της διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης μεταξύ 2008 και 2017. Μία πιθανή εξήγηση είναι ότι η επίδραση του κύκλου ζωής –με την εδραίωση δημοκρατικών αξιών καθώς τα μέλη της γενιάς αυτής εισέρχονται σε μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες– ήταν εν τέλει πιο σημαντική από την αντίστοιχη επίδραση της περιόδου της οικονομικής κρίσης.

Γράφημα 1.4
Προσδιοριστικοί παράγοντες διάχυτης και εξειδικευμένης δημοκρατικής στήριξης στην Ελλάδα, 2017

Σημείωση: Πραγματοποιούνται γραμμικές παλινδρομήσεις με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι τελείες απεικονίζουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι γραμμές 95% ανθεκτικά διαστήματα εμπιστοσύνης (robust confidence intervals).
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Πέρα από τις τάσεις διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης στο επίπεδο των γενεών, στην παρούσα ενότητα διερευνάται η επίδραση και μιας σειράς άλλων δημογραφικών, κοινωνικοψυχολογικών, και αξιακών-ιδεολογικών παραγόντων. Εξετάζουμε αυτές τις επιδράσεις μέσω δύο μοντέλων γραμμικής παλινδρόμησης στο δείγμα του 7ου κύματος, με εξαρτημένες μεταβλητές τους δείκτες διάχυτης και εξειδικευμένης δημοκρατικής υποστήριξης αντίστοιχα (λεπτομέρειες για τα μοντέλα παρουσιάζονται αναλυτικότερα στο παράρτημα στο τέλος του κεφαλαίου, βλ. Πίνακες Π1 και Π2). Το πρώτο εύρημα είναι πως οι δημογραφικές μεταβλητές δεν παρουσιάζουν κάποια αξιοσημείωτη επίδραση στις δύο διαστάσεις δημοκρατικής υποστήριξης. Ούτε η ηλικία, ούτε το μορφωτικό επίπεδο, ούτε το εισοδηματικό επίπεδο ασκούν κάποια σημαντική επιρροή, με μικρή εξαίρεση τους ερωτώμενους άνω των 65 ετών που επιδεικνύουν υψηλότερα

επίπεδα εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς σε σχέση με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Από την άλλη πλευρά, το πολιτικό ενδιαφέρον και η γενικευμένη εμπιστοσύνη είναι οι δύο παράγοντες με τη μεγαλύτερη επίδραση στην εξειδικευμένη υποστήριξη. Το τελευταίο εύρημα είναι αναμενόμενο καθώς έχει διαπιστωθεί σε αρκετές έρευνες πως η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς συσχετίζεται θετικά με τη γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη (Putnam, 2001). Αντιθέτως, οι μεταβλητές με τη μεγαλύτερη επίδραση στη διάχυτη δημοκρατική υποστήριξη είναι ο μεταϋλισμός και η αριστερή ιδεολογική αυτοτοποθέτηση. Προκειμένου να ελεγχθεί η γραμμικότητα της σχέσης μεταξύ αριστερής – δεξιάς ιδεολογίας και διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης, το επεξηγηματικό μοντέλο επαναλήφθηκε περιλαμβάνοντας και τον τετραγωνισμένο όρο της ιδεολογικής μεταβλητής, ο οποίος είναι στατιστικά σημαντικός, επιβεβαιώνοντας πως υπάρχει μία όχι απόλυτα γραμμική σχέση μεταξύ ιδεολογίας και διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης (βλ. Γράφημα Π1). Όλοι λοιπόν οι ιδεολογικοί χώροι καταγράφουν υψηλές μέσες τιμές στο Democracy-Autocracy Index, ωστόσο οι ερωτώμενοι που τοποθετούνται στα αριστερά και κεντροαριστερά σημεία του άξονα καταγράφουν τις υψηλότερες τιμές. Η θετική συσχέτιση μεταξύ αριστερής ιδεολογίας και διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης αποτελεί ένα εύρημα που έχει επαναληφθεί στο παρελθόν σε μελέτες της ελληνικής περίπτωσης και άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Montero and Morlino, 1995, σελ. 245).

4. *Η νοηματοδότηση της δημοκρατίας στην Ελλάδα*

Μετά την εξέταση του βαθμού και των προσδιοριστικών παραγόντων της δημοκρατικής υποστήριξης, στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου εξετάζεται εν συντομία και το πώς οι Έλληνες κατανοούν και νοηματοδοτούν τη δημοκρατία. Προηγούμενες μελέτες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν περιπτώσεις που η ονομαστική υποστήριξη και προτίμηση του δημοκρατικού πολιτεύματος εντοπίζεται σε χώρες με υβριδικά ή αυταρχικά καθεστώτα, ένα φαινόμενο που οι Alejandro Moreno-Alvarez και Christian Welzel (2014) αποκαλούν «δημοκρατικό παράδοξο». Αντί αυτό το εύρημα να ερμηνευτεί ως έλλειμμα νομιμοποίησης των υβριδικών και αυταρχικών καθεστώτων, μία άλλη εξήγηση που έχει προωθηθεί είναι πως η υποστήριξη της δημοκρατίας μπορεί να συνυπάρχει με ανορθόδοξες ακόμη και αυταρχικές ερμηνείες και νοηματοδοτήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος (Kirsch and Welzel, 2017).

Πίνακας 1.3
Παραγοντική ανάλυση ερωτήσεων απαραίτητων συστατικών δημοκρατίας

Ερώτηση	Παράγοντας 1: Φιλελεύθερη νοηματοδότηση	Παράγοντας 2: Κοινωνικο-οικονομική νοηματοδότηση	Παράγοντας 3: Αυταρχική νοηματοδότηση
• Ελεύθερες εκλογές	0,782		
• Ισότητα φύλων	0,742		
• Προστασία από κρατική καταστολή	0,666		
• Φορολόγηση πλουσίων		0,841	
• Εξίσωση εισοδημάτων		0,828	
• Αναλαμβάνει ο στρατός όταν είναι ανίκανη η κυβέρνηση			0,775
• Πολίτες που υπακούν τους ηγέτες			0,757
Eigenvalue	1,857	1,546	1,008
Εξήγηση διασποράς	26,5%	22,1%	14,4%
N	1081		

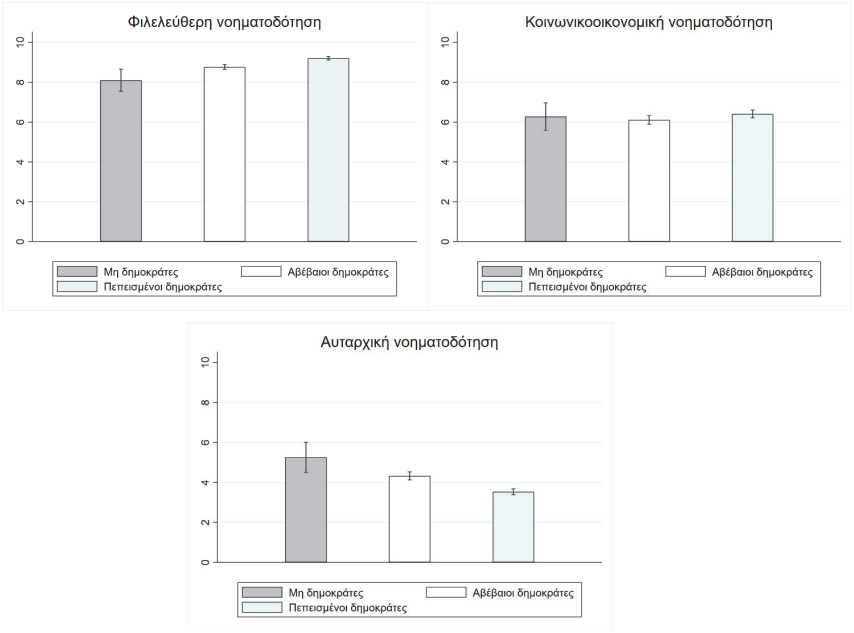
Σημείωση: Πραγματοποιείται principal components analysis (PCA) με περιστροφή varimax. Παρατίθενται οι παράγοντες με τιμή eigenvalue μεγαλύτερη του 1.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Υπό το πρίσμα αυτής της συζήτησης, το 7ο κύμα της World Values Survey περιλαμβάνει μία σειρά ερωτήσεων σχετικά με τα «ουσιαστικά χαρακτηριστικά» της δημοκρατίας.[3] Η παραγοντική ανάλυση (Πίνακας 1.3) με τα επτά από τα εννέα ερωτήματα (δύο από τα ερωτήματα δεν σχετίζονται

3 Στην ελληνική έρευνα οι σχετικές ερωτήσεις που διατυπώνονται είναι οι εξής: «Πολλά πράγματα είναι επιθυμητά, αλλά δεν αποτελούν όλα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας. Σας παρακαλώ πείτε μου για κάθε ένα από τα παρακάτω πόσο ουσιαστικό νομίζετε πως είναι ως χαρακτηριστικό της δημοκρατίας: 1) Οι κυβερνήσεις φορολογούν τους πλουσίους και επιχορηγούν τους φτωχούς. 2) Οι θρησκευτικές αρχές ερμηνεύουν σε τελευταία ανάλυση τους νόμους. 3) Οι πολίτες επιλέγουν τους ηγέτες τους με ελεύθερες εκλογές. 4) Οι πολίτες λαμβάνουν κρατική βοήθεια για την ανεργία. 5) Ο στρατός αναλαμβάνει όταν η κυβέρνηση είναι ανίκανη. 6) Τα πολιτικά δικαιώματα προστατεύουν τους ανθρώπους από κρατική καταστολή. 7) Το κράτος εξισώνει τα εισοδήματα των πολιτών. 8) Οι πολίτες υπακούουν τους κυβερνήτες τους. 9) Οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες. Όλες οι απαντήσεις δίνονται στην κλίμακα 1-10, με το 1 να σημαίνει «ένα μη ουσιαστικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας» και το 10 να σημαίνει «ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας». Η αυθόρμητη απάντηση «δεν είναι καθόλου ουσιαστικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας» κωδικοποιείται ως 0, έτσι διαμορφώνεται 11βάθμια κλίμακα 0-10.

με κάποιον άξονα και αφαιρέθηκαν από την ανάλυση) αναδεικνύουν τρεις διακριτές διαστάσεις νοηματοδότησης της δημοκρατίας: α) μία φιλελεύθερη, όπου ουσιαστικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι οι ελεύθερες εκλογές, η ισότητα των φύλων και τα πολιτικά δικαιώματα που προστατεύουν από κρατική καταστολή, β) μία κοινωνικοοικονομική, όπου ουσιαστικά χαρακτηριστικά είναι η φορολόγηση πλουσίων και η επιχορήγηση των φτωχών καθώς και η εξίσωση των εισοδημάτων από το κράτος, και τέλος, γ) μία αυταρχική, όπου κατανοούνται ως ουσιαστικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας η δυνατότητα να αναλαμβάνει ο στρατός τη διακυβέρνηση της χώρας, όταν η κυβέρνηση είναι ανίκανη, και να υπακούν οι πολίτες τους κυβερνήτες τους.

Γράφημα 1.5
Μέσες τιμές στους άξονες νοηματοδότησης της δημοκρατίας ανά κατηγορία δημοκρατών στην Ελλάδα, 2017

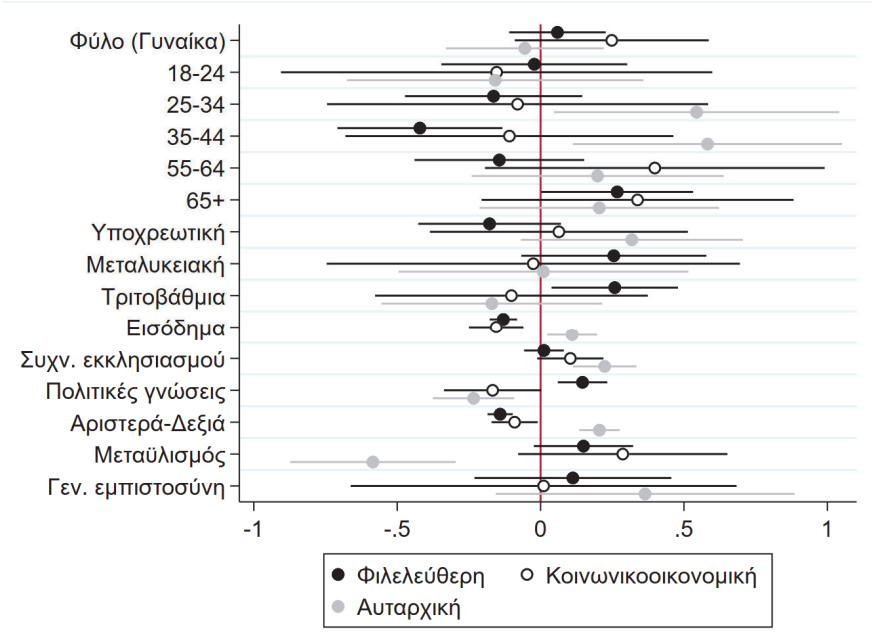

Σημείωση: Οι στήλες απεικονίζουν μέσους όρους και οι γραμμές 95% διαστήματα εμπιστοσύνης.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Στο Γράφημα 1.5 πραγματοποιείται μία διασταύρωση των τιμών στους άξονες νοηματοδότησης ανά κατηγορία δημοκρατών με βάση τις τιμές στον δείκτη διάχυτης δημοκρατικής υποστήριξης. Γίνεται αμέσως ξεκάθαρο ότι

η πιο διαδεδομένη κατανόηση της δημοκρατίας από τους Έλληνες πολίτες είναι με φιλελεύθερους όρους, και η λιγότερο διαδεδομένη είναι η αυταρχική νοηματοδότηση, με την κοινωνικοοικονομική να βρίσκεται στο ενδιάμεσο. Η τάση αυτή είναι ακόμη πιο ξεκάθαρη σε ό,τι αφορά τους «πεπεισμένους δημοκράτες», ενώ οι διαφορές μεταξύ των τριών νοηματοδοτήσεων είναι λιγότερο έντονες σε ό,τι αφορά τους «μη δημοκράτες». Οι «αβέβαιοι δημοκράτες» βρίσκονται στο ενδιάμεσο. Ενδιαφέρον επίσης είναι πως η κοινωνικοοικονομική νοηματοδότηση είναι εξίσου διαδεδομένη και στις τρεις κατηγορίες δημοκρατών.

Γράφημα 1.6
Προσδιοριστικοί παράγοντες νοηματοδότησης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 2017

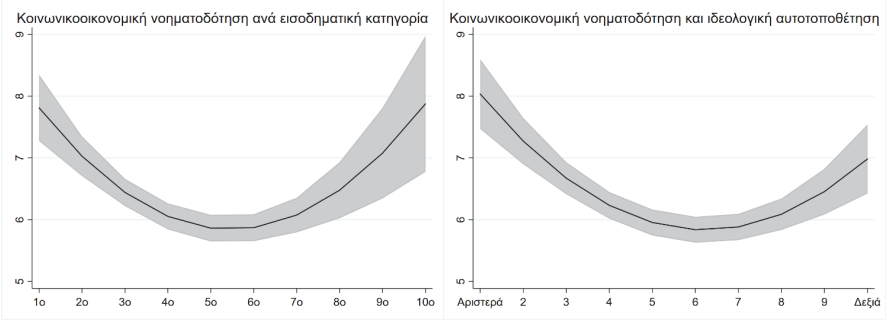

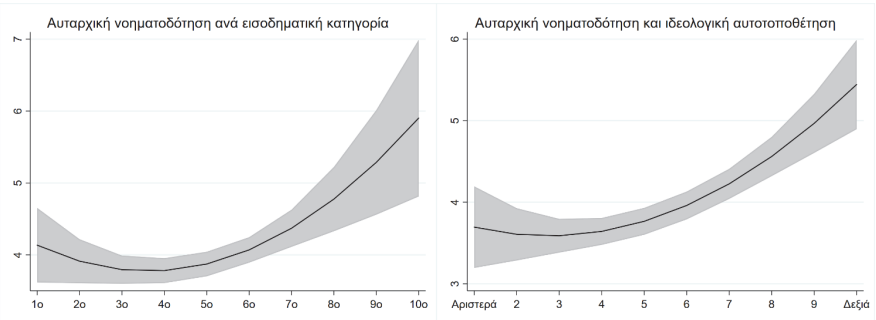
Σημείωση: Πραγματοποιούνται γραμμικές παλινδρομήσεις με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι τελείες απεικονίζουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι γραμμές 95% ανθεκτικά διαστήματα εμπιστοσύνης (robust confidence intervals).
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της νοηματοδότησης της δημοκρατίας αναδεικνύουν και πάλι την μεγαλύτερη επεξηγηματική ισχύ των αξιακών και ιδεολογικών παραγόντων σε σχέση με τους κοινωνικοδημογραφικούς

(Γράφημα 1.6). Εξαίρεση αποτελεί το εισόδημα και η μόρφωση στην περίπτωση της φιλελεύθερης νοηματοδότησης, όπου παρουσιάζει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την πανεπιστημιακή μόρφωση. Αντιθέτως, το εισόδημα εμφανίζει αρνητική συσχέτιση τόσο με τη φιλελεύθερη όσο και με την κοινωνικοοικονομική νοηματοδότηση της δημοκρατίας –σχέση που είναι αναμενόμενη–, ενώ παρουσίασε θετική συσχέτιση με την αυταρχική νοηματοδότηση. Συμπεριλαμβάνοντας στα μοντέλα και πάλι τον τετραγωνισμένο όρο της εισοδηματικής δεκαβάθμιας μεταβλητής, αυτός παρουσιάζεται στατιστικά σημαντικός στο μοντέλο της κοινωνικοοικονομικής και της αυταρχικής νοηματοδότησης, δείχνοντας ότι η σχέση μεταξύ εισοδήματος και των δύο αυτών αξόνων δεν είναι εντελώς γραμμική (Γράφημα 1.7). Πράγματι, είναι παράδοξο το ότι, συγκριτικά με τα μεσαία εισοδηματικά στρώματα, οι ερωτώμενοι που κατατάσσονται τόσο στις χαμηλές όσο και στις υψηλές εισοδηματικές κατηγορίες (καθώς και αυτοί που ανήκουν στο αριστερό και το δεξιό ιδεολογικό άκρο) τείνουν να προσδίδουν περισσότερο κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα στο νόημα της δημοκρατίας. Στην περίπτωση της στρεβλής, αυταρχικής νοηματοδότησης της δημοκρατίας, πέρα από το υψηλό εισόδημα και τη δεξιά ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, σημαντική επίδραση έχουν η συχνότητα εκκλησιασμού και οι υλιστικές αξίες, ενώ υπάρχει σχετικά ισχυρή αρνητική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου πολιτικών γνώσεων (που έχει αντικαταστήσει το πολιτικό ενδιαφέρον στα τρία μοντέλα νοηματοδότησης). Αντιθέτως, οι πολιτικές γνώσεις εμφανίζουν θετική συσχέτιση με τη φιλελεύθερη νοηματοδότηση, όπως και η αριστερή ιδεολογική αυτοτοποθέτηση.

Γράφημα 1.7
Τιμές στους άξονες νοηματοδότησης της δημοκρατίας ανά εισοδηματική κατηγορία και ιδεολογική αυτοποθέτηση στην Ελλάδα, 2017

Σημείωση: Η κάθε γραμμή απεικονίζει τις προβλεπόμενες τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής και η κάθε γκρίζα περιοχή 95% διαστήματα εμπιστοσύνης.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

5. *Συμπεράσματα*

Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα της World Values Survey για να εξεταστούν τα επίπεδα υποστήριξης της δημοκρατίας στην Ελλάδα πριν και μετά την επιβολή αυστηρής λιτότητας στη χώρα. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η προτίμηση και η υποστήριξη των Ελλήνων προς το δημοκρατικό πολίτευμα δεν υποχώρησε σημαντικά την περίοδο της κρίσης, αλλά συνέχισε να συνυπάρχει με χαμηλά επίπεδα ικανοποίησης και εμπιστοσύνης προς τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς. Το δημοκρατικό πολίτευμα τυγχάνει σχεδόν καθολικής αποδοχής, ανεξαρτήτως ηλικίας ή περιόδου κοινωνικοποίησης, επιπέδου μόρφωσης ή εισοδήματος. Οι όποιες μικρές διαφοροποιήσεις αφορούν κυρίως αξιακούς και ιδεολογικούς παράγοντες, όπως η αριστερή ιδεολογία και οι μεταϋλιστικές αξίες που είναι πιο στενά συνδεδεμένες με την πλήρη αποδοχή της δημοκρατίας ως το προτιμότερο πολίτευμα. Σε ό,τι αφορά τη νοηματοδότηση της δημοκρατίας, οι Έλληνες εμφανίζονται να κατανοούν τη δημοκρατία ως πολίτευμα με φιλελεύθερα χαρακτηριστικά και μόνο δευτερευόντως ως πολίτευμα που έχει ως σκοπό την εξασφάλιση κοινωνικών δικαιωμάτων και την αναδιανομή του εισοδήματος. Αξιακοί και ιδεολογικοί (αλλά και γνωστικοί) παράγοντες εμφανίζουν κι εδώ μεγαλύτερη διακρίνουσα ισχύ, αν και σε αντίθεση με τη δημοκρατική υποστήριξη, η νοηματοδότηση της δημοκρατίας εμφανίζει έναν ήπιο ταξικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την κατανόηση της δημοκρατίας με αυταρχικούς και κοινωνικοοικονομικούς όρους. Εν κατακλείδι, οι αναλύσεις των δεδομένων της World Values Survey παρουσιάζουν την Ελλάδα ως μια κοινωνία όπου η φιλελεύθερη δημοκρατία απολαμβάνει εξαιρετικά υψηλά επίπεδα αποδοχής με πολίτες που, σε γενικές γραμμές, είναι σε θέση να κατανοήσουν ποια είναι η σημασία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το

ερευνητικό ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί σε μελλοντικές μελέτες αφορά το αν οι δημοκρατικές στάσεις των Ελλήνων συνδέονται με απτές μορφές πολιτικής συμπεριφοράς ή αν αυτές διαμορφώνονται σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλους παράγοντες.

Βιβλιογραφία

Armingeon, K. and Guthmann, K. (2014). Democracy in crisis? The declining support for national democracy in European countries, 2007–2011. *European Journal of Political Research*, 53 (3), pp. 423–442.

Cordero, G. and Simón, P. (2016). Economic crisis and support for democracy in Europe. *West European Politics*, 39 (2), pp. 305-325.

Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Dalton, R. J. (2004). *Democratic challenges, democratic choices*. Oxford: Oxford University Press.

Dalton, R. J. and Welzel, C. (eds.). (2014). *The civic culture transformed: From allegiant to assertive citizens*. Cambridge: Cambridge University Press.

Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.

Easton, D. (1975). A reassessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*, 5 (4), pp. 435-457.

Easton, D. (1976). Theoretical approaches to political support. *Canadian Journal of Political Science*, 9 (3), pp. 431-448.

Flanagan, C. A. and Sherod, L. R. (1998). Youth political development: An introduction. *Journal of Social Studies*, 54 (3), pp. 447-456.

Foa, R. S. and Mounk, Y. (2016). The danger of deconsolidation: The democratic disconnect. *Journal of Democracy*, 27 (3), pp. 5–17.

Foa, R. S. and Mounk, Y. (2017). The signs of deconsolidation. *Journal of Democracy*, 28 (1), pp. 5-16.

Franklin, M. (2004). *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Fuchs, D. (2007). The political culture paradigm. In R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *The Oxford handbook of political behavior* (pp. 161-184). Oxford: Oxford University Press.

Hobolt, S. B. and Tilley, J. (2016). Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis. *West European Politics*, 39 (5), pp. 971-991.

Inglehart, R. (2003). How solid is mass support for democracy – and how can we measure it?. *Political Science and Politics*, 36 (1), pp. 51–57.

Inglehart, R. (2016). The danger of deconsolidation: how much should we worry?. *Journal of Democracy*, 27 (3), pp. 18-23.

Inglehart, R. and Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University

Jennings, M. K. and Niemi, R. (1981). *Generations and politics: A panel study of young adults and their parents*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kirsch, H. and Welzel, C. (2019). Democracy misunderstood: authoritarian notions of democracy around the globe. *Social Forces*, 98 (1), pp. 59-92.

Klingemann, H.-D. (2014). Dissatisfied democrats: Democratic maturation in old and new democracies. In R. Dalton and C. Welzel (eds.), *The Civic culture transformed* (pp. 116-157). Cambridge: Cambridge University Press.

Klingemann, H.-D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zieloknka, J. (2006). Support for democracy and autocracy in Central and Eastern Europe. In H.-D. Klingemann, D. Fuchs, and J. Zielonka (eds.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1-21). Abingdon: Routledge.

Kriesi, H. and Vidal, G. (2019). Types of democrats. Αδημοσίευτη μελέτη, Φλωρεντία, European University Institute (EUI). https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Kriesi/Types-of-Democrats-final.pdf

Lipset, S. M. (1983). *Political man: The social bases of politics*, 2nd ed. London: Heinemann.

Magalhães, P. (2014). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53 (1), pp. 77–97.

Moreno-Alvarez, A. and Welzel C. (2014). Enlightening people. In R. Dalton and C. Welzel (eds.), *The civic culture transformed* (pp. 59–90). New York: Cambridge University Press.

Morlino, L. and Montero, J. R. (1995). Legitimacy and democracy in Southern Europe. In R. Gunther, P. N. Diamandouros and H.-J. Puhle (eds.), *The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective* (pp. 231-260), Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Neundorf, A. and Smets, K. (2017). Political socialization and the making of citizens. *Oxford Handbooks Online*. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199935307.013.98

Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. Cambridge University Press.

Pharr, S. and Putnam, R. (2000). *Disaffected democracies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Putnam, R. (2001). Social trust: Measurement and consequences. *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2, pp. 41-51.

Rose, R. (1997). *Survey measures of democracy.* Working Paper 294, Centre for the Study of Public Policy: University of Strathclyde.

Sears, D. O. and Levy, S. (2003). Childhood and adult political development. In D. O. Sears, L. Huddy, and R. Jervis (eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 60–109). Oxford: Oxford University Press.

Teixeira, C. P., Tsatsanis, E. and Belchior, A.M. (2014). Support for democracy in times of crisis: Diffuse and specific regime support in Portugal and Greece. *South European Society and Politics*, 19 (4), pp. 501-518.

Teorell, J., Torcal, M. and Montero, J.-R. (2007). Political participation: Mapping the terrain. In J. van Deth, J. R. Montero and A. Westholm (eds.), *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis* (pp. 334-57). New York: Routledge.

Teperoglou, E. and Tsatsanis, E. (2014). Dealignment, de-legitimation and the implosion of the two-party system in Greece: the earthquake election of 6 May 2012. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 24 (2), pp. 222-242.

Torcal, M. and Montero, J.-R. (2006). *Political disaffection in contemporary democracies*. London: Routledge.

Tsatsanis, E. (2018). The swift unraveling: Party system change and de-institutionalization in Greece during the crisis. In M. Lisi (ed.), *Party system change, the European crisis and the state of democracy* (pp. 115-136). London: Routledge.

Van Biezen, I., Mair, P. and Poguntke, T. (2012). Going, going,... gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 51 (1), pp. 24-56.

Voeten E. (2017). Are people really turning away from democracy?. *Journal of Democracy Web Exchange*. https://www.journalofdemocracy.org/wp-content/uploads/2018/12/Journal-of-Democracy-Web-Exchange-Voeten_0.pdf

Zilinsky, J. (2019). Democratic deconsolidation revisited: Young Europeans are not dissatisfied with democracy. *Research and Politics*, 6 (1), pp. 1-7.

Παράρτημα

Πίνακας Π1
Προσδιοριστικοί παράγοντες διάχυτης δημοκρατικής στήριξης στην Ελλάδα, 2017

Εξαρτημένη μεταβλητή: Democracy-Autocracy Index (0-12)	**B**	**(Robust S.E.)**
Φύλο (Γυναίκα)	0,142	(0,117)
Ηλικία (ref: 45-54)		
18-24	0,132	(0,235)
25-34	-0,292	(0,250)
35-44	-0,137	(0,200)
55-64	-0,096	(0,204)
65+	0,245	(0,185)
Μόρφωση (ref: Λύκειο)		
Υποχρεωτική εκπαίδευση	-0,235	(0,171)
Μεταλυκειακή	-0,103	(0,238)
Τριτοβάθμια	-0,158	(0,158)
Εισόδημα (0-9)	0,058	(0,037)
Συχνότητα εκκλησιασμού (0-6)	0,063	(0,050)
Πολιτικό ενδιαφέρον (0-3)	-0,162	(0,217)
Αριστερά-Δεξιά (0-9)	-0,178***	(0,036)
Μεταϋλισμός (ref: Υλισμός)	0,382**	(0,124)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη (0-1)	0,176	(0,187)
Σταθερά	10,504***	(0,346)
R2	0,077	
N	780	

Σημείωση: Πραγματοποιείται γραμμική παλινδρόμηση με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι αριθμοί της δεύτερης στήλης αντιπροσωπεύουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι αριθμοί στην παρένθεση τα ανθεκτικά τυπικά σφάλματα (robust standard errors). Στατιστική σημαντικότητα: : •p<0,10 | * p<0,05 | **p<0,01 | ***p<0,001

Πίνακας Π2
Προσδιοριστικοί παράγοντες εξειδικευμένης δημοκρατικής στήριξης στην Ελλάδα, 2017

Εξαρτημένη μεταβλητή: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (0-12)	**B**	**(Robust S.E.)**
Φύλο (Γυναίκα)	0,289	(0,150)
Ηλικία (ref: 45-54)		
18-24	0,162	(0,322)
25-34	-0,113	(0,265)
35-44	-0,135	(0,236)
55-64	-0,053	(0,241)
65+	0,667**	(0,223)
Μόρφωση (ref: Λύκειο)		
Υποχρεωτική εκπαίδευση	0,129	(0,207)
Μεταλυκειακή	-0,288	(0,252)
Τριτοβάθμια	-0,320	(0,201)
Εισόδημα (0-9)	0,046	(0,045)
Συχνότητα εκκλησιασμού (0-6)	0,092	(0,057)
Πολιτικό ενδιαφέρον (0-3)	1,411***	(0,270)
Αριστερά-Δεξιά (0-9)	-0,055	(0.042)
Μεταϋλισμός (ref: Υλισμός)	-0,045	(0,150)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη (0-1)	0,988**	(0,322)
Σταθερά	2,449***	(0,338)
R^2	0,100	
N	813	

Σημείωση: Πραγματοποιείται γραμμική παλινδρόμηση με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι αριθμοί της δεύτερης στήλης αντιπροσωπεύουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι αριθμοί στην παρένθεση τα ανθεκτικά τυπικά σφάλματα (robust standard errors). Στατιστική σημαντικότητα: : ˚p<0,10 | * p<0,05 | **p<0,01 | ***p<0,001

Πίνακας Π3
Προσδιοριστικοί παράγοντες φιλελεύθερης νοηματοδότησης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 2017

Εξαρτημένη μεταβλητή: Φιλελεύθερη νοηματοδότηση (0-10)	**B**	**(Robust S.E.)**
Φύλο (Γυναίκα)	0,059	(0,086)
Ηλικία (ref: 45-54)		
18-24	-0,022	(0,165)
25-34	-0,164	(0,157)
35-44	-0,421	(0,147)
55-64	-0,144	(0,151)
65+	0,267*	(0,135)
Μόρφωση (ref: Λύκειο)		
Υποχρεωτική εκπαίδευση	-0,178	(0,127)
Μεταλυκειακή	0,255	(0,164)
Τριτοβάθμια	0,259*	(0,112)
Εισόδημα (0-9)	-0,130	(0,024)
Συχνότητα εκκλησιασμού (0-6)	0,012	(0,035)
Πολιτικές γνώσεις (0-3)	0,234***	(0,044)
Αριστερά-Δεξιά (0-9)	-0,141***	(0.022)
Μεταϋλισμός (ref: Υλισμός)	0,150*	(0,882)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη (0-1)	0,113	(0,175)
Σταθερά	9,722***	(0,218)
R^2	0,153	
N	825	

Σημείωση: Πραγματοποιείται γραμμική παλινδρόμηση με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι αριθμοί της δεύτερης στήλης αντιπροσωπεύουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι αριθμοί στην παρένθεση τα ανθεκτικά τυπικά σφάλματα (robust standard errors). Στατιστική σημαντικότητα: ˙p<0,10 | * p<0,05 | **p<0,01 | ***p<0,001

Πίνακας Π4
Προσδιοριστικοί παράγοντες κοινωνικής νοηματοδότησης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 2017

Εξαρτημένη μεταβλητή: Κοινωνικοοικονομική νοηματοδότηση (0-10)	**B**	**(Robust S.E.)**
Φύλο (Γυναίκα)	0,248	(0,172)
Ηλικία (ref: 45-54)		
18-24	-0,153	(0,383)
25-34	-0,080	(0,338)
35-44	-0,109	(0,291)
55-64	0,398	(0,302)
65+	0,338	(0,277)
Μόρφωση (ref: Λύκειο)		
Υποχρεωτική εκπαίδευση	0,064	(0,229)
Μεταλυκειακή	-0,025	(0,367)
Τριτοβάθμια	-0,102	(0,242)
Εισόδημα (0-9)	-0,155***	(0,048)
Συχνότητα εκκλησιασμού (0-6)	0,104*	(0,059)
Πολιτικές γνώσεις (0-3)	-0,167*	(0,086)
Αριστερά-Δεξιά (0-9)	-0,091*	(0.041)
Μεταϋλισμός (ref: Υλισμός)	0,287	(0,186)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη (0-1)	0,011	(0,343)
Σταθερά	6,721***	(0,415)
R^2	0,052	
N	806	

Σημείωση: Πραγματοποιείται γραμμική παλινδρόμηση με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι αριθμοί της δεύτερης στήλης αντιπροσωπεύουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι αριθμοί στην παρένθεση τα ανθεκτικά τυπικά σφάλματα (robust standard errors).

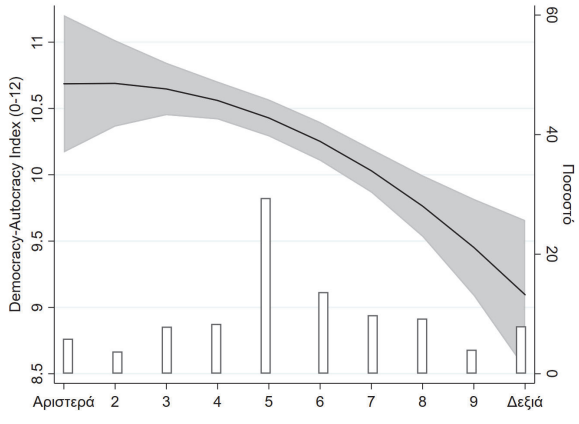
Στατιστική σημαντικότητα: •p<0,10 | * p<0,05 | **p<0,01 | ***p<0,001

Πίνακας Π5
Προσδιοριστικοί παράγοντες αυταρχικής νοηματοδότησης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 2017

Εξαρτημένη μεταβλητή: Αυταρχική νοηματοδότηση (0-10)	**B**	**(Robust S.E.)**
Φύλο (Γυναίκα)	-0,055	(0,140)
Ηλικία (ref: 45-54)		
18-24	-0,158	(0,263)
25-34	0,544*	(0,253)
35-44	0,582*	(0,239)
55-64	0,199	(0,224)
65+	0,205	(0,213)
Μόρφωση (ref: Λύκειο)		
Υποχρεωτική εκπαίδευση	0,318	(0,197)
Μεταλυκειακή	0,010	(0,257)
Τριτοβάθμια	-0,170	(0,196)
Εισόδημα (0-9)	0,110*	(0,044)
Συχνότητα εκκλησιασμού (0-6)	0,224***	(0,056)
Πολιτικό ενδιαφέρον (0-3)	-0,234***	(0,072)
Αριστερά-Δεξιά (0-9)	0,205	(0.036)
Μεταϋλισμός (ref: Υλισμός)	-0,585***	(0,147)
Γενικευμένη εμπιστοσύνη (0-1)	0,365***	(0,265)
Σταθερά	2,354***	(0,331)
R^2	0,184	
N	815	

Σημείωση: Πραγματοποιείται γραμμική παλινδρόμηση με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Οι αριθμοί της δεύτερης στήλης αντιπροσωπεύουν τους συντελεστές παλινδρόμησης και οι αριθμοί στην παρένθεση τα ανθεκτικά τυπικά σφάλματα (robust standard errors). Στατιστική σημαντικότητα: * p<0,05 | **p<0,01 | ***p<0,001

Γράφημα Π1
Διάχυτη δημοκρατική υποστήριξη και ιδεολογία στην Ελλάδα, 2017

Σημείωση: Η γραμμή απεικονίζει τις προβλεπόμενες τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής (democracy-autocracy index στήλες), η γκρίζα περιοχή 95% διαστήματα εμπιστοσύνης και οι στήλες την ποσοστιαία κατανομή των ερωτώμενων με βάση την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα αριστεράς-δεξιάς.
Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το 7ο κύμα της World Values Survey, 2017.

Manos Tsatsanis

Resilient democrats: Democratic legitimacy and conceptualizations of democracy in Greece during the late memorandum period

ABSTRACT

The chapter investigates the degree to which democratic legitimacy in Greece was undermined due to the economic crisis and the generalized downward social mobility of the past decade. Based on data from the World Values Survey, it analyzes the levels and dimensions of democratic support in Greece as well as its determinants. Additionally, it investigates the ways in which Greeks view and understand the concept of democracy. The findings show that even though the preference for democracy has slightly decreased, the vast majority of Greeks continue to consider democracy as the preferable form of government and to understand in liberal terms. Whatever differentiations in levels of acceptance and in views of democracy can be mostly attributed to value-based and ideological factors and much less to sociodemographic ones.

Κατερίνα Ηλιού, Μανίνα Κακεπάκη,** Κωστής Πιερίδης****

2.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΜΠΛΟΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ. ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΣΕ ΕΡΕΥΝΑ ΕΦΗΒΩΝ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ (2010-2018)

Περίληψη

Έχοντας ως αφετηρία την προβληματική της πολιτικής γενιάς και του κοινωνικοποιητικού ρόλου της οικογένειας, το κείμενο αναλύει δεδομένα έρευνας πεδίου με αντικείμενο την πολιτική κοινωνικοποίηση εφήβων στην περιοχή της πρωτεύουσας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δείγμα εφήβων και των τριών τάξεων του Γυμνασίου σε εκπαιδευτικές μονάδες στην Αττική το 2010 και το 2018. Μελετώνται ο τρόπος πρόσληψης της ιδιότητας του πολίτη και οι διαστάσεις εμπλοκής με την πολιτική. Οι μαθητές διαχρονικά προσδιορίζουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό ένα διακριτό πρίσμα πατριωτικής προσέγγισης που εννοιολογείται στη βάση της παράδοσης της χριστιανικής κουλτούρας και της ετοιμότητας για αυτοθυσία για την πατρίδα. Ωστόσο, επιβεβαιώνεται και από τις αναλύσεις των ερευνών μας ότι όσο συχνότερα οι μαθητές δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, τόσο πιο πιθανό είναι να προσλαμβάνουν την πολιτική με όρους ενεργού εμπλοκής, παρά καθήκοντος ή πατριωτισμού. Επίσης, επιβεβαιώνεται ο επιδραστικός ρόλος του κοινωνικού status της οικογένειας προέλευσης των μαθητών στη διαμόρφωση των πολιτικών τους προσλήψεων.

---

* Εντεταλμένη Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
** Κύρια Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
*** Διδάσκων, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Παν. Κρήτης.

1. *Εισαγωγή*

Το 2017 το Λεξικό της Οξφόρδης ανακήρυξε ως λέξη της χρονιάς την λέξη «youthquake». Ως «νεανικός σεισμός» (αν προσπαθούσαμε να το αποδώσουμε στα ελληνικά) ορίζεται *κάθε σημαντική πολιτισμική, πολιτική ή κοινωνική μεταβολή που προκύπτει μέσα από τις ενέργειες ή την επίδραση των νέων ανθρώπων*.[4] Δεν χωρά, συνεπώς, αμφιβολία ότι η δεύτερη δεκαετία του 21ου° αιώνα συνοδεύεται από ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τους νέους ως αντικείμενο μελέτης. Ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2008 και τις καταγραφόμενες κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές στις νέες ηλικίες, την πρώτη γενιά ιστορικά που συνδυάζει υψηλό μορφωτικό επίπεδο με υψηλή ανεργία και απορρύθμιση των εργασιακών της σχέσεων, η επιστημονική έρευνα στρέφει το βλέμμα της στους νέους με ανανεωμένο ενδιαφέρον. Η στερεοτυπική, πλέον, αντίληψη ότι οι νέοι είναι απαθείς και δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική πρωτοδιατυπώθηκε περισσότερο από τριάντα χρόνια, συνεπώς δεν αφορά (μόνο) τους σημερινούς νέους, αλλά και τους σημερινούς μεσήλικες. Επιπλέον, μια τέτοια διαπίστωση δεν επιβεβαιώνεται με σαφήνεια από την καταγραφή μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Μια σειρά νεανικών κινητοποιήσεων διεθνώς (occupy wall street, indignados, Parkland shootings, πορείες για την κλιματική αλλαγή κ.λπ.), μελέτες για την ψήφο των νέων (δημοψήφισμα για το Brexit, εκλογές του 2012 και του 2015 στην Ελλάδα κ.λπ.)[5] αλλά και για τον διαφορετικό τρόπο που οι νέοι νοηματοδοτούν και προσλαμβάνουν την πολιτική,[6] οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κάθε προσπάθεια συνολικής απαξίωσης της σχέσης των νέων με τις πολιτικές διαδικασίες εν γένει εμπεριέχει γενικεύσεις και υπεραπλουστεύσεις.

Στην Ελλάδα η συστηματική μελέτη της νεολαίας είναι σχετικά πρόσφατη υπόθεση, καθώς μόλις από τη δεκαετία του 1980 αρχίζει να σημειώνεται ένας σημαντικός αριθμός μελετών. Στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, «από τη δεκαετία του 1990 τεκμηριώνεται η εικόνα της ελληνικής νεολαίας σε αρμονία με άλλους/ες Ευρωπαίους/ες της ίδιας γενιάς, ως πρωτίστως ατομοκεντρικής, με μειωμένες κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες και ενδιαφέρον για συμμετοχή σε πολιτικές συλλογικότητες» (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015, σελ. 6). Η κρίση δείχνει να αναχαιτίζει την απομάκρυνση των νέων από την πολιτική που καταγράφεται από τα μέσα

---

4 https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2017 [πρόσβαση στις 24.5.2019]

5 Βλ. Sloam and Henn, 2019˙ Παντελίδου-Μαλούτα, 2017.

6 Βλ. τον συλλογικό τόμο: Sarah Pichard and Judith Bessant (eds.) (2018).

της δεκαετίας του 1990, καθώς διατυπώνεται η υπόθεση ότι οι νέοι επιστρέφουν στην πολιτική έχοντας διαμορφωθεί ως πολιτική γενιά (όπ. π., σελ. 8). Έτσι, ερμηνεύεται η συμμετοχή τους σε κρίσιμες εκλογικές διαδικασίες (2012 και 2015), και η μαζική συμμετοχή τους σε κοινωνικά κινήματα (Δεκέμβρης 2008, Αγανακτισμένοι) ως μια σταδιακή αναστοχαστική διαδικασία. Αυτό σημαίνει πως η επιστροφή των νέων στην πολιτική γίνεται με νέους τρόπους, παρότι μπορεί να απέχουν εκλογικά (Καβουλάκος, 2012), ενώ παράλληλα το πεδίο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου προσθέτει έναν καινούργιο χώρο δημόσιου διαλόγου (Παντελίδου-Μαλούτα, στο ίδιο, σελ. 20). Όμως, στην περίοδο της ύστερης Μεταπολίτευσης κάτι δείχνει να έχει ανατραπεί. Ενώ η κρίση επαναφέρει στο προσκήνιο το ενδιαφέρον των νέων για την πολιτική, οι νέοι εμφανίζονται απληροφόρητοι, δυσαρεστημένοι και απαισιόδοξοι από το πολιτικό προσωπικό και τους δημοκρατικούς θεσμούς. Πρόκειται για πλήρη ανατροπή σε σχέση με την περίοδο της πρώιμης μεταπολίτευσης και ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε η πολιτική συμμετοχή, η συλλογική δράση και οι κοινωνικές διεκδικήσεις χαρακτήριζαν τη νεολαία της εποχής (Παπαδογιάννης, 2015).

Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, πέραν της πολιτικής ταυτότητας της νέας γενιάς, του βαθμού και του τρόπου συμμέτοχής τους στην πολιτική, το ερευνητικό ενδιαφέρον επεκτείνεται και στον τρόπο οργάνωσης της ζωής τους, στις συνθήκες διαβίωσής τους, στη σημασία της εκπαίδευσης, στις διαπροσωπικές τους σχέσεις και τον ελεύθερο χρόνο τους, αλλά και στις κοινωνικές τους αξίες και ανησυχίες (Chtouris et al., 2006, Δεμερτζής κ.ά., 2008, Χτούρης 2017). Αναδεικνύεται ο κεντρικός ρόλος της ελληνικής οικογένειας στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των νέων και συγκρότησης του κοινωνικού τους κεφαλαίου μέσω της ανάδειξής της σε πυλώνα ασφάλειας και οικονομικής στήριξης.

Ωστόσο, μελετώντας τη νέα γενιά *σήμερα*, αν κάτι διαφέρει σε σχέση με προηγούμενες γενιές και αποτελεί ερευνητικό αντικείμενο είναι το γεγονός ότι η τρέχουσα γενιά βίωσε και βιώνει τις πολλαπλές συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης κατά τη διάρκεια των ετών που την διαμορφώνουν (impressionable years). Κατά συνέπεια, όσοι/-ες έχουν γεννηθεί λίγο πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, βιώνουν αυτή την κανονικότητα με τις απορρέουσες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες, που διαμορφώνουν το κοινωνικό και οικογενειακό πλαίσιο διαβίωσής τους. Η πολιτική κοινωνικοποίηση αυτού του νεανικού πληθυσμού δεν μπορεί παρά να αποτελεί πρόσφορο πεδίο διερεύνησης.

2. *Η μελέτη των πολιτικών προδιαθέσεων στην εφηβεία και η έννοια της πολιτικής κοινωνικοποίησης*

Οι έρευνες για τις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των εφήβων είναι σχετικά περιορισμένες, καθώς τα χρόνια της πρώιμης εφηβείας (12-15) δύσκολα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο διερεύνησης της πολιτικής συμπεριφοράς και των συμμετοχικών πρακτικών των νέων. Αφενός, προφανείς λόγοι θεσμικών περιορισμών, καθώς οι νέοι δεν έχουν δικαίωμα ψήφου, αλλά και λόγοι που σχετίζονται με τις πρακτικές της ηλικιακής αυτής ομάδας, όπως είναι η έλλειψη χρόνου λόγω σχολικών καθηκόντων, την καθιστούν σε μεγάλο βαθμό πολιτικά «μη ενδιαφέρουσα». Εντούτοις, για να παραφράσουμε την Torey Punta, οι πολιτικοί επιστήμονες μάλλον έχουν πειστεί ότι πρέπει να μας ενδιαφέρει *και* οτιδήποτε συμβαίνει πριν την ηλικία των 18 (2004, σελ. 471).[7] Πολλές έρευνες συνηγορούν στο ότι οι βασικές πολιτικές προδιαθέσεις των ατόμων, που θα τους ακολουθούν μέχρι την ενηλικίωση, διαμορφώνονται στα χρόνια της εφηβείας (Prior, 2010· Russo and Stattin, 2017), ενώ σύμφωνα με την υπόθεση των σημαντικών ετών (impressionable years), τα χρόνια κυρίως της ύστερης εφηβείας και της πρώιμης ενηλικίωσης έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς κατά τη διάρκειά τους διαμορφώνονται και αποκρυσταλλώνονται οι βασικές στάσεις και αντιλήψεις των ατόμων (Jennings and Stokker, 2004· Jennings, 2007). Στο ίδιο πλαίσιο και σε συνέχεια των παραπάνω, οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες συνηγορούν στο ότι η οικογένεια είναι εκείνη που επιτελεί τον σημαντικότερο ρόλο στην πολιτική κοινωνικοποίηση των εφήβων κατά τα χρόνια αυτά (Hooghe and Boonen, 2015· Niemi and Hepburn, 1995· Verba et al., 1995).

Σύμφωνα με τη θεωρία της αντικατάστασης των γενεών και της σταδιακής μεταβολής των αξιών (Inglehart, 1971· 1990), εδώ και αρκετές δεκαετίες έχουν συντελεστεί βαθύτατες μεταβολές στο σύστημα αξιών των δυτικών κοινωνιών. Οι νεότερες γενιές, έχοντας κοινωνικοποιηθεί σε περιβάλλον υλικής ευμάρειας είναι φορείς των μεταβολών αυτών με συνέπεια να προτάσσουν περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες. Οι αξιακές αυτές αλλαγές που συμπίπτουν με την αποσάρθρωση των παραδοσιακών πολιτικών στεγανών, δηλαδή τη σύνδεση της πολιτικής συμπεριφοράς με τα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά, φαίνονται να είναι μόνιμες υπό την έννοια ότι άπαξ και το αξιακό διακύβευμα εμποτιστεί κατά τις ηλικίες της πολιτικής κοινωνικο-

7 Εξάλλου, μην ξεχνάμε ότι πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις μείωσαν το όριο ηλικίας για το δικαίωμα του εκλέγειν στα 17 έτη, ενώ δεν εκλείπουν και οι συζητήσεις για περαιτέρω μείωση του ηλικιακού ορίου, μέτρο που έχει ληφθεί σε ορισμένες χώρες (Σκωτία, Αυστρία).

ποίησης τίποτα δεν είναι σε θέση να το εκτοπίσει. Λόγου χάρη, οι νεότερες γενιές συμμετέχουν μεν λιγότερο στις παραδοσιακές πολιτικές διαδικασίες, όπως είναι οι εκλογές (Stolle and Hooghe, 2011), εντούτοις, όμως, προσλαμβάνουν κριτικά την έννοια της ιδιότητας του πολίτη (Norris, 2011), καθώς προτάσσουν στοιχεία ενεργού εμπλοκής στην πολιτική (engaged) και δεν αντιλαμβάνονται την πολιτική συμμετοχή ως απλό καθήκον (duty based, για τη διάκριση βλ. Dalton, 2008). Ωστόσο, οι παραπάνω θεωρίες διατυπώθηκαν στο σύνολο τους *πριν* το ξέσπασμα της παγκόσμιας κρίσης και βασίζονται στις καταγραφές των αξιών των σημερινών μεσηλίκων. Πολύ νεότερες ενδείξεις από τους ίδιους συγγραφείς (Norris and Inglehart, 2019) προβληματίζονται σχετικά με μια *πολιτισμική αναδίπλωση* στο πεδίο των αξιών.

Αντίθετα με την θεώρηση της αντικατάστασης των γενεών, η έννοια της πολιτικής γενιάς (political generation) δεν αποδέχεται μια γραμμική εξέλιξη των αντιλήψεων και των αξιών του πληθυσμού, η οποία μέσω της αντικατάστασης των γενεών θα οδηγήσει ντετερμινιστικά σε αξιακές αλλαγές. Εκκινώντας από το κλασσικό έργο του Mannheim (1927) η προσέγγιση αυτή αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στα κοινωνικο-ιστορικά συμφραζόμενα κάθε περιόδου, θεωρώντας ότι αυτά είναι που εν τέλει συμβάλλουν στη διαμόρφωση γενεών με ομοειδή χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν από τις άλλες. Μεγάλα κοινωνικοποιητικά γεγονότα (πχ. πόλεμοι, μεγάλες κινητοποιήσεις, αλλαγή πολιτικού καθεστώτος κ.ο.κ.) συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αίσθησης του ανήκειν σε μια «κοινή» γενιά, η οποία φέρει πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που δύνανται να τη διαφοροποιούν όχι μόνο από τις προηγούμενες, αλλά και από τις επόμενες γενιές. Η προσέγγιση αυτή έχει μελετηθεί εμπειρικά και στην ελληνική περίπτωση τόσο για τη δεκαετία του 1980, όπου και αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 και στη διαμόρφωση αντίστοιχων πολιτικών γενεών (Παντελίδου Μαλούτα, 1991), όσο και στην επίδραση των νεανικών κινητοποιήσεων του Δεκεμβρίου του 2008 (Gavriilidis, 2009· Kornetis, 2008· Sotiris, 2008). Πρόσφατες μελέτες όπως αυτή των Grasso et al. (2017) καταδεικνύουν την επίδραση της θατσερικής διακυβέρνησης στην υιοθέτηση περισσότερο συντηρητικών και νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων στις γενιές εκείνες που διαμορφώθηκαν πολιτικά κατά τα χρόνια της Θάτσερ αλλά και του Μπλαίρ.

Στην βιβλιογραφία, ως πολιτική κοινωνικοποίηση νοείται η διαδικασία εκείνη με την οποία, άμεσα ή έμμεσα, διαμορφώνεται ένα σύστημα γνώσεων, πεποιθήσεων, στάσεων και αντιλήψεων σχετικά με τις πολιτικές διεργασίες (Παντελίδου Μαλούτα, 2015). Μέσω αυτής, τα άτομα προσανατολίζονται σε

συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές, στάσεις και αντιλήψεις, αντλώντας στοιχεία που αντανακλούν ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες, πολιτικά δεδομένα και όψεις της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας. Συνεπώς, καταγράφοντας στοιχεία της πολιτικής κοινωνικοποίησης εφήβων διαφορετικών κοινωνικών αναφορών σήμερα, με στόχο τη σύγκριση με δεδομένα προηγούμενων ετών, μας δίνεται η δυνατότητα να μελετήσουμε την εξέλιξη της διαδικασίας αυτής και, κατ' επέκταση, της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στο πλαίσιο των μεταβολών της δεκαετίας που διανύουμε.

3. *Η έρευνα και τα ερευνητικά ερωτήματα*

Η παρούσα εργασία στηρίζεται σε δεδομένα έρευνας πεδίου, που αποτελεί εν μέρει συνέχεια προηγούμενων ερευνών (1982, 1990) με αντικείμενο την πολιτική κοινωνικοποίηση εφήβων στην περιοχή της πρωτεύουσας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δείγμα εφήβων των τριών τάξεων του Γυμνασίου σε τέσσερις εκπαιδευτικές μονάδες στην Αττική, σε περιοχές με διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο, το 2010 και το 2018.[8] Η συλλογή των δεδομένων έγινε με έντυπο ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου, το οποίο συμπλήρωσαν οι μαθητές/-τριες στις σχολικές τάξεις κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας. Το αντικείμενο της τρέχουσας έρευνας – όπως και των προηγούμενων– αφορά στη μελέτη βασικών διαστάσεων της (πολιτικής) κοινωνικοποιητικής εμπειρίας. Με τη συμπερίληψη ταυτόσημων ερωτήσεων σε όλες τις έρευνες (σε βάθος χρόνου) επιδιώκεται να μελετηθεί το αν οι πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των εφήβων σήμερα υποδηλώνουν πιθανές μεταβολές στην πολιτική τους κουλτούρα.

---

8 Τα δεδομένα του 2010 συλλέχθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Διαστάσεις της πολιτικής κοινωνικοποίησης εφήβων: εμπειρίες από την Αττική στις τρεις τελευταίες δεκαετίες» (φορέας χρηματοδότησης: Επιτροπή Ερευνών του ΕΚΠΑ). Το δείγμα αποτελούνταν από 855 μαθητές και μαθήτριες και των τριών τάξεων του Γυμνασίου, από τέσσερα σχολεία της Αττικής. Η συλλογή των στοιχείων έγινε μεταξύ 12 Οκτωβρίου και 11 Νοεμβρίου 2010. Επιστημονική υπεύθυνη του έργου ήταν η Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ, ενώ στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν οι: Γ. Διακουμάκος, Θ. Θεοδοσοπούλου, Μ. Κακεπάκη και Ε. Τσουπαροπούλου. (Για το αναλυτικό σκεπτικό της έρευνας βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 2015, σελ. 145-146). Τα δεδομένα του 2018 συλλέχθηκαν στο πλαίσιο του έργου REDI (φορέας χρηματοδότησης: ΕΣΠΑ 2014-2020). Το δείγμα αποτελούνταν από 792 μαθητές και μαθήτριες και των τριών τάξεων του Γυμνασίου, από τέσσερα σχολεία της Αττικής. Η συλλογή των στοιχείων έγινε μεταξύ 22 Φεβρουαρίου και 30 Μαρτίου 2018. Επιστημονικά υπεύθυνες του έργου ήταν οι Κατερίνα Ηλιού και Μανίνα Κακεπάκη, ερευνήτριες στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Στο παρόν άρθρο, για λόγους συγκρισιμότητας των δύο δειγμάτων έχουν επιλεγεί και παρουσιάζονται στοιχεία από τρία σχολεία, κοινά και στις δύο χρονικές στιγμές συλλογής των δεδομένων, συνεπώς το δείγμα για το 2010 είναι 620 ερωτηματολόγια και για το 2018 617 ερωτηματολόγια.

Στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, οι έρευνες με πληθυσμό στόχο τους μαθητές και αντικείμενο διερεύνησης την πολιτική κοινωνικοποίησή τους είναι ελάχιστες. Μερικοί επιστήμονες θεωρούν ότι τα παιδιά μπορεί λόγω ηλικίας να μην έχουν πραγματικά διαμορφωμένες απόψεις για πολιτικά θέματα, γι᾽ αυτό και προσεγγίζουν ως καταλληλότερη ηλικιακή ομάδα για μελέτη τους νέους μετά την αποφοίτησή τους από το σχολείο (Searing et al., 1973). Δύο ακόμη παράγοντες που περιπλέκουν την προσέγγιση των μαθητών είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές στο να λάβουν έγκριση διεξαγωγής έρευνας σε ανηλίκους (και να διεξαγάγουν την έρευνα εντός του σχολικού προγράμματος), καθώς και να συμπεριλάβουν στις μετρήσεις τους θέματα που μπορεί να άπτονται προσωπικών δεδομένων.

Οι δύο έρευνες, στα δεδομένα των οποίων στηρίζεται αυτή η εργασία, σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν με την πεποίθηση ότι οι μαθητές έχουν και μπορούν να εκφράσουν τις δικές τους απόψεις γύρω από πολιτικά θέματα (Hess and Torney-Purta, 1967). Προς τούτο επιχειρήσαμε δύο σημαντικές προσαρμογές στο ερωτηματολόγιο καταγραφής γνώμης: 1) απλές και κατανοητές ερωτήσεις, 2) μικρές και εύκολες κλίμακες/απαντήσεις καταγραφής. Άλλωστε, η συμβολή της εφηβικής ηλικίας στη διάπλαση της πολιτικής σκέψης έχει υποστηριχθεί επαρκώς από τη διεθνή βιβλιογραφία (Weiss, 2020, σελ. 4).

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα πεδίου του 2010 έχουν γεννηθεί μεταξύ των ετών 1996 και 1998. Έχουν ακόμα έντονες μνήμες από τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, ενώ μπαίνουν στην εφηβεία ακριβώς την εποχή που υπογράφεται το 1ο μνημόνιο. Λίγους μόλις μήνες μετά την διεξαγωγή της έρευνας θα ζήσουν τους «Αγανακτισμένους» του Συντάγματος μαζί με την κατάρρευση του παλαιού δικομματισμού ΠΑΣΟΚ-ΝΔ. Τα παιδιά που συμμετέχουν στην έρευνα το 2018 έχουν γεννηθεί μεταξύ 2003-2005 και κοινωνικοποιούνται σε ένα ολότελα διαφορετικό περιβάλλον. Δεν θυμούνται τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, ενώ δεν έχουν ζήσει κάποια άλλη κανονικότητα πέρα από αυτή των μνημονίων. Γνωρίζουν την Αριστερά ως μνημονιακή κυβέρνηση και ζουν παράλληλα μια δεύτερη κρίση (την προσφυγική) μέσα στην κρίση. Την περίοδο συλλογής των δεδομένων παρακολουθούν τις μεγάλες συγκεντρώσεις για το μακεδονικό ζήτημα, ενώ αντιμετωπίζουν χωρίς ιδιαίτερο ενθουσιασμό το νέο τους δικαίωμα ψήφου στα 17.[9]

Έχοντας ως αφετηρία την προβληματική της πολιτικής γενιάς και του

9 Ορισμένα από τα δεδομένα της έρευνας του 2018 βρίσκονται εδώ: https://socioscope.gr/dataset/adolescents

κοινωνικοποιητικού ρόλου της οικογένειας, τα ερευνητικά ερωτήματα και οι υποθέσεις εργασίας διαμορφώνονται ως εξής:

1) *Χρονολογικές ομοιότητες ή/και μεταβολές στην εμπλοκή των νέων με την πολιτική*

Διερευνώντας συγκριτικά τις απαντήσεις των νέων συμμετεχόντων στην έρευνα του 2010 και στην έρευνα του 2018 σε μια σειρά ερωτήσεων που αφορούν στην εμπλοκή τους με την πολιτική επιχειρούμε να μελετήσουμε την ισχύ των δύο θεωριών, δηλαδή την Υπόθεση της πολιτικής γενιάς και την Υπόθεση της μεταβολής αξιών.

Καθώς, όπως έχει αναδειχθεί, τα επίπεδα ενδιαφέροντος και εμπλοκής στην πολιτική του γενικού πληθυσμού μειώνονται, τα παιδιά κοινωνικοποιούνται σε περιβάλλον μεγαλύτερης πολιτικής αδιαφορίας σε σύγκριση με το παρελθόν. Κατά συνέπεια, στην παρούσα εργασία αναμένουμε να επιβεβαιωθεί η Υπόθεση της πολιτικής γενιάς μέσα από τη μείωση του ενδιαφέροντος και της εμπλοκής των νέων με την πολιτική ανάμεσα στις δύο έρευνες (το 2010 και το 2018). Στην αντίθετη περίπτωση, όπου δε θα διαπιστωθούν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο ερευνών, τότε θα επιβεβαιωθούν οι ενδείξεις για την ισχύ της Υπόθεσης της μεταβολής αξιών, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στο 2010 και ο 2018 αναφορικά με τις προσλήψεις των νέων για την πολιτική, παρά μόνο μία παρόμοια εικόνα χαμηλού ενδιαφέροντος και εμπλοκής με την πολιτική, που αντανακλά ουσιαστικά τη γενικότερη τάση του κοινωνικού συνόλου.

Οι μεταβλητές που μελετάμε συγκριτικά και για τις δύο έρευνες συνθέτουν δύο άξονες: 1) το *Ενδιαφέρον για την πολιτική* και 2) την αίσθηση *Εσωτερικής επάρκειας* πληροφόρησης για την πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον για την πολιτική καταγράφεται μέσα από δύο μετρήσεις: η πρώτη αφορά στην αναγνώριση της σπουδαιότητας της πολιτικής[10] για όλους γενικά, και η δεύτερη αφορά στο προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική των ίδιων των μαθητών. Η αίσθηση εσωτερικής επάρκειας καταγράφεται μέσα από δύο μετρήσεις: η πρώτη αφορά στην πολιτική ενημερότητα των μαθητών[11] και η δεύτερη αφορά στη γνώση τους για τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων τους.[12]

---

10 Η σχετική ερώτηση διατυπώνεται ως εξής: «Νομίζεις ότι η πολιτική είναι κάτι που πρέπει να απασχολεί όλους/ες μας;»

11 Η σχετική ερώτηση διατυπώνεται ως εξής: «Νομίζεις ότι ξέρεις αρκετά για τα κόμματα και τις εκλογές;»

12 Η σχετική ερώτηση διατυπώνεται ως εξής: «Γνωρίζεις σε γενικές γραμμές τις πολιτικές πεποιθήσεις της μητέρας σου και του πατέρα σου;»

2) *Χρονολογικές ομοιότητες ή/και μεταβολές στην πρόσληψη του/της καλού/καλής Έλληνα/Ελληνίδας πολίτη*

Στο δεύτερο ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνουμε στις πιθανές μεταβολές στις αντιλήψεις των μαθητών μεταξύ των ερευνών πεδίου (2010 και 2018) σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη. Πιο συγκεκριμένα, διερευνούμε συγκριτικά τις πολιτικές εννοιολογήσεις των μαθητών αναφορικά με τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του/της καλού/ής Έλληνα/Ελληνίδα πολίτη.

Πρόκειται για ένα ερευνητικό ερώτημα που πηγάζει από το θεωρητικό υπόβαθρο της Υπόθεσης της μεταβολής αξιών. Σε αυτή την περίπτωση αναμένουμε ότι οι αντιλήψεις των μαθητών θα παραμένουν αμετάβλητες μεταξύ των δύο ερευνών πεδίου, καθώς και ότι θα προσλαμβάνουν την ιδιότητα του καλού πολίτη κυρίως υπό όρους κριτικής παρά καθήκοντος.

Η καταγραφή των εννοιολογικών αντιλήψεων των μαθητών για τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του/της καλού/ής Έλληνα/Ελληνίδας πολίτη γίνεται και στις δύο έρευνες (2010, 2018) μέσα από οκτώ ερωτήσεις κλίμακας τριών βαθμίδων. Οι ερωτήσεις περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την ιδιότητα του πολίτη με διττή οπτική: α) υπό όρους πολιτικής συμμετοχής ως καθήκοντος (πχ. «*Να πληρώνει κανονικά φόρους*») και β) υπό όρους ενεργούς εμπλοκής στην πολιτική (πχ. «*Να ενδιαφέρεται για κοινωνικά και πολιτικά θέματα*»).[13]

3) *Η επίδραση της εμπλοκής των νέων με την πολιτική στην πρόσληψη του/της καλού/καλής Έλληνα/Ελληνίδας πολίτη*

Στη συνέχεια επιχειρούμε να συνθέσουμε το πρώτο και το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα με τη διερεύνηση τυχόν αιτιώδους σύνδεσης. Πιο συγκεκριμένα, διερευνούμε το αν οι διάφορες πτυχές εμπλοκής των νέων με την πολιτική μπορεί να επηρεάζουν τις αντιλήψεις τους για την ιδιότητα του πολίτη. Υποθέτουμε ότι όσο λιγότερο εμπλέκονται ή/και ενδιαφέρονται οι έφηβοι για την πολιτική, τόσο περισσότερο θα την αντιλαμβάνονται εννοιολογικά υπό όρους καθήκοντος μάλλον παρά υπό όρους ενεργούς εμπλοκής (Dalton, 2008· Hooghe and Oser, 2015).

Πιο συγκεκριμένα, το τρίτο ερευνητικό ερώτημα διαμορφώνεται ως εξής: Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ την μεταβλητών που καταγράφουν τη *σπουδαιότητα της πολιτικής*, το *προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική*, την *πολιτική ενημερότητα*, τη *γνώση των πολιτικών πεποιθήσεων των γονέων* και των παραγόντων που περιγράφουν την πρόσληψη για την ιδιότητα του πολίτη υπό όρους καθήκοντος ή/και ενεργού εμπλοκής;

13 Για τη διατύπωση των ερωτήσεων βλέπε Γράφημα 2.5.

4) *Η επίδραση της οικογένειας στην εμπλοκή των νέων με την πολιτική και στην πρόσληψη του/της καλού/καλής Έλληνα/Ελληνίδας πολίτη*

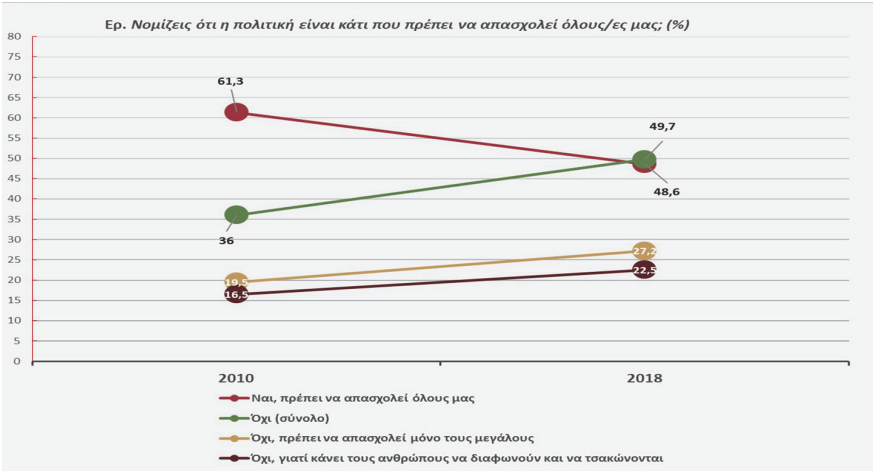
Καθώς έχει επισημανθεί η κοινωνικοποιητική επίδραση της οικογένειας, το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα αφορά στην αλληλεπίδραση του κοινωνικού επιπέδου της οικογένειας των μαθητών με τους παράγοντες που έχουμε διερευνήσει στα προηγηθέντα ερευνητικά ερωτήματα. Μελετάμε, δηλαδή την αλληλεπίδραση του κοινωνικού status της οικογένειας των μαθητών με τους εξής παράγοντες: i) το *ενδιαφέρον για την πολιτική*, ii) την αίσθηση *εσωτερικής επάρκειας* που στηρίζεται στις γνώσεις για την πολιτική, και iii) τους παράγοντες που προσδιορίζουν τις αντιλήψεις των μαθητών για την *ιδιότητα του πολίτη* (καθήκον και εμπλοκή). Για την απεικόνιση της κοινωνικής προέλευσης των μαθητών επιλέγουμε δύο μεταβλητές: i) την περιοχή στην οποία βρίσκεται κάθε σχολική μονάδα (που κατατάσσονται σε τρία ιεραρχικά επίπεδα κοινωνικο-οικονομικού status), και ii) το επίπεδο μόρφωσης των γονέων. Υποθέτουμε ότι όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικό status της οικογένειας των μαθητών, τόσο πιο πιθανό είναι οι ίδιοι να ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική, να θεωρούν ότι έχουν επαρκείς γνώσεις για αυτήν και να προσλαμβάνουν την ιδιότητα του πολίτη περισσότερο υπό όρους ενεργού εμπλοκής παρά ως καθήκον.

4. *Ερευνητικά αποτελέσματα*

Στο πρώτο στάδιο των αναλύσων επιχειρήθηκε η συγκριτική διαχρονική διερεύνηση των απαντήσεων των μαθητών αναφορικά με παράγοντες που προσδιορίζουν την εμπλοκή τους με την πολιτική. Το ενδιαφέρον για την πολιτική των μαθητών που συμμετείχαν στις δύο έρευνες πεδίου (το 2010 και το 2018) καταγράφεται μέσα από τις απαντήσεις τους σε ερωτήσεις που αφορούν την αναγνώριση της σημασίας της πολιτικής για όλους τους πολίτες, καθώς και το προσωπικό τους ενδιαφέρον για την πολιτική.

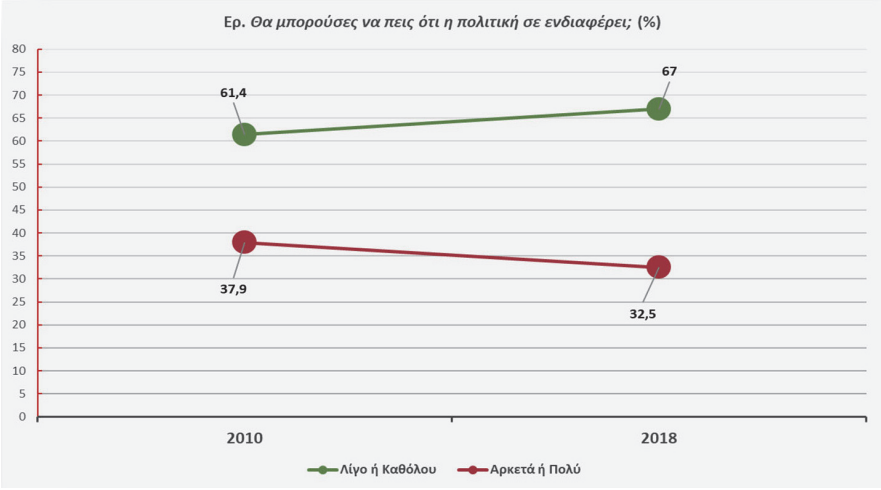
Με την πάροδο των ετών όλο και λιγότεροι μαθητές υποστηρίζουν ότι η πολιτική είναι κάτι που πρέπει να απασχολεί όλους/-ες μας (Γράφημα 2.1). Ενώ το 2010 οι απόψεις των μαθητών διαφέρουν, με τη θετική αναγνώριση της σπουδαιότητας της πολιτικής να υπερέχει σημαντικά, το 2018 οι μαθητές εμφανίζονται αμφίθυμοι και σχεδόν οι μισοί αναγνωρίζουν την αξία της πολιτικής, ενώ οι άλλοι μισοί όχι. Μάλιστα, διαχρονικά οι περισσότεροι από τους μαθητές που δεν αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα της πολιτικής, θεωρούν κυρίως ότι πρέπει να απασχολεί τους ενήλικες και όχι τους ίδιους.

Γράφημα 2.1
Σπουδαιότητα πολιτικής (2010, 2018)

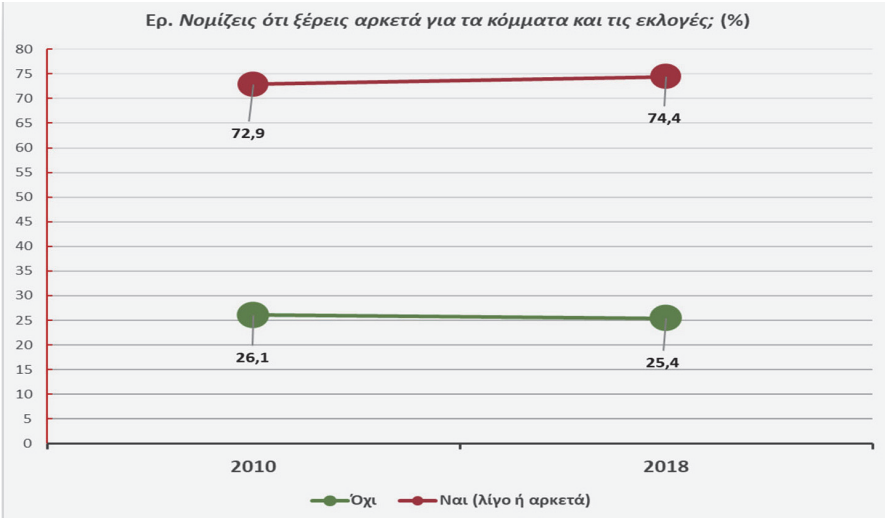
Το προσωπικό ενδιαφέρον των μαθητών για την πολιτική φαίνεται, επίσης, ότι μειώνεται με την πάροδο των ετών (Γράφημα 2.2). Το 2018 είναι εμφανής η μείωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική, καθώς όχι μόνο αυξάνονται οι δηλώσεις των μαθητών ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει λίγο ή καθόλου, αλλά μειώνονται και οι δηλώσεις τους ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει αρκετά η πολύ.

Γράφημα 2.2
Προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική (2010, 2018)

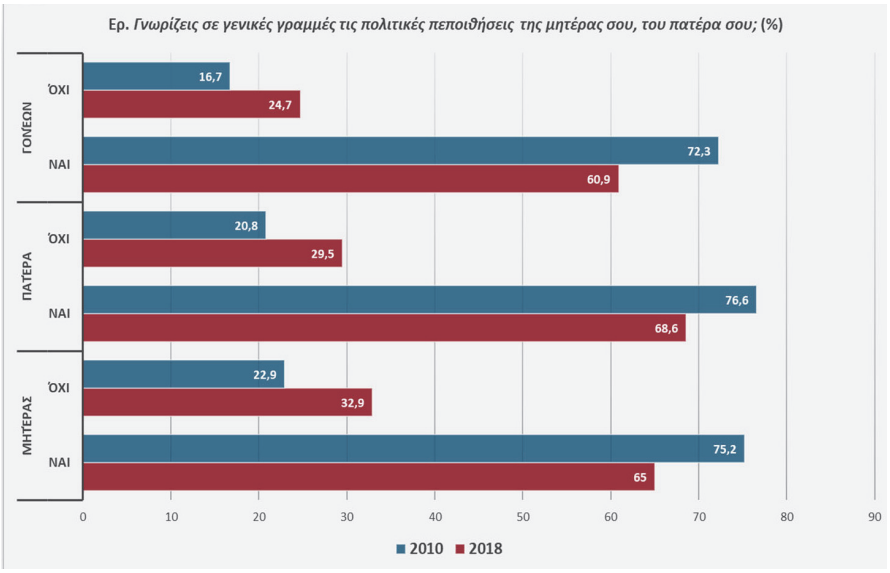
Σε ό,τι αφορά την αίσθηση επάρκειας των μαθητών για τις γνώσεις τους σχετικά με την πολιτική δεν διαπιστώνονται σημαντικές μεταβολές το 2018 συγκριτικά με το 2010 (Γράφημα 2.3). Έτσι, διαχρονικά οι μαθητές δηλώνουν στην πλειονότητά τους ότι γνωρίζουν (λίγο ή αρκετά) για τα κόμματα και τις εκλογές. Ενώ, περίπου ένας στους τέσσερεις δηλώνει ότι δε γνωρίζει τίποτα για τα κόμματα και τις εκλογές.

Γράφημα 2.3
Πολιτική ενημερότητα (2010, 2018)

Παρατηρώντας τις διαχρονικές κατανομές των απαντήσεων των μαθητών (Γράφημα 2.4) επιβεβαιώνεται ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας στην πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων, καθώς τόσο το 2010, όσο και το 2018 η πλειονότητα των μαθητών δηλώνει ότι γνωρίζει τις πολιτικές πεποιθήσεις και των δύο γονέων, αν και τα σχετικά ποσοστά μειώνονται με την πάροδο των ετών. Επίσης, διαχρονικά επιβεβαιώνεται ότι οι έφηβοι μάλλον συζητούν περισσότερο για την πολιτική με τον πατέρα τους σε σχέση με τη μητέρα τους.

Γράφημα 2.4
Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων γονέων (2010, 2018)

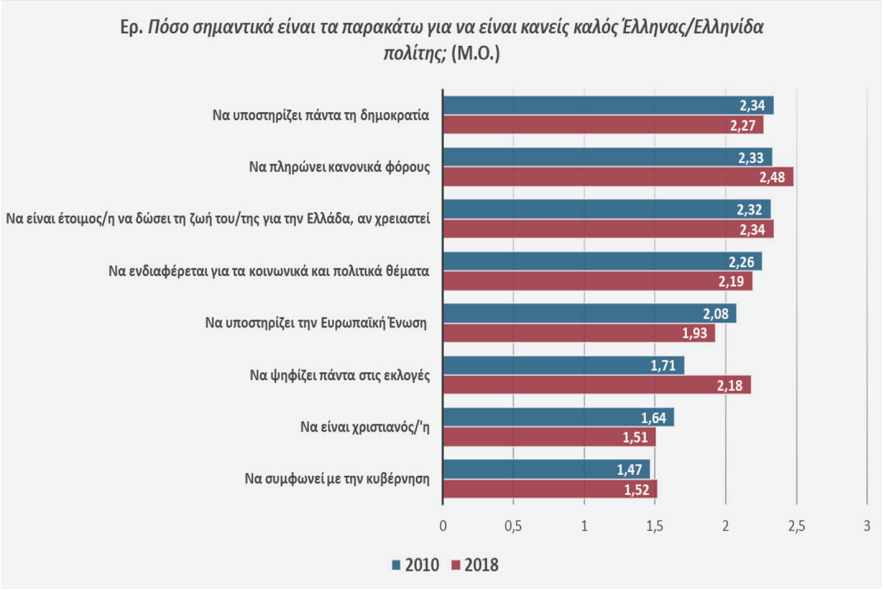
Τα παραπάνω ερευνητικά αποτελέσματα συνηγορούν στην επιβεβαίωση της Υπόθεσης της πολιτικής γενιάς, καθώς παρατηρούνται αλλαγές στην εμπλοκή των μαθητών με την πολιτική ανάμεσα στα έτη 2010 και 2018, όπου διενεργήθηκαν οι έρευνες πεδίου. Η πτωτική τάση της εμπλοκής των μαθητών με την πολιτική, που αναδεικνύεται στα παρόντα ερευνητικά αποτελέσματα, βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με την τάση του γενικότερου πληθυσμού για αποχή από την πολιτική, υπό όρους ενδιαφέροντος και επάρκειας γνώσεων. Έτσι, σύμφωνα με την Υπόθεση της πολιτικής γενιάς, οι μαθητές του 2018, που μεγαλώνουν σε ένα περιβάλλον μεγαλύτερης αδιαφορίας για την πολιτική σε σχέση με τους μαθητές του 2010, αναγνωρίζουν σε μικρότερο βαθμό τη σπουδαιότητα της πολιτικής για όλους, ομολογούν μειωμένο προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική και γνωρίζουν σε μικρότερο βαθμό τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων τους.

Σύμφωνα με το δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα, διερευνούμε τις αντιλήψεις των μαθητών (συγκριτικά για τις έρευνες του 2010 και του 2018) αναφορικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό της ιδιότητας του καλού Έλληνα πολίτη. Οι απαντήσεις των μαθητών καταγράφονται μέσα από οκτώ (κοινές και στις δύο έρευνες) ερωτήσεις κλίμακας τοποθέτησης τριών

βαθμίδων, που περιλαμβάνουν προσλήψεις της πολιτικής συμμετοχής του καλού Έλληνα, αφενός, υπό όρους καθήκοντος και, αφετέρου, υπό όρους ενεργού εμπλοκής στην πολιτική.

Μελετώντας την κατανομή των μέσων όρων των απαντήσεων των μαθητών και στις δύο έρευνες για κάθε ερώτηση παρατηρούμε ότι η μόνη δήλωση που εμφανίζει τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ των ετών είναι εκείνη που αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογές, που υποστηρίζεται σθεναρότερα το 2018 (Γράφημα 2.5). Επιπλέον –αν και οι διαφοροποιήσεις στους μέσους όρους των απαντήσεων μεταξύ των ετών είναι μάλλον ήπιες– το 2018 οι μαθητές υποστηρίζουν κάπως περισσότερο τις δηλώσεις που αναδεικνύουν τη συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική υπό όρους καθήκοντος, δηλαδή ότι ο καλός Έλληνας πολίτης πληρώνει κανονικά τους φόρους, συμφωνεί με την κυβέρνηση και είναι έτοιμος να δώσει τη ζωή του για την Ελλάδα εάν χρειαστεί.

Γράφημα 2.5
Τα χαρακτηριστικά του καλού Έλληνα πολίτη (2010, 2018)

[1=Καθόλου σημαντικό,
2=Αρκετά σημαντικό,
3=Πολύ σημαντικό]

Η ήπια αυξητική τάση στην υποστήριξη των μαθητών το 2018 αντιλήψεων για τον προσδιορισμό της πολιτικής συμμετοχής του καλού Έλληνα πολίτη υπό όρους καθήκοντος (σε σχέση με το 2010) μάλλον συνηγορεί στην απόρριψη της ισχύς της Υπόθεσης μεταβολής αξιών, σύμφωνα με την οποία θα αναμενόταν αύξηση της υιοθέτησης χαρακτηριστικών που περιγράφουν την ιδιότητα του καλού πολίτη υπό όρους ενεργού εμπλοκής και όχι υπό όρους καθήκοντος.

Προκειμένου να διερευνήσουμε περαιτέρω τις αντιλήψεις των μαθητών, οι οκτώ ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση της ιδιότητας του καλού Έλληνα πολίτη υποβλήθηκαν σε Διερευνητική Ανάλυση Παραγόντων (Exploratory Factor Analysis, Principal Components, Varimax Rotation) για κάθε έτος χωριστά. Οι συγκεκριμένες αναλύσεις συμβάλλουν στην ακριβέστερη απεικόνιση των εννοιολογικών προσδιορισμών των μαθητών για τις ιδιότητες του πολίτη.

Η Παραγοντική Ανάλυση των δεδομένων της έρευνας που διεξήχθη το 2010 ανέδειξε ένα σύνολο τριών παραγόντων, που εξηγούν το 52,5% της διακύμανσης (Πίνακας 2.1).

Ο πρώτος παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν τέσσερεις ερωτήσεις και εξηγεί το 23,18% της διακύμανσης ονομάστηκε «*Καθήκον*», καθώς συμπεριλαμβάνει ερωτήσεις που περιγράφουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό όρους συμμόρφωσης στο καθήκον. Πρόκειται για χαρακτηριστικά της ιδιότητας του πολίτη που αφορούν: i) τη συμφωνία με την κυβέρνηση, ii) την πληρωμή φόρων, iii) την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και iv) τη συμμετοχή στις εκλογές.

Ο δεύτερος παράγοντας ονομάστηκε «*Εμπλοκή*» και εξηγεί το 16,35% της διακύμανσης. Σε αυτόν φορτώνουν δύο ερωτήσεις που περιγράφουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό όρους ενεργούς εμπλοκής σε κοινωνικο-πολιτικά θέματα. Πρόκειται για χαρακτηριστικά της ιδιότητας του πολίτη που αφορούν: i) την υποστήριξη της δημοκρατίας, και ii) το ενδιαφέρον για τα κοινωνικά και πολιτικά θέματα.

Ο τελευταίος παράγοντας ονομάστηκε «*Πατριωτισμός*» και εξηγεί το 12,98% της διακύμανσης. Σε αυτόν φορτώνουν δύο ερωτήσεις που περιγράφουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό όρους υποστήριξης της πατρίδας και υιοθέτησης της παραδοσιακής κουλτούρας. Πρόκειται για χαρακτηριστικά της ιδιότητας του πολίτη που αφορούν: i) την υιοθέτηση του χριστιανισμού και ii) την ετοιμότητα να θυσιάσει ακόμα και τη ζωή του για την πατρίδα.

Πίνακας 2.1
Μοντέλο παραγόντων με φορτίσεις και προσαρμογές (varimax rotation) (Ερ. *Πόσο σημαντικά είναι τα παρακάτω για να είναι κανείς καλός/ή Έλληνας/ίδα πολίτης;*) (Δεδομένα έρευνας 2010)

Μεταβλητή	Παράγοντας 1 «Καθήκον»	Παράγοντας 2 «Εμπλοκή»	Παράγοντας 3 «Πατριωτισμός»	Extraction Communalities (h^2)
1. Ψηφίζει πάντα στις εκλογές	.512	.319		.388
2. Είναι έτοιμος να δώσει τη ζωή του για την Ελλάδα, αν χρειαστεί			.653	.500
3. Συμφωνεί με την κυβέρνηση	.760			.596
4. Πληρώνει κανονικά φόρους	.591		-.339	.467
5. Είναι Χριστιανός			.802	.675
6. Ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά & πολιτικά θέματα		.679		.498
7. Υποστηρίζει πάντα τη δημοκρατία		.806		.652
8. Υποστηρίζει την ΕΕ	.564			.425
Αρχικές Ιδιοτιμές (% διακύμανσης)	23.18	16.35	12.98	

Extraction method: Principal Component Analysis.
Rotation method: Varimax with Kaiser Normalization.

Η Παραγοντική Ανάλυση των δεδομένων της έρευνας του 2018 ανέδειξε ένα σύνολο τριών παραγόντων, που εξηγούν το 52,3% της διακύμανσης και βρίσκονται σε αντιστοιχία με τους παράγοντες της έρευνας του 2010 (Πίνακας 2.2).

Ο πρώτος παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν τρεις ερωτήσεις και εξηγεί το 22,68% της διακύμανσης ονομάστηκε «*Εμπλοκή*» (Πίνακας 2.2) και αντιστοιχεί σε εννοιολογικό περιεχόμενο με τον δεύτερο παράγοντα της έρευνας του 2010 (Πίνακας 2.1). Στην περίπτωση, όμως, της εν λόγω έρευνας στον συγκεκριμένο παράγοντα φορτώνει και η *συμμετοχή στις εκλογές*, ερώτηση που φόρτωνε στον παράγοντα «*Καθήκον*» στην έρευνα του 2010.

Ο δεύτερος παράγοντας, που εξηγεί το 16,27% της διακύμανσης (Πίνακας 2.2) αντιστοιχεί εννοιολογικά στον πρώτο παράγοντα της έρευνας του 2010 (Πίνακας 2.1) και ονομάστηκε «*Καθήκον*».

Ο τρίτος παράγοντας εξηγεί το 13,39% της διακύμανσης (Πίνακας 2.2) και ταυτίζεται εννοιολογικά με τον τρίτο παράγοντα της έρευνας του 2010 (Πίνακας 2.1). Ονομάστηκε «*Πατριωτισμός*».

Πίνακας 2.2

Μοντέλο παραγόντων με φορτίσεις και προσαρμογές (varimax rotation) (Ερ. Πόσο σημαντικά είναι τα παρακάτω για να είναι κανείς καλός/ή Έλληνας/ίδα πολίτης;) (Δεδομένα έρευνας 2018)

Μεταβλητή	Παράγοντας 1 Εμπλοκή	Παράγοντας 2 Καθήκον	Παράγοντας 3 Πατριωτισμός	Extraction Communalities (h^2)
1. Ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά & πολιτικά θέματα	.754			.575
2. Υποστηρίζει πάντα τη δημοκρατία	.670			.477
3. Ψηφίζει πάντα στις εκλογές	.641			.443
4. Συμφωνεί με την κυβέρνηση		.716		.548
5. Υποστηρίζει την ΕΕ		.637		.424
6. Πληρώνει κανονικά φόρους		.628	-.314	.526
7. Είναι έτοιμος να δώσει τη ζωή του για την Ελλάδα, αν χρειαστεί			.760	.617
8. Είναι Χριστιανός			.738	.578
Αρχικές Ιδιοτιμές (% διακύμανσης)	22.68	16.27	13.39	

Extraction method: Principal Component Analysis
Rotation method: Varimax with Kaiser Normalization

Καθώς οι Συντελεστές Προσαρμογής κάθε μεταβλητής είναι χαμηλοί (h^2), στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε έλεγχος αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των τριών παραγόντων που έχουν προκύψει από την Παραγοντική

Ανάλυση τόσο για τα δεδομένα της έρευνας του 2010, όσο και του 2018.[14] Οι δείκτες Cronbach's Alpha είναι χαμηλοί και θέτουν ζητήματα στην αποδοχή των μεταβλητών που συνθέτουν κάθε παράγοντα ως προς την αξιοπιστία των μετρήσεων.

Στο επόμενο βήμα ανάλυσης δημιουργήθηκαν τρεις νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα) που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των μαθητών στις ερωτήσεις που φόρτωναν στον κάθε παράγοντα (για κάθε έρευνα). Μελετώντας συγκριτικά για τις δύο έρευνες τις διαστάσεις που συνθέτουν την εννοιολόγηση της ιδιότητας του πολίτη, μπορούμε να δούμε την υποστήριξη της «*Εμπλοκής*», του «*Καθήκοντος*» και του «*Πατριωτισμού*» από τους μαθητές σε βάθος χρόνου. Σύμφωνα με τους μέσους όρους κάθε διάστασης (Πίνακας 2.4), φαίνεται ότι η ιδιότητα του πολίτη προσλαμβάνεται διαχρονικά κατά προτεραιότητα υπό όρους «*Εμπλοκής*». Μικρή μεταβολή παρατηρείται σε βάθος χρόνου για τις άλλες διαστάσεις. Συγκεκριμένα, το 2018 σε αντιδιαστολή με το 2010 οι μαθητές προσλαμβάνουν κατά τι περισσότερο την ιδιότητα του πολίτη υπό όρους «*Καθήκοντος*» παρά υπό όρους «*Πατριωτισμού*», ενώ το 2010 ισχύει το αντίστροφο.

Πίνακας 2.4
Μέσοι όροι των παραγόντων Ιδιότητας του πολίτη (2010, 2018)

	Μ.Ο. (*S.D.*)	
Παράγοντας	**2010**	**2018**
«*Εμπλοκή*»	2.29 (*.59*)	2.20 (*.49*)
«*Καθήκον*»	1.90 (*.43*)	1.97 (*.43*)
«*Πατριωτισμός*»	1.97 (*.59*)	1.93 (*.56*)

[1=Καθόλου σημαντικό, 2=Αρκετά σημαντικό, 3=Πολύ σημαντικό]

Συμπερασματικά, οι Παραγοντικές Αναλύσεις για την απάντηση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος ανέδειξαν τρεις σχετικά ομοιογενείς παράγοντες εννοιολογικού προσδιορισμού της ιδιότητας του πολίτη και για τις δύο έρευνες, πράγμα που αποτελεί ένδειξη επιβεβαίωσης της Υπόθεσης

14 Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής (Cronbach's Alpha) για τον παράγοντα «*Καθήκον*» τόσο για το 2010 (α= .484), όσο και για το 2018 (α= .386) είναι χαμηλοί. Οι ίδιοι δείκτες για τον παράγοντα «*Εμπλοκή*» είναι επίσης χαμηλοί για το 2010 (α= .414) και για το 2018 (α= .490). Και για τον παράγοντα «*Πατριωτισμός*» οι δείκτες Cronbach's Alpha είναι χαμηλοί για το 2010 (α= .330) και για το 2018 (α= .368). Σε κάθε έναν από τους ελέγχους αξιοπιστίας πραγματοποιήθηκε έλεγχος για τη δυνατότητα αύξησης της αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής κάθε παράγοντα μετά από διαγραφή συγκεκριμένων μεταβλητών (με την εντολή Cronbach's Alpha if Item Deleted). Και αυτοί οι έλεγχοι, όμως, δεν ανέδειξαν κάποια δυνατότητα βελτίωσης της αξιοπιστίας των παραγόντων μέσα από την ανασύνθεση των επιμέρους μεταβλητών.

της μεταβολής αξιών, σύμφωνα με την οποία δε θα αναμέναμε σημαντικές αλλαγές στους προσδιοριστικούς παράγοντες της έννοιας του καλού Έλληνα πολίτη. Επιπλέον, επιβεβαιώνεται –σύμφωνα με το θεωρητικό υπόβαθρο της Υπόθεσης της μεταβολής αξιών– ότι οι νέοι τείνουν πλέον να προσλαμβάνουν την ιδιότητα του πολίτη υπό όρους κριτικής παρά καθήκοντος. Και στις δύο έρευνες η διάσταση του προσδιορισμού του καλού Έλληνα πολίτη υπό όρους «*Εμπλοκής*» στην πολιτική υποστηρίζεται περισσότερο σε σχέση με τη διάσταση του «*Καθήκοντος*» και του «*Πατριωτισμού*». Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι συγκριτικά το 2018 η «*Εμπλοκή*»μειώνεται κατά τι, ενώ το «*Καθήκον*» αυξάνεται σε σχέση με το 2010.

Μετά την ανάδειξη των τριών σταθερών (τα δύο έτη ερευνών πεδίου) διαστάσεων της πρόσληψης του καλού Έλληνα πολίτη από τους εφήβους, αναζητούμε ένα ερμηνευτικό μοντέλο μεταβλητών που μπορεί να αναδείξει επιδραστικούς παράγοντες στη διαμόρφωση των εν λόγω αντιλήψεων. Πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις Πολλαπλής Γραμμικής Παλινδρόμησης (Multiple Regression Analysis) με τη μέθοδο Stepwise, σύμφωνα με την οποία σε κάθε βήμα ελέγχου εξετάζεται εάν η μεταβλητή που εισέρχεται στο μοντέλο πληροί το ελάχιστο επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας. Έτσι, στο τελικό μοντέλο συμμετέχουν μόνο οι ανεξάρτητες μεταβλητές που έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την εξαρτημένη μεταβλητή. Για την απάντηση του τρίτου ερευνητικού ερωτήματος υλοποιήθηκαν έξι Αναλύσεις Πολλαπλής Παλινδρόμησης, τρεις για κάθε έρευνα (2010, 2018), στις οποίες ως εξαρτημένη μεταβλητή ορίζεται κάθε φορά ένας από τους παράγοντες πρόσληψης της Ιδιότητας του Πολίτη, δηλαδή, η «*Εμπλοκή*», το «*Καθήκον*» και ο «*Πατριωτισμός*». Ως ανεξάρτητες μεταβλητές σε κάθε ανάλυση εισάγονται οι παράγοντες που στην παρούσα μελέτη καταγράφουν την εμπλοκή των νέων με την πολιτική, δηλαδή, η σπουδαιότητα της πολιτικής, το προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική, η πολιτική ενημερότητα, και η γνώση των πολιτικών πεποιθήσεων των γονέων.

Από το σύνολο των έξι αναλύσεων δεν επιβεβαιώνεται κάποιο σταθερό μοντέλο παραγόντων και για τις δύο έρευνες. Πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά την πρόσληψη της ιδιότητας του πολίτη υπό όρους «*Εμπλοκής*», δύο παράγοντες φαίνεται να έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση σε βάθος χρόνου (Πίνακας 2.5). Έτσι όσο περισσότερο οι έφηβοι υποστηρίζουν τη «σπουδαιότητα της πολιτικής» και όσο περισσότερο δηλώνουν έτι έχουν «προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική», τόσο πιθανότερο είναι να προσδιορίζουν την ιδιότητα του πολίτη με όρους «*Εμπλοκής*». Σε ό,τι αφορά τα προβλεπτικά μοντέλα για την πρόσληψη της ιδιότητας του πολίτη υπό όρους «*Καθήκοντος*» (Πίνακας 2.6) και υπό όρους «*Πατριωτισμού*» (Πίνακας 2.7), δεν υπάρχουν σταθεροί προβλεπτικοί παράγοντες αντίστοιχα και

στις δύο έρευνες. Συνεπώς, δεν επιβεβαιώνεται κάποιο προβλεπτικό μοντέλο με διαχρονική ισχύ.

Η σταθερή συμβολή της σπουδαιότητας της πολιτικής και του προσωπικού ενδιαφέροντος για την πολιτική, που επιβεβαιώνεται στις αναλύσεις, τουλάχιστον συνηγορεί σε μια συμφωνία ως προς την αρχική μας υπόθεση, ότι όσο περισσότερο οι νέοι εμπλέκονται ή/και ενδιαφέρονται για την πολιτική, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνονται την πολιτική ως πεδίο ενεργού εμπλοκής μάλλον παρά ως καθήκον.

Σε ό,τι αφορά τη μη επιβεβαίωση ενός σταθερού προβλεπτικού μοντέλου παραγόντων που συμβάλλουν και στις δύο έρευνες στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μαθητών για την ιδιότητα του πολίτη, ενδέχεται να οφείλεται σε υψηλή συσχέτιση των ανεξάρτητων παραγόντων του μοντέλου μεταξύ τους. Για τον έλεγχο της συγκεκριμένης υπόθεσης πραγματοποιήθηκαν για κάθε έρευνα (Πίνακας 2.8 για το 2010 και Πίνακας 2.9 για το 2018) διμεταβλητές συσχετίσεις (Correlations) και έλεγχος του συντελεστή γραμμικής συσχέτισης Pearson. Για την έρευνα του 2010 επιβεβαιώθηκε στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ ορισμένων από τους παράγοντες, όπως η σπουδαιότητα πολιτικής, το προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική, η και η γνώση των πολιτικών πεποιθήσεων των γονέων. Ωστόσο, για το 2018 ο έλεγχος συσχετίσεων εμφανίζει αντίστροφη εικόνα με μη στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις μεταξύ των παραπάνω ανεξάρτητων παραγόντων.

Πίνακας 2.5

Μοντέλο Πολλαπλής Παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή την «Εμπλοκή» (έρευνα 2010, 2018)

		2010			2018		
	Ανεξάρτητες μεταβλητές	Beta	t	Sig.	Beta	t	Sig.
1	Σπουδαιότητα πολιτικής	.162	3.630	.000	.208	4.883	.000
2	Προσωπικό ενδιαφέρον για πολιτική	.187	4.072	.000	.283	6.670	.000
3	Πολιτική ενημερότητα	**.089**	**2.107**	**.036**	.019	.520	.603
4	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων μητέρας	.036	.900	.368	-.052	-1.402	.161
5	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων πατέρα	.006	.154	.878	-.023	-.624	.533

Model 2010: R^2= .113
F (3,580)=25.725, p=.000
Model 2018: R^2= .178
F (2,595)=65.293, p=.000

Πίνακας 2.6
Μοντέλο Πολλαπλής Παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή το «Καθήκον» (έρευνα 2010, 2018)

		2010			2018		
Ανεξάρτητες μεταβλητές		Beta	t	Sig.	Beta	t	Sig.
1	Σπουδαιότητα πολιτικής	.050	1.085	.279	**.096**	**2.332**	**.020**
2	Προσωπικό ενδιαφέρον για πολιτική	**.168**	**4.076**	**.000**	-.002	-.052	.958
3	Πολιτική ενημερότητα	-.005	-.114	.909	-.044	-1.047	.295
4	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων μητέρας	.005	.126	.900	.041	1.004	.316
5	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων πατέρα	.024	.569	.570	.023	.563	.574

Model 2010: R^2= .168
F (1,571)=16.610, p=.000
Model 2018: R^2= .096
F (1,587)=5.436, p=.020

Πίνακας 2.7
Μοντέλο Πολλαπλής Παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τον «Πατριωτισμό» (έρευνα 2010, 2018)

		2010			2018		
Ανεξάρτητες μεταβλητές		Beta	t	Sig.	Beta	t	Sig.
1	Σπουδαιότητα πολιτικής	-.099	-2.123	.034	-.099	-2.424	.016
2	Προσωπικό ενδιαφέρον για πολιτική	**-.091**	**-1.965**	**.050**	.036	.762	.447
3	Πολιτική ενημερότητα	.028	.610	.542	-.075	-1.843	.066
4	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων μητέρας	**-.097**	**-2.311**	**.021**	.064	1.573	.116
5	Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων πατέρα	-.001	-.025	.980	.064	1.580	.115

Model 2010: R^2= .205
F (3,575)=8.398, p=.000
Model 2018: R^2= .099
F (1,593)=5.874, p=.016

Καθώς στις Αναλύσεις Πολλαπλής Παλινδρόμησης δεν επιβεβαιώθηκε κάποιο διαχρονικό μοντέλο προβλεπτικών παραγόντων για τις τρεις διαστάσεις εννοιολογικού προσδιορισμού της ιδιότητας του πολίτη, ελέγχουμε την πιθανή επιδραστική ισχύ κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των μαθητών στις απόψεις τους. Πραγματοποιήθηκαν διμεταβλητές συσχετίσεις (Correlations) και έλεγχος του συντελεστή γραμμικής συσχέτισης Pearson. Στις αναλύσεις περιλαμβάνονται οι συντελεστές που προσδιορίζουν: i) το status της οικογένειας προέλευσης των μαθητών (Περιοχή σχολικής μονάδας, Επίπεδο μόρφωσης γονέων), ii) το Ενδιαφέρον για την πολιτική (Σπουδαιότητα πολιτικής, Προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική), iii) την αίσθηση εσωτερικής επάρκειας (Πολιτική ενημερότητα, Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων γονέων), iv) την ιδιότητα του πολίτη (με όρους «*Εμπλοκής*», «*Καθήκοντος*», «*Πατριωτισμού*»). Επίσης, οι αναλύσεις επαναλαμβάνονται για τα δύο αρχεία δεδομένων που αντιστοιχούν στην έρευνα του 2010 (Πίνακας 2.8) και του 2018 (Πίνακας 2.9).

Στην έρευνα του 2018, οι μεταβλητές που προσδιορίζουν το ενδιαφέρον των μαθητών για την πολιτική εμφανίζουν στατιστικά σημαντική και θετική συσχέτιση με τις μεταβλητές που προσδιορίζουν το status της οικογένειας. Έτσι, οι μαθητές που φοιτούν σε σχολείο περιοχής υψηλότερου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και έχουν περισσότερο μορφωμένους γονείς είναι πιθανότερο να ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική. Ωστόσο, οι εν λόγω συσχετίσεις δεν επιβεβαιώνονται για την έρευνα που υλοποιήθηκε το 2018. Σε αυτή την έρευνα επιβεβαιώνεται μόνο μία στατιστικά σημαντική, θετική συσχέτιση μεταξύ της περιοχής του σχολείου και της μεταβλητής που αφορά στην αναγνώριση της Σπουδαιότητας της πολιτικής.

Από τις μεταβλητές που προσδιορίζουν την αίσθηση επάρκειας πληροφοριών που κατέχουν οι μαθητές για την πολιτική μόνο εκείνη που αφορά στην πολιτική ενημερότητα έχει θετική, στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις μεταβλητές του status της οικογένειας για την έρευνα του 2010. Συνεπώς, οι μαθητές από περιοχές υψηλότερου status, με περισσότερο μορφωμένους γονείς δηλώνουν συχνότερα ότι έχουν επαρκείς γνώσεις για τα κόμματα και τις εκλογές. Για την έρευνα του 2018 δεν επιβεβαιώνεται καμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των παραγόντων.

Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις επιβεβαιώνονται μεταξύ των μεταβλητών status και πρόσληψης της ιδιότητας του πολίτη. Έτσι, για την έρευνα του 2010, όσοι μαθητές προσλαμβάνουν την ιδιότητα του πολίτη με όρους ενεργού «*εμπλοκής*» είναι πιθανότερο να προέρχονται από οικογένεια με πατέρα υψηλής μόρφωσης. Ενώ, το 2018, οι αντίστοιχοι μαθητές είναι πιθανότερο να προέρχονται από μια οικογένεια όπου και οι δύο γονείς διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, καθώς και από περιοχές με υψηλότερο

επίπεδο διαβίωσης. Για το 2010 και για το 2018, οι μαθητές που προσλαμβάνουν την ιδιότητα του πολίτη υπό όρους «*καθήκοντος*» είναι πιο πιθανό να προέρχονται από περιοχές υψηλότερου status και ο πατέρας τους να είναι υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Η συγκεκριμένη συσχέτιση επιβεβαιώνεται και για τα παιδιά που έχουν μητέρα υψηλού μορφωτικού επιπέδου το 2010, αλλά δεν επιβεβαιώνεται το 2018. Τέλος, τόσο για το 2010, όσο και για το 2018, οι μαθητές που προσλαμβάνουν περισσότερο την ιδιότητα του καλού Έλληνα πολίτη υπό όρους «*πατριωτικών*» χαρακτηριστικών είναι πιο πιθανό να προέρχονται από οικογένειες με χαμηλότερο κοινωνικο-οικονομικό προφίλ (τόσο ως προς την περιοχή του σχολείου, όσο και ως προς το επίπεδο μόρφωσης των γονέων).

Τα παραπάνω ερευνητικά αποτελέσματα συνηγορούν στην ανάδειξη των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων, όπως το κοινωνικό επίπεδο της οικογένειας των μαθητών, ως επιδραστικών στη διαμόρφωση των στάσεων τους. Έτσι, η ισχύς του οικογενειακού περιβάλλοντος στην διαμόρφωση των πολιτικών αντιλήψεων των εφήβων επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας.

Πίνακας 2.8

Δείκτες συνάφειας για την έρευνα του 2010 (Bivariate correlations, Pearson correlation coefficients)

N=620	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Περιοχή		**.572****	**.527****	**.196****	**.223****	**.186****	-.019	.014	**.213****	.064	-.345**
2. Μόρφωση πατέρα			**.662****	**.220****	**.170****	**.155****	-.062	-.035	**.218****	**.143****	**-.236****
3. Μόρφωση μητέρας				**.179****	**.165****	**.164****	-.048	-.039	**.152****	.036	**-.266****
4. Σπουδαιότητα πολιτικής					**.398****	**.287****	-.027	.018	**.115****	**.262****	**-.160****
5. Προσωπικό ενδιαφέρον για πολιτική						**.329****	-.034	-.040	**.121****	**.250****	**-.120****
6. Πολιτική ενημερότητα							-.043	**-.082***	**.083***	**.204****	-.058
7. Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων μητέρας								**.792****	-.039	-.031	.017
8. Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων πατέρα									-.023	-.021	.001
9. Εμπλοκή										.267**	.059
10. Καθήκον											-.004
11. Πατριωτισμός											

**p<0.001
*p<0.005

Πίνακας 2.9

Δείκτες συνάφειας για την έρευνα του 2018 (Bivariate correlations, Pearson correlation coefficients)

N=617	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Περιοχή		**.551****	**.484****	**.103***	.072	.073	-.031	-.050	**.099***	**.177****	**-.310****
2. Μόρφωση πατέρα			**.621****	.063	.076	.069	-.002	-.063	**.114****	**.214****	-.243**
3. Μόρφωση μητέρας				.056	.035	.058	.021	-.067	.046	**.187****	**-.155****
4. Σπουδαιότητα πολιτικής					-.003	-.005	.076	**.079***	-.052	.018	-.078
5. Προσωπικό ενδιαφέρον για πολιτική						-.005	-.010	-.013	-.012	-.036	**-.120****
6. Πολιτική ενημερότητα							-.005	-.010	-.020	.011	-.072
7. Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων μητέρας								**.557****	.048	-.048	.058
8. Γνώση πολιτικών πεποιθήσεων πατέρα									.021	-.050	.067
9. Εμπλοκή										**.256****	.030
10. Καθήκον											.030
11. Πατριωτισμός											

**p<0.001
*p<0.005

5. *Συζήτηση*

Με την παρούσα εργασία επιχειρούμε να συμβάλουμε στην κατανόηση της διαμόρφωσης των πολιτικών προδιαθέσεων των εφήβων στην Ελλάδα διερευνώντας πτυχές της πολιτικής τους εμπλοκής, αλλά και το πώς οι τελευταίες μπορούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση των πολιτικών τους προσλήψεων, όπως αυτές που αφορούν στον προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη.

Σε ό,τι αφορά την εμπλοκή των μαθητών με την πολιτική, τα συγκριτικά δεδομένα των δύο ερευνών (2010 και 2018) συμφωνούν με την Υπόθεση της πολιτικής γενιάς, σύμφωνα με την οποία η εμπλοκή των μαθητών με την πολιτική μειώνεται ακολουθώντας την ευρύτερη κοινωνική τάση για μειωμένο ενδιαφέρον για πολιτική (σύμφωνα με τον θεσμικό ορισμό της). Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα στις δύο έρευνες είναι ήπιες και μάλλον αναδεικνύουν μια σιωπηρή τάση απομάκρυνσης των νέων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεγαλύτερη διαχρονική διαφοροποίηση παρατηρείται αναφορικά με το αν *η πολιτική είναι κάτι που πρέπει να απασχολεί όλους/-ες μας*. Οι αρνητικές απαντήσεις αυξάνονται με την πάροδο των ετών, ενώ οι περισσότεροι από όσους απαντούν αρνητικά θεωρούν ότι η πολιτική «*πρέπει να απασχολεί μόνο τους μεγάλους*». Φαίνεται πως οι ίδιοι οι μαθητές εσωτερικεύουν την άποψη ότι το χαμηλό τους ενδιαφέρον για την πολιτική οφείλεται στο στάδιο του κύκλου ζωής τους (Nie et al., 1974). Επίσης, το προσωπικό ενδιαφέρον για την πολιτική, αν και είναι διαχρονικά χαμηλό, φθίνει περαιτέρω.

Σε αντίθεση με το διαρκώς μειούμενο ενδιαφέρον για την πολιτική, οι μαθητές δηλώνουν διαχρονικά ότι έχουν επαρκείς *γνώσεις για τα κόμματα και τις εκλογές*, καθώς και ότι *γνωρίζουν τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων τους*. Η οπτική αυτή μπορεί να οφείλεται στην ευκολία πρόσβασης στην πληροφορία, όπως αυτή αντανακλάται στη σύγχρονη επίδραση του διαδικτύου, αλλά και των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης. Βέβαια, στην παρούσα περίπτωση καταγράφεται η προσωπική αίσθηση των μαθητών και δεν εξετάζεται η ορθότητα της άποψής τους για την επίγνωση της πολιτικής τους ενημερότητας, πράγμα που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας μελλοντικής έρευνας. Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι παρατηρείται μια μικρή μείωση των γνώσεων για τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων διαχρονικά. Δεδομένης της συμβολής της οικογένειας στη μετάδοση πολιτικών απόψεων (Jennings et al., 2009˙ Blais and Carty, 1990), φαίνεται πως οι συζητήσεις για πολιτικά θέματα δεν είναι συχνές και οι γονείς αποτελούν σε μικρότερο βαθμό πηγή πληροφόρησης και άρα πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών. Η διαπίστωση αυτή υποδηλώνει ευρύτερες μεταβολές

και στη σχέση των ενηλίκων με την πολιτική, η οποία συμπαρασύρει και την σχέση των νεότερων μελών της οικογένειας.

Με την παρούσα εργασία θεωρούμε ότι μπορούμε να συμβάλουμε στη διεθνή συζήτηση για τη διαμόρφωση των πολιτικών προσλήψεων των νέων και της εμπλοκής τους με την πολιτική, που επικεντρώνεται σε ζητήματα προσδιορισμού των χαρακτηριστικών της ιδιότητας του πολίτη (Bolzendahl and Coffé, 2013˙ Eckstein et al., 2012˙ Quintelier and Hooge, 2011˙ Thorson, 2012). Οι παραγοντικές αναλύσεις ανέδειξαν ένα σταθερό μοντέλο τριών παραγόντων με εννοιολογική εσωτερική συνοχή κάθε παράγοντα. Η πρόσληψη της Ιδιότητας του Πολίτη υπό όρους «*Εμπλοκής*» και «*Καθήκοντος*» συμφωνούν με τη διεθνή βιβλιογραφία. Η ιδιαιτερότητα που εμφανίστηκε στην παρούσα εργασία αφορά τον πρωτοεμφανιζόμενο παράγοντα «*Πατριωτισμός*». Φαίνεται ότι οι μαθητές στην Ελλάδα διαχρονικά προσδιορίζουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό ένα διακριτό πρίσμα πατριωτικής προσέγγισης που εννοιολογείται στη βάση της παράδοσης της χριστιανικής κουλτούρας και της ετοιμότητας για αυτοθυσία για την πατρίδα. Ωστόσο, επιβεβαιώνεται και από τις αναλύσεις των ερευνών μας ότι όσο συχνότερα οι μαθητές δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, τόσο πιο πιθανό είναι να προσλαμβάνουν την πολιτική με όρους ενεργού εμπλοκής, παρά καθήκοντος ή πατριωτισμού.

Τέλος, οι αναλύσεις ανέδειξαν ποικίλες συμβολές των παραγόντων που προσδιορίζουν το κοινωνικο-οικονομικό status της οικογένειας των μαθητών, τόσο ως προς την εμπλοκή τους με την πολιτική, όσο και στη διαμόρφωση των πολιτικών τους αντιλήψεων. Συγκλίνουμε, λοιπόν, με τον ορισμό του Hyman (1959, σελ. 25), σύμφωνα με τον οποίο η πολιτική κοινωνικοποίηση των ατόμων συντελείται μέσα από τη μάθηση των κοινωνικών νορμών, που αντανακλούν τις κοινωνικές τους θέσεις, όπως αυτές διαμεσολαβούνται από ποικίλους κοινωνικούς φορείς. Ένας από αυτούς τους φορείς είναι και η οικογένεια. Ο επιδραστικός ρόλος του κοινωνικού status της οικογένειας προέλευσης των μαθητών επιβεβαιώθηκε στην εργασία μας και για τον παράγοντα πρόσληψης της Ιδιότητας του πολίτη υπό όρους «*Πατριωτισμού*». Είναι χαρακτηριστικό, ότι και στις δύο έρευνες (2010, 2018) οι μαθητές που προσλαμβάνουν τον καλό Έλληνα πολίτη υπό το πατριωτικό πρίσμα είναι πιθανότερο να προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό προφίλ.

Το χαμηλό ομολογούμενο ενδιαφέρον για την πολιτική, η σημαντικά μειωμένη αναγνώριση της σπουδαιότητας της πολιτικής, η γνώση για τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων (αν και φθίνουσα) από τη μία μεριά, αλλά και η αίσθηση ότι είναι πολιτικά επαρκώς ενήμεροι από την άλλη με-

ριά σκιαγραφούν το διαχρονικό προφίλ των μαθητών που συμμετείχαν στις έρευνες πεδίου. Παράλληλα, η ανάδειξη της πρόσληψης της ιδιότητας του πολίτη με όρους πατριωτικών προσλήψεων εγείρει προβληματισμό για μια σιωπηρή συντηρητική γενιά που, αν στην εφηβική ηλικία προσδιορίζει τον καλό πολίτη με όρους πατριωτισμού, ενδέχεται να αναθρέψει ενήλικες με εθνοκεντρική πολιτική σκέψη.

Εν κατακλείδι, οι έρευνες για την πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων δεν πρέπει να παραβλέπουν τη σχολική ηλικία και τη συμβολή της στην πολιτική κοινωνικοποίηση. Γι᾽ αυτό και μελέτες σε βάθος χρόνου (όπως η παρούσα) χρησιμεύουν σημαντικά στη διαφώτιση διαγενεακών αλλαγών που μπορεί να μην είναι άμεσα ορατές, αλλά ήπιες, επιδραστικές, όμως, για τη συγκρότηση της πολιτικής σκέψης των νέων. Περισσότερο διερευνητικό φως θα πρέπει να διαχυθεί στο πώς οι ίδιοι οι νέοι εννοιολογούν την πολιτική γενικά και τη συμμετοχή τους σε αυτήν ειδικότερα. *Οι έφηβοι δεν είναι απλά μη-ενήλικες* (Weiss, 2020 σελ. 8) και χρειάζεται να διογκωθεί η συμβολή των ερευνών που επικεντρώνονται στο *τι είναι* πολιτική για τους νέους και ποιες συμπεριφορικές εκφάνσεις προσδιορίζουν οι ίδιοι ως πολιτικές.

Ευχαριστίες

Η εργασία αυτή υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Έρευνα, Εκπαίδευση και Υποδομές: ο τριγωνισμός των αξόνων στρατηγικής ανάπτυξης του ΕΚΚΕ (REDI» (MIS 5002378) που εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μ., Αρμενάκης,Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν. και Μπουμπάρης, Ν. (2008). *Νεολαία: ο αστάθμητος παράγοντας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.

Καβουλάκος, Κ. (2012). Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: Χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας. Στο Θ. Μαλούτας, Γ. Κανδύλης και Μ. Πέτρου (επιμ.) *Το κέντρο της πόλης ως (νέο) πολιτικό διακύβευμα* (σελ. 237-256). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Παπαδογιάννης, Ν. (2015). Νεανική πολιτικοποίηση και «πολιτισμός» στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή, και Κ. Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων* (σελ. 133-150). Αθήνα: Θεμέλιο.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1991). Οι έφηβοι της «αλλαγής». Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 80, σελ. 41–69.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2015). *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας.* [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.http://hdl.handle.net/11419/3531

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2017). Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, σελ. 5-46.

Χτούρης, Σ. (2017). *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα. Κοινωνική κατάσταση, εργασία και κοινωνικά δικαιώματα. Η εποχή της Generation G.* Αθήνα: Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση

Blais, A. and Carty, R. K. (1990). Does proportional representation foster voter turnout? *European Journal of Political Research,* 18, pp. 167–181.

Bolzendahl, C. and Coffé, H. (2013). Are 'good' citizens 'good' participants? Testing citizenship norms and political participation across 25 nations. *Political Studies,* 61, pp. 45-65.

Chtouris, S., Zissi, A., Papanis, E. and Rontos, K. (2006). The state of youth in contemporary Greece. *YOUNG, Nordic Journal of Youth Research*, 14(4), pp. 309–22.

Dalton, R.J. (2008). Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies,* 56 (1) pp. 76–98.

Eckstein, K., Noack, P. and Gniewosz, B. (2012). Attitudes toward political engagement and willingness to participate in politics: Trajectories throughout adolescence. *Journal of Adolescence,* 35, pp. 485–495.

Gavriilidis, A. (2009). Greek riots 2008: A mobile Tienanmen. In S. Oikonomidis and V. Monastiriotis (eds.) *The Return of street politics? Essays on the December riots in Greece*, (pp. 15-20). London: The Hellenic Observatory, LSE.

Grasso, M., Farrall, S., Gray, E., Hay, C. and Jennings, W. (2019). Thatcher's children, Blair's babies, political socialization and trickle-down value change: An age, period and cohort analysis. *British Journal of Political Science*, 49 (1), pp. 17-36.

Hess, R. D. and Torney-Purta, J. (1967). *The development of political attitudes in children. New Brunswick*, NJ: Aldine Publications Co.

Hooghe, M. and Boonen, J. (2015). The intergenerational transmission of voting intentions in a multiparty setting: An analysis of voting intentions and political discussion among 15-year-old adolescents and their parents in Belgium. *Youth & Society*, 47 (1), pp. 125–147.

Hyman, H. H. (1959). *Political socialization: A study in the psychology of political behavior*. New York, NY: Free Press.

Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review,* 65 (4), pp. 991-1017.

Jennings, M. K. (2007). Political socialization. In R. J. Dalton, and H.-D. Klingemann (eds.) The Oxford handbook of political behavior (pp. 29-44). Oxford: Oxford University Press.

Jennings, M. K., Stoker, L. and Bowers, J. (2009). Politics across generations: Family transmission reexamined. *The Journal of Politics,* 71, pp. 782–799.

Jennings, M. and Stoker, L. (2004). Social trust and civic engagement across time and generations. *Acta Politica,* 39, pp. 342–379.

Kornetis, K. (2010). No more heroes? Rejection and reverberation of the past in the 2008 events in Greece. *Journal of Modern Greek Studies*, 28 (2) pp. 173–97.

Nie, N. H., Verba, S. and Kim, J. (1974). Political participation and the life cycle. *Comparative Politics,* 6, pp. 319–340.

Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. Cambridge University Press.

Norris, P. and Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash. Trump, Brexit and authoritarian populism*. Cambridge University Press.

Pichard, S. and Bessant, J. (2018). *Young people re-generating politics in times of crisis.* London: Palgrave.

Prior, M. (2010). You've either got it or you don't? The stability of political interest over the life cycle. *The Journal of Politics*, 72, pp. 747–766.

Quintelier, E. and Hooghe, M. (2011). Television and political participation among adolescents: The impact of television viewing, entertainment and information preferences. *Mass Communication and Society,* 14, pp. 620–642.

Niemi, R. G. and Hepburn, M. A. (1995). The rebirth of political socialization, *Perspectives on Political Science*, 24 (1), pp. 7-16.

Russo, S. and Stattin, H. (2017). Stability and change in youths' political interest. *Social Indicators Research*, 132, pp. 643–658.

Searing, D. D., Schwartz, J. J. and Lind, A. E. (1973). The structuring principle: Political socialization and belief systems. *American Political Science Review,* 67, pp. 415–432.

Sloam, J. and Henn, M. (2019) *Youthquake 2017. The rise of young cosmopolitans in Britain*. London: Palgrave.

Sotiris, P. (2010). Rebels with a cause: The December 2008 Greek youth movement as the condensation of deeper social and political contradictions. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), pp. 203–209.

Stolle, D. and Hooghe, M. (2011). Shifting inequalities: Patterns of exclusion and inclusion in emerging forms of political participation. *European Societies,* 13 (1), pp. 119–142.

Thorson, K. (2012). What does it mean to be a good citizen? Citizenship vocabularies as resources for action. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science,* 344, pp. 70-85.

Torney-Punta, J. (2004). Adolescents' political socialization in changing contexts: An international study in the spirit of Nevitt Sanford. *Political Psychology*, 25 (3), pp. 465-478.

Verba, S., Schlozman, K.L. and Brady, H.E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics.* Washington, DC: CQ Press.

Weiss, J. (2020). What is youth political participation? Literature review on youth political participation and political attitudes. *Frontiers in Political Science*, 2 (1) https://doi.org/10.3389/fpos.2020.00001.

Katerina Iliou, Manina Kakepaki, Kostis Pierides

Engagement with politics and conceptualizations of citizenship. A comparative approach of adolescents' views in Attica (2010-2018)

ABSTRACT

Starting from the concept of political generations and the political socialization in the family, this paper analyses survey data on adolescents' political socialization in the region of Attica. Two surveys were conducted in 2010 and 2018, in a sample of adolescents from all three grades of Junior High School (Gymnasio). We study the way citizenship is conceptualized by young students, and their involvement with politics. Students over time approach the concept of 'Good Citizen" based on patriotism, by stressing the importance of orthodox religion and readiness to die for one's country. Our analysis confirms that the more students are interested with politics, the more they tend to see citizenship in terms of engagement and not duty. Finally, analysis confirms the effect of the family socioeconomic status on the shaping of political attitudes.

Περσεφόνη Ζέρη, Χαράλαμπος Τσέκερης,** Θεόδωρος Τσέκερης****

3.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη έχει ως αφετηρία τη θεωρητική παραδοχή ότι για τις ανθρώπινες κοινότητες είναι δύσκολο να διαπεράσει η μία την άλλη, γι' αυτό και η παγκόσμια δικτύωση της επικοινωνιακής υποδομής δεν αρκεί για να δημιουργήσει μια παραγωγική κοινή ζωή. Αυτή η σκέψη αποτελεί τη θεμελιώδη βάση του ερευνητικού μας στόχου, ο οποίος αφορά στον τρόπο που Έλληνες νέοι, ηλικίας 18 έως 32 ετών, προσλαμβάνουν το «Εμείς» και την Ευρώπη. Οι νέοι αυτοί ανήκουν στις τέσσερις βασικές ιδεολογικές κατευθύνσεις (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά, και ακροδεξιά) και συμμετέχουν σε ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους. Πιο συγκεκριμένα, ο κύριος αναλυτικός στόχος είναι να γίνει κατανοητό το πώς οι νέοι που συμμετέχουν στην έρευνα προσλαμβάνουν τις διάφορες πτυχές της συλλογικής

* Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

** Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

*** Ερευνητής Α΄βαθμίδας, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ).

τους ταυτότητας, πώς το ελληνικό θεσμίζον κοινωνικό φαντασιακό και οι φαντασιακές σημασίες που παράγει (αξίες, συνήθειες, ιδέες, ηθική, πολιτικές στάσεις, κοκ) εκφράζονται στο ατομικό τους φαντασιακό, πώς προσλαμβάνουν την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη σχέση τους με την ελληνική κοινωνία στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Η έρευνα συμπληρώνεται με μια υπολογιστική ανάλυση κοινωνικών δικτύων, στην οποία ερευνάται η πολύπλοκη σχέση ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό των νέων Ελλήνων, χρηστών των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, και των πολιτικών τους στάσεων απέναντι στην Ευρώπη.

1. *Εισαγωγή: Η ελληνική συλλογική ταυτότητα και το θεσμίζον φαντασιακό*

Τα συμβάντα της 11/09/2001, σύμφωνα με τον Pierre Manent (2006, σελ. 43), «αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός άλλου τείχους, έφεραν στην επιφάνεια το αμοιβαία αδιαπέραστο των ανθρώπινων κοινοτήτων παρά την αύξηση των δικτύων επικοινωνίας που δεν επαρκούν για να ενώσουν τους ανθρώπους όπως ήλπιζε η φιλελεύθερη κοινή γνώμη από τον 18ο αιώνα». Η επικοινωνία από μόνη της δεν παράγει κοινότητα, επισημαίνει ο Κορνήλιος Καστοριάδης (Castoriadis, 1992, σελ. 12, υποσ. 1). Οι ανθρώπινες κοινότητες, η κάθε μία με τους δικούς της ορίζοντες, είναι δύσκολο να κατανοήσουν η μία την άλλη, γι᾽ αυτό και η παγκοσμιοποίηση της επικοινωνιακής υποδομής δεν αρκεί για να δημιουργηθεί μια παραγωγική κοινή ζωή (Manent, 2006, σελ. 42).

Στο πλαίσιο του πρώτου μέρους της παρούσας έρευνας, που στηρίζεται σε ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους, οι σκέψεις αυτές αποτελούν τη βάση των κεντρικών μας υποθέσεων σχετικά με τον τρόπο που οι ερωτώμενοι Έλληνες νέοι, που εντάσσονται στους τέσσερις κεντρικούς πολιτικούς προσανατολισμούς (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά και ακροδεξιά), προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους και την Ευρώπη την εποχή της οικονομικής κρίσης. Για τη νεότερη γενιά, που ζει σε μια εποχή ανασφάλειας και αβεβαιότητας (Τσέκερης, 2018· Tsekeris and Stylianoudi, 2018), οι μείζονες αλλαγές στον κόσμο *συνδέονται με την προσωπική τους ιστορία*. Επιπλέον, για τους Έλληνες νέους, η παρατεταμένη οικονομική κρίση, ως ένα μείζον συμβάν, μπορεί να διαταράξει τη δομή του εαυτού και τη μηχανική της ατομικής τους ταυτότητας (Kaufmann, 2012, σελ. 222). Σημειωτέον ότι, στις μέρες μας, αυτό το «μείζον συμβάν» ενισχύεται έτι περαιτέρω από

τη μαζική υγειονομική κρίση της πανδημίας του COVID-19 (βλ. Τσέκερης και Ζέρη, 2020).

Το δεύτερο μέρος της έρευνας, που βασίζεται στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων (social network analysis), προσπαθεί να συνδέσει τα ευρήματα του off line κοινωνικού χώρου με τα αντίστοιχα του κυβερνοχώρου, αλλά και να διαγνώσει τον αυξανόμενο κατακερματισμό της δομής των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social net working media), σύμφωνα με διακεκριμένες πολιτικές στάσεις και προσλήψεις του «Εμείς» και της Ευρώπης.

Όμως, βάση της έρευνας είναι η σημερινή ελληνική πραγματικότητα στην κοινωνία των δικτύων, για να χρησιμοποιήσουμε τον γνωστό όρο του Manuel Castells. Στην εποχή των ψηφιακών μέσων, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, σκέπτονται και δρουν διαφορετικά από την προηγούμενη εποχή (Baecker, 2018, σελ. 23). Τα Μέσα είναι πολιτισμικές τεχνικές (γλώσσα, γραφή, τυπογραφία, ηλεκτρονική), που αλλάζουν την εμπειρία του κόσμου και την κοινωνία (Baecker, 2016, σελ. 37),[15] δημιουργούν νέους προσανατολισμούς, ξυπνούν νέες επιθυμίες, σκοπούς και ενδιαφέροντα. Επομένως, η έρευνα για την ελληνική νεολαία σήμερα έχει ιδιαίτερη σημασία εάν ληφθεί υπόψη η νέα ψηφιακή κοινωνία στην οποία έχουν μεγαλώσει και στην οποία το γνωσιακό σύστημα και η αυτο-κατανόηση των ατόμων αλλάζουν θεμελιωδώς (Baecker, 2018).

Για να διερευνήσουμε επαρκώς το βασικό ερώτημα που αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι νέοι αντιλαμβάνονται την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε σε βάθος τις δομές σκέψης και το σύστημα αξιών των νέων Ελλήνων. Σ' αυτό το συμφραζόμενο, παράλληλα με τη θεωρητική πραγμάτευση του ερευνητικού αντικειμένου, θα αξιολογηθούν και τα πορίσματα των μελετών του ερευνητικού οργανισμού διαΝΕΟσις από το 2016 μέχρι σήμερα, αλλά και άλλων εθνικών και διεθνών κοινωνικών ερευνών σχετικά με τις πεποιθήσεις και στάσεις των Ελλήνων και ιδιαίτερα της ελληνικής νεολαίας.

---

15 Ο Dirk Baecker (2011) παρατηρεί ότι με τη νέα ψηφιακή τεχνολογία συνδέονται όλα τα παλαιά μέσα (η γλώσσα, η εικόνα, ο ήχος, η γραφή) σε ένα νέο σύνδεσμο των μέσων, του οποίου η λογική δεν έχει καμία σχέση με τις συνήθειές μας, οι οποίες αφορούν την υπεύθυνη συνομιλία, την κριτική ανάγνωση, το να ακούει και να παρατηρεί κανείς κάτι με προσοχή. Τα (νέα) μέσα όχι μόνον διαμεσολαβούν ήδη υπάρχουσες πραγματικότητες, αλλά ανοίγουν και καθιστούν αντιληπτές νέες δυνατότητες. Τα μέσα στα οποία κινούμαστε δημιουργούν τον κόσμο στον οποίο προσανατολιζόμαστε με τη βοήθειά τους. Η εποχή της ψηφιακής κοινωνίας είναι η κυβερνητική εποχή της ανάδρασης σε επίπεδα τα οποία παλιά είχαμε διαχωρίσει ως επίπεδα της φύσης, της τεχνικής, της ζωής, του πνεύματος, της κοινωνίας και της κουλτούρας· τώρα όμως πρέπει να τα αντιλαμβανόμαστε ως επίπεδα που διαπλέκονται μεταξύ τους με ακατανόητο τρόπο.

Στο πλαίσιο της έρευνας για τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι νέοι ερωτώμενοι την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους, ειδικότερα, θα αποπειραθούμε να εξετάσουμε πώς προσλαμβάνουν την πολιτική οντότητα στην οποία αποκτούν σημασία όλα τα στοιχεία της κοινωνικής τους ζωής και τους συνέχουν (Manent, 2006, σελ. 10· Baecker, 2011, σελ. 17-18). Θεωρητική αφετηρία αποτελεί η υπόθεση ότι η δημιουργία της συλλογικής ταυτότητας –της συνείδησης του Εμείς– σε μια κοινωνία δεν γίνεται μόνον μέσω της καταστατικής εξουσίας που ορίζει τους όρους του ανήκειν στο πολιτικό σώμα (πολιτική ταυτότητα) (Descombes 2016, σελ. 194). Τον πιο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας επιτελούν οι «άσκεπτες» κοινωνικές πρακτικές, οι «άλεκτες» συνήθειες, τα ηθικά πρότυπα και οι συλλογικοί τρόποι δράσης (πολιτισμική ταυτότητα) που παράγονται και αναπαράγονται από την «θεσμίζουσα εξουσία» (Descombes, 2016, σελ. 193).

Αυτή η θεσμίζουσα εξουσία προηγείται από κάθε πράξη άσκησης της δημόσιας εξουσίας, είναι θεμελιώδης σε μια κοινωνία, άρρητη και αφορά το θεσμίζον κοινωνικό φαντασιακό, δηλαδή την γλώσσα, τις ιδέες, την ελευθερία, την αλήθεια, τα έθιμα, τις συνήθειες, τις παραδόσεις, τις ηθικές και πολιτικές πτυχές και ούτω καθεξής (Castoriadis, 1992). Προαπαιτούμενο κάθε μαθησιακής διαδικασίας σε μια κοινωνία είναι το να διαθέτει κανείς μια βάση υπόρρητης γνωσιακής υποδομής (cognitive infrastructure) από κοινωνικές συμβάσεις και κανόνες που να βοηθά στην κατανόηση της κοινής πραγματικότητας και την ανάπτυξη προσδοκιών. Αυτή η «προ-πολιτική» κοινωνική υποδομή αποτελεί την «πρώτη ύλη» μιας πολιτικής κοινότητας που είναι πάντα παρούσα, αλλάζει συνεχώς, έρχεται από το παρελθόν, μεταδίδεται από γενιά σε γενιά διαμέσου των αιώνων και αποτελεί ένα αναπόσπαστο στοιχείο της θεσμίζουσας δομής της πολιτικής κοινότητας (Waldenfels, 1985, σελ. 48).

Η αναφορά στο κοινωνικό φαντασιακό από τον Κορνήλιο Καστοριάδη παραπέμπει στο γεγονός ότι η συμμετοχή σε μια ιστορική παράδοση απαιτεί την ύπαρξη φαντασίας ως εκείνης της ικανότητας να εφευρίσκουμε και να συλλαμβάνουμε τα πράγματα (Descombes, 2016, σελ. 195). Αυτό σημαίνει ότι η σύλληψη των παραδόσεων, της γλώσσας και των εθίμων από μια ανθρώπινη ομάδα προϋποθέτει την επανακατασκευή και επαναδημιουργία τους, την αλλαγή και τον μετασχηματισμό τους. Με αυτήν την έννοια, όταν κάνουμε λόγο για τη συλλογική ταυτότητα μιας ανθρώπινης ομάδας αναφερόμαστε στη διαχρονική της ταυτότητα και τον ιστορικό της αυτο-μετασχηματισμό, καθώς και στην αυτοσυνειδησία της (Descombes, 2016, σελ. 195). Η πρόσληψη από τους Έλληνες της συλλογικής τους ταυτότητας αποδεικνύεται αληθής, όταν λ.χ. ισχυρίζονται ότι «Είμαστε οι Έλληνες που πολύ

καιρό πριν είχαμε νικήσει τους Τούρκους». Επομένως, η συλλογική ταυτότητα ανήκει στην επικράτεια του φαντασιακού (Descombes, 2016, σελ. 196).

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την εικόνα που έχουν οι ερωτώμενοι για τους εαυτούς τους και την κοινωνία τους, τις αξίες τους και το «Εμείς» στο αναλυτικό πλαίσιο της διερεύνησης του πώς προσλαμβάνουν την Ευρώπη και τη σχέση τους με αυτήν. Θα προσπαθήσουμε επίσης να ερμηνεύσουμε τον λόγο τους, τον οποίο προσλαμβάνουμε ως ένδειξη της υπόρρητης ελληνικής γνωσιακής υποδομής, και να αποκρυπτογραφήσουμε το πώς τα αυτο-μεταβαλλόμενα πολιτισμικά πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας βρίσκουν έκφραση στις πεποιθήσεις και τις πολιτισμικές αξίες των νέων όσον αφορά στην Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους.

2. *Μεθοδολογικά θέματα*

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, διεξήχθησαν δεκαεπτά (17) ποιοτικές εις βάθος συνεντεύξεις με νέους από 18 έως 32 ετών, από τους οποίους πέντε προέρχονταν κάθε φορά από την κεντροδεξιά, την κεντροαριστερά και την ριζοσπαστική αριστερά (όλοι πτυχιούχοι ΑΕΙ) και δύο από την νεοναζιστική ακροδεξιά (ήταν δύσκολη η διασφάλιση ακροδεξιών ερωτώμενων, ωστόσο οι δύο άρκεσαν για να δώσουν την εικόνα του ακροδεξιού τρόπου σκέψης όσον αφορά το ερευνητικό αντικείμενο).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με ευκαιριακό δείγμα, με στόχο να αποκτήσουμε ποιοτικά δεδομένα και να αποκρυπτογραφήσουμε τις πολιτισμικές αξίες, πεποιθήσεις, στάσεις, συλλογισμούς και διλήμματα των ερωτώμενων σχετικά με τη συλλογική τους ταυτότητα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ερωτήσεις ανταποκρίνονταν στην ικανότητα κατανόησής τους από τους ερωτώμενους, την καθημερινή τους γλώσσα, τη γνώση τους και την εμπειρία τους στην ελληνική κοινωνία. Των συνεντεύξεων προηγήθηκε η σύνταξη ερωτηματολογίου για την καθοδήγηση της σκέψης μας, που στηρίχθηκε στη θεματική που ερευνούμε. Τα ερωτήματα διατυπώθηκαν στη βάση μιας θεωρητικά επεξεργασμένης αιτιολογίας τους, στρατηγικών και στοχασμών που αφορούν το ερευνώμενο θέμα (Χάϊντενράιχ, 2014· Χτούρης κ.ά., 2017, σελ. 307 επ.).

Η τελική φάση της έρευνας αφορούσε στην αξιολόγηση και ανάλυση της ποιοτικής ύλης των συνεντεύξεων. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήσαμε δύο τύπους ερωτώμενων όλων των πολιτικών προσανατολισμών, τους φιλο-ευρωπαίους και τους ευρω-σκεπτικιστές, ως αποτέλεσμα της γενίκευσης των ατομικών χαρακτηριστικών που καταγράφηκαν κατά την ανάλυση. Θεωρίες, σκέψεις, υποθέσεις, συσχετίσεις ως εργαλεία της έρευνας που δια-

τυπώθηκαν κατά τη θεωρητική θεμελίωση των ερωτημάτων καθοδήγησαν αυτήν την ανάλυση. Στο επίκεντρο της ερευνητικής διαδικασίας ήταν η σύνδεση του αφηρημένου επιστημονικού λόγου με τον λόγο των ερωτώμενων. Η ανάλυση αποτελούσε μια συνεχή διαλεκτική αλληλόδραση ανάμεσα στον λόγο τους και το ερμηνευτικό συμφραζόμενο. Γι᾽ αυτό άλλωστε δόθηκε έμφαση στην κατανόηση του τρόπου σκέψης που αντιστοιχούσε στο πολιτισμικό συγκείμενο (Kaufmann, 2014, σελ. 15).

Η έρευνα βασίζεται στην παραδοχή ότι η συλλογική ταυτότητα αφορά στη φαντασία και την παράσταση των πραγμάτων, ωστόσο το φαντασιακό που εμπεριέχει είναι ένα θεσμίζον κοινωνικό φαντασιακό, με την έννοια της πλούσιας συμβολικής πηγής των θεσμών της ελληνικής κοινωνίας που οργανώνουν τη ζωή των ανθρώπων, αλλά και ως μια δυνητική πηγή της δημιουργίας κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, που καθορίζουν τις αξίες της, τί είναι αληθινό, λαθεμένο, δίκαιο ή άδικο (Castoriadis, 1997, σελ. 263). Το ερώτημα είναι κατά πόσον το θεσμίζον φαντασιακό συνδυάζεται με την μεγαλύτερη δυνατή αναστοχαστικότητα των ερωτώμενων όσον αφορά την δημόσια θεσμίζουσα δραστηριότητα και την άσκηση πολιτικής (Castoriadis, 1991, σελ. 172). Καθώς κάθε άτομο ενέχει θραύσματα του κοινωνικού (ιδέες, εικόνες, πρότυπα, εκφράσεις), παρατηρούμε μέσω των ερωτώμενων άμεσα το κοινωνικό σε μια ενεργή διαδικασία (Kaufmann, 2014, σελ. 96). Όσο πιο πολύ «μια ιδέα εμπεριέχεται στην άτυπη και ευρέως κοινωνικοποιημένη γνωσιακή υποδομή μιας κοινωνίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η δύναμή της στη δόμηση της κοινωνίας» (Kaufmann, 2014, σελ. 98). Σε αυτό το πλαίσιο θα διερευνηθεί εάν στον λόγο των ερωτώμενων αναδεικνύεται η δυνατότητα μιας συλλογικής αναστοχαστικότητας σχετικά με την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους.

Η ποιοτική έρευνα συμπληρώθηκε από την υπολογιστική ανάλυση κοινωνικών δικτύων, που ως στόχο είχε να διερευνήσει την πολύπλοκη σχέση ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό των νέων στην Ελλάδα, που είναι χρήστες κοινωνικών δικτύων, και τη στάση τους απέναντι στην Ευρώπη. Η συμπλήρωση αυτή καλύπτει τη σύγχρονη επιστημολογική ανάγκη μιας πιο σύνθετης οπτικής, καθώς και του συνδυασμού ποιοτικών και ποσοτικών ερευνητικών μεθοδολογικών διαδικασιών για τη συστηματική μελέτη των πολυ-επίπεδων και πολύπλοκων πολιτικών φαινομένων στην ψηφιακή εποχή.

3. *«Εμείς» και η Ευρώπη*

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε πώς οι ερευνώμενοι προσλαμβάνουν το «Εμείς» σε σύνδεση με την αντίληψη που έχουν για την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ευ-

ρωπαϊκή κατασκευή και το ευρωπαϊκό πρόταγμα. Το ευρωπαϊκό οικοδόμημα ξεκίνησε ως ένα κοινό σχέδιο ειρήνης και ευημερίας των μεγάλων παλαιών ευρωπαϊκών εθνών, πρώτιστα της Γαλλίας και της Γερμανίας, και βασίστηκε στις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας, των ελευθεριών και της οικονομίας της κοινής αγοράς. Στόχος ήταν να δοθεί ένα οριστικό τέλος στους καταστρεπτικούς πολέμους του παρελθόντος και να δημιουργηθεί ένα νέο όραμα και προοπτικές (Manent, 2006, σελ. 50). Η πρώτη «μικρή Ευρώπη» σηματοδοτούσε μια συνεχή διαδικασία που στόχευε σε ένα κοινό αγαθό με ελευθερίες (Manent, 2006, σελ. 97). Ήταν ένα σχέδιο των εθνικών ελίτ, όμως ταυτόχρονα και προϊόν διαβουλεύσεων στις οποίες συμμετείχαν οι λαοί των έξι ιδρυτικών μελών, οι οποίοι και έδωσαν τη συγκατάθεσή τους (Manent, 2006, σελ. 61). Και μπορεί μεν η «μικρή Ευρώπη» να αποδείχθηκε ένα πετυχημένο εγχείρημα, όμως οι υποψήφιοι που ακολούθησαν δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταθέσουν μια σαφή άποψη για το τι σκοπεύουν να κάνουν.

Η διεύρυνση της ΕΕ και η προσχώρηση νέων μελών αποτέλεσε περισσότερο μια τυφλή διαδικασία, δεν ήταν το αποτέλεσμα ευρύτατων πολιτικών διαβουλεύσεων με τη σύνθεση πολύπλοκων επιχειρημάτων σχετικά με τις ουσιαστικές πολιτικές προκλήσεις και την προοπτική να γίνει η Ευρώπη ένας από τους μεγαλύτερους δρώντες στον κόσμο. Αυτό φυσικά είχε επιπτώσεις στη συνοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα διαβρωτικά φαινόμενα των τελευταίων χρόνων. Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ δεν συνοδεύτηκε από έναν κριτικό αναστοχασμό σχετικά με το τί σημαίνει η Ευρώπη για τους Έλληνες και τους Άλλους. Δύο χρόνια μετά την προσχώρηση της Ελλάδας στην ΕΟΚ, το 1981, ανήλθε στην εξουσία ένα νέο πολιτικό κόμμα, το ΠΑΣΟΚ, με ποσοστό 48.07%, που το βασικό σλόγκαν του ηγέτη του και πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου ήταν «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ, το ίδιο συνδικάτο» (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 9).

Στην πορεία της εξέλιξής της η Ευρώπη άλλαξε σε βάθος το νόημα της ύπαρξής της. Σημειώθηκαν μεγάλες αλλαγές στον κόσμο, μια «σιωπηρή εσωτερική έκρηξη» (Gauchet, 2017a, σελ. 30) που διατάραξε τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνία και την εξουσία, τους δεσμούς ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Ο «νέος κόσμος» (Gauchet, 2017b) είναι ο κόσμος της παγκοσμιοποίησης, όπου εφαρμόζονται παντού οι ίδιοι κανόνες της αγοράς ανεξάρτητα από το εθνικό πλαίσιο. Οι παγκόσμιες αλλαγές κλόνισαν τους όρους της σχέσης ανάμεσα στις δύο διαστάσεις της πανάρχαιας κοινής συμβίωσης, του κράτους-παραγωγού της συλλογικής ταυτότητας και της ενσωμάτωσής του στο έθνος (Gauchet, 2017c). Πίσω από την παγκοσμιοποίηση καλύπτεται η αντιστροφή της θέσης του πολιτικού που εγκαταλείπει τον ρόλο της υπερδομής που επιβάλλει την τάξη από

τα πάνω, και περνά στον ρόλο της υποδομής που επιτρέπει το άνοιγμα των κοινωνιών μεταξύ τους (Gauchet, 2017c, σελ. 26).

Μια άλλη επίπτωση της παγκοσμιοποίησης είναι η βαθιά διαίρεση που δημιουργεί στις δυτικές κοινωνίες ανάμεσα σε αυτούς που επωφελούνται και σε αυτούς που χάνουν, διότι οι πολιτικές τους κοινότητες έχουν μειώσει τον προστατευτικό τους ρόλο και περιορίσει τη συμβολή τους στη διασφάλιση της ταυτότητας των μελών τους. Εδώ βρίσκεται η πηγή της λαϊκιστικής διαμαρτυρίας και του λόγου της μετα-αλήθειας, ο οποίος αποτελεί μια εκδοχή της κουλτούρας της αντιπαλότητας που αναπτύχθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Gauchet, 2017, σελ. 20). Αυτός ο λαϊκιστικός λόγος αφορά στην πολιτική κοινότητα που είναι εκτεθειμένη στους κινδύνους της παγκοσμιοποίησης και θεωρείται από τους ευάλωτους πληθυσμούς ότι βρίσκεται σε κίνδυνο. Έχει καταστεί βασική αντίφαση στις πολιτικές μας κοινωνίες η διαφορά της προοπτικής ανάμεσα στους ανθρώπους του οπουδήποτε (Goothart, 2017, σελ. 19), οι οποίοι θέλουν να είναι παντού, και τους ανθρώπους του κάπου (που θέλουν να μείνουν κάπου). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτή τη νέα εποχή αναδεικνύεται μια διαφοροποιημένη έννοια των ατομικών δικαιωμάτων που καθιερώνει την υπεροχή του ατόμου πάνω στις κληρονομημένες από το παρελθόν κοινωνικές δομές (Gauchet, 2007). Αυτό είναι πολύ σημαντικό για την πρόσληψη του εαυτού στις παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες.

Η Ελλάδα από το 2010 βρίσκεται σε μια βαθιά οικονομική κρίση· έχει συνάψει τρία μνημόνια με την ΕΕ και το ΔΝΤ, τα οποία συνδέονται με μείζονες μεταρρυθμίσεις και μέτρα λιτότητας που είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνία, προκαλώντας μια ριζική αλλαγή του πολιτικού και κομματικού συστήματος (Ιωακειμίδης, 2018, σελ. 63· Pagoulatos, 2018). Η ανεργία εν γένει, και η ανεργία των νέων, ειδικότερα, είναι ανάμεσα στις πιο υψηλές στην ΕΕ (Eurostat, Μάιος 2018· Tsekeris et al., 2015). Ωστόσο, η Ελλάδα είναι μέλος της ΕΕ και μέρος της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας· ως τέτοια συμμετέχει στα ευρωπαϊκά και τα παγκόσμια δίκτυα που επηρεάζουν την οικονομική, πολιτική και κοινωνική της θέση, ενώ αντιστρόφως, με τη σειρά της, επηρεάζει και αυτή τις διεθνείς οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Γι᾽ αυτό είναι σημαντικό να διερευνήσουμε πώς οι Έλληνες, οι νέοι Έλληνες και οι ερωτώμενοι, προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους και την Ελλάδα σε σχέση με την ΕΕ στις συνθήκες μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης που άλλαξε βαθιά τη ζωή τους.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει μια πραγματικότητα που καταδεικνύει την πολυπλοκότητα του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Το Brexit κατέστησε φανερό το μοναδικό πρόβλημα της ΕΕ, το οποίο είναι οι «κατακερματισμέ-

νες πραγματικότητες των διαφορετικών κοινωνιών με τις δικές τους πολλαπλές ιστορίες, που είναι γεμάτες με ιδιαίτερες αφανείς περιπλοκότητες των άτυπων κοινωνικών κανόνων, των προτύπων συμπεριφοράς, των μορφών διαβίωσης, της μνήμης, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά της «θεσμισμένης κοινωνίας» (Descombes, 2016), σε αντίθεση με την «συντεταγμένη κοινωνία των ρητών νομικών κανόνων» (Ladeur, 2016, σελ. 1). Η ετερογένεια των κρατών μελών της ΕΕ και των άνισων κοινωνικών συνθηκών καθιστούν δύσκολη την επιτυχία της εφαρμογής των ίδιων Ευρωπαϊκών κανόνων στις κοινωνίες των κρατών μελών, ένα γεγονός που βαθαίνει τις διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη (το ευρωπαϊκό αδιέξοδο με την προσφυγική κρίση αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα). Τα κλειστά επαγγελματικά συστήματα στην Ελλάδα, παραδείγματος χάριν, είναι μια πραγματικότητα που παραβιάζει τους κανόνες του ελεύθερου ανταγωνισμού της ΕΕ και είναι δύσκολη η διαχείρισή της (Ιωακειμίδης, 2018, σελ. 64· Κύρτσης, 2014). Γενικά, ζούμε εδώ και δέκα χρόνια τη δυσκολία που έχει το ελληνικό κράτος και η ελληνική κοινωνία να αποδεχθούν και να εφαρμόσουν μεταρρυθμιστικά μέτρα και προγράμματα προσαρμογής που είχαν αγνοήσει από την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ.

3.1. *«Εμείς» και η Ευρώπη μέσα από την κοινωνική έρευνα*

Η Ελλάδα έχει τη δική της ιδιαίτερη ιστορία και κοινωνικο-ιστορική ανάπτυξη, η οποία διαφέρει ουσιαστικά από το αντίστοιχο ιστορικό παρελθόν και παρόν της «μικρής Ευρώπης» των ιδρυτικών μελών (Κωστής, 2015). Στη βάση των κοινωνικών ερευνών του ερευνητικού οργανισμού διαΝΕΟσις και άλλων πρόσφατων ερευνών που αφορούν την πρόσληψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τους Έλληνες και την ελληνική νεολαία, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την περιπλοκότητα του ελληνικού κοινωνικού φαντασιακού όσον αφορά στη σχέση μας με την Ευρώπη. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τον λόγο των ερωτώμενων σχετικά με την Ευρώπη, πλαισιωμένο από τη σχετική θεωρία.

Η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μια πολύπλοκη και αμφίδρομη υπόθεση. Στις τελευταίες έρευνες της διαΝΕΟσις επισημαίνεται η υποχώρηση του ευρωσκεπτικισμού (30,5% τον Ιανουάριο του 2018, 53,5% τον Δεκέμβριο του 2016, 59,9% τον Νοέμβριο του 2015, 69% τον Απρίλιο του 2015). Τα τελευταία χρόνια, αφότου ξέσπασε η οικονομική κρίση, οι στάσεις των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη συνδέονται περισσότερο με τις σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή τους από τα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας, παρά με τις βαθιά χαραγμένες στη συλλογική μνήμη στάσεις τους απέναντι στην Ευρώπη, τις αξίες και την πολιτισμική, κοι-

νωνική και πολιτική σημασία της (Ιωακειμίδης, 2018). Επίσης, οι στάσεις των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη σχετίζονται και με το γεγονός ότι το 2015 βρέθηκαν στην κυβέρνηση τα «αντι-μνημονιακά» πολιτικά κόμματα της ακροδεξιάς και της ριζοσπαστικής αριστεράς, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις μαζικές εξεγέρσεις στην Αθήνα με το ξεκίνημα της κρίσης (Vasilopoulou et al., 2015· Vasilopoulou, 2018).[16]

Ωστόσο, τόσο ένα αίσθημα κόπωσης στην κοινωνία όσο και οι καλές σχέσεις που δημιούργησε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ με τους Ευρωπαίους δανειστές, σε συνάρτηση και με την αβεβαιότητα των πολιτών λόγω του απειλητικού γεωπολιτικού περιβάλλοντος (Καρβούνης, 2017), οδήγησαν στην αύξηση της αποδοχής της ΕΕ – το 68% θεωρεί θετική τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ, ενώ το 31% την κρίνει αρνητικά (βλ. Μαύρος, 2018). Μια πιο επιστάμενη ματιά στις άλλες παραμέτρους της εικόνας που έχουν οι Έλληνες για την Ευρώπη οδηγεί σε διαφοροποιημένα και αντιφατικά συμπεράσματα. Επτά στους δέκα Έλληνες πιστεύουν ότι τα «μνημόνια είναι εφεύρεση των Ευρωπαίων με σκοπό να εκμεταλλευτούν τη χώρα τους», αν και έξι στους επτά συμφωνούν ότι «τα μνημόνια ήταν ένα αναγκαίο κακό λόγω της δυσμενούς κατάστασης της χώρας» (Μαύρος, 2018). Επίσης, το 58,2% πιστεύει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση επωφελήθηκε περισσότερο από τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτήν, ενώ ένας στους δύο (48,9%) πιστεύει ότι η Ελλάδα ζημιώθηκε από τη συμμετοχή της στην ΕΕ (Μαύρος, 2018, σελ. 6).

Όμως, αυτές οι στάσεις αναδεικνύουν μεταξύ άλλων και ένα πρόβλημα άγνοιας και έλλειψης πληροφοριών σχετικά με την σημαντική οικονομική συμβολή της ΕΕ σε όλα τα ελληνικά δημόσια έργα (Καρβούνης, 2017, σελ. 8), ένα γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα των ερευνών της διαNEOσις και περιγράφεται ως «οικονομική αγραμματοσύνη και πολιτική άγνοια» (Χατζής, 2017, σελ. 9). Επίσης, επτά στους δέκα Έλληνες πιστεύουν ότι «οι Έλληνες είναι ένας λαός με μεγάλη ιστορία που διακρίνεται για την ευφυΐα του και τον πολιτισμό του» (Γεωργακόπουλος, 2017, σελ. 9).

Γενικά, όλες οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών επιβεβαιώνουν την ίδια «υψηλή αυτο-εικόνα των Ελλήνων» σε σύνδεση με το αρχαιοελληνικό και βυζαντινό παρελθόν. Τόσο στην έρευνα της Kapa Research του 2001, που διεξήχθη σε μια εποχή ευημερίας (το 84,8% των Ελλήνων πίστευε ότι

16 Το 2013, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών Ν. Κοτζιάς, στο αποκορύφωμα του αντιμνημονιακού κινήματος, δημοσίευσε ένα βιβλίο με τον τίτλο «Ελλάδα αποικία χρέους» (Αθήνα: Πατάκης), στο οποίο αναφέρει: «Αυτό που συμβαίνει μπροστά στα μάτια μας είναι ο μετασχηματισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αυτοκρατορία και της Ελλάδας σε μια αποικία χρέους […] που διαθέτει μια σειρά από χαρακτηριστικά που έχουν δώσει τη δυνατότητα στη νέα πολιτική της Γερμανίας στην ΕΕ να την εκμεταλλευτεί ως ένα πειραματόζωο».

η Ελλάδα είχε να προσφέρει κάτι πολύ σημαντικό στη Δύση), όσο και στις έρευνες της διαΝΕΟσις του 2017 και του 2018, οι Έλληνες διατηρούσαν την ίδια υψηλή αυτο-εικόνα (71,3% στην πρώτη και 74,6% στη δεύτερη) (Μοσχονάς, 2016, σελ. 4 επ.). Στην έκθεση της διαΝΕΟσις του 2017, όταν ο ευρωσκεπτικισμός ήταν σε άνοδο, ο Νίκος Μαραντζίδης σημειώνει ότι «υπάρχει ένα είδος επιστροφής στη δεκαετία του ’70 και τις αρχές του ’80, όταν η κοινωνία έμοιαζε διαιρεμένη σε δύο ή τρία μέρη σχετικά με τη στάση της απέναντι στην Ευρώπη» (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 11 επ.). Τη δεκαετία του ’70 και του ’80, οι αντι-ευρωπαϊκές αξίες βρίσκονταν ψηλά στην πολιτική ατζέντα των σοσιαλιστών και του αριστερού πολιτικού φάσματος.

Εντούτοις, τα τελευταία 35 χρόνια η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν φιλοευρωπαϊκή (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 19). Η πολιτισμική διαίρεση ανάμεσα σε φιλοευρωπαϊκές και ευρωσκεπτικιστικές στάσεις αφορά κυρίως στο ισχυρό ρεύμα ριζοσπαστικών αντι-δυτικών και αντιευρωπαϊκών τάσεων της αριστεράς κατά τη δεκαετία του ’50, την επαύριον του εμφυλίου πολέμου (Στεφανίδης, 2010· Καλύβας και Μαραντζίδης, 2015, σελ. 507). Αναζωογονήθηκε τη δεκαετία του ’70 από το σοσιαλιστικό κίνημα του Ανδρέα Παπανδρέου, την κομμουνιστική αριστερά και την ριζοσπαστικοποιημένη αριστερή νεολαία του μαρξιστικού-λενινιστικού ιδεολογικού φάσματος. Το τραύμα του εμφυλίου πολέμου είναι ένα συστατικό στοιχείο του ελληνικού θεσμισμένου κοινωνικού φαντασιακού, που σε συμβολικό επίπεδο καθορίζει τα συστήματα αναφοράς της κοινωνίας μας (Δεμερτζής, 2018).

3.2. *Πώς οι Έλληνες νέοι προσλαμβάνουν την Ευρώπη*

Σύμφωνα με την έρευνα για τους Ευρωπαίους νέους του 2018, που διενεργήθηκε από τη βρετανική εταιρεία δημοσκοπήσεων YouGov για λογαριασμό του κοινωφελούς ιδρύματος του γερμανικού τουριστικού ομίλου TUI, έχει αυξηθεί η υποστήριξη προς την ΕΕ από τους νέους μεταξύ 18 και 34 ετών αλλά παραμένει ισχυρός ο σκεπτικισμός προς τους δημοκρατικούς Ευρωπαϊκούς θεσμούς, όπως άλλωστε και προς τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς. Οι Έλληνες νέοι έρχονται πρώτοι στην έλλειψη εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα της χώρας τους (52% τάσσονται υπέρ μιας ριζικής αλλαγής του πολιτικού συστήματος, ενώ στην Ιταλία ανέρχονται στο 43% και την Ισπανία στο 35%), αλλά έχουν επιπλέον την πιο κριτική στάση όσον αφορά το δημοκρατικό τους σύστημα (66% και ακολουθούν οι Ιταλοί με 51%). Όμως, για να διαπιστωθεί ερευνητικά το κατά πόσον οι νέοι διαθέτουν δημοκρατική συνείδηση, με την έννοια της αναστοχαστικής ικανότητάς τους να σκεφθούν πάνω στους λόγους των σκέψεων και τα κίνητρα των πράξεών τους, είναι αναγκαίος ένας πολυεπίπεδος ερευνητικός σχεδιασμός

(Χτούρης, 2017, σελ. 307 επ.) και αυτό αποτελεί μια πολύπλοκη υπόθεση (Zeri, 2017) – μόνον ενδείξεις είναι δυνατές στο πλαίσιο μιας ποσοτικής έρευνας. Όσον αφορά στη στάση των νέων απέναντι στην Ευρώπη, σύμφωνα με μια έρευνα του Pew Research Center του 2016 για τον ευρωσκεπτικισμό (Pew Research Center, 2016), μόνον το 37% των Ελλήνων νέων μεταξύ 18 και 34 ετών έχει θετική στάση απέναντι στην ΕΕ και καταλαμβάνει έτσι την τελευταία θέση σε σχέση με το 79% των νέων Πολωνών, το 63% των Ούγγρων, το 62% των Ολλανδών, το 60% των Γερμανών νέων, κλπ.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της διαδικτυακής έρευνας του προγράμματος IDEA, που υλοποίησε το «ΔΙΚΤΥΟ για τη Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και την Ευρώπη» σε συνεργασία με τον τηλεοπτικό σταθμό MAD το 2017, σχετικά με τις στάσεις των Ελλήνων νέων προς την Ευρώπη,[17] η νεολαία μας φαίνεται να είναι επιφυλακτική απέναντι στην Ευρώπη. Ειδικότερα, οι περισσότεροι νιώθουν αποκλεισμένοι από την κοινωνική ζωή λόγω της οικονομικής κρίσης. Γνωρίζουν μερικά μόνον από τα έργα της ΕΕ στη χώρα τους, αλλά δεν διαθέτουν καμία γνώση για τις θεμελιώδεις αλλαγές που έχουν επέλθει από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ.[18] Παρά τα συνεχή ευρωπαϊκά προγράμματα διαχείρισης της ανεργίας των νέων, το 54% δεν αναγνωρίζει τη συμβολή της ΕΕ στο κοινωνικό κράτος, αν και το 93% θεωρεί μια από τις πιο σημαντικές δραστηριότητες της ΕΕ την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων. Τέσσερις στους δέκα πιστεύουν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ δεν βοηθά την καθημερινότητά τους, αν και είναι γνωστό, όπως προαναφέραμε, ότι το μεγαλύτερο μέρος όλων των δημοσίων έργων χρηματοδοτούνται από την ΕΕ (Καρβούνης, 2017).

Η στάση των πολιτών της ΕΕ σχετικά με την Ευρώπη διαφέρει ανάλο-

---

17 Η δημοσκοπική αυτή έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα Erasmus+ JeanMonnet και πραγματοποιήθηκε (online) κατά το χρονικό διάστημα 22/02/2017-31/03/2017 σε 1.173 νέους ηλικίας 16-25 ετών από όλη την Ελλάδα. Βλ. http://todiktio.eu/index.php/activity/papers-publications/item/755-erevna-tou-diktyou-gia-tin-evropi-sygkratimeno-alla-kai-antifatiko-to-nai-tis-ellinikis-neolaias

18 Πιο συγκεκριμένα, η αποτύπωση της παραπάνω έρευνας δίνει την αίσθηση ότι η γνώση των νέων μας για την ΕΕ είναι ρηχή, επιδερμική και ακατέργαστη (λόγω της ελλιπούς ευρωπαϊκής παιδείας), και αντανακλά όσα προσλαμβάνουν από την επικαιρότητα και τον άμεσο περίγυρό τους: «οι νέοι δεν γνωρίζουν σε βάθος την ουσία της ευρωπαϊκής ιδέας και τη σημασία της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αντιλαμβάνονται μεν τις σημαντικές προκλήσεις της ΕΕ, αλλά χωρίς να τις κατανοούν σε βάθος. Βλέπουν τα μεγάλα προβλήματα, αλλά όχι την αιτία τους. Θεωρούν, π.χ., μείζονα πρόκληση την τρομοκρατία, το προσφυγικό και την ανεργία, αλλά όχι τόσο τον άμεσο ανταγωνισμό με τις αναδυόμενες οικονομίες της ΝΑ Ασίας, που σε μεγάλο βαθμό εξηγεί το πρόβλημα ανταγωνισμού και ύφεσης της ΕΕ, και με τη σειρά του οδηγεί στην αποψίλωση του κοινωνικού κράτους κοκ» (Μαστρογεωργίου και Χατζηανδρέου, 2017).

γα με τον ιδεολογικό προσανατολισμό τους. Σε μερικά κράτη μέλη ο ευρωσκεπτικισμός είναι μια υπόθεση της δεξιάς (Pew Research Center, 2016), σε άλλα υπάρχει ευρωσκεπτικισμός σε όλα τα ιδεολογικά επίπεδα. Στην παρούσα έρευνα, η έννοια του ευρωσκεπτικισμού αφορά στην αμφισβήτηση του Ευρωπαϊκού προτάγματος και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Verney, 2020, σελ. 168-186). Πιο συγκεκριμένα, στις ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους που διεξήχθησαν από τη συγγραφική ομάδα της παρούσας εργασίας, διαπιστώθηκε ότι από τους πέντε κεντροδεξιούς οι δύο ήταν ευρωσκεπτικιστές:

- Θέλω να είμαι στην ενωμένη Ευρώπη, όμως κάτω από ελληνικούς όρους, διαφορετικά δεν θέλω να είμαι στην Ευρώπη!

- Πιστεύω ότι θα ήταν καλύτερα, εάν ήμασταν εκτός Ευρώπης, διότι αν ήμασταν μόνοι μας, θα ήμασταν οικονομικά ισχυρότεροι και πιο προνοητικοί στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών…

Και οι δύο θεωρούσαν την Ελλάδα ως το πιο σημαντικό κράτος λόγω του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Από την κεντροαριστερά και οι πέντε ερωτώμενοι ήταν φιλο-ευρωπαίοι. Από τους πέντε ερωτώμενους της ριζοσπαστικής αριστεράς,οι τέσσερις ήταν ευρωσκεπτικιστές:

- Με τα μνημόνια η ΕΕ βοήθησε τις τράπεζες, όχι την ελληνική κοινωνία!

- Νιώθω πιο ασφαλής κάτω από την ελληνική παρά κάτω από την ευρωπαϊκή ομπρέλα…

- Πιστεύω ότι ο οικονομικός παράγοντας αποτελεί ένα λόγο γιατί δεν θα έπρεπε να είμαστε στην ΕΕ .

- Θα προτιμούσα να μην είμαστε στην ΕΕ*, να είμαστε αυτόνομοι…*

Οι δύο ερωτώμενοι της Χρυσής Αυγής ήταν κατά της ΕΕ:

- Η Ευρώπη δεν προσφέρει σε μας τίποτα, πιστεύω ότι για μας ήταν μια οπισθοδρόμηση… Δεν είναι δυνατόν να είμαστε ξαφνικά όλοι μια οικογένεια και να ζούμε δίπλα σ᾽ ένα μουσουλμάνο…

- Είναι το ίδιο πράγμα είτε είμαστε εντός είτε εκτός της ΕΕ!

Όλοι οι ευρωσκεπτικιστές ερωτώμενοι χαρακτηρίζονταν από οικονομικό αναλφαβητισμό (έλλειψη ικανότητας κατανόησης των οικονομικών προβλημάτων και συνθηκών) και πολιτική άγνοια (βλ. Χατζής, 2017, σελ. 8 επ.).

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τον ιδιαίτερο τρόπο που προσλαμβάνουν οι ερωτώμενοι τον χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανάλογα με τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό.

Από την κεντροδεξιά:

- Η ΕΕ αποτελεί για μένα μια συμφωνία ανάμεσα σε κράτη έθνη, τα κοινά πράγματα υπερκεράζουν τις διαφορές και είναι για το συμφέρον όλων μας να βαδίζουμε μαζί…

- Για μένα η ΕΕ είναι μια οικονομική ένωση και τίποτα άλλο… Πιστεύω

ότι όσο παραμένουμε στην Ευρώπη, υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουμε την ταυτότητά μας.

- Στην ΕΕ περιοριζόμαστε δυστυχώς στον οικονομικό τομέα, δεν υπάρχει πολιτική ένωση, διότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη… Δεν υπάρχει κοινή πολιτική, αλλά μόνον μια νομισματική και εμπορική κοινότητα.

- Η ΕΕ είναι ένα πολύ σημαντικό σχέδιο… Νιώθω πολύ οικεία με τα άλλα κράτη μέλη και θα ζούσα ευχαρίστως σε μια χώρα της ΕΕ*, όχι εκτός αυτής!*

Οι ερωτώμενοι της κεντροαριστεράς είχαν όλοι πολύ θετική άποψη για τον θεσμό της ΕΕ, ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες απαντήσεις:

- Είμαι υπέρ της ΕΕ*, διότι είμαστε κοντά γεωγραφικά, μας ενώνουν πολλά πράγματα, τα άλλα κράτη μέλη μας βοηθούν να έχουμε έναν ρόλο στον κόσμο, οικονομικά και πολιτικά, και εκτός από την αλληλεγγύη σημαντικές είναι και οι καινοτομίες που προωθεί η* ΕΕ και πολλά άλλα πλεονεκτήματα…

- Η ΕΕ είναι ένας σημαντικός θεσμός με σημαντικές αξίες, μας παρέχει ασφάλεια, ελευθερία κίνησης, την αίσθηση ότι το ένα κράτος μέλος βοηθάει το άλλο οποτεδήποτε…

Από τους πέντε ερωτώμενους της ριζοσπαστικής αριστεράς, μόνον ο ένας είχε αιτιολογημένα θετική στάση προς την ΕΕ:

- Η ΕΕ είναι ένας πολύ σημαντικός θεσμός, διότι μας παρέχει ασφάλεια σε πολλά επίπεδα και διότι υπάρχει ένα πνεύμα συνεργασίας.

- Πιστεύω ότι η ΕΕ δεν είναι μια Ένωση που βοηθάει, αλλά μια Ένωση που δημιουργεί προβλήματα…

- Η ΕΕ είναι μια Ένωση όπου αναρωτιέται κανείς γιατί υπάρχει… Το μόνο για το οποίο είναι χρήσιμη είναι για τα ανοικτά της σύνορα, για τίποτα άλλο!

- Θα προτιμούσα να είμαι εκτός ΕΕ και να είμαι μόνη μου.

Οι δύο ερωτώμενοι της Χρυσής Αυγής είχαν σαφώς αρνητική άποψη για την ΕΕ:

- Δεν είναι το ίδιο πράγμα στην Βόρεια Ευρώπη και την Ελλάδα… Έχουμε καλοκαίρι, είμαστε μια χαρά, στη Βόρεια Ευρώπη κάθε μέρα είναι νύχτα!

- Η ΕΕ δεν είναι κάτι σημαντικό… Δεν νομίζω ότι έχουμε κάτι θετικό από την ΕΕ.

3.3. *Η πρόσληψη της Ευρώπης από τους Έλληνες νέους στα ψηφιακά μέσα*

Δεδομένου ότι ο συνδυασμός ποιοτικών συνεντεύξεων και υπολογιστικών προσεγγίσεων (ποσοτική ανάλυση δικτύων) μπορεί να μας προσφέρει μια πιο ολοκληρωμένη σύλληψη των πολύπλοκων φαινόμενων (βλ.,

π.χ., Kelman et al., 2016), αναπτύσσουμε στο εξής το σκέλος της ψηφιακής έρευνας. Αφετηριακή βάση της ψηφιακής μας έρευνας είναι η θέση ότι δομική μορφή των σημερινών κοινωνιών και της ελληνικής κοινωνίας είναι το δίκτυο *ως καθοδηγητική μεταφορά της ψηφιακής κοινωνίας* (Baecker, 2018).[19] Η ψηφιακή κοινωνία είναι η ίδια ένα πολύπλοκο δίκτυο, στο οποίο διαφοροποιούνται και αναπαράγονται διάφορα επιμέρους δίκτυα (Baecker, 2018, σελ. 43). Η δομική αρχή σχετικά με τη διασφάλιση της διάδοσης των ηλεκτρονικών μέσων, που πλαισιώνονται πάντα κοινωνικά, αφορά στο δίκτυο της (ούτε αιτιώδους ούτε τυχαίας) σύνδεσης ετερογενών στοιχείων (Baecker, 2018, σελ. 61), τα οποία σε όλα τα κοινωνικά πεδία και σε κάθε δράση παρέχουν τη δυνατότητα της σύνδεσης, αποδοχής ή απόρριψης με άλλα στοιχεία.[20]

Πρέπει να σημειωθεί ότι η κοινωνία των δικτύων, όπως κάθε πρωθύστερη κοινωνία (η αρχαία κοινωνία και η νεωτερική κοινωνία με τις δομικές μορφές της γραφής και της τυπογραφίας αντίστοιχα) παράλληλα με τη δομική της μορφή των δικτύων, διαθέτει και μία πολιτισμική μορφή, με την έννοια της καθιέρωσης των νέων ψηφιακών μέσων, στο πλαίσιο όλων των άλλων δυνατοτήτων της επικοινωνίας, δηλαδή της καλύτερης οργάνωσης της πολυπλοκότητας (Baecker, 2018, σελ. 66κ.εξ.). Η πολυπλοκότητα είναι εγγενές χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας και των επιμέρους σχηματισμών και θεσμών της (οικονομικών, πολιτικών, οικογενειακών, θρησκευτικών, καλλιτεχνικών, κοκ), αλλά στη σύγχρονη ψηφιακή κοινωνία η πολυπλοκότητα μεταβάλλεται σε μια ενεργή και επεξεργασμένη στοχαστικά πολιτισμική μορφή της αντιπαράθεσης με τα ηλεκτρονικά μέσα (βιντεοπαιχνίδια, τράπεζες δεδομένων, ηλεκτρονικές οθόνες, κλπ.) (Baecker, 2018, σελ. 72κ.εξ.). Η πολυπλοκότητα στα ψηφιακά μέσα δεν είναι το αποτέλεσμα τεχνικών ιδεών αλλά ένας καλλιεργημένος όρος λειτουργίας τους, όπου τόσο από την πλευρά του χρήστη όσο και του ίδιου του ψηφιακού μέσου

19 Σύμφωνα με τον Manuel Castells (2010, σελ. 410 κ.εξ.), την κοινωνία των δικτύων χαρακτηρίζουν τρία επίπεδα: το κατώτερο επίπεδο της ηλεκτρονικής και λοιπής υλικής υποδομής, το μεσαίο επίπεδο των τοπικών ιεραρχιών, οικονομιών και πόλεων και το ανώτερο επίπεδο μιας τεχνοκρατικής-οικονομικής ελίτ, η οποία διαθέτει τους κώδικες που σφραγίζουν πολιτισμικά αυτήν την κοινωνία. Τα τρία αυτά επίπεδα διατρέχουν ροές στις οποίες διαμορφώνονται χρονικά και χωρικά προγράμματα που ανά περίσταση συνδυάζουν στοιχεία και των τριών επιπέδων.

20 Στη θεωρία των δικτύων, ένα από τα πιο σημαντικά σημεία αφορά στη δυνατότητα της μεταγωγής (switch) από το ένα συγκείμενο στο άλλο. Σ' αυτή την μεταγωγή (switch) πραγματοποιείται η ψηφιακή κοινωνία. Η μεταγωγή καθορίζεται και από τα δύο συγκείμενα, αλλά και από κάθε περαιτέρω· ωστόσο, μόνον ανά περίσταση και τοπικά αποφασίζεται πότε αυτή η μεταγωγή έχει νόημα (βλ. Fontdevila et al., 2011).

δεν είναι δυνατός ένας έλεγχος που να ορίζει αίτιο και επίδραση (Baecker, 2018, σελ. 73). Η πολυπλοκότητα ως πολιτισμική μορφή της κοινωνίας των δικτύων αφορά στην πραγματικότητα και στη δυνατότητα της σύνδεσης σωματικών, πνευματικών, κοινωνικών και τεχνικών διαδικασιών (Baecker, 2018· Cilliers, 1998).[21]

Στην εποχή της πολυπλοκότητας της κοινωνίας των δικτύων, η εμπειρική ανάλυση των δικτύων βρίσκεται μπροστά σε τεράστιες προκλήσεις, διότι εννοιολογικά και μεθοδολογικά δεν υπάρχουν πρότυπα για την περιγραφή φαινομένων που να αποτελούν ειδικές παραλλαγές οικουμενικών πόρων (Baecker, 2018, σελ. 45). Επίσης, οι διαφορετικές ιστορικές, πολιτισμικές και θεσμικές παραδόσεις των κοινωνιών διαμορφώνουν θεμελιωδώς τα τεχνολογικά τους συστήματα και τα πρότυπα μετάδοσής τους στον αστερισμό των παγκόσμια δικτυωμένων επικοινωνιών (Benkler et al., 2018, σελ. 386). Με βάση αυτήν την πραγματικότητα, θα προβούμε σε μια μεθοδολογική διαδικασία ανάλυσης δικτύου (network analysis) και θα προσπαθήσουμε να διαγνώσουμε την κατακερματισμένη δομή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σύμφωνα με διακεκριμένες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των Ελλήνων νέων σχετικά με το «Εμείς» και την Ευρώπη.

3.4. *Ανάλυση δικτύου της χρήσης των κοινωνικών μέσων*

Οι δείκτες που προκύπτουν από την ανάλυση δικτύου επιτρέπουν τον εντοπισμό της κατακερματισμένης δομής του χώρου των κοινωνικών μέσων, σύμφωνα με την πολιτική τοποθέτηση και τις αντιλήψεις των νέων σχετικά με το «Εμείς», τους ισχυρούς «Άλλους» και την Ευρώπη. Για την αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων, χρησιμοποιείται το υπόδειγμα του δικτύου των συν-ετεροαναφορών (co-citationnetworkanalysis), το οποίο έχει εφαρμοστεί ευρέως ως ένα πλαίσιο προτυποποίησης της συνεργασίας μεταξύ ερευνητών, καθώς και άλλων δραστηριοτήτων που μπορούν να αναλυθούν συστημικά ως πολύπλοκα δίκτυα (βλ., πχ, Herfeld and Doehne, 2018).

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο υπόδειγμα, εάν υπάρχει μια εξερχόμενη ακμή από έναν κόμβο k προς δυο άλλους κόμβους i και j, τότε θεωρούμε ότι υπάρχει μια σχέση γενικευμένης βιβλιογραφικής σύζευξης μεταξύ των κόμβων i και j. Με βάση τον ορισμό του πίνακα γειτνίασης $A=\{a_{ij}\}$ σε έναν κατευθυνόμενο γράφο, ο οποίος αναπαριστά το δίκτυο των συνετεροανα-

21 Ο Niklas Luhmann χαρακτηρίζει ως πολιτισμική μορφή της νεωτερικότητας την ανήσυχη και αυτο-αναφορική ισορροπία που πληροφορεί όλα τα κοινωνικά πεδία (Luhmann, 1998, κεφ. 2, σελ. XIV).

φορών, στην προαναφερόμενη περίπτωση ισχύει ότι το στοιχείο a_{ij} στη σειρά *i* και τη γραμμή *j* είναι ίσο με τη μονάδα (a_{ij}=1), διαφορετικά a_{ij}=0. Σε αυτό το δίκτυο, η στάθμιση των ακμών ορίζεται ως ο αριθμός των συνεμφανίσεων, δηλαδή ο αριθμός των άρθρων στα οποία δυο συγγραφείς συν-ετεροαναφέρονται. Στην περίπτωση του δικτύου των κοινωνικών μέσων, η στάθμιση μιας ακμής μεταξύ των κόμβων (δρώντων ή μέσων) *i* και *j* αναφέρεται στον αριθμό των χρηστών που ενημερώνονται κι από τα δύο κοινωνικά μέσα *i* και *j*.

Τα Σχήματα 3.1 και 3.2 παρουσιάζουν την οπτικοποίηση της αναπαράστασης του δικτύου των κοινωνικών μέσων, από τα οποία ενημερώνονται (σε τακτική βάση) οι νέοι στην Ελλάδα, σύμφωνα με την αντίληψή τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ και την πολιτική τους τοποθέτηση, αντίστοιχα. Η οπτικοποίηση αυτή αντλεί από τα ευρήματα του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Κρίση θεσμών, νέοι και το μέλλον της Δημοκρατίας στην Ελλάδα» (Οκτώβριος 2016 – Οκτώβριος 2017), το οποίο υλοποιήθηκε στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών, με επιστημονικό υπεύθυνο τον Ακαδημαϊκό Νικηφόρο Διαμαντούρο (Τσέκερης, 2018, Μέρος 2).

Σε γενικές γραμμές, η επιρροή που έχει ένα κοινωνικό μέσο στα υπόλοιπα υπολογίζεται σύμφωνα με δύο βασικά μεγέθη κεντρικότητας στο δίκτυο των κοινωνικών μέσων: α) την κεντρικότητα συνολικού βαθμού και β) την κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος.

Πρώτον, η κεντρικότητα συνολικού βαθμού αναφέρεται στον συνολικό βαθμό (το άθροισμα των εισερχόμενων και των εξερχόμενων συνδέσεων) που έχει ένας κόμβος-δρώντας στο δίκτυο, προσαρμοσμένος στην κλίμακα 0-1. Δεύτερον, η κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος υπολογίζεται σε σχέση με το κύριο ιδιοδιάνυσμα του πίνακα γειτνίασης *A* του εν λόγω δικτύου. Η σχέση που ορίζει ένα ιδιοδιάνυσμα είναι η εξής: *λν = Αν,* ή *(A-λI)ν=0, όπου I* είναι ο ταυτοτικός πίνακας, *λ* είναι μια σταθερά (η ιδιοτιμή) και ν είναι το ιδιοδιάνυσμα. Ένα ιδιοδιάνυσμα είναι ανάλογο του αθροίσματος των γραμμών ενός πίνακα που σχηματίζεται με το άθροισμα όλων των δυνάμεων του πίνακα *A*, σταθμισμένο με τις αντίστοιχες δυνάμεις της αντιστρόφου της ιδιοτιμής. Η σχέση αυτή υποδεικνύει ότι η σημασία που έχει ένας δρώντας στο δίκτυο εξαρτάται από το (κανονικοποιημένο) άθροισμα της σημασίας που έχουν οι γειτονικοί δρώντες, σύμφωνα με τον αρχικό ορισμό του Philip Bonacich (1972). Με άλλα λόγια, από την άποψη του ιδιοδιανύσματος, ένα κοινωνικό μέσο είναι σημαντικό για την ενημέρωση των νέων, δηλαδή έχει δυνητικά μεγάλη επίδραση σε αυτούς, όταν το συγκεκριμένο μέσο συνδέεται (υπό όρους κοινής χρήσης του) με άλλα, υψηλής συνδεσιμότητας, κοινωνικά μέσα στο δίκτυο.

Σχήμα 3.1

Αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ως προς την αντίληψή τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ

Σημείωση: Οι κόκκινοι κόμβοι δείχνουν δρώντες με αρνητική στάση απέναντι στα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, ενώ οι μπλε κόμβοι δείχνουν δρώντες με θετική στάση απέναντι στα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ.

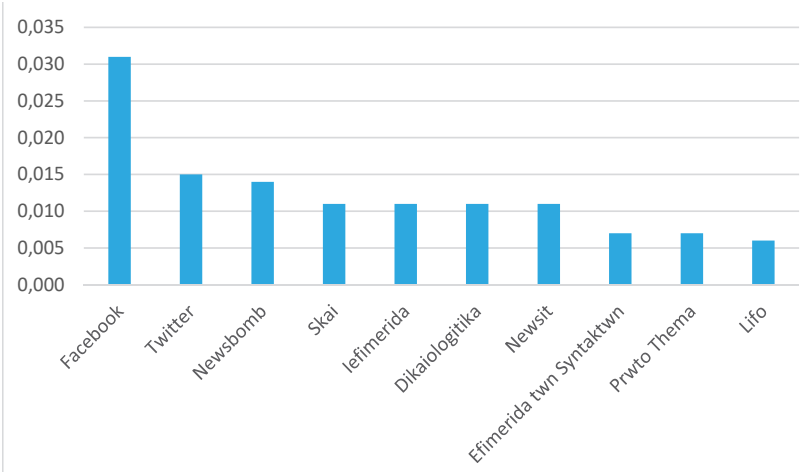
Σχήμα 3.2

Αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση

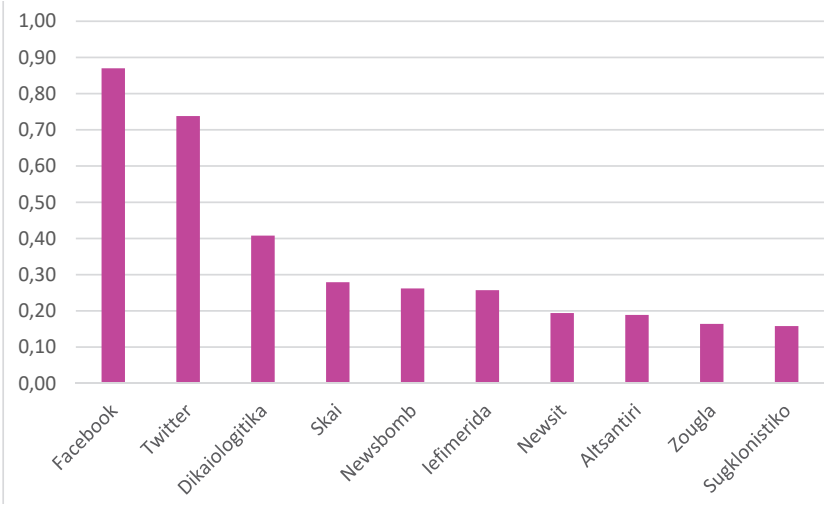

Σημείωση: Οι κόκκινοι κόμβοι δείχνουν δρώντες που εκπροσωπούνται καλύτερα από τον αριστερό πολιτικό χώρο, ενώ οι μπλε κόμβοι δείχνουν δρώντες που εκπροσωπούνται καλύτερα από τον δεξιό πολιτικό χώρο.

Σχήμα 3.3
Τα πλέον κεντρικά –με τη μεγαλύτερη επιρροή– κοινωνικά μέσα που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα με βάση (α) τη κεντρικότητα συνολικού βαθμού, και (β) τη κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος

(α)

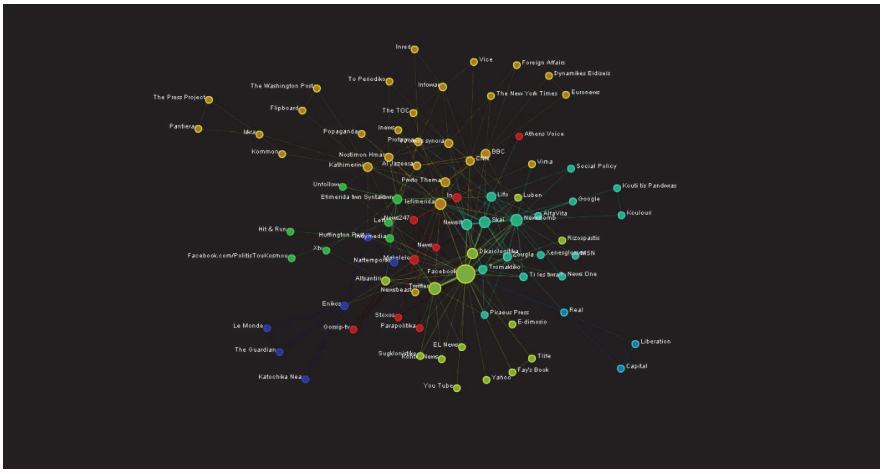
(β)

Στο Σχήμα 3.3 φαίνεται ότι τα κοινωνικά μέσα γενικού σκοπού/περιεχομένου, όπως το Facebook και το Twitter, λειτουργώντας και ως «διαμεσολαβητές» (mediators), ασκούν τη μεγαλύτερη (δυνητική) επιρροή στην ενημέρωση των νέων στο δίκτυο των κοινωνικών μέσων στην Ελλάδα, ενώ οι χρήστες τους διέπονται από μια ποικιλία χαρακτηριστικών (Kalogeropoulos, 2018). Ορισμένες διαδικτυακές εφημερίδες, όπως Iefimerida, Dikaiologitika, Newsit, News247, Newsbomb, Zougla και Sugklonistiko, έχουν επίσης σημαντική επιρροή στην ενημέρωση των νέων στον χώρο των κοινωνικών μέσων.

Πίνακας 3.1
Οι ομάδες κοινωνικών μέσων ενημέρωσης των νέων στην Ελλάδα, οι οποίες εντοπίστηκαν με τη μέθοδο της συσταδοποίησης κατά Newman

Ομάδα	Αριθμός	Κοινωνικά μέσα
Ομάδα 1	28	Al Jazeera, BBC, CNN, Foreign Affairs, Iefimerida, Inews, Infowar, Iskra, Kommon, Newsbeast, Popaganda, Protagon, The New York Times, The TOC, The Washington Post, TV xwrissynora, Vice, Dynamikes Eidiseis, Kathimerini, Nostimon Hmar, Pantiera, Prwto Thema, Vima, To Periodiko, Euronews, Flipboard, Inred, The Press Project
Ομάδα 2	16	AlfaVita, Lifo, MSN, News One, Newsbomb, Newsit, Piraeus Press, Social Policy, Tromaktiko, Skai, Ti les twra?, Koulouri, Xenesglosses, Google, Zougla, Kouti tis Pandwras
Ομάδα 3	14	Altsantiri, Dikaiologitika, E-dimosio, EL News, Facebook, Fay's Book, Kontra News, Luben, Sugklonistiko, Tlife, Twitter, You Tube, Rizospastis, Yahoo
Ομάδα 4	8	Athens Voice, In, News, News247, Parapolitika, Makeleio, Stoxos, Gossip-tv
Ομάδα 5	7	Indymedia, Left, Unfollow, Efimerida twn Syntaktwn, Facebook.com/PolitisTouKosmou, Hit & Run, Xtv
Ομάδα 6	6	Enikos, Huffington Post, Le Monde, The Guardian, Katochika Nea, Naftemporiki
Ομάδα 7	3	Capital, Liberation, Real

Σχήμα 3.4
Ανάλυση συσταδοποίησης των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα

Σημείωση: Κόμβοι με το ίδιο χρώμα υποδηλώνουν δρώντες που ανήκουν στην ίδια συστάδα (ομάδα).

Η συμπερασματική στατιστική μέθοδος της συσταδοποίησης κατά Newman (Clauset et al., 2004) εφαρμόζεται για τον ακριβή και αποτελεσματικό διαχωρισμό των κοινωνικών μέσων σε έναν μικρό αριθμό ομάδων. Τέτοιου είδους μέθοδοι συσταδοποίησης έχουν μελετηθεί ευρέως στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων και έχουν αποδειχθεί χρήσιμες για τον εντοπισμό αναδυόμενων ιεραρχικών μορφών, ομάδων και κοινοτήτων, τόσο σε πραγματικά όσο και σε δυνητικά (virtual, online) κοινωνικά δίκτυα (Katerelos et al., 2013· Koulouris et al., 2013) και οικονομικά δίκτυα (Tsekeris, 2017).

Η συγκεκριμένη μέθοδος στοχεύει στη μεγιστοποίηση της τμηματικότητας (modularity) Q, που αποτελεί ένα μέγεθος ποιότητας της διαδικασίας ομαδοποίησης και εξαρτάται από την πυκνότητα των συνδέσμων εντός κάθε κοινότητας, σε σύγκριση με την πυκνότητα των συνδέσμων μεταξύ των κοινοτήτων. Ορίζεται ως $Q=(1/2m) \sum_{ij} \left[w_{ij} - (s_i s_j/2m)\right] \delta(g_i, g_j)$, όπου w_{ij} αναπαριστά τη στάθμιση κάθε ακμής μεταξύ των κόμβων-δρώντων (κοινωνικών μέσων) i και j, $s_i = \sum_{ij} w_{ij}$ και $s_j = \sum_{ij} w_{ij}$ είναι τα αθροίσματα των σταθμίσεων των ακμών από και προς τους κόμβους-δρώντες i και j, αντίστοιχα, g_i και g_j είναι οι κοινότητες οι οποίες περιλαμβάνουν τους

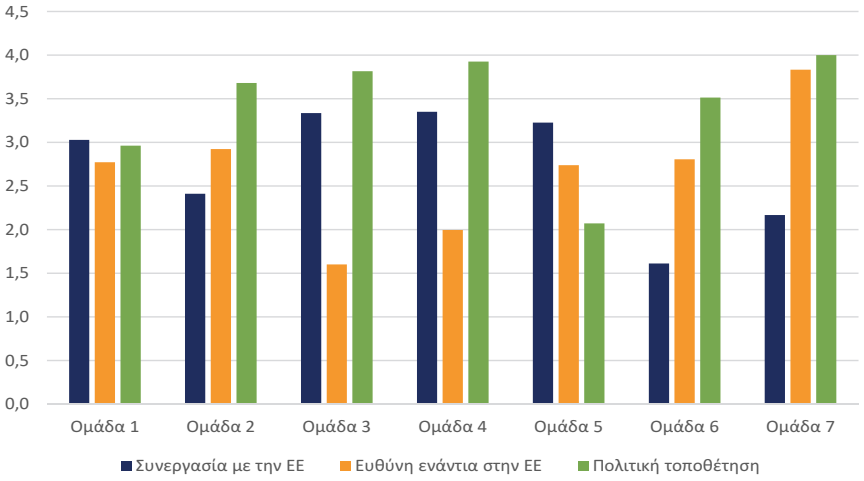
κόμβους-δρώντες *i* και *j, δ* είναι ένας τελεστής που λαμβάνει την τιμή 1 εάν $g_i=g_j$, και 0 σε διαφορετική περίπτωση, και $m=(1/2)\sum_{ij} w_{ij}$.

Ο Πίνακας 3.1 αναφέρει λεπτομερώς τις επτά ομάδες κοινωνικών μέσων ενημέρωσης των νέων στην Ελλάδα, οι οποίες εντοπίστηκαν με την μέθοδο της συσταδοποίησης κατά Newman. Το Σχήμα 3.4 παρουσιάζει την οπτικοποίηση των αποτελεσμάτων της συσταδοποίησης των κοινωνικών μέσων, που χρησιμοποιούνται για (πολιτική) ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα. Επίσης, το Σχήμα 3.5 δείχνει τα χαρακτηριστικά των εντοπιζόμενων ομάδων των κοινωνικών μέσων, ανάλογα με τη μέση τιμή της αντίληψής τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, την ευθύνη της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα και την πολιτική τους τοποθέτηση.

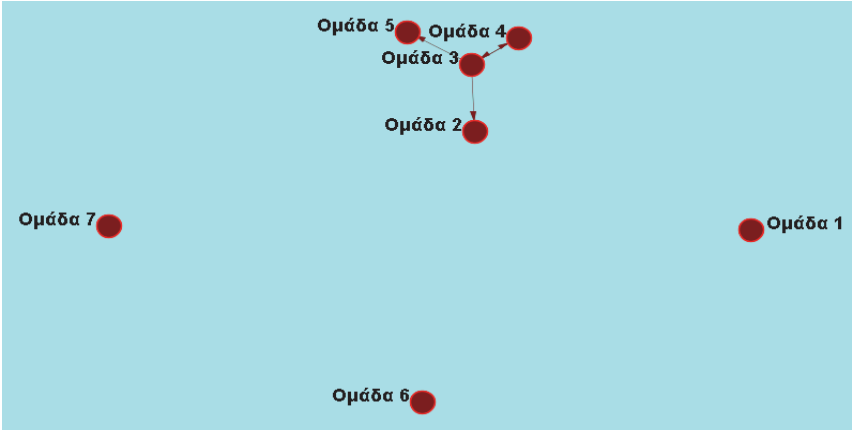
Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχουν ομάδες κοινωνικών μέσων, όπως η μεγαλύτερη Ομάδα 1, οι οποίες είναι αρκετά ανομοιογενείς ως προς την στάση των χρηστών τους απέναντι στην ΕΕ και την πολιτική τους τοποθέτηση. Επίσης, για τις περισσότερες ομάδες, ισχύει ότι όσο πιο ακραίος είναι ο πολιτικός χώρος (είτε αριστερός είτε δεξιός) στον οποίο ανήκουν οι χρήστες τους, όπως φαίνεται από τις χαμηλότερες και τις υψηλότερες τιμές της πολιτικής τοποθέτησης, τόσο μεγαλύτερη είναι η τιμή που δηλώνει τη στάση εναντίον της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα.

Γενικά, η (δυνητική) επιρροή ως προς την κεντρικότητα ενός κοινωνικού μέσου ή μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς τους χρήστες του, δεν συνδέεται άμεσα ούτε με μια συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση ούτε με μια συγκεκριμένη στάση υπέρ ή κατά της ΕΕ. Το αποτέλεσμα αυτό ενισχύεται και από την πολύ χαμηλή (<5%) και στατιστικά ασήμαντη (<90% επίπεδο εμπιστοσύνης) σχέση μεταξύ της κεντρικότητας (συνολικού βαθμού και ιδιοδιανύσματος) και των τιμών της αντίληψης των χρηστών απέναντι στην ΕΕ καθώς και της πολιτικής τους στάσης.

Σχήμα 3.5
Τα χαρακτηριστικά των ομάδων κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ανάλογα με τη μέση τιμή αντίληψής τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, την ευθύνη της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα, και την πολιτική τους τοποθέτηση

Σχήμα 3.6
Σχηματική αναπαράσταση των σημαντικών επιδράσεων μεταξύ των ομάδων κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα

Σημείωση: Το βέλος δείχνει την κατεύθυνση της σημαντικής επίδρασης μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς μια άλλη ομάδα.

Τέλος, για τον καθορισμό της σημαντικότητας της επιρροής μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς μια άλλη, εξετάστηκε η πυκνότητα των κατευθυνόμενων συνδέσμων μεταξύ κάθε ζεύγους ομάδων σε σχέση με την συνολική πυκνότητα των κατευθυνόμενων συνδέσμων σε ολόκληρο το δίκτυο (Mc Culloh et al., 2013). Τα αποτελέσματα αυτού του ελέγχου δείχνουν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ομάδων των κοινωνικών μέσων, εκτός από την σημαντική επίδραση της Ομάδας 3 στις Ομάδες 2, 4 και 5, και της Ομάδας 4 στην Ομάδα 3 (Σχήμα 3.6). Οι υπόλοιπες ομάδες κοινωνικών μέσων, δηλαδή οι Ομάδες 1, 6 και 7, παρουσιάζουν σημαντικές αλληλεπιδράσεις μόνον εντός αυτών. Αυτό το εύρημα δείχνει την αυξημένη επιρροή που έχει η Ομάδα 3, η οποία συμπεριλαμβάνει το Facebook και το Twitter, στη διάχυση της πληροφορίας στο συνολικό δίκτυο των κοινωνικών μέσων για ενημέρωση των νέων στην Ελλάδα.

Επιπλέον, υπογραμμίζει την πολυδιάσπαση ή τον αυξημένο κατακερματισμό των προτιμήσεων των νέων στη χώρα, σε σχέση με την ενημέρωσή τους όχι μόνο στο επίπεδο του κάθε κοινωνικού μέσου αλλά και στο επίπεδο των ομάδων των κοινωνικών μέσων. Αντί λοιπόν να προάγεται η συνεκτική «συλλογική ευφυΐα» και να αξιοποιείται η ούτως αποκαλούμενη «σοφία του πλήθους» (crowd wisdom), φαίνεται να κλιμακώνεται ο σχηματισμός των «θαλάμων αντήχησης» (echo chambers),[22] καθώς οι νέοι, αν και σαφώς περισσότερο κοσμοπολίτες, τείνουν να είναι επιλεκτικά εκτεθειμένοι σε πληροφορίες και απόψεις που απλώς επικυρώνουν τις προκαθορισμένες πεποιθήσεις και τις μεροληψίες τους. Σε αυτό το πολύπλοκο διαδικτυακό οικοσύστημα, η επιδίωξη της φιλίας καταλήγει στη ναρκισσιστική επιβεβαίωση του εγώ, ενώ η αναζήτηση της ελευθερίας και της αυτοπραγμάτωσης οδηγεί σε έξαρση των ατομιστικών αξιών (Τσιβάκου, 2017). Πρόκειται για αναδυόμενα απειλητικά χαρακτηριστικά μιας νέας, κυρίαρχης πλέον ψηφιακής κουλτούρας, η οποία στηρίζεται στην έκθεση στις πληροφορίες και την οικονομία της προσοχής. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν να υπονομεύουν συστηματικά τις θεμελιώδεις έννοιες της αλήθειας, του δημι-

22 Με την έννοια των «θαλάμων αντήχησης» εννοούμε τα στεγανά και αδιαπέραστα δίκτυα/περιβάλλοντα ψηφιακής επικοινωνίας μεταξύ ατόμων με τις ίδιες απόψεις, μια κακοφωνία από ερμητικά κλειστές κοινότητες και μικρο-θαλάμους αυτό-θαυμαζομένων χρηστών (βλ. Sunstein, 2017). Τα δίκτυα αυτά καθιστούν την αλήθεια απροσπέλαστη και τον διαφωτισμό της κοινής γνώμης δύσκολο έως ανέφικτο, ενώ παράλληλα ευνοούν την καλλιέργεια της παραπληροφόρησης και τη γρήγορη και αποτελεσματική διάδοση ψευδών ειδήσεων και «μετα-γεγονότων» (ή «εναλλακτικών γεγονότων»). Όπως ορθά επισημαίνει ο Γιάσα Μουνκ (2016), «το διαδίκτυο μεγέθυνε την επιρροή των οργισμένων και των αδαών. Αυτό που μετράει στην πολιτική σήμερα, δεν είναι η ουσία ή η ιδεολογία αλλά η προθυμία να δοθεί φωνή στα πιο δυσάρεστα παράπονα του λαού».

ουργικού διαλόγου, της δημοκρατικής συναίνεσης, της ανοιχτής δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής κοινότητας που συνέχει τα μέλη της και επιτρέπει την αμοιβαία (ενσυναισθητική) κατανόηση. Επίσης, δείχνουν να ενισχύουν την ετερόκλητη δυναμική της παραδοσιακής και κλειστής «παρωχημένης κουλτούρας», της αμυντικής και εσωστρεφούς «κουλτούρας των μη προνομιούχων» (Διαμαντούρος, 2000, 2013), που κατά το μάλλον ή ήττον βρίσκεται στη βαθιά ρίζα της «ελληνικής κρίσης» (Τριανταφυλλίδου κ.ά., 2013· Τσέκερης, 2018).

4. *Συμπεράσματα*

Σ' αυτή τη μελέτη έγινε προσπάθεια να κατανοηθεί εις βάθος το πώς Έλληνες νέοι, ηλικίας μεταξύ 18 και 32 ετών, που ανήκουν στις τέσσερις βασικές πολιτικές κατευθύνσεις (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά, και ακροδεξιά) προσλαμβάνουν το «Εμείς» και την Ευρώπη. Το ποιοτικό μέρος της έρευνας βασιζόταν σε δέκα επτά ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους με νέους που ακολουθούν τους τέσσερις βασικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Στον λόγο των ερωτώμενων νέων βρίσκει έκφραση το άρρητο θεσμίζον φαντασιακό της ελληνικής κοινωνίας (άτυπη διαχρονική ροή αξιών, συνηθειών, ιδεών, κλπ.) σε όλη του την ποιοτική πολυπλοκότητα, όπου νεωτερικές ιδέες διαπλέκονται δυναμικά με παραδοσιακά πολιτισμικά σχήματα (Demertzis, 1997· Capelos et al., 2017) που καταδεικνύουν ένα συγκεχυμένο και ανεπεξέργαστο τρόπο στοχασμού όσον αφορά στη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο μεγαλύτερο μέρος των ερωτώμενων, με εξαίρεση ίσως τους κεντροαριστερούς που ανήκουν σε ένα πιο μικρό κομμάτι της κοινωνίας, επικρατεί ένας τρόπος σκέψης που χαρακτηρίζεται από έλλειψη αυτο-αμφισβήτησης, ερωτηματοθεσίας και στοχασμού σχετικά με το υπό έρευνα αντικείμενο. Τα ίδια ευρήματα προέκυψαν και από την ανάλυση δικτύου, στην οποία επιχειρήθηκε η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό Ελλήνων νέων χρηστών των κοινωνικών δικτύων και την πολιτική τους στάση απέναντι στην ΕΕ. Διαπιστώθηκε ότι όσο περισσότερο οι συζητήσεις στο διαδίκτυο μετακινούνταν από τα κεντροδεξιά προς τα ριζοσπαστικά αριστερά και ακροδεξιά μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τόσο περισσότερο εξέφραζαν ιδεολογικούς προσανατολισμούς προς ευρωσκεπτικιστικές στάσεις. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Γερμανός πολιτειολόγος Karl-Heinz Ladeur (2012, σελ. 9), το τυφλό σημείο της δημοκρατίας είναι ο αυτό-μετασχηματισμός του δήμου με έναν τρόπο που δείχνει έλλειψη αναστοχασμού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γεωργακόπουλος, Θ. (2017). Τι πιστεύουν οι Έλληνες το 2017. Αθήνα: διαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/2017/03/tpe_2017/

Δεμερτζής, Ν.(2018). Δεν υποφέρουμε από εμφύλιο τραύμα; Καθημερινή, 13.05.2018.

Ιωακειμίδης, Π. (2018). *Ελλάδα – Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Διαμαντούρος, Ν. (2013). Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό *δυϊσμό*. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα και Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.

Καλύβας, Σ. και Μαραντζίδης, Ν. (2015). *Εμφύλια πάθη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Καρβούνης, Π. (2017). *Μια συζήτηση για την Ευρώπη με τον Πάνο Καρβούνη*. https://www.dianeosis.org/2017/07/interview_georgakopoulos_karvounis/

Κύρτσης, Α. Α. (2014). Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31 (1), σελ. 29-70.

Κωστής, Κ. (2015). *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.

Μαραντζίδης, Ν. (2017). *Οι Έλληνες αλλάζουν ιδέες για την Ευρώπη και τον κόσμο;*. Αθήνα: διαΝΕΟσις.

Μαστρογεωργίου, Γ. και Χατζηανδρέου, Ε. (2017). Με αντιφάσεις προς την ΕΕ. *Η Καθημερινή*, 19.06.2017.

Μαύρος, Γ. (2018). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Μάρτιος 2018. https://www.dianeosis.org/2018/03/greeks-believe-2018/

Μοσχονάς, Γ. (2016). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες: Ένας αξιακός χάρτης της ελληνικής κοινωνίας*. Φεβρουάριος 2016. https://www.dianeosis.org/2016/02/ti-pistevoyn-oi-ellines-enas-aksiakos-xartis-tis-ellinikis-koinonias/

Μουνκ, Γ. (2016). Ανελεύθερη δημοκρατία ή μη δημοκρατικός φιλελευθερισμός;. *Το Βήμα*, 11.06.2016.

Στεφανίδης, Γ. (2010). *Εν ονόματι του έθνους*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ. και Κούκη, Χ. (2013). Εισαγωγή. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα και Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.

Τσέκερης, Χ. (2018). *Κρίση, θεσμοί, ταυτότητες και νεολαία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*. Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Αρ. 18. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Τσέκερης, Χ. και Ζέρη, Π. (2020). Κράτος, κοινωνία και μέσα επικοινωνίας στην εποχή του κορονοϊού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 109-128.

Τσιβάκου, Ι. (2017). *Ατομικισμός και φιλία: Η ταυτότητα των νέων Ελλήνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Χάιντενράιχ, Ε. (2014). *Οδηγός ποιοτικών συνεντεύξεων* (Διδακτικό υλικό από το ΠΜΣ «Κοινωνιολογία των πόλεων και του περιβάλλοντος»). Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Χατζής, Α. (2017). *Τι μας έμαθε η κρίση*. Αθήνα: διαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/09/aristeidis_hatzis_beliefs_final.pdf

Χτούρης, Σ. (2017). *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση

Baecker, D. (2011). What is holding societies together? On culture forms, world models, and concepts of time. *Criticism*, 53 (1), pp. 1-22.

Baecker, D. (2016). Die vielfache Vertreibung aus dem Paradies, *Neue Zürcher Zeitung*, 10.11.2016/Nr.263, p. 37.

Baecker, D. (2018). *4.0 oder die Lücke die der Rechner lässt*. Leipzig: Merve Verlag.

Benkler, Y., Faris, R. and Roberts, H. (2018). *Network propaganda*. New York: Oxford University Press.

Bonacich, P. (1972). Factoring and weighting approaches to status scores and clique identification. *Journal of Mathematical Sociology*, 2 (1), pp. 113-120.

Capelos, T., Katsanidou, A. and Demertzis, N. (2017). Back to Black: Values, Ideology and the Black Box of Political Radicalization. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 35 (1), pp. 35-68.

Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.

Castoriadis, C. (1991). *Philosophy, politics, autonomy: Essays in political philosophy*. Oxford University Press.

Castoriadis, C. (1992). Reflections on racism. *Thesis Eleven*, 32(1), pp. 1-12.

Castoriadis, C. (1997). *Faire et à faire*. Paris: Seuil.

Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: Understanding complex systems*. London: Routledge.

Clauset, A., Newman, M. E. and Moore, C. (2004). Finding community structure in very large networks. *Physical Review E*, 70 (6), p. 066111.

Demertzis, N. (1997). Greece. In R. Eatwell (ed.), *European Political Culture* (pp. 107-121). London: Routledge.

Descombes, V. (2016). *Puzzling identities*. New York: Harvard University Press.

Eurostat (2018). https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9422707/3-30112018-BP-EN.pdf/fb7929e7-5e59-4a28-ba16-46a0beb188dc

Fontdevila, J., Opazo, M. P. and White, H. C. (2011). Order at the edge of chaos: Meanings from netdomswitchings across functional systems. *Sociological Theory*, 29 (3), pp. 178-198.

Gauchet, M. (2007). *La Démocratie d'une crise à l'autre*. Paris: Cécile Defaut.

Gauchet, M. (2017a). Après la crise totalitaire, l'histoire européenne doit faire face à la crise individualiste. *Limite*, No.7, 22.09.2017, pp. 20-33.

Gauchet, M. (2017b). *Le nouveau monde*. Paris: Gallimard.

Gauchet, M. (2017c). La guerre des vérités. *Le Débat*, 197(5), pp. 20-27.

Herfeld, C. and Doehne, M. (2018). The diffusion of scientific innovations: A role typology. *Studies in the History and Philosophy of Science, Part A*. https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2017.12.001

Kaufmann, J.C. (2012). *Quand le Je est un Autre*. Paris: Fayard/Pluriel.

Kaufmann, J.C. (2014). *L'Entretien Compréhensive*. Paris: Armand Colin.

Kelman, I., Luthe, T., Wyss, R., Tørnblad, S. H., Evers, Y., Curran, M. M. et al. (2016). Social network analysis and qualitative interviews for assessing geographic characteristics of tourism business networks. *PloS one*, 11 (6), e0156028.

Ladeur, K.H. (2016). Putting Europe back on its feet: A timely wake-up call. *Verfassungsblog*, 22.11.2016.

Luhmann, N. (1998). *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Manent, P. (2006). *La Raison des nations*. Paris: Gallimard.

Pagoulatos, G. (2018). *Greece after the bailouts: Assessment of a qualified failure* (Hellenic Observatory Discussion Papers on Greece and Southeast Europe, No 130). London: LSE.

Pew Research Center (2016). Euroscepticism beyond Brexit. *Pewresearch.org*, 07.06.2016.

Sunstein, C. R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Tsekeris, C., Pinguli, M. and Georga, E. (2015). *Young people's perception of economic crisis in contemporary Greece: A social psychological pilot study* (Crisis Observatory Research Papers, No 19). Athens: Hellenic Foundation for European & Foreign Policy.

Tsekeris, C. and Stylianoudi, L. (2018). *Youths in challenging situations*. London: Routledge.

Vasilopoulou, S. (2018). The party politics of Euroscepticism in times of crisis: The case of Greece. *Politics*, 38(3), pp. 311-326.

Vasilopoulou, S., Halikiopoulou, D. and Exadaktylos, T. (2014). Greece in Crisis: Austerity, Populism and the Politics of Blame. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(2), pp. 388-402.

Verney, S. (2020). Losing loyalty: the rise of polity Euroscepticism in Southern Europe. In *The Routledge Handbook of Euroscepticism* (pp. 168-187). London: Routledge.

Waldenfels, B. (1985). *In den Netzen der Lebenswelt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Zeri, P. (2017). *How the Greek radical left and extreme right are perceiving democracy: A research attempt at a social epistemological explanation*. Working Paper. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2907646

Persefoni Zeri, CharalambosTsekeris,Theodore Tsekeris

The construction of Europe's image and the Greek youth in the digital age

ABSTRACT

The present study starts from the theoretical premise that, for human communities, it is difficult to penetrate each other, so that even the globally diffused communication infrastructure is not enough to create an effective common life. This grounds our assumptions about the way the Greek young interviewees, aged between 18 and 32, belonging to main political orientations (centre right, centre left, radical left, and extreme right), are perceiving themselves and the supranational sociopolitical environment, especially

Europe and the powerful foreign institutions in the era of financial crisis. We particularly focus on the question of collective identity, on how the sense of weness (the self-perception of the Greek citizens as a human group) is represented in the consciousness and attitudes of the young interviewees of different ideological orientations. The main research objective is to make intelligible how the young interviewees perceive the diverse facets of their collective identity, how the Greek instituting social imaginary and the imaginary significations it produces (values, ideas, habits, and so on) are expressed in their individual imaginary, whether they feel represented by the representatives they have supported, how they perceive the powerful foreign institutions, the European Union and their relationship to the Greek society. This line of inquiry is complemented by a computational research (social network analysis) showing the relationship between social media users' political orientations and their attitudes toward Europe.

Τριαντάφυλλος Καρατράντος, Παναγής Παναγιωτόπουλος***

4.
ΜΕΤΑ ΤΗ ΒΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 2015-2019

Περίληψη

Στόχος του συγκεκριμένου κειμένου είναι να παρουσιάσει τα κύρια χαρακτηριστικά και δεδομένα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα την περίοδο 2015- 2019. Να περιγράψει τη μετάβαση από την κοινωνική-κινηματική βία σε μια ειδική συνθήκη ελεγχόμενης βίας, που επηρεάζεται από την άνοδο μιας ριζοσπαστικής δύναμης στην εξουσία και καλείται να μεταβολίσει τις πολιτικο-ιδεολογικές εξελίξεις. Για την παρουσίαση αυτών των δεδομένων θα χρησιμοποιηθούν τρία βασικά αναλυτικά κριτήρια: α) η ιδεολογική προέλευση, β) ο βαθμός εμπλοκής στη βία από την πλευρά των υποκειμένων, και γ) οι στόχοι των επιθέσεων.

---

* Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ασφάλειας και Νέων Απειλών, Επιστημονικός Συνεργάτης Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).

** Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. *Εισαγωγικά. Η βία των μαζών και η μετάβαση στα νέα δεδομένα*

Από το 2008 και τη βίαιη εξέγερση μεγάλου τμήματος κυρίως της νεολαίας των μεσαίων στρωμάτων, που ακολούθησε τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από αστυνομικό, η Ελλάδα βρίσκεται σε μια παρατεταμένη περίοδο κοινωνικής και πολιτικής βίας (Panagiotopoulos, 2008· Economides and Monastiriotis, 2009· Παπαδάτος- Αναγνωστόπουλος, 2018). Για μεγάλο μάλιστα διάστημα η βία αυτή και η εντυπωσιακή της εικονολογία έγιναν ένα είδος ταυτότητας της χώρας στο διεθνές μιντιακό και πολιτικό σύστημα[23]. Η Ελλάδα ήταν τόπος βίας. Γι' άλλους απωθητική και πρωτόγονη χώρα των «κακομαθημένων», για τους περισσότερους ζώνη όπου εκδηλώνεται μια καπιταλιστική δυστοπία και οι πιο ελπιδοφόρες αντιδράσεις σε αυτήν (Βαμβακάς, 2014· Panagiotopoulos, 2019). Η ανάδειξη της βίας στα εξωτερικά γνωρίσματα της χώρας, που συνεχίστηκε για μια δεκαετία τουλάχιστον, συνδεόμενη με μεγάλα γεγονότα (διαδηλώσεις, απεργίες, πορείες κ.ά.) δεν ήταν όμως μια κατασκευή ή ένα τέχνασμα των εικόνων. Μια βαθιά ταυτοτική κρίση των μεσαίων στρωμάτων διάβρωνε τον κοινωνικό δεσμό και η απο- ευθυγράμμιση πολιτών και πολιτικού συστήματος γινόταν προοδευτικά ο κανόνας μια απονομιμοποίησης των κανόνων συμβίωσης, ακόμη και της λειτουργίας της δημοκρατίας αλλά και του κοινωνικού συμβολαίου (Economides and Monastiriotis, 2009· Γεωργιάδου, 2012· Τεπέρογλου και Τσατσάνης, 2012· Σταθόπουλος, 2012

---

23 Από το 2008 έως και το 2019 υπήρξαν πολλά δημοσιεύματα για βίαια επεισόδια στο πλαίσιο διαδηλώσεων σε διάφορα μέσα (DW, BBC, Telegraph, Guardian, CNN, New York Times κ.ά.). Στα δημοσιεύματα αυτά οι κινητοποιήσεις και οι διαδηλώσεις συνδυάζονταν με τη βία δημιουργώντας μια δεκαετή εικονολογία: https://www.dw.com/en/athens-protest-turns-violent-as-general-strike-brings-greece-to-a-halt/a-38869497

https://www.bbc.com/news/av/world-europe-39203140/greek-farmer-protests-turn-violent-in-athens

http://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/12/15/greece.strikes/index.html

https://www.bbc.com/news/world-europe-13949943

https://www.nytimes.com/2008/12/11/world/europe/11greece.html

https://www.bbc.com/news/world-europe-30363054

Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές για τη δολοφονία στη Marfin:

Dan Bilefsky (2010, May 5). Three reported kill in Greek protest. The New York Times. https://www.nytimes.com/2010/05/06/world/europe/06greece.html

Greek crisis protests: three killed after bank set on fire (2010, May 6). The Guardian. https://www.theguardian.com/world/gallery/2010/may/06/greece-crisis-protest-killed

Three killed as rioters bombed Greek bank (2010, May 5). N World. https://www.thenational.ae/world/europe/three-killed-as-rioters-bomb-greek-bank-1.547072

Μαραγκουδάκης και Πασχαλίδης, 2019). Η αύξηση της ανασφάλειας, η κρίση αναπαραγωγής της ελληνικής οικογένειας, η έκπτωση του καταναλωτικού μοντέλου παρήγαγαν –με τη συνδρομή μερίδας διανοουμένων και ενίοτε πολιτικών κομμάτων από τον χώρο του αντισυστημικού ριζοσπαστισμού– βία μαζικής κλίμακας επί μακρόν. Η είσοδος της χώρας στην περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής, γνωστή και ως «εποχή των μνημονίων», σηματοδότησε και την πλήρη ανάπτυξη αυτής της συνθήκης μαζικής και ενίοτε εξεγερσιακής βίας των μεσαίων στρωμάτων και όσων εν γένει ένιωσαν μετά το 2010 να υφίστανται τον κίνδυνο της κοινωνικής καθόδου ή μια διαρκή οικονομική ή πολιτισμική ανασφάλεια (Bouvet, 2015). Το πρώτο μισό της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα σημαδεύτηκε λοιπόν από μια μεγάλης διάρκειας και επαναλαμβανόμενη ακραία πολιτική και κοινωνική βία, στην οποία είχε εμπλοκή σημαντική μερίδα του πληθυσμού. Η βία ως προϊόν ακραίας πόλωσης είχε ενίοτε και έντονα οργανωσιακά και κινηματικά χαρακτηριστικά. Η κυριότερη συνέπεια της πόλωσης της περιόδου των μνημονίων ήταν μια καινοφανής πολιτικοποίηση, που δεν μπορούσε παρά να καταλήξει και σε βίαιες συμπεριφορές, ενίοτε και σε εμφυλιοπολεμικά συναισθήματα.[24] Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η κινηματική βία να εξελίσσεται στο πλαίσιο μεγάλων διαδηλώσεων ενάντια στην πολιτική δημοσιονομικής προσαρμογής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις της περιόδου 2010-2014. Μεγάλα αστικά γεγονότα διαμαρτυρίας, που έλαβαν χώρα από τον Μάιο του 2010 με την ψήφιση του πρώτου Μνημονίου έως και το 2012, θα καταλήξουν σε βίαια επεισόδια και καταστολή. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η δολοφονία τριών εργαζομένων σε τράπεζα, εκ των οποίων μια έγκυος, η διήμερη βίαιη ολοκλήρωση των Αγανακτισμένων στα τέλη Ιουνίου του 2011, οι συστηματικές προσπάθειες εφόδου στη Βουλή και η μεγάλη καταστολή που τις συνόδευσε και, τέλος, η μαζικότατη, βίαιη και καταστροφική διαδήλωση ενάντια στα μέτρα που οδηγούσαν στο κούρεμα του δημοσίου

24 Όπως σημειώνει και ο Βαμβακάς «η εμπλοκή στην πολιτική αντιπαράθεση ενός μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης που πριν την κρίση αδιαφορούσε ή απαξίωνε την πολιτική ως δευτερεύουσας σημασίας δραστηριότητα. Αυτός ο αποστασιοποιημένος από τον πολιτικό διάλογο και την ενημέρωση κόσμος ξαφνικά μεταμορφώθηκε σε υποδοχέα και πολλαπλασιαστή μιας πολιτικής αντιπαράθεσης που γινόταν όλο και πιο σκληρή. Αυτοί οι πολίτες που είχαν χάσει ή δεν είχαν αποκτήσει ποτέ το ενδιαφέρον για την πολιτική τους ταυτότητα μέχρι το 2009, ξαφνικά έπρεπε να αποφασίσουν εάν πρέπει να είναι με το μνημόνιο και τη σειρά σύνθετων μεταρρυθμίσεων και σκληρών μέτρων που επέφερε. Κι όχι μόνο να αποφασίσουν, αλλά και να πάρουν με κάποιον τρόπο δημόσια θέση, να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν, να κάνουν like και unlike, follow και unfollow στο δίπολο απόψεων που διατυπώθηκαν» (Β. Βαμβακάς, 2014, σελ. 11).

χρέους που ήταν στην κατοχή ιδιωτών (psi) τον Φεβρουάριο του 2012. Ανάμεσα σε αυτά τα τρία ορόσημα μαζικής βίας αναπτύχθηκαν πολλαπλές και ποικίλες μορφές κοινωνικής βίας, οργανωμένης ή αυθόρμητης, που αφορούσε από την εναντίωση σε επενδύσεις έως και τον προπηλακισμό πολιτικών προσώπων, τις μικρές αλλά έντονες κινητοποιήσεις για τομεακά ζητήματα, τις αντι-συγκεντρώσεις κομμάτων, αλλά και τρομοκρατικές ενέργειες και που είχαν όλες τους ως κοινό παρονομαστή και αιτιολόγηση τον «αντιμνημονιακό αγώνα».

Το 2015 και η πολιτική αλλαγή που σηματοδότησε αυτό με τη συγκρότηση της κυβέρνησης συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ σήμανε και την κανονικοποίηση του διεθνούς οικονομικού ελέγχου, κοινώς την αποδοχή του Μνημονίου από τους πιο σκληρούς πολέμιούς του και την ταυτόχρονη αποπομπή από την εξουσία των κύριων κομματικών δυνάμεων της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η περίοδος που ξεκινά λοιπόν με την εκλογική και πολιτική επικράτηση του αντιμνημονιακού μπλοκ χαρακτηρίζεται από τη μείωση της κινηματικής βίας, καθώς οι μεγάλες διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις περιορίστηκαν σημαντικά και μαζί με αυτές υποχώρησε και η κινηματική και η κοινωνική βία.

Ωστόσο, η πολιτική βία ως ευρύτερη συμπεριφορά την περίοδο 2015-2019 δεν εξαλείφθηκε. Οριοθετήθηκε αλλά δεν είχε τον ίδιο βαθμό συμπίεσης με την κοινωνική και κινηματική βία. Απέκτησε ασφαλώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνα της περιόδου 2008-2014. Οι βίαιοι δρώντες των μεγάλων κινητοποιήσεων έδειχναν να έχουν χάσει τόσο την πολιτική τους λειτουργικότητα και την ιδεολογική τους raison d' être, όσο και την πληθυσμιακή-νομιμοποιητική τους ενδοχώρα, που ήταν οι ριζοσπαστικοποιημένες μερίδες των μεσαίων στρωμάτων που συμμετείχαν ή υποστήριζαν τις μεγάλες κινητοποιήσεις. Στόχος λοιπόν του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τα κύρια χαρακτηριστικά και δεδομένα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα την περίοδο 2015- 2019. Να περιγράψει τη μετάβαση από την κοινωνική-κινηματική βία σε μια ειδική συνθήκη ελεγχόμενης βίας, που κατά το ένα μέρος της επηρεάζεται από την άνοδο μιας ριζοσπαστικής δύναμης στην εξουσία (βία από το αριστερό τμήμα του φάσματος) και καλείται να μεταβολίσει τις πολιτικο-ιδεολογικές εξελίξεις που περιγράψαμε και από την άλλη πλευρά λειτουργεί υπό καθεστώς ιδεολογικής και δικαστικής πίεσης μετά την πολιτική δολοφονία του Παύλου Φύσσα και τη δικαστική εξέλιξη της υπόθεσης (ακροδεξιά βία). Για την παρουσίαση αυτών των δεδομένων θα χρησιμοποιήσουμε τρία βασικά αναλυτικά κριτήρια: α) την ιδεολογική προέλευση, β) τον βαθμό εμπλοκής στη βία από την πλευρά των υποκειμένων και γ) τους στόχους

των επιθέσεων.[25] Ειδικότερα, θα αποτυπωθούν οι δρώντες και οι δυναμικές από τον βίαιο ακτιβισμό ως και την τρομοκρατία. Κρίσιμη παράμετρος στην ανάλυση αποτελεί η παραδοχή για τη μείωση της κοινωνικής βίας, την αποδυνάμωση των παραδοσιακών και νέων κοινωνικών κινημάτων και την εμφάνιση μιας «ριζοσπαστικοποίησης χωρίς ριζοσπαστισμό». Πράγματι ένα σημαντικό τμήμα αυτών των νέων ή παλαιότερων ριζοσπαστικών βίαιων δρώντων συμπλέει με τη ριζοσπαστική κυβέρνηση και εξουσία και πάντως δεν στρέφεται εναντίον της, πράγμα που δε συνέβαινε στην προηγούμενη φάση. Είναι ένα από τα παράδοξα της περιόδου, ενδεχομένως και ένα κλειδί για την κατανόηση της μείωσης της κινηματικής βίας. Η βία τείνει να περιοριστεί σε έντονο πολιτικό ακτιβισμό που, από τη μια, απορροφά όλη τη δυναμική της βίας και της πολιτικής επιθετικότητας της προηγούμενης περιόδου και, από την άλλη, διαχειρίζεται αμήχανα την ανάληψη της εξουσίας που έχει διακηρυγμένη αντι-κατασταλτική αντι-αυταρχική ιδεολογία και θέσεις, ενώ την ίδια στιγμή συμβιβάζεται με εκείνο που υπήρξε η συμβολική επίκληση της βίας, το Μνημόνιο (Τσουκαλά, 2019).

2. *Πολιτική βία και ριζοσπαστικοποίηση*

Ως πολιτική βία ορίζεται η συλλογική δράση η οποία θεωρείται παράνομη από το κράτος και περιλαμβάνει την άσκηση φυσικής βίας για την πρόκληση ζημιών στον αντίπαλο, με σκοπό την επίτευξη πολιτικών στόχων (Della Porta, 1995). Η πολιτική βία εμφανίζεται κυρίως σε περιόδους «συγκρουσιακής ασυνάφειας» (conflictual irrelevance), περιόδους δηλαδή που είτε οι αντιδραστικές συλλογικότητες και ομάδες δεν μπορούν να εκφράσουν πειστικά τα παράπονα και τις διεκδικήσεις τους (έλλειμμα αποδιοργάνωσης), είτε οι αρχές και το κράτος αδυνατούν ή δεν επιθυμούν να απαντήσουν στα αιτήματα (έλλειμμα μεταρρυθμίσεων). Στην περίπτωση

25 Η επιλογή των αναλυτικών κριτηρίων βασίστηκε στην κατηγοριοποίηση της βίας που έχουν κάνει ο Tilly και η Della Porta. Ειδικότερα, τυποποιώντας την πολιτική βία ο Charles Tilly χρησιμοποιεί ως μέσο κατάταξής της την έμφαση στη «βραχυπρόθεσμη ζημιά», εννοώντας τον βαθμό που η βία χαρακτηρίζει την πράξη συνολικά, αλλά και τον βαθμό «συνεργασίας των βίαιων δρώντων», βλ. C. Tilly (2004). Η Della Porta δημιούργησε τη δική της τυπολογία χρησιμοποιώντας ως μεταβλητές τον βαθμό της βίας: α) χαμηλού επιπέδου (εναντίον αντικειμένων) και β) υψηλού επιπέδου (εναντίον προσώπων), καθώς και τον βαθμό οργάνωσης των δρώντων (αυθόρμητη και οργανωμένη βία). Με αυτές τις μεταβλητές δημιούργησε τέσσερις κατηγορίες: α) ανειδίκευτη βία (χαμηλής έντασης και ανοργάνωτη), β) ημι-στρατιωτική βία (χαμηλής έντασης, αλλά πιο οργανωμένη), γ) αυτόνομη βία (ελάχιστα οργανωμένη και αυθόρμητη) και δ) μυστική- παράνομη βία (υψηλού επιπέδου και καλά οργανωμένη), βλ. D. Della Porta (1995).

που συμπίπτουν αυτές οι δύο περίοδοι, η βία έρχεται για να καλύψει την αδυναμία πολιτικής έκφρασης (Seferiades και Johnston, 2012). Για άλλους μελετητές η κυρίαρχη παράμετρος της πολιτικής βίας δεν είναι η ιδεολογία, αλλά η αίσθηση του «ανήκειν» σε μία ομάδα, η οποία προωθεί μία κοινωνική ταυτότητα που συγκρούεται με την κυρίαρχη κοινωνική ταυτότητα που υποστηρίζει το κάθε κράτος.[26]

Εντός αυτού του πλαισίου, η ριζοσπαστικοποίηση που συνδέεται και εμπνέεται από πολιτικές αντιλήψεις και ιδεολογίες είναι «η αλλαγή σε αντιλήψεις σχετικά με πολωτικές και απόλυτες ερμηνείες μιας κρατούσας κατάστασης και η έκφραση όλο και περισσότερο ριζοσπαστικών σκοπών και στόχων. Σε αυτή τη διαδικασία περιλαμβάνεται η εχθρότητα και η στοχοποίηση κοινωνικών ομάδων, θεσμών και κρατικών δομών, αλλά και η αυξανόμενη χρήση βίαιων μέσων» (Della Porta και LaFree, 2012). Για τη ριζοσπαστικοποίηση χρησιμοποιούνται διαφορετικοί, ακόμη και αντιθετικοί ορισμοί από τους ερευνητές και από τις αρχές επιβολής του νόμου.[27] Για τους σκοπούς του συγκεκριμένου κεφαλαίου χρησιμοποιείται η προσέγγιση που υποστηρίζει τη χρήση του όρου ριζοσπαστικοποίηση που οδηγεί στον βίαιο εξτρεμισμό – radicalization into violent extremism (RVE)– «η διαδικασία μέσω της οποίας άνθρωποι καταλήγουν να υποστηρίζουν πεποιθήσεις που δε δικαιολογούν απλώς τη χρήση βίας αλλά την υιοθετούν, και καταλήγουν στον εξτρεμισμό μετουσιώνοντας τις σκέψεις σε πράξεις» (Borum, 2011). Μπορούμε να διακρίνουμε πέντε ευρείες θεματικές κατηγορίες – ιδεολογικές αιτιολογήσεις της διαδικασίας ριζοσπαστικοποίησης: α) αντικαπιταλιστική, ακροαριστερή και αναρχική, β) ακροδεξιά, φασιστική, νεο-ναζιστική και εθνικιστική, γ) θρησκευτική, που συνήθως προωθεί τη θρησκεία ως παράγοντα πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής, δ) ακραία ριζοσπαστική οικολογία και δικαιώματα των ζώων και τέλος ε) μονο-θεματική ριζοσπαστικοποίηση, η οποία αναπτύσσεται στο πλαίσιο βίαιων κινημάτων γύρω από ένα επί μέρους θέμα όπως είναι η

---

26 Τα μέλη των ομάδων που θεωρούν πως έχουν αποκοπεί από το κράτος υποστηρίζουν τη σύγκρουση με αυτό δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δυναμικών αντιπαράθεσης και πόλωσης. Με αυτό τον τρόπο ανακύπτει από τα κάτω (bottom-up) μια Πολιτικοποιημένη Κοινωνική Ταυτότητα (Politicized Social Identity), η οποία ενσωματώνει τα επιμέρους παράπονα και προωθεί τις διαδηλώσεις ως μέσο έκφρασης του πολιτικού παραπόνου. Σε αυτήν ακριβώς τη φάση ο Sageman εντοπίζει το σημείο καμπής που μπορεί να οδηγήσει στην πολιτική βία. Βλ. M. Sageman, 2017.

27 Βλ. A. Esman, 2010· B.M. Jenkins, 2011· C. S. Rinehart, 2013· H. Frisch and E. Inbar, 2008· E. Y. Alimi, C. Demetriou and L. Bosi, 2015· G. Rankin and K. Cowen (eds.), 2009· Y. Alexander, 2010· Τ. Καρατράντος, 2016.

αντίθεση στις αμβλώσεις, στον φεμινισμό ή στα δικαιώματα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας (Καρατράντος, 2017). Πέραν λοιπόν των πολιτικών νοημάτων που συνδέονται και αιτιολογούν τη βίαιη δράση υπάρχουν και εκείνα που αφορούν το κοινωνικό της περιεχόμενο. Οι δημιουργικές προσεγγίσεις της κοινωνιολογικής σκέψης και έρευνας στο θέμα είναι πολλές και συνήθως γόνιμες. Η διολίσθηση προς τον βίαιο ριζοσπαστισμό και την τρομοκρατία είναι κοινωνικές διαδικασίες που εξατομικεύονται.[28] Χωρίς να μπαίνουμε εδώ σε λεπτομερειακή ανάλυση του κοινωνιολογικού φορτίου της βίας αξίζει να σημειωθεί ότι οι διαδικασίες ριζοσπαστικοποίησης και προσφυγής στη βία μπορούν να εξηγηθούν με βάση την αναζήτηση ταυτότητας. Η βία –εκτός από μέσον επίτευξης πολιτικών στόχων– τείνει να γίνει καταφύγιο ταυτοτήτων που βρίσκονται σε αποδρομή ή σε απορρύθμιση (Wieviorka, 2003· Wieviorka, 2012). Αυτό ισχύει για την περίοδο του αντιμνημονιακού αγώνα, όταν μεσοαστικές μάζες ανέχονται ή καταφεύγουν στη βία μπροστά σε έναν κοινωνικό κόσμο που διαλύεται. Αλλά ισχύει και την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, κατά την οποία πιθανόν η βία να έγινε καταφύγιο του υποκειμένου μπροστά στον ζόφο μιας πολιτικής ταυτότητας που αποδεικνύεται αβαθής και εντέλει διαψεύδεται (η επαναστατική διάσταση της αριστερής διακυβέρνησης που αποδείχθηκε ανύπαρκτη). Η βία την περίοδο που εξετάζουμε σχηματοποιείται μέσα από τέσσερις κύριες μορφές έκφρασης: α) κινηματική βία (διαδηλώσεις και επεισόδια), β) επετειακή-τελετουργική βία (17η Νοέμβρη, 6η Δεκεμβρίου, επέτειος δολοφονίας Φύσσα), γ) βίαιος ακτιβισμός και εξτρεμισμός (ακροδεξιός, οικολογικός, αναρχικός και ακροαριστερός) και δ) τρομοκρατία (ακροαριστερή–αναρχική, οικολογική). Τα δύο πρώτα σκέλη, όπως υποστηρίζουμε, φθίνουν υπέρ μιας «συγκέντρωσης» της βίας στα δυο δεύτερα και κυρίως στο τρίτο, στον βίαιο ακτιβισμό και στον εξτρεμισμό. Οι μορφές πάντως αυτές εντάσσονται σε ένα ενιαίο πλαίσιο. Για τους σκοπούς της έρευνας διερευνούμε τις «βίαιες σκηνές» και ενγένει τα περιστατικά βίας της περιόδου μέσα από τρία αναλυτικά κριτήρια: 1) την ιδεολογική καταγωγή,

---

28 Στην Ελλάδα η κοινωνική έρευνα δεν έχει δώσει μέχρι σήμερα σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα για την εγχώρια τρομοκρατία. Υπάρχουν λίγες ερευνητικές προσπάθειες, οι οποίες μάλιστα καλύπτουν μόνο μερικές πτυχές του θέματος. Για παράδειγμα, βλ. Σ. Παπαστάμου και Γ. Προδρομίτης, 2003· Α. Καρκαγιάννης, 2002· Γ. Καφφές, 2010· Σ. Παπαστάμου και Γ. Προδρομίτης, 2010· Μ. Μπόση, 1996· Γ. Κασιμέρης, 2015· Η. Ιωακείμογλου και Σ. Τριανταφύλλου, 2003· Σ. Κωστόπουλος, 2013· Δ. Ψυχογιός, 2013.

Γι' αυτό τον λόγο, το ζήτημα της τρομοκρατίας κοινωνιολογικά καλύπτεται και από μια επιστημονικά ενήμερη λογοτεχνία. Βλ. Π. Τατσόπουλος, 2004· Χ. Χωμενίδης, 2005· και, κυρίως, Ν. Σεβαστάκης, 2019. Βλέπε, επίσης, και Β. Πέτσα, 2016.

2) τον βαθμό εμπλοκής των υποκειμένων –θυτών και θυμάτων– στη βία, και 3) το περιεχόμενο της βίας, δηλαδή τους στόχους που επιλέγονται. Οι δύο κυρίαρχες σκηνές που διακρίνουμε τέμνοντας έτσι το φάσμα της πολιτικής βίας είναι η ακροαριστερή-αναρχική και η ακροδεξιά-εθνικιστική.[29]

3. *Ενδημική πολιτική βία στην Ελλάδα και φάσεις της μεταπολιτευτικής ριζοσπαστικοποίησης*

Η Ελλάδα μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βίωσε και εμφύλιο πόλεμο και στρατιωτική δικτατορία. Το αποτέλεσμα αυτών των δύο φορτισμένων και «τραυματικών» πολιτικών βιωμάτων ήταν η σταθερή εμφάνιση της βίας ως κατάληξη μιας διαδικασίας πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης (ακροαριστερής και ακροδεξιάς). Σε αυτό το πλαίσιο τα βίαια ξεσπάσματα εμφανίζονται πολλές φορές και με τη μορφή ρεβανσισμού, απάντησης και αντεκδίκησης, τόσο συλλογικά, όσο και ατομικά – μεμονωμένα, με πράξεις που στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζονται ως «πολιτικές βεντέτες» ή «διαπροσωπική βία».[30] Η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται τα τελευταία χρόνια στην έρευνα αλλά και στη δημόσια συζήτηση γύρω από την πολιτική βία, τον εξτρεμισμό και την τρομοκρατία στην Ελλάδα, σχετίζεται και με την προσπάθεια «νομιμοποίησής της μέσω μιας προωθημένης συγκατάβασης σε βίαιες κινηματικές πρακτικές».[31] Μια σύγχρονη κοινωνιολογική προσέγγιση που μπορεί να φωτίσει την εδραίωση της βίας ως μέσον ακραίας πολιτικής έκφρασης στην Ελλάδα είναι η θεωρία των πολιτισμικών τραυμάτων– με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή του Εμφυλίου Πολέμου, ο οποίος μπορεί να περιγραφεί ως πολιτισμικό τραύμα διότι εμπλέκει και τα τρία

---

29 Μπορεί να γίνει αναφορά και σε δύο άλλες βίαιες σκηνές. Η πρώτη είναι η βίαιη οικολογική, η οποία όμως έχει στενές συγγενικές σχέσεις με την αναρχική και ακόμη δεν έχει πλήρως σχηματοποιηθεί στην Ελλάδα. Η δεύτερη είναι η οπαδική βία. Και σε αυτήν όμως την περίπτωση οι βίαιοι χούλιγκαν μιας ομάδας εντάσσονται σε μια από τις βασικές βίαιες ιδεολογικές σκηνές που κυριαρχούν στην Ελλάδα: α) ακροδεξιά- εθνικιστική και β) ακροαριστερή- αναρχική.

30 Ο Στάθης Καλύβας έχει πραγματοποιήσει μία εις βάθος μελέτη της πολιτικής βίας στο πλαίσιο των εμφυλίων πολέμων, αλλά και ως αποτέλεσμα αυτών, κυρίως λόγω της εμπλοκής και της βίαιης σύγκρουσης σε τοπικό-ατομικό επίπεδο, όπου η πολιτική και η προσωπική ταυτότητα αλληλεπιδρούν με δυναμικό τρόπο: «οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν είναι δυαδικές συγκρούσεις, αλλά περίπλοκες και διφορούμενες διαδικασίες που διαμορφώνουν την κοινή δράση τοπικών και υπο-τοπικών παραγόντων, πολιτών και στρατών, των οποίων η συμμαχία οδηγεί σε βία που απηχείται στους διαφοροποιημένους στόχους και σκοπούς τους» (S. Kalyvas, 2013, σελ. 475-494).

31 Πρόλογος Ανδρέα Πανταζόπουλου στο βιβλίο του Π. Παπασαραντόπουλου, 2014, σελ. 11.

θεμελιώδη συστατικά της συγκεκριμένης έννοιας: μνήμη, συναίσθημα και ταυτότητα.[32]

Η εργαλειοποίηση του «τραύματος» του Εμφυλίου Πολέμου από διάφορους πολιτικούς, κοινωνικούς και επικοινωνιακούς δρώντες, εγκλώβισε τον δημόσιο διάλογο στην Ελλάδα σε μια διαδικασία αναπαραγωγής των λογικών της βίας που τον γέννησαν, οι οποίες μέσα από μια «κατακερματισμένη» μνήμη μεταβιβάστηκε μερικώς στις επόμενες γενιές, δημιουργώντας έτσι τη μικρή ρωγμή για τις ακραίες οργανώσεις που «αιτιολογούσαν» τις βίαιες πράξεις τους στο όνομα της συνέχισής του. Μια διαδικασία που έγινε εντονότερη μέσα από την αντίσταση στη στρατιωτική δικτατορία της περιόδου 1967-1974, δημιουργώντας ένα «ιδεοληπτικό» υπέδαφος για τις ακραίες και βίαιες φωνές τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς, που καλλιεργούσαν τη συνέχιση του αγώνα κατά της «Χούντας που δεν τελείωσε το ’73».[33]

Οι ρίζες επομένως του φαινομένου της πολιτικής βίας μπορεί να αναζητηθούν στον τρόπο που δομήθηκε το πολιτικό σύστημα της χώρας από το 1974 και μετά, και στο εύφορο έδαφος που αυτό καλλιέργησε για τα φαινόμενα πολιτικά υποκινούμενης και αιτιολογούμενης βίας και τον βίαιο εξτρεμισμό από το αριστερό και το δεξιό άκρο.[34] Άλλες προσεγγίσεις βλέπουν τη Μεταπολίτευση με αρκετά διαφορετικό τρόπο, ως περίοδο

---

32 Ο Δεμερτζής (2011-2012) υποστηρίζει πως ο Εμφύλιος Πόλεμος «επηρέασε συλλογικές μνήμες, ομαδικές συνειδήσεις και τις οργανωτικές αρχές της ελληνικής κοινωνίας, επανακαθορίζοντας την κατεύθυνσή τους για δεκαετίες. Αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει με έναν ευθύ και αδιαμεσολάβητο τρόπο - κατά τη διαδικασία της επιλεκτικής κοινωνικής κατασκευής, ο ελληνικός Εμφύλιος αναδεικνύεται σε παραδειγματική περίπτωση πολιτισμικού τραύματος μέσα από το «δράμα του τραύματος», μια σημασιολογική διαδικασία που γεμίζει το κενό ανάμεσα στο γεγονός και την αναπαράστασή του μέσω της δραματικής διαδικασίας του τραύματος οι επιμέρους ατομικές οδυνηρές εμπειρίες μεταστοιχειώνονται στο πολιτισμικό-κοινωνικό γεγονός που ονομάζουμε «πολιτισμικό τραύμα».

33 Ο Δημήτρης Ψυχογιός (2013) υποστηρίζει πως η βία στην Ελλάδα «εκδηλώνεται με αφορμή κοινωνικά-πολιτικά γεγονότα, έχει όμως πολιτισμικές ρίζες. Διαχέεται από τη ρητορική μίσους των πολιτικών πρωταγωνιστών, αλλά διαιωνίζεται επειδή αποθεώνεται η πολεμική βία των πραγματικών ή φανταστικών πρόγονων μας. Πρόκειται για την «αγωνιστική ανάγνωση της ιστορίας που η Δεξιά αναδεικνύει ως πολεμική αρετή των Ελλήνων και η Αριστερά ως αντιστασιακό ήθος του ελληνισμού».

34 «Βασισμένο σε μια συγκρουσιακή λογική και σε μια εργαλειακή σχέση με τη δημοκρατία διαμόρφωσε την “καταστροφική ιδεολογία της Μεταπολίτευσης”. Δημιουργήθηκε έτσι το εύφορο έδαφος για τα φαινόμενα πολιτικής βίας και τον αριστεροδεξιό εξτρεμισμό. Σταδιακά μορφοποιήθηκε το υβρίδιο του εθνικολαϊκισμού που διέλυσε και αποσάθρωσε τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς. Με τον τρόπο αυτό αναδείχθηκε ένα εκρηκτικό μείγμα, ένα είδος κοκτέιλ μολότοφ, απουσίας κοινωνικού συμβολαίου, προνεωτερικότητας και λαϊκισμού» (Π. Παπασαραντόπουλος, 2014, σελ. 23).

μακράς κοινωνικής ειρήνευσης στην οποία εμφανίζεται μια ιδιότυπη ανοχή στην τρομοκρατική βία αλλά όχι σε άλλες, και ειδικά κινηματικές, μορφές βίας. Η κουλτούρα της κοινωνικής καταγγελίας και της καχυποψίας καλλιέργησαν ανοχή στην τρομοκρατική δράση για πολλές δεκαετίες, υπό τον όρο ότι αυτή δεν απειλούσε θεμελιώδη στοιχεία της καθημερινότητας καθώς και κεντρικές ιδεολογικές και πολιτισμικές παραμέτρους της χώρας. Η μακρά δράση τρομοκρατικών οργανώσεων και η ανοχή σε αυτές είναι έτσι περισσότερο απόρροια του μη-ριζοσπαστικού χαρακτήρα πολιτικού συστήματος αλλά και της ταυτόχρονης αντι-αυταρχικής ιδεολογικής μεμβράνης, που σκέπαζε τον λόγο των κυρίαρχων κομμάτων, παρά μια αυθεντική αποδοχή του «λαού» στην αντικρατική βία και στον επαναστατικό εξτρεμισμό.[35]

Από το 2008 τα βίαια επεισόδια στο πλαίσιο διαδηλώσεων απέκτησαν μία μορφή κανονικότητας, με ιδιαίτερο πρόβλημα να δημιουργείται από τη διείσδυση στις διαδηλώσεις εξτρεμιστικών στοιχείων, τα οποία είχαν ως βασικό στόχο την πρόκληση επεισοδίων και καταστροφών.[36] Επί της ουσίας είχε δημιουργηθεί ένα πολιτικό αφήγημα από τα κάτω (bottom- up) σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση επέλεξε να επιβάλει τις πολιτικές λιτότητας με τη βία, χρησιμοποιώντας σκληρή καταστολή για να αντιμετωπίσει τη δικαιολογημένη λαϊκή αντίδραση. Εκ των πραγμάτων δημιουργήθηκε αυτό που ο Sageman ονομάζει Πολιτικοποιημένη Κοινωνική Ταυτότητα (Politicized Social Identity). Το Αντιμνημόνιο (2010), στη συνέχεια, ενσωμάτωσε τα επιμέρους παράπονα, την κοινωνική ανασφάλεια και τη λαϊκή δυσφορία σε μια αντισυστημική γενική στάση. Οι διαδηλώσεις έγιναν το κύριο μέσο πολιτικής έκφρασης σε μια περίοδο αποσύνθεσης των σχέσεων πολιτικής εκπροσώπησης και αναδιάταξης των κομματικών δυνάμεων. Μια ευρεία και ετερογενής ομάδα ανθρώπων (από όλες τις πλευρές του πολιτικού φάσματος και με σαφή ριζώματα στα μεσαία στρώματα) υιοθέτησε την Ταυτότητα του Αντιμνημονίου, θεωρώντας πως έχει αποκοπεί από το κράτος (ή αυτό που ονομαζόταν τότε «το Σύστημα») λόγω της επιλογής των πολιτικών λιτότητας, και υποστήριξε τη σύγκρουση με αυτό δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δυναμικών αντιπαράθεσης και πόλωσης.

---

35 Βλ. Π. Παναγιωτόπουλος, 2015, σελ. 335-366· Π. Παναγιωτόπουλος, 2010, σελ. 101-104· Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, 2017, σελ. 24-27.

36 Η πόλωση των τελευταίων χρόνων, η οποία δεν χαρακτηρίζει μόνο την Ελλάδα αλλά και άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ (Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Μεγάλη Βρετανία), οδήγησε στην κινητοποίηση μεγάλων και ετερογενών κοινωνικών ομάδων. Οι σημαντικότερες εξ αυτών ήταν οι «Indignados» στην Ισπανία, οι «Αγανακτισμένοι» στην Ελλάδα και τα «Κίτρινα Γιλέκα» στη Γαλλία.

Η απώλεια ταυτότητας, κοινωνικής στο φαντασιακό και υποκειμενικής στο πραγματικό βίωμα, πάλευε να αναπληρωθεί από συλλογικές διεργασίες και τη συμμετοχή σε κινήματα που κινούνταν μεταξύ ειρηνικού ριζοσπαστισμού και βίας· ενίοτε να ενισχυθεί και με ακτιβιστική δράση ή με βίαιο εξτρεμισμό (Davou και Demertzis, 2013).

Όπως ήταν αναμενόμενο, σε μια δεύτερη φάση, όταν η λιτότητα παγιώθηκε και έθιξε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού (2011-2012), το Αντιμνημονιακό μέτωπο μετεξελίχθηκε σε μια Φαντασιακή Κοινότητα Πολιτικής Διαμαρτυρίας (Imaginary Political Protests Community), η οποία βρέθηκε σε πλήρη αντίθεση με το κράτος-σύστημα. Τα μέλη αυτής της πολυμιγούς και πολυπληθούς πλέον κοινότητας θα διαμορφώσουν μια ξεχωριστή ριζοσπαστική κουλτούρα, που για κάποια μέλη της θα αποκτήσει τη συνοχή της μέσα από την κλιμάκωση της σύγκρουσης με το κράτος και τη βία κατά των αντιπάλων. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί πως παράλληλα με τη Φαντασιακή Κοινότητα Πολιτικής Διαμαρτυρίας, δρούσε και μια Μαχόμενη Κοινωνική Ταυτότητα, κυρίως αναρχική, ως αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης και της βίαιης εξέγερσης του Δεκεμβρίου 2008. Αρκετοί νέοι άνθρωποι προέβαλαν τον «Δεκέμβρη» ως επανάσταση και υιοθέτησαν μια ακραία και επιθετική ρητορική. Σημείο κλειδί για τη χρήση βίας από αυτή την ομάδα ανθρώπων είναι η ηθική διάσταση της οργής τους, που τους οδηγεί στην απο-νομιμοποίηση του κράτους και της κοινωνίας. Η βίαιη ριζοσπαστικοποίησή τους στο πλαίσιο των επεισοδίων του 2008 λειτούργησε ως συναισθηματική μηχανική, που διαβάζει την αντίδραση του κράτους ως επιθετικότητα. Η συνάντηση των δύο κοινοτήτων στο πλαίσιο της ευρύτερης απονομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, του γενικού αντισυστημισμού, νομιμοποιημένη από την αδυναμία κυβερνήσεων και Ε.Ε. να διασφαλίσουν – έστω με λιτότητα - τη βεβαιότητα της παραμονής της χώρας σε ευρώ και στο ευρωπαϊκό σύστημα γενικότερα, παρήγαγε μια πληθώρα βίαιων γεγονότων. Με αποτέλεσμα να αναδειχθεί μια ταυτότητα που οργανώνεται από αγωνιστικές μνήμες, εσωτερικές ιστορίες, στοιχεία ανδρείας, μικρογεγονότα και μια ψυχαναλυτική αίσθηση της χαμένης παντοδυναμίας των δρώντων.

Από τη Μεταπολίτευση και μετά, με μια κάμψη την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, η χώρα γνώρισε την πολιτική βία και μια σχετική ανοχή σε αυτήν. Αυτή η ανοχή δε σημαίνει, όπως είπαμε, μεγάλους όγκους βίας. Τουναντίον, μέχρι και το 2008 θα υποστήριζε κάποιος ότι είναι ελεγχόμενη και οργανωμένη. Αποκτά τη νέα έκτασή της μετά τη δολοφονία Γρηγορόπουλου και συνεχίζεται – σε όλες τις πιθανές υποκατηγορίες τα πρώτα μνη-

μονιακά χρόνια. Από το 2015 και μετά κάμπτεται μα δεν εξαφανίζεται, περιορίζεται και αποκτά νέα χαρακτηριστικά όπως θα το δούμε και παρακάτω.

4. *Από την ενδημική βία στη βία των πολλών και από εκεί στον αμήχανο εξτρεμισμό*

Σχηματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε πως από το 2008 και μετά βρισκόμαστε σε έναν δεύτερο κύκλο της πολιτικής βίας στην Ελλάδα, του οποίου τα ειδικά χαρακτηριστικά το διάστημα ’15-’19 αποτελούν ένα οριοθετημένο υποσύνολο. Η ενδημική τρομοκρατική δραστηριότητα και οι ποικίλες μορφές ελεγχόμενες βίας στο γενικά ειρηνικό περιβάλλον της μακράς Μεταπολίτευσης – μια κοινωνία με αυξημένο αίσθημα ασφάλειας σε όλους τους τομείς – είχαν δώσει τη θέση τους σε μαζικότερες μορφές και σε αυξημένη ένταση της βίας (Παναγιωτόπουλος, 2015). Η φάση του αμήχανου εξτρεμισμού της περιόδου ’15-’19, για να γίνει κατανοητή στις ειδικές της ποιότητες, πρέπει να συγκριθεί με τις προηγούμενες περιόδους και τα υποσύνολά τους.

Σε μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης και σύγκρισης της πολιτικής βίας στη συνολική περίοδο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας μπορούν να διακριθούν τέσσερις φάσεις, οι οποίες είναι ασύμμετρες χρονικά και έχουν τέσσερα σημαντικά πολιτικο-κοινωνικά γεγονότα ως ιδρυτικές στιγμές και πυξίδες του φαντασιακού: α. Η Μετά-δικτατορική Περίοδος: (η περίοδος της Μεταπολίτευσης) ακροαριστερός εξτρεμισμός και τρομοκρατία/ ακροδεξιά βία (στην πρώτη περίοδο τρομοκρατία και από τη δεκαετία του ’80 εξτρεμισμός χαμηλής σχετικά έντασης), β. Δεκεμβριανή Περίοδος (μετά τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008): ακροαριστερός/αναρχικός εξτρεμισμός, ακροαριστερή/αναρχική τρομοκρατία, ακροδεξιός εξτρεμισμός, γ. Μνημονιακή Περίοδος (περίοδος δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας και αύξησης των μεταναστευτικών ροών): ακροαριστερός/αναρχικός βίαιος ακτιβισμός και εξτρεμισμός, ακροαριστερή/αναρχική τρομοκρατία, ακροδεξιός εξτρεμισμός και ακτιβισμός (Karatrantos, 2018), δ. Περίοδος της Ριζοσπαστικής Διακυβέρνησης (μετά τη νίκη του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές του 2015 και τον σχηματισμό κυβέρνησης με τους ΑΝΕΛ): ακροαριστερός/αναρχικός βίαιος ακτιβισμός και εξτρεμισμός, ακροαριστερή/αναρχική τρομοκρατία, ακροδεξιός εξτρεμισμός, οικολογικός βίαιος ακτιβισμός, εξτρεμισμός και τρομοκρατία.

Καθεμία από τις τέσσερις αυτές φάσεις χαρακτηρίστηκε από γεγονότα-καταλύτες, που δημιούργησαν τις συνθήκες και τους απαραίτητους συνειρμούς για το πολιτικό φαντασιακό ώστε να αναπτυχτεί η πολιτική βία ως ένα

ολοκληρωμένο φαινόμενο και που θα αγγίζει συνήθως και τα δυο άκρα του πολιτικού φάσματος: α. Η Μεταπολίτευση και οι «δίκες της Χούντας»,[37] β. η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου τον Δεκέμβριο του 2008, οι εξεγερσιακές βίαιες διαδηλώσεις που ακολούθησαν τις επόμενες βδομάδες, γ. Η ένταξη της χώρας στην περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής, η αύξηση των μεταναστευτικών ροών, η πόλωση στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα μεταξύ μεταναστών και κατοίκων, οι μαζικές διαδηλώσεις των «Αγανακτισμένων», η δολοφονία του Μανώλη Καντάρη, η δολοφονία του ράπερ Παύλου Φύσσα (Kilah P) και η δολοφονία των μελών της Χρυσής Αυγής Λάμπρου Φουντούλη και Μανώλη Καπελώνη, δ. Η εκλογική νίκη και η διακυβέρνηση της χώρας από δύο ριζοσπαστικά και λαϊκιστικά κόμματα (της αριστεράς και της δεξιάς), που είχαν βασικό ρόλο στο αντιμνημονιακό μέτωπο (Mudde, 2015· Mudde και Kaltwasser, 2017) το δημοψήφισμα του 2015, η ανατροπή της αντιμνημονιακής επαγγελίας, η δολοφονία του Κωνσταντίνου Κατσίφα και η Συμφωνία των Πρεσπών.[38]

Τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που αναφέρθηκαν παραπάνω, συνδέθηκαν και με τις ιδεολογικές προσεγγίσεις της βίας. Οι βίαιες ομάδες την περίοδο που καλύπτει το συγκεκριμένο κεφάλαιο χρησιμοποίησαν την ιδεολογία τους για να αιτιολογήσουν τις επιθέσεις τους και προσπάθησαν να τις ενσωματώσουν σε μια λογική επιβαλλόμενων και βίαιων κοινωνικών

---

37 Μια μερίδα ανθρώπων που ήταν ενταγμένη στον αντιδικτατορικό αγώνα υποστήριζε πως η Χούντα δεν τελείωσε με τη Μεταπολίτευση, αλλά αντίθετα χαρακτήριζαν τη μετάβαση της δημοκρατίας ως «αλλαγή φρουράς». Στην προσπάθεια να αιτιολογήσουν αυτή τους την αντίδραση χρησιμοποίησαν τις λεγόμενες «Δίκες της Χούντας», υποστηρίζοντας πως δεν υπήρξε επί της ουσίας απονομή δικαιοσύνης, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας συγκάλυψης των ενόχων. Αυτή η ιδεολογική κατασκευή οδήγησε αρκετούς από αυτούς στις τρομοκρατικές οργανώσεις της περιόδου της Μεταπολίτευσης, για αυτό και στους στόχους των επιθέσεων υπήρχαν και πρόσωπα που σχετίζονταν έμμεσα (αμερικανικοί στόχοι) ή άμεσα (βασανιστές) με τη Χούντα. Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα από τις προκηρύξεις τη 17 Νοέμβρη για τις δολοφονίες των Γουέλς και Μάλλιου στα Α. Παπαχελάς και Τ. Τέλλογλου (2003), και 17 ΝΟΕΜΒΡΗ οι προκηρύξεις 1975-2002 (2002).

Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η προκήρυξη της Ομάδας Προλεταριακής Αριστεράς: η «*Προλεταριακή Αριστερά*» εκδίδει προκήρυξη συμπαράστασης στη 17Ν που αναφέρει: «*Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, η οργάνωση 17 Νοέμβρη έδρασε σαν εντολοδόχος του λαού. Το πιστόλι που εκτέλεσε τον Μάλλιο το κρατούσαν οι εκατοντάδες νεκροί της δικτατορίας, οι δεκάδες χιλιάδες βασανισμένοι, ένας ολόκληρος λαός. Γι' αυτό και σύσσωμη ήταν η αντίδραση του λαού: "Ν' αγιάσουν τα χέρια τους"*».*Βλ.* https://bit.ly/33Z8tLd (τελευταία πρόσβαση, 3/11/2019).

38 Δ. Χαλικιοπούλου και Σ. Βασιλοπούλου, 2015· Β. Γεωργιάδου, 2019· R. Melzer και S. Serafin (επιμ.), 2014· Ν. Δεμερτζής και Ν. Γεωργαράκης (επιμ.), 2015·. Γ. Κασιμέρης, 2015· Μ. Μαραγκουδάκης και Π. Πασχαλίδης, 2019 · Ν. Σεβαστάκης και Γ. Σταυρακάκης, 2012· Ξ. Κουναλάκη, Π. Μανδραβέλης, Μ. Μητσός, Τ. Μοσχολιού, Τ. Παππάς, 2012· Γ. Κασιμέρης, 2002.

μετασχηματισμών. Ειδικότερα, η ιδεολογία συνδυάζεται με την πολιτική και κοινωνική αιτιολόγηση από κάθε ομάδα ως ακολούθως:

Ακροαριστερός και αναρχικός βίαιος ακτιβισμός, εξτρεμισμός και τρομοκρατία: επανάσταση και πόλεμος κατά του κράτους, βίαιη αντίδραση στην κρατική βία και καταστολή, υπεράσπιση των μεταναστών και αντίδραση στον ακροδεξιό εξτρεμισμό, στοχοποίηση του ευρύτερου κρατικού πληθυσμού (τράπεζες, δικαστικοί, εισαγγελείς, αστυνομικοί), ταξική εχθροπάθεια (γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και εμπορικές επιχειρήσεις), στοχοποίηση των «συστημικών» ΜΜΕ και τέλος αντίδραση και επιθέσεις κατά της Ε.Ε., των διεθνών οργανισμών και Γερμανών πολιτικών, στο πλαίσιο της εξωτερικής διάστασης του Αντιμνημονιακού μετώπου. Αξίζει να τονιστεί πως από την ιδεολογική αιτιολόγηση της δράσης απουσιάζουν οι συστηματικές αναφορές στην Κυβέρνηση, ενώ αντίθετα, κυρίως από τις αναρχικές ομάδες, υπάρχει μια έντονη κινητοποίηση στο πλαίσιο του διεθνούς αναρχικού κινήματος.

Ακροδεξιός εξτρεμισμός: προάσπιση της καθαρότητας του έθνους και εχθρότητα για τους μετανάστες, ισλαμοφοβία, αντίδραση στον ακροαριστερό εξτρεμισμό και στον κίνδυνο του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού, αντίδραση στα μέτρα λιτότητας που «επιβάλλει η ΕΕ» (χαρακτηριστική περίπτωση το ΟΧΙ στο δημοψήφισμα), ακραίος εθνικισμός έναντι της ανάμειξης της Γερμανίας και της ΕΕ στην εσωτερική πολιτική της χώρας, αντιαμερικανισμός και αντισημιτισμός, προάσπιση του έθνους και αλυτρωτικές αναφορές.

Οικολογικός βίαιος ακτιβισμός, εξτρεμισμός και τρομοκρατία: μηδενιστική ιδεολογία με έμφαση στην ακραία στρέβλωση της οικολογίας, ο ανθρώπινος πολιτισμός και η τεχνολογία είναι εχθροί της φύσης και οδηγούν στην καταστροφή της γης. Υιοθέτηση μιας νιχιλιστικής προσέγγισης για την καταστροφή του ανθρώπινου πολιτισμού και την ανάγκη αντίδρασης στην παρούσα κοινωνική δομή και την τεχνολογική ανάπτυξη.

5. *Ακροαριστερή και ακροδεξιά βία 2015-2019: βασικά χαρακτηριστικά*

Το 2015 και η πολιτική αλλαγή που αυτό σηματοδότησε με τη συγκρότηση της κυβέρνησης συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ οδήγησε στη μείωση της κινηματικής βίας, καθώς οι μεγάλες διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις έχουν περιοριστεί σημαντικά και μαζί με αυτές υποχώρησε και η κινηματική βία στο σύνολό της. Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός πως στην υπό εξέταση περίοδο μπορούν να αναδειχθούν μόνο τρία γεγονότα-καταλύτες, που ενίσχυσαν τη ριζοσπαστικοποίηση: α) το δημοψήφισμα του 2015,

β) η Συμφωνία των Πρεσπών και γ) η δολοφονία του βορειοηπειρώτη ακτιβιστή Κωνσταντίνου Κατσίφα από Αλβανούς αστυνομικούς.

Ωστόσο, η πολιτική βία γενικότερα την περίοδο 2015-2019 δεν μπορούμε να πούμε πως έχει τερματιστεί. Ενδημεί και πάλι όπως κατά τη μακρά μεταπολιτευτική περίοδο αλλά έχει σαφώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από την αντίστοιχη της περιόδου 2008- 2014. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν οι Γεωργιάδου και Ρόρη που ερευνούν σε βάθος το φαινόμενο, από το 2014 παρατηρείται μια γραμμική αύξηση της βίας χαμηλής έντασης και από τις δύο πλευρές του πολιτικού φάσματος, με το 2018 να αναδεικνύεται ως η χρονιά με τις περισσότερες βίαιες ενέργειες και επιθέσεις (Georgiadou και Rori, 2019). Σε αυτή την αυξημένη βία χαμηλής έντασης θα πρέπει να προστεθούν και τρομοκρατικές και εξτρεμιστικές επιθέσεις υψηλής έντασης που δεν εξέλειπαν.

Οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται την περίοδο που εξετάζεται στην ακροαριστερή **αναρχική σκηνή** καλύπτουν το ευρύ φάσμα του βιαίου ακτιβισμού έως και την τρομοκρατία.[39] Η ιδεολογία τους είναι αναρχική και ακροαριστερή, με έντονα στοιχεία στοχοποίησης και εχθροπάθειας για το κράτος και τις ελίτ. Είναι χαρακτηριστικό πως οι περισσότερες από αυτές εκφράζουν νιχιλιστικές αντιλήψεις και προωθούν την ανατροπή του συστήματος. Η στοχοθεσία των επιθέσεων των ακροαριστερών και αναρχικών οργανώσεων είναι ιδιαιτέρως ευρεία. Στους στόχους τους περιλαμβάνονται, μεταξύ των άλλων, κυβερνητικά κτίρια, τράπεζες, δικαστικοί και εισαγγελείς, πρεσβείες ξένων χωρών, αστυνομικοί, γραφεία διεθνών οργανισμών, πολιτικοί ξένων χωρών, τηλεοπτικοί σταθμοί, εκκλησίες, γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και εμπορικές επιχειρήσεις. Από πλευράς μέσων είναι απαραίτητη η κατηγοριοποίηση σύμφωνα με τον τύπο των επιθέσεων. Στις τρομοκρατικές και εξτρεμιστικές επιθέσεις χρησιμοποιήθηκαν εκρηκτικοί και εμπρηστικοί μηχανισμοί, πυροβόλα όπλα και πιστόλια, στρατιωτικός εξοπλισμός και χειροβομβίδες. Οι ακτιβιστικές και βίαιες ακτιβιστικές επιθέσεις είχαν τη μορφή επιδρομών, επιθέσεων για πρόκληση φθορών με τη χρήση μπογιάς, πετρών, σφυριών και άλλων αντικειμένων, εξυβρίσεις, χειροδικίες κ.ά. Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στις βίαιες διαδηλώσεις και συμπλοκές με την Αστυνομία ή με ακροδεξιές ομάδες (π.χ. το «No Border Camp» το 2016 στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο συμμετείχαν αναρχικοί εξτρεμιστές και ακτιβιστές από όλη την Ευρώπη, επεισόδια στις πορείες για τον

39 Συνομωσία Πυρήνων της Φωτιάς, Ομάδα Λαϊκών Αγωνιστών, Ρουβίκωνας, Μηδενική Ανοχή, Οργάνωση Επαναστατικής Αυτοάμυνας, Κύκλος Ασύμμετρου Μητροπολιτικού Πολέμου, Ένοπλες Επαναστατικές Δυνάμεις, Οργάνωση Πολιτοφυλακής Λαϊκή Δικαιοσύνη.

Παύλο Φύσσα κ.ά.). Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως οι ακροαριστερές και αναρχικές οργανώσεις διατηρούν διασυνδέσεις και συνεργάζονται με ποινικούς εγκληματίες, ακόμη και εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων.[40] Η δράση των αναρχικών και ακροαριστερών οργανώσεων στην περίοδο που καλύπτει το συγκεκριμένο κεφάλαιο ξεκίνησε το 2015 με τη δολοφονία του αρχιφύλακα του Καταστήματος Κράτησης Κορυδαλλού από την πρωτοεμφανιζόμενη ομάδα «Οργάνωση Πολιτοφυλακής Λαϊκή Δικαιοσύνη». Στην πορεία όμως των τεσσάρων ετών η τρομοκρατική δραστηριότητα εμφάνισε μειούμενες τάσεις (παγιδευμένες επιστολές σε Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και σε Βόλφκανγκ Σόιμπλε από τη «Συνομωσία Πυρήνων της Φωτιάς», βομβιστική επίθεση στον ενημερωτικό σταθμό ΣΚΑΪ και επίθεση με παγιδευμένη επιστολή στον πρώην Πρωθυπουργό Λουκά Παπαδήμο κ.ά.). [41]

Αντίθετα, στο πλαίσιο της συλλογιστικής και του κεφαλαίου που αναδεικνύει τον αμήχανο εξτρεμισμό και τη βία χαμηλής έντασης που καλύπτει το φάσμα από τον βίαιο ακτιβισμό ως τον εξτρεμισμό, παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση των επιθέσεων. Χαρακτηριστική είναι η σχετική καταγραφή που κάνουν οι Γεωργιάδου και Ρόρη, οι οποίες υπολογίζουν τις επιθέσεις χαμηλής έντασης την περίοδο εξέτασης σε 752 (Georgiadou και Rori, 2019).

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί η ανάπτυξη μιας καινοφανούς μορφής οργάνωσης που ξεκίνησε τη δράση της πριν το 2015 αλλά αναπτύχθηκε συστηματικά την περίοδο που εξετάζουμε. Πρόκειται για την αναρχική συλλογικότητα Ρουβίκωνας (Ρετζέπη, 2018). Πέρα από την πυκνότητα και την ποικιλία των δράσεων της οργάνωσης αυτής αξίζει να σημειωθούν τρία πράγματα. Έντεχνα επιλέγει τη χρήση βίας ώστε να προσπαθεί να διατηρείται στο πεδίο του ακτιβισμού και όχι της πολιτικής βίας, παρότι οι ηγεσίες της ρητά συνδέονται με ιστορικά στελέχη της ελληνικής τρομοκρατίας.[42] Στρατολο-

---

40 Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν η συνεργασία για την προετοιμασία απόδρασης μελών της Οργάνωσης Συνομωσία των Πυρήνων της Φωτιάς και του ποινικού εγκληματία Παναγιώτη Βλαστού, αλλά και το χαρακτηριζόμενο ως «Επαναστατικό Ταμείο», για λογαριασμό του οποίου ποινικοί κατέβαλαν χρήματα στον λογαριασμό του Κωνσταντίνου Γιατζόγλου, ο οποίος κατηγορείται για την τρομοκρατική επίθεση στον πρώην Πρωθυπουργό, Λουκά Παπαδήμο.

https://www.cnn.gr/news/ellada/story/129145/magazi-ston-korydallo-eixan-anoixei-tromokrates-kai-poinikoi

https://www.tovima.gr/2011/12/13/society/m-othwnas-i-sxesi-tromokratwn-kai-poinikwn-kratoymenwn-apodeixthike/

https://www.protothema.gr/politics/article/443362/kikilias-enishuodai-oi-endeixeis-sunergasias-tromokraton-kai-poinikon-eglimation/

41 Η EUROPOL αναφέρεται σε 22 τρομοκρατικές επιθέσεις στην Ελλάδα την περίοδο 2015- 2018.

42 Είναι χαρακτηριστική η κινητοποίηση στελεχών του Ρουβίκωνα στο ζήτημα των

γεί μέλη καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου και αποκτά μαζικό ακροατήριο καθώς λειτουργεί ενεργά σε πανεπιστημιακούς χώρους και στο διαδίκτυο. Υιοθετεί δε σειρά κοινών τόπων του αντι-μνημονιακού αγώνα, συνεχίζει με άλλα λόγια μια σειρά ριζοσπαστικών και αντισυστημικών θέσεων και στοχεύσεων που ξεφεύγουν από την νεανική, αναρχική και εξεγερσιακή λογική για να οργανώσουν ένα νέο πολιτικό πλαίσιο.

Η **ακροδεξιά-εθνικιστική σκηνή** χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο κατακερματισμό οργανώσεων αλλά και δρώντων, που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν εντάσσονται σε κάποια οργάνωση με τη στενή έννοια. Οι ακροδεξιές και εθνικιστικές οργανώσεις χαρακτηρίζονται ως βίαιες ακτιβιστικές και εξτρεμιστικές.[43] Η ιδεολογία τους είναι ακροδεξιά, νεοναζιστική και εθνικιστική. Πιστεύουν στην ανωτερότητα της φυλής και του έθνους, είναι φορείς αλυτρωτισμού και στοχοποιούν μετανάστες, πιστούς άλλων θρησκειών (κυρίως Εβραίους και Μουσουλμάνους), αλλά και ακροαριστερές και αναρχικές ομάδες. Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στη στρατολόγηση που κάνουν σε γυμναστήρια, χώρους πολεμικών τεχνών και σε μουσικές σκηνές. Επίσης, οι ακροδεξιές εξτρεμιστικές οργανώσεις έχουν στενές σχέσεις με συλλόγους οπαδών αθλητικών ομάδων και κυρίως του ποδοσφαίρου (χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η επίθεση χούλιγκαν που ήταν συνδεδεμένοι με την ομάδα του ΠΑΟΚ σε Πακιστανούς μουσουλμάνους που γιόρταζαν δημόσια τη γέννηση του Προφήτη Μωάμεθ). Στο πλαίσιο των μεγάλων διαδηλώσεων ως αντίδραση στη Συμφωνία των Πρεσπών, διάφορες ακροδεξιές οργανώσεις νέων όπως η «Γαλάζια Στρατιά», που ήταν συνδεδεμένη με τη Χρυσή Αυγή, προσπάθησαν να εργαλειοποιήσουν τις αντιδράσεις των μαθητών για να στρατολογήσουν νέα μέλη. Οι επιθέσεις τους έχουν διάφορες μορφές. Μεταξύ των άλλων έχουν καταγραφεί ένοπλες και βίαιες επιθέσεις, ξυλοδαρμοί και βασανιστήρια, πογκρόμ, χρήση εμπρηστικών και εκρηκτικών μηχανισμών, βίαιες διαδηλώσεις και συμπλοκές με ακροαριστερές και αναρχικές οργανώσεις και βανδαλισμοί και βεβηλώσεις ιερών χώρων εβραίων και μουσουλμάνων.

Η στοχοθεσία των επιθέσεων είναι περισσότερο περιοριστική συγκριτικά με αυτή των ακροαριστερών–αναρχικών οργανώσεων και περιλαμβάνει μετανάστες, εργαζόμενους σε ΜΚΟ, λατρευτικούς χώρους άλλων θρη-

αδειών του φυλακισμένου τρομοκράτη Δημήτρη Κουφοντίνα. Τα στελέχη της Οργάνωσης πραγματοποιούσαν φυσικές και διαδικτυακές κινητοποιήσεις για την υποστήριξη του αιτήματος των αδειών και παράλληλα συμμετείχαν σε υποδοχή αλλά και συνοδεία του τρομοκράτη, όταν είχε λάβει τις σχετικές άδειες.

43 Combat 18 Hellas, Ανένταχτοι Μαιάνδριοι Εθνικιστές, Κρυπτεία, Μαύρος Κρίνος, Ιερός Λόχος 2012, ΜΑΒΗ.

σκειών, πολιτιστικά κέντρα και συλλόγους μεταναστών, ακροαριστερές και αναρχικές ομάδες και στέκια. Λόγω του κατακερματισμού των δρώντων και τη δραστηριοποίηση πολλών ανθρώπων εκτός του στενού πλαισίου μιας οργάνωσης, η πιο ενεργή ακροδεξιά οργάνωση είναι η Combat 18 Hellas, η οποία μόνη της ή σε συνεργασία με άλλες ομάδες πραγματοποίησε περισσότερες από τριάντα επιθέσεις με τη χρήση αυτοσχέδιων εμπρηστικών και εκρηκτικών μηχανισμών, κυρίως εναντίον στεκιών αναρχικών και ακροαριστερών οργανώσεων. Το 2018 η Ελληνική Αστυνομία προχώρησε στη σύλληψη υπόπτων ως μελών της οργάνωσης. Οι κινητοποιήσεις ως αντίδραση στη Συμφωνία των Πρεσπών και η δολοφονία του Κωνσταντίνου Κατσίφα δημιούργησαν μια νέα δυναμική και ριζοσπαστικοποίηση στον χώρο αυτό, με την ιδεολογική στροφή αυτή τη φορά να είναι εθνικιστική. Από πλευράς επιθέσεων χαμηλής έντασης βίας οι Γεωργιάδου και Ρόρη υπολογίζουν πως την περίοδο αναφοράς πραγματοποιήθηκαν 245 περιστατικά, με το 2018 να σημειώνεται ο υψηλότερος αριθμός ιστορικά με 104 επιθέσεις (Georgiadou and Rori, 2019). Η **βίαιη οικολογική σκηνή** είναι η τελευταία που έχει αναπτυχθεί στην Ελλάδα. Δεν ακολουθεί τη φύση των άλλων εξτρεμιστικών οργανώσεων, καθώς τα μέλη της έχουν χαλαρή σχέση με τις ομάδες και λιγότερο με τις οργανώσεις.[44] Πρέπει να τονιστεί πως η βίαιη οικολογική σκηνή στην Ελλάδα[45] έχει στενούς δεσμούς με την αντίστοιχη αναρχική αλλά και με το παγκόσμιο βίαιο εξτρεμιστικό κίνημα, το οποίο είναι επίσης αλληλοσυμπληρούμενο με το αναρχικό. Πρόκειται για ομάδες με βίαιη ακτιβιστική, εξτρεμιστική και στην περίπτωση της «Εικονοκλαστικής Σέχτας»,[46] τρομοκρατική δραστηριότητα. Η ιδεολογία τους είναι μηδενιστική, με έμφαση στην ακραία στρέβλωση της οικολογίας. Για τους ανθρώπους αυτούς ο ανθρώπινος πολιτισμός και η τεχνολογία είναι εχθροί της φύσης και οδηγούν στην καταστροφή της γης. Σε αυτό το πλαίσιο υιοθετούν μια νιχιλιστική προσέγγιση για την καταστροφή του ανθρώπινου πολιτισμού,

---

44 Μέτωπο Απελευθέρωσης Γης, Μαυροπράσινοι Εμπρηστές, Ατομικιστές που τείνουν στο Άγριο- Αθήνα- Εικονοκλαστική Σέχτα, Ομάδες Αντισπισιστών (Μαυροπράσινα Παγούρια, Πασχαλίνα Σφυριά).

45 Π. Μανδραβέλης, ό.π. https://www.kathimerini.gr/721749/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/oi-e3tremistes-me-ta-prasina

Για την περιβαλλοντική ριζοσπαστικοποίηση και τον εξτρεμισμό βλέπε, μεταξύ άλλων, M. Mares, 2008, σελ. 91-107 και E. Posluszna, 2015.

46 Η Εικονοκλαστική Σέχτα, η οργάνωση που ανέλαβε την ευθύνη για τη βομβιστική επίθεση στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου, είναι ενταγμένη στο παγκόσμιο οικο-αναρχικό εξτρεμιστικό κίνημα και ειδικότερα στην οργάνωση δίκτυο ITS- Ατομικιστές που τείνουν στο Άγριο.

που τους οδηγεί στην υποστήριξη της τυφλής βίας.[47] Έχουν μια ευρεία δεξαμενή στρατολόγησης και σχέσεις με ομάδες που εκτείνονται από τον βίαιο ακτιβισμό κατά των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας έως τις σημαντικότερες αναρχικές οργανώσεις, όπως η «Συνομωσία των Πυρήνων της Φωτιάς», η οποία και συμμετείχε και στο σχέδιο «Πράσινη Νέμεσις».[48] Οι στόχοι των επιθέσεων είναι κρεοπωλεία, αλυσίδες προϊόντων και εκκλησίες, ενώ τα μέσα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι η μόλυνση προϊόντων, οι φθορές με πέτρες, σφυριά και άλλα αντικείμενα και οι εκρηκτικοί-εμπρηστικοί μηχανισμοί. Πρόκειται για μια βία κατά κανόνα χαμηλής έντασης, σίγουρα δε χαμηλής ορατότητας μιας και δεν έχει καταγραφεί με ενάργεια στη δημόσια σφαίρα. Ο βίαιος οικολογικός ακτιβισμός και η ριζοσπαστικοποίησή του μπορεί να βρίσκεται σε μια ακροαριστερή συνάφεια στην Ελλάδα σήμερα, εντούτοις εμπνέεται από ένα διεθνές πλαίσιο που για πρώτη φορά με τόσο συστηματικό τρόπο οριοθετεί τους κυρίαρχους τρόπους ζωής ως πεδία εχθρότητας και τους εκφραστές τους ως στόχους (η στοχοποίηση των κρεοπωλείων δεν είναι κάποια ελληνική επινόηση, τουναντίον).[49]

6. *Αμήχανη βία και άπελπις εξτρεμισμός: συμπερασματικές παρατηρήσεις*

Το 2015, η κυβερνητική αλλαγή οδήγησε και σε υποχώρηση της μαζικής κοινωνικής κινητοποίησης. με εξαίρεση δύο περιπτώσεις, το δημοψήφισμα του 2015 – όπου δεν σημειώθηκαν άξια λόγου περιστατικά βίας παρότι έγιναν

---

47 «*…Είμαστε χαρούμενοι όταν η φύση παίρνει αδίστακτη εκδίκηση χτυπώντας τις πόλεις και τους αν υπεράσπιστους πολίτες με σεισμούς, εκρήξεις ηφαιστείων, καταιγίδες, πλημμύρες, φωτιές και άλλες καταστροφές ως υπενθύμιση του πόσο ασήμαντα είναι τα ανθρώπινα επιτεύγματα. Είμαστε χαρούμενοι όταν λειτουργούν με επιτυχία οι μηχανισμοί μας στη μέση της αηδιαστικής σας πόλης τρομοκρατώντας τους πολίτες, όταν βλέπουμε τις επιτυχίες μας σε άλλα μέρη του κόσμου όπου εξαπλώνεται ο ιός της ατομικής εξτρεμιστικής θεωρίας και πράξης. Είμαστε χαρούμενοι για το μονοπάτι που αφήνουμε πίσω μας από θύματα και καταστροφές…*» https://www.protothema.gr/greece/article/856763/analipsi-euthunis-gia-ton-ekriktiko-mihanismo-ston-agio-dionusio-sto-kolonaki/

48 Πρόκειται για Σχέδιο δηλητηριασμού γνωστών τροφίμων και προϊόντων, το οποίο υποστήριξαν διάφορες αναρχικές και ακραίες οικολογικές οργανώσεις με σκοπό, όπως υποστήριζαν, όχι να δηλητηριάσουν τους πολίτες, αλλά να τους εξαναγκάσουν να μην αγοράζουν τα συγκεκριμένα προϊόντα. Το Σχέδιο αναφέρθηκε για πρώτη φορά το 2013 αλλά είχε διάφορες φάσεις με την τελευταία να αναφέρεται το 2018.

49 Είναι χαρακτηριστικό πως το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ το 2020 κατηγοριοποίησε ως εξτρεμιστικές τις ακτιβιστικές οικολογικές ομάδες που στοχοποιούν εταιρείες πετρελαίου. https://www.theguardian.com/environment/2020/jan/13/us-listed-climate-activist-group-extremists

μαζικές και ενίοτε ταυτόχρονες συγκεντρώσεις μεγάλου πλήθους–[50] και τη Συμφωνία των Πρεσπών το 2018. Εκτός από βίαιες εκδηλώσεις στο πλαίσιο των συλλαλητηρίων κατά της Συμφωνίας των Πρεσπών, υπήρξε βία και στο πλαίσιο εορτασμών και ημερών μνήμης (17η Νοεμβρίου, 6η Δεκεμβρίου κ.α.), η οποία όμως προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά βίαιης τελετουργίας. Η δεύτερη υποπερίοδος (2015-2019) του δεύτερου κύκλου της πολιτικής βίας στην Ελλάδα έχει διαφορετικά ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά από την πρώτη. Η εξτρεμιστική και τρομοκρατική βία υψηλής έντασης εξακολουθεί να υφίσταται (με δολοφονία από πρωτοεμφανιζόμενη τρομοκρατική ομάδα ξεκίνησε άλλωστε αυτή η φάση),[51] χωρίς ωστόσο να έχει την κλιμάκωση ή τα θύματα της προηγούμενης ή και προηγούμενων εποχών. Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο με τη βία χαμηλής έντασης, η οποία γνωρίζει σημαντική και σταθερή ανάπτυξη καθ' όλη την περίοδο, με το 2018 να αναδεικνύεται ως η χρονιά με τις περισσότερες επιθέσεις χαμηλής έντασης.

Στο κεφάλαιο αυτό «δείξαμε» έτσι ένα σκαρίφημα της πολιτικής βίας για την περίοδο 2015-2019, το οποίο παρουσιάσαμε συγκριτικά με τις αντίστοιχες φάσεις που ερευνήσαμε με βάση μια περιοδολόγηση ολόκληρης της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η ανάλυση έδωσε έμφαση στην ιδεολογική προέλευση και στην πολιτική και κοινωνική αιτιολόγηση της βίας και όχι μόνο στην εμπλοκή ενός ανθρώπου ή μίας ομάδας σε αυτή. Με αυτό τον τρόπο αναδείχθηκαν οι συνδέσεις της βίας με το υπόβαθρο της πόλωσης στην κοινωνία, αλλά και οι διάφοροι μηχανισμοί που μπορούν να οδηγήσουν έναν άνθρωπο στην ένταξή του σε μια βίαιη ομάδα. Η διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης προσφέρει την επιστημονική δυνατότητα να σκιαγραφηθεί η πολιτική ιδεολογία όλων των δρώντων, καθώς λειτουργεί ως ένα μονοπάτι με διαφορετικές βίαιες στάσεις, αλλά με μια κοινή εκκίνηση για όλες τις ιδεολογίες, την αίσθηση του παραπόνου και την αποκοπή από την κοινωνία. Είναι και το σημείο όπου συμπυκνώνονται και διακυβεύματα της υποκειμενικότητας, ζητήματα απώλειας της δυνατότητας νοηματοδότησης του συλλογικού μέλλοντος και της προσωπικής ύπαρξης. Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε πως η πολιτική βία της περιόδου 2015-2019 πηγάζει από τρεις βίαιες σκηνές: α) ακροαριστερή-αναρχική, β) ακροδεξιά-εθνικιστική και γ) βίαιη οικολογική. Και στις τρεις σκηνές, κυρίως όμως στην ακροαριστερή - αναρχική, παρατηρείται μια μεγάλη

50 Εξαίρεση αποτελούν περιστατικά βίαιης επίθεσης ακροαριστερών ομάδων σε συλλαλητήρια του «Μένουμε Ευρώπη» στις 22.06.2015.

51 Οργάνωση Πολιτοφυλακής Λαϊκή Δικαιοσύνη.

διασπορά οργανώσεων, ξεκινώντας από βίαιες ακτιβιστικές, όπως ο Ρουβίκωνας και καταλήγοντας στη Συνομωσία Πυρήνων την Φωτιάς και την Ομάδα Λαϊκών Αγωνιστών. Στην ακροδεξιά- εθνικιστική σκηνή ο κατακερματισμός είναι μεγαλύτερος, καθώς αρκετοί ριζοσπαστικοποιημένοι δεν εντάσσονται σε μια οργάνωση με τη στενή έννοια. Σε αυτό το πλαίσιο η πιο ενεργή ομάδα ήταν η Combat 18 Hellas. Τα συλλαλητήρια ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών και η δολοφονία Κατσίφα οδήγησαν σε μια νέα κοινωνική κινητοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση σε αυτή τη σκηνή, με εθνικιστική όμως κατεύθυνση.

Στη βίαιη οικολογική σκηνή οι δεσμοί είναι ακόμη χαλαρότεροι αλλά υπαρκτοί. Οι οργανώσεις και οι ομάδες που εντάσσονται σε αυτή τη σκηνή διατηρούν σχέσεις από κινήματα εναντίον των εναλλακτικών μορφών ενέργειας έως και σημαντικές αναρχικές οργανώσεις, όπως η Συνομωσία των Πυρήνων της Φωτιάς. Από πλευράς στοχοθεσίας παρατηρούμε μια ευρεία γκάμα στοχοποίησης υλικών στόχων αλλά και ανθρώπων, καθώς και τη χρήση πολλών και διαφορετικών μέσων ανάλογα με το είδος και την ένταση της επίθεσης. Εν κατακλείδι, η περίοδος 2015-2019 διακρίνεται από την ύφεση της μεγάλης βίας, εκείνης των μεσοαστικών μαζών, και τον λαϊκό αντισυστημισμό και την, ταυτόχρονα, μηχανική σχεδόν, οριοθέτηση της βίας σε πολλαπλά οργανωτικά σχήματα στο αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος. Τα τελευταία, χωρίς να αφίστανται της τρομοκρατικής ενίοτε δράσης ή οριακών μορφών πολιτικής κινητοποίησης υιοθετούν τη φόρμα της βίας χαμηλής έντασης, η οποία θα αναπτυχθεί όσο ποτέ άλλοτε την μεταπολιτευτική περίοδο. Για το ακροαριστερό πεδίο η βία δείχνει σε μεγάλο βαθμό αμήχανη, μιας και βρίσκεται για πρώτη φορά να δρα σε συνθήκες ηγεμονίας και πολιτικής κυριαρχίας του αντισυστημικού ριζοσπαστισμού που αποτελεί και τη γενική της ταυτότητα. Η αντικατασταλτική και αντιαυταρχική τοποθέτηση της κυβέρνησης από τη μια αλλά και η βίαιη απομάγευση του αντιμνημονιακού και, ενίοτε, επαναστατικού οράματος μετά το πρώτο εξάμηνο του 2015 εξηγεί και τη «στενότητα» αυτής της βίας. Μπορεί κανείς να πει ότι μεταφράζει εντέλει ταυτοτικές αγωνίες για τα υποκείμενα που εμπλέκονται σε αυτήν, μαζί και μιαν αμηχανία μπροστά στα θεμελιώδη αδιέξοδα του επαναστατικού που προκάλεσε η κυβερνητική εκλογίκευση του αντισυστημισμού. Η εκλογίκευση αυτή ακύρωσε ορισμένες από τις κινηματικές συνάφειες και συναντήσεις που είχαν προκύψει την μεγάλη αντιμνημονιακή περίοδο ανάμεσα στα δυο αντίπαλα άκρα του αντισυστημικού αγώνα. Άλλες μορφές επιθετικότητας ακυρώθηκαν, αντιθέτως, από τη συμμετοχή του ακροδεξιού κόμματος ΑΝΕΛ στην κυβέρνηση. Όμως, από ένα σημείο και μετά, ο ακροδεξιός

εξτρεμισμός υφίσταται τη φθορά της υπόδικης κοινοβουλευτικής του έκφρασης, της Χρυσής Αυγής. Όμως η Συμφωνία των Πρεσπών και τα υπόλοιπα του εθνικιστικού αντισυστημισμού συσπείρωσαν δυνάμεις, ο αντιπαγκοσμιοποητικός λαϊκισμός έδωσε μάχες βίας και ανδροπρέπειας σε πολλές περιπτώσεις. Η βία αυτή ωστόσο δεν μπόρεσε να φτιάξει σταθερές ταυτοτικές αναφορές. Σε αντίθεση με την ακροαριστερή βία που είδαμε, ο ακροδεξιός εξτρεμισμός δεν προμηνύει τόσο μια ταυτότητα όσο προσπαθεί να επιβεβαιώσει μια παλιότερη και φθήνουσα εκδοχή της (Γεωργιάδου, 2019). Μια εθνική, αποκαθαρμένη, ηγεμονική, μονογλωσσική θα λέγαμε, ταυτότητα που αναζωπυρώθηκε ως αίτημα μέσα στον γενικό αντιευρωπαϊσμό και εθνικισμό της αντιμνημονιακής περιόδου, μα εντέλει αποδείχθηκε θνησιγενής στην αναβίωσή της.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (2017). Αστυνόμευση, βία και τρομοκρατία στη δεκαετία του ’80. Στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Gr80s. Η Ελλάδα του ογδόντα στην τεχνόπολη, Κατάλογος έκθεσης*. Αθήνα: Τεχνόπολη Δήμου Αθηναίων.

Βαμβακάς, Β. (2014*). Ο Λόγος της κρίσης. Πόλωση, βία, αναστοχασμός στην πολιτική και δημοφιλή κουλτούρα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Γεωργιάδου, Β. (2019). *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα 1965-2018*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Γεωργιάδου, Β. (2012). Η εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής. Ψήφος - ρεβάνς των επισφαλών και νέες πολιτικές ευκαιρίες. Στο Γ. Βούλγαρης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Δεμερτζής, Ν. και Γεωργαράκης, Ν. (επιμ.) (2015). *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/Gutenberg.

Δεμερτζής, Ν. (2011-2012). Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 28, σελ. 81-109.

Ιωακείμογλου, Η. και Τριανταφύλλου, Σ. (2003). *Αριστερή τρομοκρατία, δημοκρατία και κράτος*. Αθήνα: Πατάκης.

Καρατράντος, Τ. (2016). *Σφάξε με αγά μου να αγιάσω: Ισλαμικό κράτος, ευρωπαϊκή ασφάλεια και Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Καρατράντος, Τ. (2017). Η βίαιη ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα. *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, 40. Εκδόσεις Παπαζήση.

Καρκαγιάννης, Α. (2002). *Τρομοκρατία και Αριστερά*. Αθήνα: Πόλις.

Κασιμέρης, Γ. (2002). *Η επαναστατική οργάνωση 17 Νοέμβρη*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Κασιμέρης, Γ. (2015). *Ακραία φαινόμενα διαρκείας: Βία και τρομοκρατία στη μεταπολίτευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Καφφές, Γ. (2010). *Κοινωνιολογία της τρομοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κουναλάκη, Ξ., Μανδραβέλης, Π., Μητσός, Μ., Μοσχολιού, Τ. και Παππάς, Τ. (2012). *Η βία*. Αθήνα: Πόλις.

Κωστόπουλος, Σ. (2013). *Η τρομοκρατία*. Αθήνα: Κάκτος.

Μανδραβέλης, Π. (2010, 12 Σεπτεμβρίου). Οι εξτρεμιστές με τα πράσινα. *Η Καθημερινή*. https://www.kathimerini.gr/721749/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/oi-e3tremistes-me-ta-prasina

Μαραγκουδάκης, Μ. και Πασχαλίδης, Π. (2019). *Το βέβηλο και το ιερό στον αναρχισμό: Μια πολιτισμική ανάλυση του αναρχικού εαυτού και της αναρχικής δράσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Προπομπός.

Melzer, R. και Serafin, S. (επιμ.) (2014). *Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη* (μετάφραση: Ελίζα Παπαδάκη). Αθήνα: Πόλις.

Μπόση, Μ. (1996*). Ελλάδα και τρομοκρατία. Εθνικές και διεθνείς διαστάσεις*. Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας.

Mudde, C. και Kaltwasser, C. R. (2017). *Λαϊκισμός, μια συνοπτική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Mudde, C. (2015). *ΣΥΡΙΖΑ: Η διάψευση της λαϊκιστικής υπόσχεσης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Δ. (2018). *Ο μαυροκόκκινος Δεκέμβρης*. Αθήνα: Τόπος.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2010). 17Ν. Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαρλιάν. Στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό λεξικό*. Αθήνα: Πέρασμα.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2015). Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως το κρίσης. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή και Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σελ. 335-366). Αθήνα: Θεμέλιο.

Παπασαραντόπουλος, Π. (2014). *Εξτρεμισμός και πολιτική βία στην Ελλάδα: Το Big Bang της Χρυσής Αυγής*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Παπαστάμου, Σ. και Προδρομίτης, Γ. (2003). *Τρομοκρατία και εξουσία. Ο αντίλογος της συνεκτικότητας*. Αθήνα: Πεδίο.

Παπαστάμου, Σ. και Προδρομίτης, Γ. (2010). *Κρατική και μη κρατική πολιτική βία*. Αθήνα: Πεδίο.

Παπαχελάς, Α. και Τέλλογλου, Τ. (2003). *Φάκελος 17 Νοέμβρη*. Αθήνα: Εστία.

Πέτσα, Β. (2016). *Όταν γράφει το μολύβι. Πολιτική βία και μνήμη στη σύγχρονη ελληνική και ιταλική πεζογραφία*. Αθήνα: Πόλις.

Ρετζέπη, Α. (2018). Στις όχθες του Ρουβίκωνα. *The Books' Journal*. http://booksjournal.gr/%CE%B3%CE%BD%CF%8E%CE%BC%CE%B5%CF%82/item/2781-stis-oxthes-toy-roybikona

Σεβαστάκης, Ν. (2019). *Άνθρωπος στη σκιά*. Αθήνα: Πόλις.

Σεβαστάκης, Ν. και Σταυρακάκης, Γ. (2012). *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*. Αθήνα: Νεφέλη.

Σταθόπουλος, Π. (2012). Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος. Στο Γ. Βούλγαρης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τατσόπουλος, Π. (2004). *Ο ουρανός στο κεφάλι μας. Η δίκη της 17 Νοέμβρη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τεπέρογλου, Ε. και Τσατσάνης, Μ. (2012). Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού. Στο Γ. Βούλγαρης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλά, Α. (2019). *Ένοπλη πάλη μετά το Δεκέμβρη του 2008*. Αθήνα: Τόπος.

Χαλικιοπούλου, Δ. και Βασιλοπούλου, Σ. (2015). *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής: Κρίση του έθνους-κράτους και άνοδος της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Χωμενίδης, Χ. (2005). *Το σπίτι και το κελί*. Αθήνα: Πατάκης.

Ψυχογιός, Δ. (2013). *Η πολιτική βία στην ελληνική κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση

Alexander, Y. (2010). *Terrorist in our midst*. Praeger.

Alimi, E. Y., Demetriou, C. and Bosi, L. (2015). *The dynamics of radicalization: A relational and comparative perspective*. Oxford University Press.

Block, J. (2010). *Embracing the occupiers*. Praeger Security International.

Borum, R. (2011). Radicalisation into violent extremism I, a review of social sciences theories. *Journal of Strategic Security,* 4 (4).

Bouvet, L. (2015). *L'insécurité culturelle*. Paris: Fayard.

Davou, B. and Demertzis, N. (2013). Feeling the Greek financial crisis. In N. Demertzis (ed.), *Emotion in politics. The affect dimension in political tension* (pp. 93–123). London: Palgrave Macmillan.

Della Porta, D. (1995). *Social movements, political violence, and the state: A comparative analysis of Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.

Della Porta, D. and LaFree, G. (2012*).* Guest editorial: Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6 (1), pp. 4- 10.

Economides, S. and Monastiriotis, V. (eds.) (2009), *The return of street politics? Essays on the December riots in Greece*. London: The Hellenic observatory/LSE.

Esman, A. (2010). *Radical state: How Jihad is winning over democracy in the West*. Praeger.

Frisch, H. and Inbar, E. (2008). *Radical Islam and international security*. Routledge.

Georgiadou, V. and Rori, L. (2019). *Low intensity violence in crisis-ridden Greece: Evidence fro, the far right and the far left*. Policy brief: Hellenic Observatory-LSE.

Jenkins, B.M. (2011). *Would be warriors: Incidents of Jihadist terrorist radicalization in the United States since September 11, 2001*. RAND.

Kalyvas, S. (2003). The ontology of political violence: Action and identity in civil wars. *Perspectives on Politics*, 1 (3), pp. 475-494.

Karatrantos, T. (2018*). Radicalisation in Greece. Trend and challenges, European eye on radicalization*. https://eeradicalization.com/radicalization-in-greece-trends-and-challenges/

Karatrantos, T. (2018a). *Radicalisation and terrorism in Greece. European eye on radicalization.* https://eeradicalization.com/radicalization-and-terrorism-in-greece/

Mares, M. (2008). Environmental radicalism and extremism in post-communist Europe. *Journal for the Study of Radicalism*, 2 (1), pp. 91-107.

Panagiotopoulos, P. (2008). *Souffrance et révolte des inclus. Quelques clés pour comprendre la révolte de décembre 2008. In European forum for urban security.* European forum for urban security, www.efus.eu

Panagiotopoulos, P. (2019). Sociological critique on the construction of an alternative country. In P. Panagiotopoulos and D. Sotiropoulos (eds.), *Political and cultural aspects of Greek exoticism* (pp. 53-67). Cham, Palgrave Macmillan.

Posluszna, E. (2015). *Environmental and animal rights extremism, Terrorism and national security*. Butterworth-Heinemann.

Rankin, G. and Cowen, K. (eds.) (2009). *Muslims in Europe*. Nova Science.

Rinehart, C. S. (2013). *Volatile social movements and the origins of terrorism: The radicalization of change*. Lexington books.

Sageman, M. (2017). *Turning to political violence: The emergence of terrorism.* Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

Seferiades, S. and Johnston, H. (2012). The dynamics of violent protest: Emotions, repression and disruptive deficit. In S. Seferiades and H. Johnston (eds.), *Violent protest, contentious politics, and the neoliberal state* (pp. 3-18). Surrey: Ashgate.

Tilly, C. (2004). Terror, terrorism, terrorists. *Sociological Theory*, 22 (1), pp. 5–13.

Wieviorka, M. (2003). Violence and the subject. *Thesis Eleven*, 73 (1), pp. 42-50

Wieviorka, M. (2012). *La violence*. Paris: Fayard/Pluriel.

Triantafyllos Karatrantos, Panayis Panagiotopoulos

After the violence of the many: Morphological and social elements for the political violence in late Metapolitefsi, especially in the 2015-2019 period

ABSTRACT

The aim of this chapter is to present the main characteristics and data of political violence in Greece in the period 2015-2019. To describe the transition from mass violence within social movements to a special condition of controlled violence that is partly affected by the rise of a radical party in power and is called upon to transform political-ideological developments. For the presentation of these data, three basic analytical criteria will be used: a) the ideological origin, b) the degree of involvement in the violence on the part of the subjects and c) the objectives of the attacks.

*Χριστίνα Βαρουξή**

5.
ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID-19: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Περίληψη

Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια συνοπτική παρουσίαση των στάσεων και των αντιλήψεων των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την πανδημία Covid-19, τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπισή της καθώς και τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις τους. Για τις ανάγκες του άρθρου αξιοποιούνται επιλεγμένα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με την πανδημία, όπως αυτά αποτυπώνονται σε συγγενείς θεματικά έρευνες των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης την περίοδο 2020-2021, καθ' όλη τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης. Στο πλαίσιο του άρθρου εξετάζεται επίσης ο βαθμός μεταβολής των στάσεων των Ελλήνων πολιτών στην εξέλιξη της πορείας του νέου κορωνοϊού, κατά την περίοδο του πρώτου επιδημικού κύματος της άνοιξης, κατά την καλοκαιρινή περίοδο και κατά την περίοδο του δεύτερου επιδημικού κύματος το φθινόπωρο του 2020 καθώς και κατά την περίοδο του τρίτου επιδημικού κύματος τον χειμώνα και την άνοιξη του 2021.

* Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

1. *Εισαγωγή*

Οι χρονιές του 2020 και 2021 στιγματίστηκαν από την πανδημία του νέου κορωνοϊού SARS -CoV-2, ο οποίος εντοπίστηκε για πρώτη φορά στην πόλη Wuhan της Κίνας, τον Δεκέμβριο 2019. Στην Ευρώπη, το πρώτο επιβεβαιωμένο κρούσμα καταγράφηκε στη Γαλλία τον Ιανουάριο του 2020, τον Φεβρουάριο εμφανίζεται το πρώτο μεγάλο κύμα έξαρσης του ιού στις βόρειες επαρχίες της Ιταλίας και τον Μάρτιο ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανακοινώνει την πανδημία (11.3.2020). Στη διάρκεια της άνοιξης τα καταγεγραμμένα κρούσματα του νέου κορωνοϊού αυξάνονται δραματικά και, μετά από μια μικρή υποχώρηση το καλοκαίρι, ένα νέο, δεύτερο πανδημικό κύμα αναζωπύρωσης της ασθένειας εμφανίζεται το φθινόπωρο στις περισσότερες χώρες. Το τρίτο πανδημικό κύμα ξεσπά τον χειμώνα του 2021 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Κέντρο Πρόληψης και Ελέγχου Νοσημάτων (ECDC), στη διάρκεια του 2020 και έως τις αρχές Ιουνίου 2021, ο συνολικός αριθμός των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων Covid-19 παγκοσμίως ανήλθε σε 174.032.728 περιλαμβανομένων 3.738.030 θανάτων, ενώ στην Ευρώπη τα επιβεβαιωμένα κρούσματα ανήλθαν σε 53.651.676 και οι θάνατοι ασθενών με Covid-19 σε 1.143.108.[52] Στην Ελλάδα, για το αντίστοιχο διάστημα, σύμφωνα με τα στοιχεία του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ), ο συνολικός αριθμός επιβεβαιωμένων κρουσμάτων Covid-19 ανήλθε σε 413.170, ενώ από την έναρξη της πανδημίας καταγράφηκαν συνολικά 12.370 θάνατοι νοσούντων με τον ιό.[53]

Προκειμένου να περιοριστεί η εξάπλωση της πανδημίας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι εθνικές κυβερνήσεις έλαβαν έκτακτα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας, μεταξύ των οποίων την απαγόρευση των ταξιδιών και το κλείσιμο των συνόρων, τον γεωγραφικό ή χρονικό περιορισμό των μετακινήσεων ή/και την ολική απαγόρευση της κυκλοφορίας των πολιτών, την απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων και τον περιορισμό των ιδιωτικών κοινωνικών συναθροίσεων, την προσωρινή αναστολή λειτουργίας των δημόσιων και ιδιωτικών εκπαιδευτικών δομών, φορέων και ιδρυμάτων, την αναστολή πολιτιστικών και αθλητικών εκδηλώσεων, την προσωρινή αναστολή πάσης φύσεως εκκλησιαστικών τελετών

52 Τα στοιχεία αφορούν την περίοδο 31.12.2019–10.6.2021, όπως αυτά επικαιροποιούνται από το ECDC και είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα Situation updates on COVID-19 (europa.eu)

53 Τα στοιχεία αφορούν την περίοδο 31.12.2019 – 10.6.2021, όπως αυτά επικαιροποιούνται από τον ΕΟΔΥ και είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα Ημερήσιες Εκθέσεις COVID-19 - Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (eody.gov.gr)

και την τέλεση εκκλησιαστικών λειτουργιών μόνο με την παρουσία κληρικών, την προσωρινή αναστολή λειτουργίας ιδιωτικών επιχειρήσεων και την αναστολή εργασίας, κ.λπ., τα οποία είχαν σοβαρές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις στον πληθυσμό.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί μια συνοπτική παρουσίαση των στάσεων και των αντιλήψεων των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την πανδημία Covid-19, των μέτρων που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπισή της και τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις τους, όπως αυτές αποτυπώνονται σε συγγενείς θεματικά έρευνες των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης. Μεταξύ των θεματικών ενοτήτων στις οποίες εστιάζει το άρθρο είναι η συναισθηματική διαχείριση της πανδημίας, ο βαθμός ικανοποίησης από την εθνική και ευρωπαϊκή ανταπόκριση στις προκλήσεις του νέου κορωνοϊού, οι τομείς προτεραιότητας στις εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές και οι χρηματοδοτικές προτεραιότητες, οι επιπτώσεις των μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας στην οικονομία της χώρας και στην προσωπική οικονομική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων, καθώς και η αξιολόγηση των περιοριστικών μέτρων αναφορικά με τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών. Εξετάζεται επιπλέον ο βαθμός μεταβολής των στάσεων και των αντιλήψεων των Ελλήνων πολιτών για την πανδημία Covid-19 και των επιπτώσεών της στην πορεία εξέλιξης της νόσου, κατά την περίοδο του πρώτου επιδημικού κύματος της άνοιξης 2020 και κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, κατά την περίοδο του δεύτερου επιδημικού κύματος το φθινόπωρο του 2020 και κατά την περίοδο του τρίτου επιδημικού κύματος τον χειμώνα και την άνοιξη του 2021.[54]

2. *Το πρώτο επιδημικό κύμα Covid-19: Άνοιξη 2020*

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ειδικής έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις στάσεις και τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων πολιτών στη διάρκεια της κρίσης της πανδημίας Covid-19,[55] κατά την περίοδο του πρώτου επιδημικού κύματος της άνοιξης τα συναισθήματα που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία είναι αυτά της αβεβαιότητας (69%) –το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των συμμετεχόντων στην έρευνα– αλλά και της ελπίδας (42%). Τα

54 Για την παρακολούθηση των στάσεων του συνόλου των Ευρωπαίων πολιτών αναλυτικά σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας και για σχετικές έρευνες και πληροφορίες σε επίπεδο ΕΕ και κρατών μελών, βλ. European Parliament, *Public opinion monitoring at a glance in the time of COVID-19, Newsletters,* 3/2020 – 5/2021.

55 European Parliament, *Public opinion in the EU in time of coronovirus crisis. Wave 1,* 23/4 - 1/05/2020.

δύο αυτά κυρίαρχα συναισθήματα συνοδεύονται από μια σειρά αρνητικών συναισθημάτων όπως φόβο (30%), απογοήτευση (30%), θυμό (21%) και αίσθηση αδυναμίας (10%), αλλά και από κάποια θετικά, όπως αυτοπεποίθηση (11%) και διάθεση για παροχή βοήθειας (10%).

Παρά την έξαρση της νόσου σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες (53%) δηλώνει πως δεν ανησυχεί ιδιαιτέρως για τις πιθανές επιπτώσεις της πανδημίας στην προσωπική του υγεία (38% δεν ανησυχούν αρκετά και 15% δεν ανησυχούν καθόλου), ενώ μόνον ένας στους τρεις Έλληνες (35%) εμφανίζεται να ανησυχεί αρκετά και ένας στους δέκα (11%) να ανησυχεί πολύ. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι Έλληνες εμφανίζονται ανήσυχοι για τις πιθανές επιπτώσεις της πανδημίας στην υγεία της οικογένειας και των φίλων τους σε ποσοστό 70%, εκ των οποίων 47% δηλώνει πως ανησυχεί αρκετά και 23% πως ανησυχεί πολύ.

Την περίοδο αυτή, η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών (77%) εκφράζει την ικανοποίησή της από τα μέτρα της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της πανδημίας (30% είναι πολύ ικανοποιημένοι και 47% είναι αρκετά ικανοποιημένοι). Ωστόσο, ο βαθμός ικανοποίησης των Ελλήνων μειώνεται σε σημαντικό βαθμό όταν πρόκειται για τα μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε αυτήν την περίπτωση, οι Έλληνες πολίτες που γνωρίζουν τα μέτρα της ΕΕ εμφανίζονται όχι πολύ (45%) ή και καθόλου (22%) ικανοποιημένοι. Αντίθετα, 25% των Ελλήνων δηλώνουν αρκετά ικανοποιημένοι και 4% πολύ ικανοποιημένοι. Επιπλέον, εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ για την καταπολέμηση της πανδημίας (39% δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι και 37% καθόλου ικανοποιημένοι).

Οι Έλληνες πολίτες εκτιμούν ότι οι τρεις βασικές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της πανδημικής κρίσης πρέπει να είναι η παροχή άμεσης οικονομικής ενίσχυσης στα κράτη μέλη (60%), η διασφάλιση της διαθεσιμότητας επαρκούς ιατρικού εξοπλισμού -μάσκες, γάντια, τεστ κ.λπ.- σε όλα τα κράτη μέλη (49%) και η χαλάρωση των κανόνων του προϋπολογισμού της Ένωσης προκειμένου να επιτραπεί στα κράτη να στηρίξουν τις οικονομίες τους με επιχορηγήσεις (38%).

Η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών (63%) εκτιμά επίσης ότι τα οφέλη για την υγεία που προκύπτουν από την επιβολή στη χώρα των περιοριστικών μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας αντισταθμίζουν την οικονομική ζημιά που προκαλείται. Αντίθετα, σχεδόν ένας στους τρεις Έλληνες (34%) πιστεύει ότι η οικονομική ζημιά που προκαλείται είναι μεγαλύτερη από τα οφέλη για την υγεία. Επιπλέον αναφέρουν ότι, από την έναρξη της πανδημίας, έχουν αντιμετωπίσει προσωπικές οικονομικές δυσκολίες. Μεταξύ των προσωπικών οικονομικών δυσκολιών που πιο συχνά αναφέρονται είναι η απώλεια εισοδήματος (41%), η ανεργία ή μερική ανερ-

γία (28%), η δυσκολία στην πληρωμή ενοικίου, λογαριασμών ή τραπεζικών δανείων (26%) και η χρήση των προσωπικών αποταμιεύσεων νωρίτερα απ' ό,τι είχε προγραμματιστεί (25%).

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της πανδημίας στην κοινωνική αλληλεγγύη και τις κοινωνικές επαφές των Ελλήνων, επτά στους δέκα Έλληνες (72%) δηλώνουν ότι δεν έχουν κάποια βοήθεια από τους ανθρώπους γύρω τους, ενώ τέσσερις στους δέκα (42%) αναφέρουν ότι οι ίδιοι συνδράμουν άλλους ανθρώπους που έχουν ανάγκη.[56] Επίσης, αρκετοί υποστηρίζουν ότι η εξ' αποστάσεως επικοινωνία τους με άλλους ανθρώπους έχει αυξηθεί, όπως για παράδειγμα ότι μιλούν πιο συχνά με άλλους (συγγενείς, φίλους, κ.λπ.) μέσω τηλεφώνου, μέσων κοινωνικής δικτύωσης ή μηνυμάτων σε κινητά τηλέφωνα (68%).[57]

Τέλος, σε σχέση με τους περιορισμούς που τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας επέφεραν στις ατομικές ελευθερίες, η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών (70%) διατυπώνουν την άποψη ότι οι περιορισμοί αυτοί ήταν απόλυτα δικαιολογημένοι. Από την άλλη μεριά, σχεδόν ένας στους τρεις Έλληνες (28%) εκφράζει την έντονη αντίθεσή του σε οποιουσδήποτε περιορισμούς των ατομικών ελευθεριών, ανεξαρτήτως της πανδημίας.[58] Επίσης, περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες (55%) υποστηρίζουν τη χρήση από τις ελληνικές αρχές εφαρμογών σε κινητά τηλέφωνα για την καταπολέμηση της διασποράς του νέου κορωνοϊού. Την αντίθεσή τους εκφράζουν 37% των Ελλήνων.[59]

---

56 Σχετικά με τις αρνητικές επιδράσεις της πανδημίας στην κοινωνική αλληλεγγύη καθώς και τον κίνδυνο εκτεταμένης κοινωνικής ατροφίας και κοινωνικής ενδόρρηξης, βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, Χτούρης και Ζήση, 2020.

57 Για τη λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στην εποχή της πανδημίας βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, Τσέκερης και Ζέρη, 2020.

58 Σχετικά με τα περιοριστικά μέτρα για την καταπολέμηση της πανδημίας Covid-19 και τον αντίκτυπό τους στα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες των Ελλήνων πολιτών, βλ. FRA, 4/2020.

59 Στην Ελλάδα, την περίοδο 22.3.2020-14.5.2021, οι πολίτες, προκειμένου να κυκλοφορήσουν εκτός οικίας και για συγκεκριμένες δραστηριότητες, χρειάζονταν ειδική άδεια, την οποία αποκτούσαν στέλνοντας μέσω του κινητού τους SMS στον αριθμό 13033 που είχε τεθεί σε λειτουργία από την Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας. Η αδειοδότηση προϋπόθετε την παροχή προσωπικών δεδομένων των αιτούντων την άδεια, όπως π.χ. το ονοματεπώνυμο και τη διεύθυνση κατοικίας τους και έχει θέσει προβληματισμούς ως προς την αξιοποίηση των στοιχείων αυτών. Γενικότερα, σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικότητας των πολιτών από τη χρήση εφαρμογών σε κινητά τηλέφωνα και άλλων παρόμοιων τεχνολογιών για τον έλεγχο της διασποράς του κορωνοϊού από τις δημόσιες αρχές, βλ. FRA, 5/2020.

3. *Η επιβράδυνση της πανδημίας Covid-19: Καλοκαίρι 2020*

Με την έναρξη της καλοκαιρινής περιόδου καταγράφεται μια μικρή υποχώρηση των κρουσμάτων της νόσου, η οποία εξασφαλίζει χώρο στις κυβερνήσεις για τη σταδιακή αποκλιμάκωση των εκτεταμένων περιορισμών και απαγορεύσεων που υιοθετήθηκαν από την έναρξη της πανδημίας. Ο αντίκτυπος ωστόσο της νόσου καθώς και των μέτρων για τον έλεγχο της διασποράς της συνεχίζει να επιβαρύνει τους βασικούς τομείς της φυσιολογικής καθημερινότητας, ενώ η επάνοδος σε μια «νέα κοινωνική και οικονομική κανονικότητα» στην οποία οι πολίτες καλούνται να προσαρμοστούν φαντάζει απειλητική. Σύμφωνα με τα στοιχεία της επαναλαμβανόμενης έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις στάσεις και τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων πολιτών σχετικά με την υγειονομική κρίση, κατά την καλοκαιρινή περίοδο[60] τα συναισθήματα που εξακολουθούν να κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία είναι αυτά της αβεβαιότητας (65%) και της ελπίδας (40%). Τα συναισθήματα αυτά συνοδεύονται από μια σειρά αρνητικών συναισθημάτων όπως απογοήτευση (34%), φόβο (29%), θυμό (22%) και αίσθηση αδυναμίας (7%), αλλά και από κάποια θετικά όπως αυτοπεποίθηση (11%) και διάθεση για παροχή βοήθειας (13%). Μάλιστα τόσο τα συναισθήματα που κυριαρχούν στους Έλληνες όσο και τα ποσοστά τους παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτα, σε σύγκριση με αυτά του πρώτου επιδημικού κύματος. Όπως καταγράφεται, η αβεβαιότητα που νοιώθουν οι Έλληνες πολίτες και στη διάρκεια του καλοκαιριού, αν και έχει υποχωρήσει κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (-4) σε σύγκριση με τον προηγούμενο γύρο της έρευνας, εξακολουθεί όχι μόνο να είναι το κυρίαρχο συναίσθημα μεταξύ των Ελλήνων αλλά και να καταγράφει το υψηλότερο εθνικό ποσοστό (%) μεταξύ των συμμετεχόντων στην έρευνα κρατών.

Το ίδιο χρονικό διάστημα, επτά στους δέκα Έλληνες πολίτες (70%) συνεχίζουν να εκφράζουν την ικανοποίησή τους από τα μέτρα της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της πανδημίας, αν και σε σύγκριση με την ικανοποίηση που καταγράφηκε στη διάρκεια του πρώτου πανδημικού κύματος ο βαθμός ικανοποίησης κατά τους καλοκαιρινούς μήνες υποχωρεί κατά επτά ποσοστιαίες μονάδες (-7). Επίσης, ο βαθμός ικανοποίησης των Ελλήνων μειώνεται σημαντικά όταν πρόκειται για τα μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση του νέου κορωνοϊού. Αν και με χαμηλότερα ποσοστά από αυτά του πρώτου επιδημικού κύματος, οι Έλληνες πολίτες που

60 European Parliament, Public opinion in the EU in time of coronovirus crisis. Second Round, 11/6- 29/6/2020.

γνωρίζουν τα μέτρα της ΕΕ εξακολουθούν να είναι όχι πολύ (48%) ή και καθόλου (11%) ικανοποιημένοι από τα μέτρα. Αντίθετα, 34% των Ελλήνων δηλώνουν αρκετά ικανοποιημένοι και 4% πολύ ικανοποιημένοι, με το συνολικό ποσοστό ικανοποίησης από τα μέτρα της ΕΕ να εμφανίζεται αυξημένο (+9) σε σχέση με αυτό που καταγράφηκε στη διάρκεια του πρώτου επιδημικού κύματος. Επιπλέον, οι Έλληνες πολίτες επιμένουν να εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ για την καταπολέμηση της πανδημίας, αν και με μικρότερη ένταση (-8) από αυτήν στη διάρκεια του πρώτου επιδημικού κύματος (76%). Στην πλειονότητα τους (68%) δηλώνουν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από την αλληλεγγύη αυτή (44% δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι και 24% καθόλου ικανοποιημένοι).

Κατά την καλοκαιρινή περίοδο σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες πολίτες εκτιμά ότι οι βασικές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της πανδημίας πρέπει να είναι η παροχή άμεσης οικονομικής ενίσχυσης στα κράτη μέλη (55%), η διασφάλιση της διαθεσιμότητας επαρκούς ιατρικού εξοπλισμού -μάσκες, γάντια, τεστ κ.λπ.- σε όλα τα κράτη μέλη (44%), η διάθεση κονδυλίων έρευνας για την ανάπτυξη εμβολίου (33%) και η εφαρμογή αυστηρότερων ελέγχων των εξωτερικών συνόρων της ΕΕ (33%). Επιπλέον, δηλώνουν ότι, δεδομένων των συνθηκών, οι τρεις πιο σημαντικοί τομείς στους οποίους κατά προτεραιότητα πρέπει να δαπανηθεί ο προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η δημόσια υγεία (69%), η οικονομική ανάκαμψη και οι νέες ευκαιρίες για τις επιχειρήσεις (51%), καθώς και η εκπαίδευση, η κατάρτιση και ο πολιτισμός (37%).

Η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών (57%) εξακολουθεί να εκτιμά ότι τα οφέλη για την υγεία που προκύπτουν από την επιβολή στη χώρα των περιοριστικών μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας αντισταθμίζουν την οικονομική ζημιά που προκαλείται. Ωστόσο, η άποψη αυτή έχει υποχωρήσει κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες (-6) από τον προηγούμενο γύρο της έρευνας, στη διάρκεια του πρώτου πανδημικού κύματος του νέου κορωνοϊού. Αντίθετα, 40% των Ελλήνων υποστηρίζουν ότι η οικονομική ζημιά που προκαλείται είναι μεγαλύτερη από τα οφέλη για την υγεία, άποψη που επίσης έχει ενισχυθεί κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες (+6) από τον προηγούμενο γύρο της έρευνας. Επίσης, εξακολουθούν να αναφέρουν ότι, από την έναρξη της πανδημίας, έχουν αντιμετωπίσει προσωπικές οικονομικές δυσκολίες. Μεταξύ των οικονομικών δυσκολιών που αναφέρονται πιο συχνά είναι η απώλεια εισοδήματος (41%), η ανεργία ή μερική ανεργία (29%), η χρήση των προσωπικών αποταμιεύσεων νωρίτερα απ᾽ ό,τι είχε προγραμματιστεί (29%) και η δυσκολία στην πληρωμή ενοικίου, λογαριασμών ή τραπεζικών δανείων (26%).

Επιπλέον, σε σχέση με τους περιορισμούς που τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας επέφεραν στις ατομικές ελευθερίες, σχεδόν έξι στους δέκα Έλληνες πολίτες (59%) διατυπώνουν την άποψη ότι ήταν απόλυτα δικαιολογημένοι, ενώ σχεδόν τέσσερις στους δέκα (39%) εκφράζουν την έντονη αντίθεσή τους σε οποιουσδήποτε περιορισμούς των ατομικών ελευθεριών, ανεξαρτήτως της πανδημίας. Όπως καταγράφεται σε αυτόν τον γύρο της έρευνας, η υποστήριξη των Ελλήνων προς τους περιορισμούς μειώνεται αισθητά (-11). Επίσης, αυτήν την περίοδο ένας στους δύο Έλληνες (50%) υποστηρίζει τη χρήση από τις αρχές εφαρμογών σε κινητά τηλέφωνα για την καταπολέμηση της διασποράς του νέου κορωνοϊού. Σε σύγκριση με τον προηγούμενο γύρο της έρευνας την άνοιξη, το ποσοστό υποστήριξης χρήσης εφαρμογών σε κινητά τηλέφωνα για τον περιορισμό της ασθένειας έχει μειωθεί κατά πέντε (-5) ποσοστιαίες μονάδες.

Τα παραπάνω στοιχεία της έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις στάσεις και τις απόψεις των Ευρωπαίων πολιτών σχετικά με τον νέο κορωνοϊό συγκλίνουν, σε βασικές γραμμές, με συγγενή θεματικά δεδομένα της έρευνας του τακτικού Ευρωβαρόμετρου το καλοκαίρι του 2020.[61] Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά οι Έλληνες πολίτες εμφανίζονται ικανοποιημένοι (75%) από τα μέτρα της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της πανδημίας (30% πολύ ικανοποιημένοι και 45% αρκετά ικανοποιημένοι), ποσοστό το οποίο υπερβαίνει σημαντικά τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ικανοποίησης (ΕΕ27 62%). Από την άλλη μεριά, η ικανοποίηση των Ελλήνων από τα μέτρα των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της πανδημίας κινείται σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα (41%) ενώ σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες (54%) πιστεύει ότι δεν υπήρξε αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της Ένωσης.

Οι περισσότεροι Έλληνες εκτιμούν επίσης ότι τα μέτρα και οι επιπτώσεις τους εστιάζουν πάρα πολύ στην υγεία εις βάρος της οικονομίας (56%), με ένα χαμηλότερο ποσοστό να έχει την αντίθετη άποψη (11%) ενώ σχεδόν ένας στους τρεις (32%) υποστηρίζει ότι διατηρήθηκε η ισορροπία μεταξύ των δύο αγαθών. Τα αντίστοιχα ποσοστά του ευρωπαϊκού μέσου όρου ανέρχονται σε 32%, 26% και 39% των Ευρωπαίων πολιτών. Ζητούν δε από την Ευρωπαϊκή Ένωση την προτεραιοποίηση της επένδυσης οικονομικών πόρων για την εξεύρεση θεραπείας ή εμβολίου (36%), την περαιτέρω οικονομική ενίσχυση των περιοχών της ΕΕ που έχουν πληγεί περισσότερο (33%) και την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής πολιτικής υγείας (32%). Επίσης, σχεδόν στο σύνολό τους (98%) εκτιμούν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει

61 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Τακτικό Ευρωβαρόμετρο No. 93, Ιούλιος-Αύγουστος 2020.

να εφαρμόσει ένα οικονομικό σχέδιο για την ανάκαμψη όλων των κρατών μελών της από τις συνέπειες της πανδημίας. Παράλληλα εκφράζουν την πεποίθηση ότι η πανδημία θα έχει σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις για τη χώρα (98%) αλλά και για τους ίδιους προσωπικά (80%) και ότι η ελληνική οικονομία δεν θα ανακάμψει από τις δυσμενείς επιπτώσεις νωρίτερα από το 2023 ή και αργότερα (44%).

Σε ό,τι αφορά το πώς οι Έλληνες βίωσαν τα μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας και ιδίως τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν, οι περισσότεροι θεωρούν αυτήν την εμπειρία ως αρκετά δύσκολη να τη διαχειριστούν (38%) ή και πολύ δύσκολη που θέτει σε κίνδυνο τη νοητική και ψυχική τους κατάσταση (14%). Από την άλλη μεριά, 20% των Ελλήνων τη θεωρούν ως μιαν αρκετά εύκολη εμπειρία να τη διαχειριστούν ή ως μια πολύ εύκολη εμπειρία που βελτιώνει την καθημερινή τους ζωή (3%).

Τέλος, με βάση τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου αναφορικά με τους περιορισμούς που τα μέτρα αυτά επέφεραν στις ατομικές ελευθερίες, οι Έλληνες πολίτες εκτιμούν ότι ήταν απόλυτα (39%) ή κάπως (42%) δικαιολογημένοι, ενώ λίγοι μόνο διατυπώνουν την άποψη ότι οι περιορισμοί δεν ήταν πολύ δικαιολογημένοι (13%) ή και καθόλου δικαιολογημένοι (5%). Τα αντίστοιχα ποσοστά του ευρωπαϊκού μέσου όρου ανέρχονται σε 44%, 38%, 12% και 5% των Ευρωπαίων πολιτών.

4. *Το δεύτερο επιδημικό κύμα Covid-19: Φθινόπωρο 2020*

Με την έλευση του φθινοπώρου η έξαρση των κρουσμάτων του νέου κορωνοϊού στη χώρα αναζωπυρώνεται και το δεύτερο επιδημικό κύμα πλήττει σταδιακά την Ελλάδα. Ως αποτέλεσμα, νέα έκτακτα μέτρα φυσικής και κοινωνικής αποστασιοποίησης υιοθετούνται από τις δημόσιες αρχές, οδηγώντας στον εκ νέου περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας, της συνάθροισης, της εκπαίδευσης και της εργασίας των πολιτών καθώς και στην προσωρινή αναστολή λειτουργίας πολλών κλάδων της οικονομίας.[62] Σε αυτό το χρονικό διάστημα η μετάβαση στη νέα κανονικότητα γίνεται δυσκολότερη και πιο ανησυχητική. Σύμφωνα με τα στοιχεία της επαναλαμβανόμενης έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις στάσεις και τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων πολιτών στη διάρκεια της πανδημικής κρίσης,[63] κατά την περίοδο του δεύτερου επιδημικού κύματος του φθινοπώρου η αβεβαιότητα παραμένει ως

62 Σχετικά με τον αντίκτυπο των περιοριστικών μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας στα κοινωνικά δικαιώματα των Ελλήνων πολιτών, βλ. FRA, 11/2020.

63 European Parliament, Public opinion in the EU in time of coronavirus crisis. Third Round, 25/9 - 7/10/2020.

το κυρίαρχο συναίσθημα στην ελληνική κοινωνία (69%), καταγράφοντας, για συνεχή τρίτη φορά, το υψηλότερο εθνικό ποσοστό μεταξύ των συμμετεχόντων στην έρευνα κρατών (ίσο με το ποσοστό που καταγράφεται στην Ισπανία). Η ελπίδα υποχωρεί από τη δεύτερη θέση των συναισθημάτων, καταγράφοντας ποσοστό 31%, πολύ χαμηλότερο από τα αντίστοιχα ποσοστά του Απριλίου (42%) και του Ιουνίου (40%). Η αβεβαιότητα που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία συνοδεύεται επίσης από μια σειρά άλλων αρνητικών συναισθημάτων όπως απογοήτευση (42%), φόβο (30%), θυμό (28%) και αίσθηση αδυναμίας (8%), αλλά και κάποιων θετικών συναισθημάτων όπως αυτοπεποίθηση (10%) και διάθεση για παροχή βοήθειας (10%).

Το διάστημα αυτό περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες πολίτες (56%) εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για τα μέτρα που έχει πάρει η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της πανδημίας (35% δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι και 21% καθόλου ικανοποιημένοι), ενώ μόνο τέσσερις στους δέκα Έλληνες πολίτες (43%) δηλώνουν την ικανοποίησή τους από τα μέτρα αυτά (7% είναι πολύ ικανοποιημένοι και 36% είναι αρκετά ικανοποιημένοι). Μάλιστα, σε σύγκριση με τον βαθμό ικανοποίησης που καταγράφηκε στους δύο πρώτους γύρους της έρευνας, η ικανοποίηση των Ελλήνων έχει μειωθεί σημαντικά και υποχωρεί κατά τριάντα τέσσερις (-34) ποσοστιαίες μονάδες από τον πρώτο γύρο της έρευνας και κατά είκοσι επτά ποσοστιαίες μονάδες (-27) από τον δεύτερο γύρο.

Παρόμοια πτωτική πορεία παρουσιάζει και ο βαθμός ικανοποίησης των Ελλήνων από τα μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση της πανδημίας. Οι Έλληνες πολίτες που γνωρίζουν τα μέτρα της ΕΕ εξακολουθούν να δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι (48%) ή και καθόλου ικανοποιημένοι (16%). Αντίθετα, 30% των Ελλήνων δηλώνουν αρκετά ικανοποιημένοι και 3% πολύ ικανοποιημένοι, με το συνολικό ποσοστό ικανοποίησης από τα μέτρα της ΕΕ να εμφανίζεται μειωμένο κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες (-5) σε σχέση με αυτό που καταγράφηκε στη διάρκεια του καλοκαιριού. Οι Έλληνες επιμένουν επίσης να εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ για την καταπολέμηση της πανδημίας. Στην πλειονότητά τους (71%) δηλώνουν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από την αλληλεγγύη αυτή (45% δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι και 26% καθόλου ικανοποιημένοι), ενώ πολύ λίγοι έχουν την αντίθετη άποψη (2% είναι πολύ ικανοποιημένοι και 24% είναι αρκετά ικανοποιημένοι).

Οι Έλληνες πολίτες εκτιμούν ότι οι βασικές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της πανδημίας πρέπει να είναι η παροχή άμεσης οικονομικής ενίσχυσης στα κράτη μέλη (57%), η διασφάλιση της διαθεσιμότητας επαρκούς ιατρικού εξοπλισμού -μάσκες, γάντια, τεστ κ.λπ.- σε όλα τα κράτη μέλη (45%), η εφαρμογή αυστηρότερων ελέγχων των εξωτε-

ρικών συνόρων της ΕΕ (32%) και η χαλάρωση των κανόνων του προϋπολογισμού της Ένωσης, προκειμένου να επιτραπεί στα κράτη μέλη να στηρίξουν τις οικονομίες τους με κρατικές επιχορηγήσεις (32%). Επίσης, στη μεγάλη τους πλειονότητα (82%) συμφωνούν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να παρέχει χρηματικούς πόρους στα κράτη μέλη μόνο υπό την προϋπόθεση ότι η κυβέρνησή τους θα εφαρμόζει τους κανόνες του κράτους δικαίου και τις δημοκρατικές αρχές. Επιπλέον εκτιμούν ότι, δεδομένων των συνθηκών, οι τρεις πιο σημαντικοί τομείς στους οποίους κατά προτεραιότητα πρέπει να δαπανηθεί ο προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η δημόσια υγεία (69%), η οικονομική ανάκαμψη και οι νέες ευκαιρίες για τις επιχειρήσεις (46%), καθώς και η εκπαίδευση, η κατάρτιση και ο πολιτισμός (41%).

Ποσοστό 51% των Ελλήνων πολιτών εκτιμά ότι η οικονομική ζημιά που προκαλείται από την επιβολή στη χώρα των περιοριστικών μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας είναι μεγαλύτερη από τα οφέλη για την υγεία. Αντίθετα, 46% των Ελλήνων υποστηρίζουν ότι τα οφέλη για την υγεία υπερτερούν της οικονομικής ζημιάς. Πρόκειται για μια σημαντική αλλαγή της θέσης των Ελλήνων σε σχέση με τους προηγούμενους γύρους της έρευνας την άνοιξη και το καλοκαίρι, όταν οι περισσότεροι Έλληνες θεωρούσαν πως τα οφέλη για την υγεία από την επιβολή στη χώρα των περιοριστικών μέτρων ήταν μεγαλύτερα από την οικονομική ζημιά που προκαλούσαν. Η άποψη αυτή στην πορεία της κρίσης της πανδημίας υποχώρησε κατά δεκαεπτά ποσοστιαίες μονάδες (-17) από τον πρώτο γύρο της έρευνας την άνοιξη και κατά έντεκα ποσοστιαίες μονάδες (-11) από τον προηγούμενο γύρο στη διάρκεια του καλοκαιριού.

Σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις της πανδημίας στην προσωπική οικονομική κατάσταση των Ελλήνων, περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες (55%) δηλώνουν ότι η πανδημία έχει ήδη επηρεάσει το προσωπικό τους εισόδημα. Επίσης, σχεδόν τρεις στους δέκα Έλληνες (31%) εκτιμούν ότι, αν και η πανδημία δεν έχει ήδη επηρεάσει το προσωπικό τους εισόδημα, κάτι τέτοιο θα γίνει στο μέλλον ενώ 10% των Ελλήνων πιστεύουν πως δεν θα επηρεαστεί το εισόδημά τους. Επιπλέον, οι περισσότεροι Έλληνες αναφέρουν ότι από την έναρξη της πανδημίας έχουν αντιμετωπίσει προσωπικές οικονομικές δυσκολίες. Μεταξύ των προσωπικών οικονομικών δυσκολιών που πιο συχνά αναφέρονται είναι η απώλεια εισοδήματος (40%), η χρήση των προσωπικών αποταμιεύσεων νωρίτερα απ' ό,τι είχε προγραμματιστεί (29%), η ανεργία ή μερική ανεργία (29%) και η δυσκολία στην πληρωμή ενοικίου, λογαριασμών ή τραπεζικών δανείων (26%).

Τέλος, σε σχέση με τους περιορισμούς που τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας επέφεραν στις ατομικές ελευθερίες, περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες (53%) διατυπώνουν την άποψη ότι οι περιορισμοί αυτοί είναι

απόλυτα δικαιολογημένοι. Από την άλλη μεριά, 46% των Ελλήνων πολιτών εκφράζει την έντονη αντίθεσή τους σε οποιουσδήποτε περιορισμούς των ατομικών ελευθεριών, ανεξαρτήτως της πανδημίας. Όπως καταγράφεται, τα ποσοστά υποστήριξης των Ελλήνων προς τους περιορισμούς μειώνονται αισθητά στην πορεία της υγειονομικής κρίσης, ενώ αυξάνεται σημαντικά η αντίθεση των πολιτών προς οποιουσδήποτε περιορισμούς των ελευθεριών τους, ανεξαρτήτως της πανδημίας.

5. *Το τρίτο επιδημικό κύμα Covid-19: Χειμώνας/ Άνοιξη 2021*

Έναν χρόνο σχεδόν μετά την έναρξη της πανδημίας, κατά την περίοδο του τρίτου επιδημικού κύματος τον χειμώνα και την άνοιξη του 2021, σύμφωνα με τα στοιχεία έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων πολιτών στη διάρκεια της συνεχιζόμενης πανδημίας,[64] τα συναισθήματα που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία είναι αυτά της αβεβαιότητας (65%), της απογοήτευσης (54%), του θυμού (40%), της μοναξιάς (26%) και της αίσθησης αδυναμίας (14%). Το συναίσθημα της ελπίδας δηλώνεται από το 28% των Ελλήνων πολιτών.

Σύμφωνα με την έρευνα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και σε σχέση με το βαθμό ικανοποίησης από τα μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση του νέου κορωνοϊού, οι Έλληνες πολίτες που γνωρίζουν τα μέτρα αυτά εξακολουθούν να δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι (39%) ή και καθόλου ικανοποιημένοι (19%). Η αυξανόμενη έλλειψη ικανοποίησης για τα μέτρα που έλαβε η ΕΕ για την καταπολέμηση της πανδημίας καταγράφεται και στο τακτικό Ευρωβαρόμετρο, σύμφωνα με το οποίο 68% των Ελλήνων πολιτών δεν είναι ικανοποιημένοι από τα μέτρα της ΕΕ, αλλά ούτε και από τα μέτρα που έλαβε η ελληνική κυβέρνηση (61%) και οι περιφερειακές/τοπικές αρχές στην Ελλάδα (62%).[65] Επίσης, σύμφωνα με την έρευνα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, οι Έλληνες πολίτες εκφράζουν την δυσαρέσκειά τους για την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ για την καταπολέμηση της πανδημίας, δηλώνοντας στην πλειοψηφία τους (61%)

---

64 European Parliament, Special Eurobarometer Survey (EB 95.1). Resilience and Recovery. Public opinion one year into the pandemic. 16/3/2021-12/4/ 2021. Να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη έρευνα το 2021 ακολουθεί διαφορετική μεθοδολογία από τις τρεις προηγούμενες έρευνες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού το 2020, όπως επίσης ότι καλύπτει διαφορετική ηλικιακή κατηγορία (15+). Ως εκ τούτου, τα αποτελέσματά της δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα με τις έρευνες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου το 2020, αν και θεματικά συγγενή με αυτές.

65 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Τακτικό Ευρωβαρόμετρο No. 94, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2021.

ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από την αλληλεγγύη αυτή (43% δηλώνουν όχι πολύ ικανοποιημένοι και 18% καθόλου ικανοποιημένοι).

Το διάστημα αυτό, οι Έλληνες πολίτες εκτιμούν ότι οι τρεις βασικές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της πανδημίας πρέπει να είναι η εξασφάλιση από την ΕΕ της δυνατότητας των κρατών μελών της να στηρίξουν τις επιχειρήσεις και τους εργαζόμενους που πλήττονται από την πανδημία (44%), η επένδυση επιπλέον χρηματικών πόρων στην οικονομία για μια βιώσιμη και δίκαιη ανάκαμψη όλων των κρατών μελών της ΕΕ (44%) και η διασφάλιση ταχείας πρόσβασης σε ασφαλή και αποτελεσματικά εμβόλια σε όλους τους πολίτες της ΕΕ (33%). Οι προτεραιότητες αυτές επιβεβαιώνονται και από τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου, σύμφωνα με το οποίο οι ερωτηθέντες θεωρούν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει κατά προτεραιότητα να δώσει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να στηρίξουν τις επιχειρήσεις και τους εργαζόμενους που πλήττονται από την πανδημία (50%), να επενδύσει περισσότερα χρήματα στην οικονομία για μια βιώσιμη και δίκαιη ανάκαμψη όλων των κρατών μελών της (43%) και να εξασφαλίσει ταχεία πρόσβαση σε ασφαλή και αποτελεσματικά εμβόλια σε όλους τους πολίτες της (33%).[66] Παράλληλα, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων πολιτών εκφράζουν την πεποίθησή τους ότι η πανδημία του κορωνοϊού θα έχει σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις για τη χώρα (99%) αλλά και για τους ίδιους προσωπικά (78%), ενώ επτά στους δέκα εκτιμούν ότι η ελληνική οικονομία δεν θα ανακάμψει από τις δυσμενείς επιπτώσεις νωρίτερα από το 2023 (68%).

Σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις του κορωνοϊού στο εισόδημα των πολιτών, σύμφωνα με την έρευνα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αυτές είναι ιδιαίτερα αισθητές, με τους μισούς Έλληνες (50%) να δηλώνουν ότι ο κορωνοϊός έχει ήδη επηρεάσει το προσωπικό τους εισόδημα, 30% να δηλώνουν ότι αν και ο κορωνοϊός δεν έχει επηρεάσει το προσωπικό τους εισόδημα, κάτι τέτοιο θα γίνει στο μέλλον και μόλις 20% να εκτιμούν ότι ο κορωνοϊός δεν θα το επηρεάσει. Επιπλέον αναφέρουν ότι, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δώδεκα μηνών αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες στην πληρωμή των μηνιαίων λογαριασμών τους, με ποσοστό 28% των Ελλήνων να δηλώνουν ότι αυτό γίνεται τον περισσότερο καιρό, 43% να δηλώνουν

66 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Τακτικό Ευρωβαρόμετρο No. 94, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2021. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες ρωτήθηκαν για την προθυμία τους να εμβολιαστούν, 37% των Ελλήνων πολιτών δηλώνουν πρόθυμοι να εμβολιαστούν το συντομότερο δυνατόν ή έχουν ήδη εμβολιαστεί, 21% δηλώνουν ότι επιθυμούν να εμβολιαστούν στη διάρκεια του 2021, 29% επιθυμούν να εμβολιαστούν αργότερα και 13% ποτέ.

ότι αυτό γίνεται περιστασιακά και 29% να δηλώνει ότι δεν αντιμετωπίζει τέτοιες δυσκολίες. Από την άλλη μεριά, σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες (55%) εκτιμά ότι τα οφέλη για την υγεία που προκύπτουν από την επιβολή στη χώρα των περιοριστικών μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας είναι περισσότερα από την οικονομική ζημιά που προκαλείται.

Τέλος, με βάση τα στοιχεία του τακτικού Ευρωβαρόμετρου, οι Έλληνες πολίτες θεωρούν ότι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας ήταν απόλυτα (21%) ή κάπως (36%) δικαιολογημένοι, με λιγότερους να διατυπώνουν την άποψη ότι οι περιορισμοί δεν ήταν πολύ δικαιολογημένοι (30%) ή και καθόλου δικαιολογημένοι (13%). Παρά ταύτα, σε σχέση με τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας, οι περισσότεροι θεωρούν αυτήν την εμπειρία ως αρκετά δύσκολη να τη διαχειριστούν (36%) ή και πολύ δύσκολη που θέτει σε κίνδυνο τη νοητική και ψυχική τους κατάσταση (24%), ενώ μόνο 16% των Ελλήνων τη θεωρούν ως μιαν αρκετά εύκολη εμπειρία, ή ως μια πολύ εύκολη εμπειρία που βελτιώνει την καθημερινή τους ζωή (1%).

6. *Συμπερασματικές παρατηρήσεις*

Τη χρονιά που πέρασε, η πανδημία επηρέασε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής των πολιτών, άλλοτε πιο ήπια και άλλοτε πιο σκληρά. Η αβεβαιότητα κυριαρχεί στα συναισθήματα των Ελλήνων πολιτών και η ικανοποίηση από τα μέτρα αντιμετώπισής της, σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, ακολουθεί πτωτική πορεία όσο η ασθένεια επιμένει. Η προτεραιοποίηση της ωφέλειας από τα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας έναντι της οικονομικής ζημιάς που προκαλείται αμφισβητείται σταδιακά από ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, το ίδιο και η υποστήριξη των περιορισμών που τα μέτρα αυτά επιφέρουν στις ατομικές ελευθερίες. Παράλληλα, οι οικονομικές δυσκολίες των πολιτών πολλαπλασιάζονται ενώ επιζητείται η εφαρμογή ενός συνολικού σχεδίου για την ανάκαμψη της κοινωνίας και της οικονομίας της χώρας.

Τα ερευνητικά αποτελέσματα αναδεικνύουν ότι ο αντίκτυπος της νόσου και των μέτρων για την καταπολέμηση της πανδημίας Covid-19 στην καθημερινή μας ζωή είναι πολύ σοβαρός και μας αναγκάζει να προσαρμοστούμε σε μια νέα κανονικότητα που ούτε μας πολυαρέσει ούτε μας πολυταιριάζει. Όπως, ωστόσο, φαίνεται δεν έχουμε άλλη επιλογή παρά να προσαρμοστούμε. Στη μετάβαση αυτή προς τη μετά-κορωνοϊό εποχή ας μην λησμονούμε τους γύρω μας, τους πιο αδύναμους και λιγότερο προνομιούχους καθώς και τις αξίες μας, της αλληλοβοήθειας και του χρέους της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως άλλωστε το επιτάσσει και το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος. Η υγειονομική κρίση που προκαλεί η πανδημία πλήττει

το σύνολο της κοινωνίας, κάποιες ευάλωτες ομάδες πιο πολύ, και δεν συγχωρεί κοινωνικά ανεύθυνες, εγωιστικές ή άδικες ατομικές συμπεριφορές και δημόσιες πολιτικές. Μέχρι να τελειώσει το κακό, πορευόμαστε μαζί και δεν αφήνουμε πίσω κανέναν – όσο μπορούμε και για όσο αντέχουμε.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Chtouris, S. και Zissi, A. (2020). Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας Covid-19 το 2020. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 41-64. https://doi.org/10.12681/grsr.23228

Tsekeris, C. και Zeri, P. (2020). Κράτος, κοινωνία και μέσα επικοινωνίας στην εποχή του κορωνοϊού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 109-128. https://doi.org/10.12681/grsr.24518

Ξενόγλωσση

European Commission, DG for Communication (May 2021). The EU and the coronavirus outbreak. *Standard Eurobarometer 94*. doi: 102775/395447 Eurobarometer (europa.eu)

European Commission, DG for Communication (October 2020). The EU and the coronavirus outbreak. *Standard Eurobarometer 93*. doi: 10.2775/652700 Public Opinion - European Commission (europa.eu)

European Parliament, EP Public Opinion Monitoring Unit (June 2021). *Resilience and Recovery. Public opinion one year into the pandemic. Spring 2021 Special Eurobarometer 95.1.* doi: 10.2861/27319 Spring 2021 survey (europa.eu)

European Parliament, EP Public Opinion Monitoring Unit (2021). *Public opinion monitoring at a glance in the time of COVID-19: Newsletters 3/2020 – 5/2021.* Public opinion in the time of COVID-19 (europa.eu)

European Parliament, EP Public Opinion Monitoring Unit (June 2020). *Public opinion in times of Covid-19*. doi: 10.2861/087976 Public opinion in the EU in time of coronavirus crisis (europa.eu)

European Parliament, EP Public Opinion Monitoring Unit (October 2020). *Public opinion in times of Covid-19. Second Round*. doi: 10.2861/784439 Public opinion in the EU in time of coronavirus crisis 2 (europa.eu)

European Parliament, EP Public Opinion Monitoring Unit (November 2020). *Public opinion in times of Covid-19. Third Round*. doi: 10.2861/620396 Public opinion in the EU in time of coronavirus crisis 3 (europa.eu)

European Union Agency for Fundamental Rights (April 2020). *Coronavirus pandemic in the EU – Fundamental Rights Implications – Bulletin 1*. doi: 10.2811/009602. Coronavirus pandemic in the EU - Fundamental Rights Implications - Bulletin 1 | European Union Agency for Fundamental Rights (europa.eu)

European Union Agency for Fundamental Rights (May 2020). *Coronavirus pandemic in the EU – Fundamental Rights Implications: With a focus on contact-tracing apps – Bulletin 2*. doi: 10.2811/441998. Coronavirus pandemic in the EU - Fundamental Rights Implications - Bulletin 2 | European Union Agency for Fundamental Rights (europa.eu)

European Union Agency for Fundamental Rights (November 2020). *Coronavirus pandemic in the EU – Fundamental Rights Implications: Focus on social rights – Bulletin 6*. doi: 10.2811/54538. Coronavirus pandemic in the EU - Fundamental Rights Implications - Bulletin 6 | European Union Agency for Fundamental Rights (europa.eu)

Christina Varouxi

Attitudes of the Greek society towards the Covid-19 pandemic: research results in times of social, economic and health crisis

ABSTRACT

This article provides a brief overview of the attitudes and views of Greek citizens regarding the Covid-19 pandemic, the containment measures imposed to address it and their social and economic impact on the population of the country. Selected research results on Covid-19 are used for the purposes of this article, as collected in related thematic surveys of the European Union institutions in the years 2020-2021, throughout the health crisis. The article also examines the degree of change in the attitudes of Greek citizens during the evolution of the coronavirus course, in the first epidemic wave of spring, then in the summer and in the second epidemic wave in autumn 2020 as well as in the third epidemic wave in the winter and spring of 2021.

Β. ΚΟΜΜΑΤΑ, ΕΚΛΟΓΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Γιώργος Μπιθυμήτρης, Παναγιώτης Κουστένης ***

6.
ΤΟ ΚΟΚΚΙΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΥΡΟ: ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΝΑΥΠΗΓΟΕΠΙΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η διερεύνηση της πολιτικής συμπεριφοράς των εργαζομένων στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία, με επίκεντρο δύο εργατικές περιοχές της πρωτεύουσας, τον Πειραιά και τη Δυτική Αττική, στην πολιτική και οικονομική συνθήκη της περιόδου 2010-2019. Η ανάλυση αρθρώνεται σε τρεις άξονες: στον πρώτο άξονα επιχειρείται η συστηματική ιχνηλάτηση της εκλογικής διείσδυσης της άκρας δεξιάς, σε συνάρτηση με την παραδοσιακή εκλογική γεωγραφία των εν λόγω περιοχών. Στο δεύτερο άξονα, μελετάται το κοινωνικό και θεσμικό περιβάλλον μιας επαγγελματικά, ταξικά και χωρικά προσδιορισμένης κοινωνικής ομάδας που στο μεγαλύτερο μέρος της ζει και εργάζεται στις δύο αυτές γεωγραφικές ενότητες. Τέλος, εξετάζεται η πάλη για την ηγεμονία, με την ανάλυση των λόγων και των πρακτικών των δύο βασικών πολιτικών ανταγωνιστών. Συνδυάζοντας την ανάλυση εκλογικών δεδομένων, κοινωνικών μακρο-δομικών χαρακτηριστικών, θεσμικών αποτυπωμάτων και λόγων, παράγονται κρίσιμα

* Εντεταλμένος Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
** Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

συμπεράσματα για την ερμηνεία της τοπικής εκλογικής συμπεριφοράς στη δεκαετία της κρίσης. Επιπλέον, προκύπτει η ανάγκη για έναν κριτικό αναστοχασμό πάνω στις προϋποθέσεις, αλλά και τους σοβαρούς περιορισμούς της «προλεταριοποίησης» των ακροδεξιών κομμάτων.

1. *Εισαγωγικά*

Από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας το θέμα της ελληνικής κρίσης βρέθηκε στο επίκεντρο της δημόσιας σφαίρας: η πρωτοφανής οικονομική ύφεση και ο κοινωνικός της αντίκτυπος, η βίαιη δημοσιονομική προσαρμογή και η λιτότητα, η κρίση του πολιτικού συστήματος και οι εξάρσεις του κύματος διαμαρτυρίας τροφοδότησαν συστηματικά τη σχετική επιστημονική συζήτηση, ειδικά όσον αφορά την άνοδο της άκρας δεξιάς στις διάφορες εκδοχές της. Παρά την πληθώρα δημοσιεύσεων που αφιερώθηκαν σε πολιτικές όψεις της κρίσης, όπως π.χ. την αναδιάταξη του πολιτικού συστήματος μετά τον διπλό εκλογικό σεισμό του 2012 (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014), τις διαμαρτυρίες των Αγανακτισμένων (Georgiadou et al., 2019· Simiti, 2014) ή την εκλογική απήχηση της Χρυσής Αυγής (Γεωργιάδου, 2015· Georgiadou, 2013· Ellinas, 2013· Dinas et al., 2013), ελάχιστες υπήρξαν οι απόπειρες ερμηνείας αυτών των εξελίξεων στο επίπεδο της ταξικής δομής της ελληνικής κοινωνίας[67] και της διαμόρφωσης νέων ταξικών ταυτοτήτων σε καιρούς απότομης καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Αυτό το κενό σχετίζεται φυσικά με τις τύχες της ταξικής ανάλυσης στις κοινωνικές επιστήμες διεθνώς. Με το παρόν κείμενο, επιδιώκεται η συμβολή στην ανάλυση της ταξικής ψήφου στην ελληνική πολιτική επιστήμη, δίνοντας έμφαση στη μελέτη χωρο-κοινωνικών όψεων του ακροδεξιού φαινομένου, σε συνδυασμό με την ανάλυση του λόγου και των δράσεων των υποκειμένων που εμπλέκονται είτε στην ανάπτυξη είτε στην ανάσχεσή του.

Από την αρχή της κρίσης και μέχρι τις εκλογές του 2019, όταν το εθνικό ποσοστό της Χρυσής Αυγής την άφησε εκτός Κοινοβουλίου, οι αναλύσεις για το συγκεκριμένο μόρφωμα εστιάζουν κυρίως στις προϋποθέσεις και τα αίτια της εκλογικής εκτόξευσής του. Εδώ, ωστόσο, επιχειρείται να ερμηνευθεί η – ενδεχομένως προσωρινή, αλλά σίγουρα πολύ πριν το ορόσημο των εκλογών του 2019 – αποτυχία να καταστεί ηγεμονική δύναμη σε έναν κοινωνικό-επαγγελματικό χώρο, που συμπιέστηκε όσο λίγοι μέσα

67 Ως μια πρόσφατη εξαίρεση στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Πέτρου, Κανδύλης, Βακαλόπουλος (2015).

στην κρίση.[68] Η μελέτη αυτή στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη αναδεικνύει την ανομοιογένεια της εκλογικής της γεωγραφίας, σε μια συστάδα εργατικών περιοχών, που θεωρητικά θα αποτελούσαν προνομιακές δεξαμενές για την εθνικιστική ψήφο, φωτίζοντας από μία διαφορετική οπτική τη συζήτηση περί «προλεταριοποίησης» των ακροδεξιών κομμάτων (Ignazi, 2003· Betz, 1994).

Η επιλογή της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης δεν είναι άλλωστε τυχαία, αφού η δραστηριότητά της αναπτύσσεται σε δύο κρίσιμες περιφερειακές ενότητες της Αττικής, με έντονο συμβολισμό και με ιδιαίτερο κοινωνικό προφίλ, αλλά και ξεχωριστό ιστορικό-πολιτικό παρελθόν. Η μεν περιφερειακή ενότητα Πειραιά (και κυρίως η Β' εκλογική περιφέρειά της), που ως παραδοσιακός τόπος κατοικίας και εργασίας συμπαγών εργατικών στρωμάτων (Spyridakis, 2013) υπέστη τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης με έναν συγκριτικά σφοδρότερο τρόπο σε σχέση με άλλα αστεακά περιβάλλοντα (Spyridakis and Bithymitris, 2020), έχει ιδιαίτερη σημασία λόγω της έντονα αριστερόστροφης πολιτικής κουλτούρας, αλλά και της έκτασης που πήρε όχι μόνο η εκλογική διείσδυση της Χρυσής Αυγής (ΧΑ), αλλά και η κλιμάκωση της εγκληματικής της δράσης, με αποκορύφωμα την δολοφονία του Παύλου Φύσσα (17.9.2013). Η δε περιφερειακή ενότητα Δυτικής Αττικής συγκεντρώνει επίσης ένα μεγάλο ποσοστό της βιομηχανικής εργατικής τάξης της πρωτεύουσας (και ειδικά των εργατών της ναυπηγικής και ναυπηγοεπισκευαστικής δραστηριότητας), με πολιτισμικές, ωστόσο, ιδιαιτερότητες, που μαζί με τη μορφολογία της τοπικής βαριάς βιομηχανίας παραπέμπουν σε ένα κοινωνικό-πολιτισμικό υπόβαθρο πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών διακριτό από αυτό του Πειραιά.

Στην πρώτη ενότητα, η λεπτομερής ανάλυση της εκλογικής γεωγραφίας των δύο περιοχών σχετικοποιεί σημαντικά τη συνολική πρόσληψή τους ως πολιτικών οντοτήτων. Αναδεικνύονται, για παράδειγμα, οι σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις της Β' Πειραιά, οι επιμέρους συνοικίες της οποίας αντιμετωπίζονται συχνά συλλήβδην ως «κόκκινα κάστρα» ή εργατικά προπύργια, γεγονός που διευκολύνει ιδεολογικές χρήσεις της ταξικής ψήφου. Στη δεύτερη ενότητα, η ανάλυση επικεντρώνεται στο εσωτερικό μίας πολλαπλώς σημαντικής αγοράς εργασίας (Ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία με έμφαση στη Ζώνη Περάματος), ανιχνεύοντας στοιχεία ταξικής δομής και ταξικού σχηματισμού και στοιχειοθετώντας την ανθεκτικότητά

68 Για μία ερμηνεία αυτής της αποτυχίας στο επίπεδο της ηγεμονίας, βλ. επίσης Spyridakis and Bithymitris (2020).

τους, λαμβάνοντας υπόψη τους μετασχηματισμούς που υφίσταται η οργανωμένη εργασία κατά την περίοδο της κρίσης. Στην τελευταία ενότητα, επιχειρείται η ερμηνεία της αδύνατης τελικά ηγεμονίας της άκρας δεξιάς στη συμβολικά και κοινωνικά πιο συμπαγή εργατική κοινότητα της Αττικής, στην κοινότητα της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος.

2. *Η εκλογική γεωγραφία του Πειραιά και της Δυτικής Αττικής στα χρόνια της κρίσης*

2.1. *Κοινωνική και εκλογική γεωγραφία στον Πειραιά*

Οι ρίζες της σημερινής εκλογικής αλλά και κοινωνικής γεωγραφίας του Λεκανοπεδίου της Αττικής ανάγονται στην εγκατάσταση των προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή, καθώς η παρουσία των τελευταίων είχε άμεσο αντίκτυπο στη διαμόρφωση του κοινωνικού προφίλ των αντίστοιχων συνοικιών (δομή και αξία κατοικίας, κοινωνικοεπαγγελματική τυπολογία κ.τ.λ.), αλλά και στο συνολικότερο βιοτικό τους επίπεδο, προσδιορίζοντας τουλάχιστον σε αφετηριακό στάδιο και το στάτους των μετέπειτα εποίκων τους (Λεοντίδου, 1989, σελ. 151-253). Στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας βρέθηκε κατεξοχήν η περιφέρεια της σημερινής Β' Πειραιά, στην οποία οι πρόσφυγες, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ισοδυναμούσαν με το 77% του συνολικού πληθυσμού της εκείνη την περίοδο,[69] με τον κύριο όγκο τους να συγκεντρώνεται σε Νίκαια, Δραπετσώνα και Κερατσίνι (Κυραμαργιού, 2019). Αποτέλεσμα ήταν η εν λόγω περιφέρεια να παρουσιάζει το χαμηλότερο κοινωνικό στάτους σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές του Λεκανοπεδίου, με τη διαφοροποίηση αυτή να διατηρείται μέχρι σήμερα, παρά τις ενδιάμεσες πληθυσμιακές ανακατατάξεις, κάτι που είναι εμφανές σε δείκτες όπως το μέσο εισόδημα των κατοίκων, η ανεργία και η μέση αντικειμενική αξία της κατοικίας (Μπιθυμήτρης και Κουστένης, 2021).

Παράλληλα, όμως, η παρουσία των προσφύγων έθεσε τις βάσεις και για το πολιτικό-εκλογικό προφίλ της συγκεκριμένης περιοχής, αρχικά με την απόλυτη πρόσδεσή της στον βενιζελισμό (Μαυρογορδάτος, 2017, σελ. 150-229) και στη συνέχεια με την αύξηση της επιρροής της αριστεράς, ήδη από τη δεκαετία του 1930 (Καράβας, 1992), η οποία κορυφώθηκε μεταπολεμικά, με σημείο τομής τη μαζική προσχώρηση των προσφύγων στις τάξεις

69 Τα ποσοστά αναφέρονται στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μετά τη μικρασιατική καταστροφή (Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1933, σελ. 31-43).

του ΕΑΜ, κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της Αντίστασης (Χαραλαμπίδης, 2012). Πράγματι, ήδη από τη δεκαετία του 1950, η Β' Πειραιά αναδεικνύεται στο ισχυρότερο προπύργιο της αριστεράς στην Αττική (και σε ένα από τα ισχυρότερα στη χώρα), στοιχείο που αποτελεί έκτοτε μία από τις πιο μακροχρόνιες σταθερές της ελληνικής εκλογικής γεωγραφίας, αφού και μετά τη δικτατορία εξακολούθησε να χαρακτηρίζει τη φυσιογνωμία της κομμουνιστικής αριστεράς (όχι όμως στον ίδιο βαθμό και της ανανεωτικής μέχρι το 2009), ενώ κατά ένα μεγάλο μέρος κληρονομήθηκε στην πορεία από το ΠΑΣΟΚ και, στη συνέχεια, μετά το 2012, διοχετεύτηκε κυρίως στο ΣΥΡΙΖΑ, όπως επαληθεύθηκε και στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2019.[70]

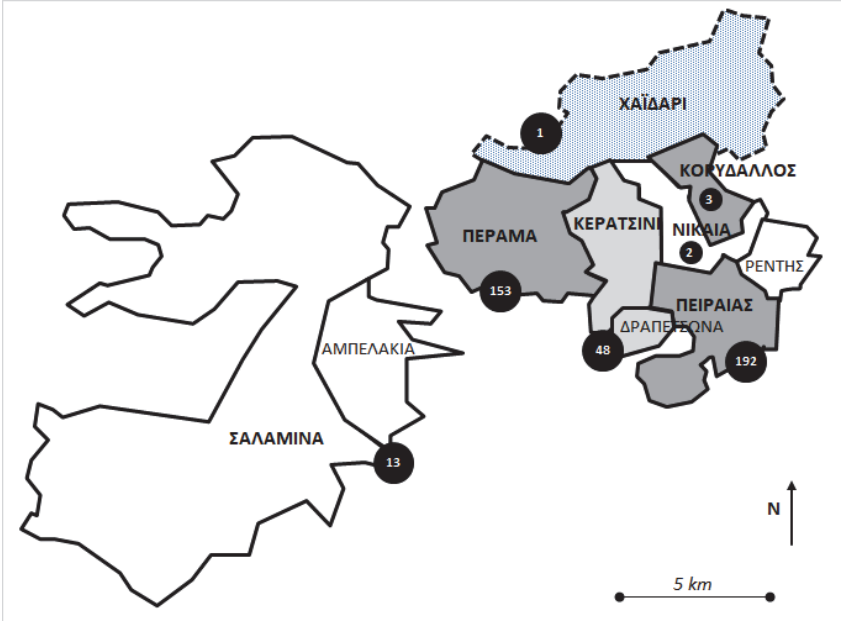
Από την άλλη πλευρά, στην ίδια περιοχή, εντελώς αντίστροφη είναι η παραδοσιακή κατανομή των δυνάμεων της δεξιάς, η οποία συγκεντρώνει παραδοσιακά κάποια από τα χαμηλότερα ποσοστά της (Μπιθυμήτρης και Κουστένης, 2021). Η διαφοροποίηση αυτή, σε συνδυασμό και με το τοπικό κοινωνικό προφίλ, παραπέμπει στον «κοινωνικό ντετερμινισμό» της ψήφου, καθώς οι εκλογείς φαίνεται ακόμα ως ένα βαθμό να «σκέφτονται πολιτικά σύμφωνα με αυτό που είναι κοινωνικά» (Lazarsfeld et al., 1968, σελ. 27). Χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζεται ότι, όπως η δράση (εν προκειμένω η ψήφος) διαμεσολαβείται από το κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου, έτσι και το κοινωνικό περιβάλλον –όπως και οι ιδιότητες που το συνοδεύουν– διαμεσολαβείται και, επομένως, νοηματοδοτείται από τη δράση των κοινωνικών ομάδων που περιβάλλουν το άτομο.

Με βάση, όμως, αυτή την παράδοση, η εκλογική γεωγραφία της ΧΑ ήδη από τις διπλές εκλογές του 2012 προκάλεσε έκπληξη, κυρίως λόγω των υψηλών επιδόσεών της στη Β' Πειραιά (9,5% και 9,3% στις διπλές εκλογές του 2012, 7,8% και 8,4% στις αναμετρήσεις του 2015), δίνοντας έντονα την εικόνα εισχώρησης της ακροδεξιάς σε προνομιακούς χώρους της αριστεράς και μάλιστα σε μια περιοχή η οποία αποτελεί παράλληλα τον κατεξοχήν ζωτικό χώρο ανάπτυξης της ναυπηγοεπισκευής (Χάρτης 6.1). Η εικόνα αυτή εμφάνισε μια σχετική αντοχή ακόμα και στις βουλευτικές εκλογές του 2019, καθώς παρά τη δραστική υποχώρηση της επιρροής της Χρυσής Αυγής, το ποσοστό της στο σύνολο της Β' Πειραιά (που από το 1974 συμπεριλαμβάνει και τη Σαλαμίνα) εξακολούθησε να παραμένει το υψηλότερο στο Λεκανοπέδιο (3,7%) και εμφανώς ανώτερο του εθνικού μέσου όρου της (2,9%). Ωστόσο η φαινομενική αυτή ομοιότητα της ακροδεξιάς με την κατανομή

70 Για την αναλυτική και ιστορική κατανομή των εκλογικών δυνάμεων στον ευρύτερο Πειραιά, καθώς και για τα αντίστοιχα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια, βλ. Κουστένης (2020α).

των δυνάμεων της αριστεράς αντιστρέφεται σημαντικά στο εσωτερικό του Πειραιά, ενώ δεν επιβεβαιώνεται αν η σύγκριση επεκταθεί σε όλη την Αττική, όπως θα φανεί στη συνέχεια του κειμένου.

Χάρτης 6.1
Περιφερειακή Ενότητα Πειραιώς (συμπεριλαμβανομένης της Σαλαμίνας) και πλήθος εταιριών Ναυπηγοεπισκευής

* με ίδιο χρωματισμό σημειώνονται οι καποδιστριακοί δήμοι/δημοτικές ενότητες που συγκροτούν έναν ενιαίο καλλικρατικό (με έντονη γραφή η βασική δημοτική ενότητα του)

Πηγή δεδομένων: ΙΝΕΜΥ (2017). *Χαρτογράφηση ναυτιλιακών δραστηριοτήτων στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά: μια πρώτη αποτίμηση*. Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιά.

Πράγματι και στο εσωτερικό της περιφέρειας, η εκλογική γεωγραφία της αριστεράς είναι παραδοσιακά εντοπισμένη στις κατεξοχήν προσφυγικές συνοικίες, πρωτίστως δηλαδή στη Νίκαια και δευτερευόντως σε Δραπετσώνα και Κερατσίνι, ενώ αντίθετα τα χαμηλότερά της ποσοστά εντοπίζονταν σε Πέραμα και Ρέντη. Αυτή η διάταξη παρουσίασε μία εντυπωσιακή σταθερότητα από τη δεκαετία του 1950 μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις εκλογικές επιδόσεις του ΚΚΕ και με ελάχιστες αλλοιώσεις μετά τη δεκαετία του 1980, διατηρήθηκε μέχρι και

το 2009 (Πίνακας 6.1), ενώ ουσιαστικά δεν διαφοροποιήθηκε ούτε κατά την περίοδο 2012-2019 (Κουστένης, 2020α).

Πίνακας 6.1
Εσωτερική εκλογική γεωγραφία Πειραιά (ανά δημοτική ενότητα)

	ΝΔ		ΠΑΣΟΚ		ΚΚΕ		ΣΥΡΙΖΑ		ΛΑΟΣ	
	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09
Δ. Πειραιώς	30,7	39,4	38,8	37,9	9,1	7,6	6,4	5,4	7,9	5,5
Ρέντη	22,6	30,7	45,5	44,5	10,4	9,4	5,8	5,2	8,4	5,9
Πέραμα	24,7	33,4	44,4	41,7	12,1	11,3	4,7	4,3	7,6	5,2
Κερατσίνι	22,4	29,8	45,1	43,7	12,7	11,7	5,8	5,2	7,2	5,1
Κορυδαλλός	21,6	29,9	44,6	42,8	12,8	12,0	6,7	6,1	7,5	5,2
Δραπετσώνα	18,2	24,9	46,7	45,9	14,9	14,1	6,1	5,9	7,4	5,2
Νίκαια	20,6	28,0	43,0	41,5	16,6	15,7	6,0	5,5	7,3	5,3
Σαλαμίνα	34,5	43,8	43,8	40,0	4,9	4,1	3,4	2,5	9,1	7,2
Αμπελάκια	30,7	39,4	38,8	37,9	9,1	7,6	6,4	5,4	7,9	5,5

Πηγή: Υπ. Εσωτερικών (επεξεργασία των συγγραφέων).

Εντελώς αντίστροφα, τα ισχυρότερα ποσοστά της Χρυσής Αυγής στο ηπειρωτικό μέρος της Β' Πειραιά καταγράφονται κυρίως στις περιοχές του Ρέντη και του Περάματος (Πίνακας 6.2), δηλαδή στους λιγότερο προσφυγικούς δήμους, στους οποίους παραδοσιακά σημειώνονται και τα υψηλότερα τοπικά ποσοστά της Δεξιάς, όπως αποτυπώνεται και στην πρόσφατη (μέχρι τουλάχιστον και το 2009) εκλογική γεωγραφία τόσο της ΝΔ όσο και του ΛΑΟΣ. Μάλιστα, το αποτύπωμα της παραδοσιακής εκλογικής φυσιογνωμίας της Δεξιάς στον εκλογικό χάρτη της Χρυσής Αυγής φαίνεται να κορυφώνεται στην περίπτωση του νησιού της Σαλαμίνας (μαζί με τη Δημοτική Ενότητα Αμπελακίων), όπου η τελευταία παρουσιάζει μέχρι σήμερα σταθερά τα ισχυρότερα εκλογικά ποσοστά της (σε βουλευτικές εκλογές λάμβανε μεταξύ 11% και 12,5% από το 2012 έως το 2015 και 4,9% το 2019). Διαψεύδεται έτσι εν πολλοίς η αρχική εντύπωση για εισχώρηση της ΧΑ στο παραδοσιακό κοινό της κομμουνιστικής αριστεράς, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα exit polls, που ήδη από το 2012 έδειχναν ότι οι μεταξύ

τους εκλογικές μετακινήσεις ήταν ασήμαντες στατιστικά, με την προσφυγική καταγωγή να φαίνεται ότι έδρασε σε σημαντικό βαθμό ως ανασταλτικός παράγοντας στην επέκταση της επιρροής της ακροδεξιάς (Κουστένης, 2014α).

Πίνακας 6.2
Εκλογική γεωγραφία της Χρυσής Αυγής στον Πειραιά (ανά δημοτική ενότητα)

	2012 Μ	2012 ΙΟΥ	2015 ΙΑΝ	2015 ΣΕΠΤ	2019 ΒΟΥΛ
Δ. Πειραιώς	8,8	8,3	7,6	7,8	3,2
Ρέντη	10,8	10,3	8,5	8,9	3,9
Πέραμα	11,5	10,9	9,0	10,2	4,1
Κερατσίνι	9,4	9,1	7,5	8,1	3,6
Κορυδαλλός	7,8	7,9	6,5	7,2	3,2
Δραπετσώνα	8,9	7,9	6,4	7,4	3,6
Νίκαια	8,7	8,4	7,2	7,5	3,4
Σαλαμίνα	12,6	13,0	11,3	12,0	5,0
Αμπελάκια	8,8	8,3	7,6	7,8	4,6

Πηγή: Υπ. Εσωτερικών.

Πράγματι η εκλογική γεωγραφία της Χρυσής Αυγής σε αρκετά σημεία δείχνει να παραπέμπει στην ιστορική διαιρετική τομή προσφύγων-γηγενών, που ειδικά στον Πειραιά λάμβανε τον χαρακτήρα διαίρεσης μεταξύ προσφύγων και παλαιοελλαδιτών, συνυπολογίζοντας και το ρεύμα της μεταπολεμικής εσωτερικής μετανάστευσης κυρίως από την Πελοπόννησο και τη νησιωτική Ελλάδα (Μπιθυμήτρης και Κουστένης, 2021). Χαρακτηριστική ένδειξη, εντός του Δήμου Πειραιά, αποτελεί ο σταθερός εντοπισμός των ισχυρότερων ποσοστών της ΧΑ στη 5η Δημοτική Κοινότητα (9%-10% την περίοδο 2012-2015 και 3,9% το 2019, με επίκεντρο τη συνοικία Μανιάτικα), η επέκταση των οποίων ανατολικά, εντός του Κερατσινίου και βόρεια, εντός της Νίκαιας, επηρεάζει και τη συνολικότερη επιρροή της στις εν λόγω δημοτικές ενότητες. Σε άλλες μάλιστα περιπτώσεις, η τοπική επιρροή της φάνηκε να εδράζεται και σε μια ιστορικά προϋπάρχουσα δυναμική με ιδιαίτερη ιδεολογική συνοχή, ένδειξη που παρέχουν π.χ. τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος του 1974, όπου το ποσοστό της μοναρχίας στο Πέραμα

έφτασε το 27% (έναντι 18,3% στο σύνολο της Β' Πειραιά), όντας το 10ο υψηλότερό της στο Λεκανοπέδιο (Κουστένης, 2020α).[71]

Φυσικά, η γεωγραφική μορφολογία της εκλογικής δύναμης της ακροδεξιάς φαίνεται ταυτόχρονα να συνδέεται στενά και με τα κατά τόπους κοινωνικά χαρακτηριστικά της οικονομικής κρίσης. Τέτοια περίπτωση αποτελεί και πάλι ο κατεξοχήν δοκιμαζόμενος από την ανεργία Δήμος Περάματος (25,9% το 2011), ο οποίος συνιστά την καρδιά της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης, με βαρομετρική σημασία για την ευρύτερη κοινωνική και οικονομική ζωή της περιοχής. Το ποσοστό της ΧΑ σε όλη την περίοδο 2012-2019 στο Πέραμα είναι το υψηλότερό της κατά (καλλικρατικό) δήμο στο Λεκανοπέδιο.[72] Σε αυτό το σημείο, επισημαίνεται ότι η εκλογική δύναμη της ΧΑ ειδικά το 2012 προερχόταν κατά το ¼ από την παραδοσιακή δεξαμενή του ΠΑΣΟΚ, σε μια αντίστοιχη λογική τιμωρητικής (και «αντιπολιτικής») ψήφου ενός τμήματος της κοινωνίας. που. παρότι τροφοδοτήθηκε για χρόνια από το δίκτυο ενός ιδιότυπου κοινωνικού («πελατειακού») κράτους, βρέθηκε ξαφνικά μετέωρο εξαιτίας της αδυναμίας αναπαραγωγής του τελευταίου, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Το ρεύμα αυτό είναι εμφανές (λόγω ομοιότητας της εκλογικής γεωγραφίας) σε περιοχές όπως του Ρέντη, το Κερατσίνι, αλλά εν μέρει και στο Πέραμα (Κουστένης, 2014β).

2.2. *Η κοινωνική και εκλογική γεωγραφία της Περιφερειακής Ενότητας Δυτικής Αττικής*

Σε αντίθεση με την περίπτωση της Β' Πειραιά, η Δυτική Αττική (Χάρτης 6.2) δεν υπήρξε ποτέ προπύργιο της αριστεράς, παρά το γεγονός ότι ως περιφερειακή ενότητα παρουσιάζει επίσης διακριτή κοινωνική φυσιογνωμία, με τους χαμηλότεροους δείκτες μέσου εισοδήματος και μέσης αντικειμενικής αξίας ακινήτων, αλλά και την υψηλότερη ανεργία στον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο της Αττικής (Μπιθυμήτρης και Κουστένης, 2021), στοιχείο που συνιστά διάψευση της υπόθεσης ότι το χαμηλό κοινωνικό στάτους αποτελεί από μόνο του προσδιοριστικό παράγοντα για τη δύναμη της αριστεράς. Ιστορικά η τοποθέτηση της περιφέρειας ως τμήματος του Υπολοίπου Αττικής ήταν κατεξοχήν συντηρητική , με προεξάρχουσα την περίπτωση των

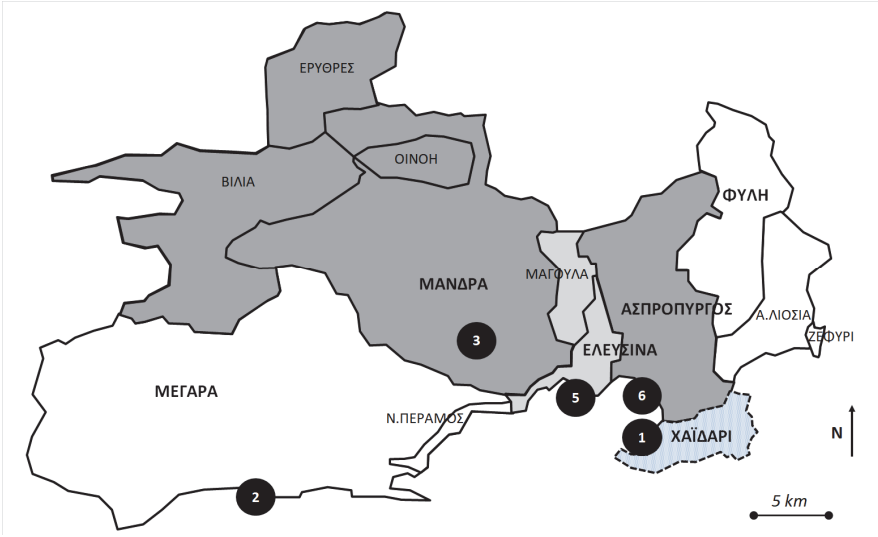
---

71 Για την αυξημένη δυναμική της δεξιόστροφης ιδεολογίας στο Πέραμα σε σχέση με άλλες περιοχές του Πειραιά, πρβλ. Benoit-Guilbot κ.α. (1988, σελ. 202 κ.ε.).

72 Γενικότερα, στην περιοχή του Πειραιά η συσχέτιση του κοινωνικού προφίλ του πληθυσμού με τα εκλογικά δεδομένα παρουσιάζει αυξημένη αξιοπιστία, αφού ειδικά στη Β' Πειραιά περίπου το 80% των ψηφοφόρων-δημοτών είναι ταυτόχρονα και κάτοικοι της περιοχής (Κουστένης, 2020α).

Μεγάρων. Μοναδική σχεδόν εξαίρεση αποτέλεσε η Ελευσίνα, με αφετηριακή αιτία και πάλι την εγκατάσταση προσφύγων (περιοχή Άνω Ελευσίνας), όπως αντίστοιχα και η γειτονική Νέα Πέραμος (ειδικά μέχρι τη δεκαετία του 1950).

Χάρτης 6.2
Περιφερειακή Ενότητα Δυτικής Αττικής και πλήθος επιχειρήσεων Ναυπηγοεπισκευής

* με ίδιο χρωματισμό σημειώνονται οι καποδιστριακοί δήμοι/δημοτικές ενότητες που συγκροτούν έναν ενιαίο καλλικρατικό (με έντονη γραφή η βασική δημοτική ενότητα του)

Πηγή δεδομένων: ΙΝΕΜΥ (2017) ό.π.

Η εξαίρεση αυτή της Ελευσίνας παγιώθηκε στις δεκαετίες 1950-1970, με τη σταδιακή βιομηχανοποίηση (Ναυπηγεία Ελευσίνας, Διυλιστήρια ΕΛΠΕ), η οποία επεκτάθηκε συνολικότερα στο Θριάσιο Πεδίο, τόσο στον Ασπρόπυργο (χαλυβουργικές μονάδες και Διυλιστήρια) όσο και αργότερα, μετά τη δεκαετία του 1980, στα Άνω Λιόσια, αν και σε μικρότερο βαθμό, λόγω προσανατολισμού προς τη βιοτεχνία. Άρχισε να αποτυπώνεται έτσι σαφώς η διάσταση μεταξύ του γηγενούς πληθυσμού, συχνά αρβανίτικης καταγωγής (Κουστένης, 2014β) και του ύστερου εργατικού εποικισμού, με τη «σκληρή» δεξιόστροφη και την αριστερόστροφη αντίστοιχα ψήφο σε κάποιες περιπτώσεις να συνυπάρχουν, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στα

παραδείγματα του Ασπροπύργου και της Φυλής.[73]

Η ραγδαία, όμως, πληθυσμιακή ανάπτυξη της περιοχής (υπερδιπλασιασμός αριθμού κατοίκων μεταξύ 1981 και 2011) και η συνεχής εγκατάσταση νέων εργατικών στρωμάτων, οδήγησαν τα τελευταία χρόνια σε μια σημαντική εκλογική διαφοροποίηση μεταξύ Θριασίου και Μεγαρίδας (Λιβάνιος, 2011), με το δίπολο Ελευσίνας-Μεγάρων να εξακολουθεί να προσδιορίζει τα δύο εκλογικά άκρα της περιοχής, τουλάχιστον ως προς την επιρροή της κομμουνιστικής αριστεράς (Πίνακας 6.3). Παράλληλα, μετά το 2000, παρατηρήθηκε μια αξιοσημείωτη και συνεχής αύξηση της σχετικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ στην ευρύτερη περιοχή, με αποτέλεσμα από τα μέσα της δεκαετίας τα ποσοστά του στη Δυτική Αττική να ξεπερνούν εκείνα της Β' Πειραιά, φτάνοντας στο 48% το 2009.

Πίνακας 6.3
Εσωτερική εκλογική γεωγραφία της Δυτικής Αττικής (καλλικρατικοί Δήμοι)

	ΝΔ		ΠΑΣΟΚ		ΚΚΕ		ΣΥΡΙΖΑ		ΛΑΟΣ	
	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09	2009	Μ.Ο. 00-09
Δ. Ελευσίνας	25.6	33.3	44.7	41.6	11.3	10.6	5.3	5.6	7.7	5.3
Δ. Φυλής	21.0	30.0	52.7	47.0	10.2	9.8	3.4	3.3	7.0	5.4
Δ. Ασπροπύργου	23.6	32.4	50.7	44.9	9.0	8.4	2.8	2.2	9.5	7.1
Δ. Μάνδρας-Ειδυλλίας	30.9	39.7	42.2	40.5	7.5	6.7	4.9	4.8	10.5	6.1
Δ. Μεγαρέων	32.8	40.8	47.1	43.2	5.1	4.3	3.3	3.4	7.2	5.9

Πηγή: Υπ. Εσωτερικών.

Η Δυτική Αττική, όμως, είναι και η περιφερειακή ενότητα στην οποία η ΧΑ λάμβανε από το 2012 το υψηλότερο ποσοστό της στον ευρύτερο χώρο της πρωτεύουσας (12,5% και 13,4% στις διπλές εκλογές του 2012, 10,1% και 11,3% το 2015, καθώς και 4,6% ακόμα και το 2019). Αντίθετα, ωστόσο, από ό,τι συνέβη με την Β' Πειραιά, εδώ η δύναμή της ακροδεξιάς δεν φά-

73 Για τα παραδείγματα συνύπαρξης της αριστερόστροφης εκλογικής συμπεριφοράς και της ισχυρής συντηρητικής παράδοσης σε Ασπρόπυργο και Φυλή στο δημοψήφισμα του 1974 και στις εκλογές 1974-1981, βλ. Μπιθυμήτρης και Κουστένης (2021).

νηκε να προκύπτει ευθέως από τις διαρροές της ΝΔ και του ΛΑΟΣ, αλλά συνολικότερα από τον εκλογικό σεισμό του 2012. Το προαναφερθέν ρεύμα μετακίνησης ψηφοφόρων από το ΠΑΣΟΚ προς τη ΧΑ εν προκειμένω ήταν ίσως περισσότερο εμφανές από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της χώρας. Ενδεικτικότερη είναι και σε αυτό το σημείο η περίπτωση της Φυλής και πολύ περισσότερο του Ασπροπύργου, όπου το ΠΑΣΟΚ από την απόλυτη πλειοψηφία του 2009 (52,7% και 50,6% αντίστοιχα) οδηγήθηκε στην απόλυτη κατάρρευση ήδη από τον Μάιο του 2012 (8,3% και 6%).[74]

Η ραγδαία αυτή συρρίκνωση του ΠΑΣΟΚ προφανώς τροφοδότησε τη ΧΑ, προσφέροντάς της, ειδικά στον Ασπρόπυργο, από τον Ιούνιο του 2012, όχι απλώς το ισχυρότερο ποσοστό της στη Δυτική Αττική (Πίνακας 6.4), αλλά μονίμως και ένα από τα τρία υψηλότερα ανά δήμο στη χώρα, κάτι που επιβεβαιώθηκε και στις εκλογές του Ιούλιου 2019 (6%).[75] Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι και στον εν λόγω δήμο το ΟΧΙ έλαβε ποσοστό 79,2% στο Δημοψήφισμα του 2015, που δεν ήταν απλώς το υψηλότερο σε όλη την Αττική, αλλά και το δεύτερο υψηλότερο σε όλη την Ελλάδα (με πρώτο το 79,5% της Ικαρίας), ενώ αντίστοιχα το Πέραμα κατείχε τα πρωτεία στο Λεκανοπέδιο (76,6%).[76]

---

74 Λόγω της μεγάλης εσωτερικής της πληθυσμιακής ανομοιογένειας (οι 5 βασικοί πρώην καποδιστριακοί δήμοι της περιφερειακής ενότητας εξακολουθούν να συγκεντρώνουν αθροιστικά πάνω από το 80% του πληθυσμού της), η ανάλυση των εκλογικών δεδομένων της Δυτικής Αττικής κρίθηκε προτιμότερο να γίνει με βάση τους καλλικρατικούς δήμους και όχι με τους καποδιστριακούς (νυν δημοτικές ενότητες), όπως έγινε για τον Πειραιά.

75 Στον Ασπρόπυργο καταγράφονταν μέχρι το 2009 και το υψηλότερο τοπικά ποσοστό του ΛΑΟΣ, ανά καλλικρατικό δήμο, αλλά και των ΑΝΕΛ, στη συνέχεια (25,6% και 17% στις διπλές εκλογές του 2012), όπως και της Ελληνικής Λύσης του Κ. Βελόπουλου τον Ιούλιο του 2019 (7,2%). Γι' αυτό το στοιχείο καθώς και για τις πληθυσμιακές ιδιαιτερότητες του εν λόγω Δήμου, βλ. Μπιθυμήτρης και Κουστένης (2021).

76 Το δεδομένο αυτό αποτελεί βασική ένδειξη ότι η κοινωνική δυσαρέσκεια που συνόδευσε την οικονομική κρίση, τροφοδοτώντας (κατά ένα μέρος) και την Χρυσή Αυγή, σε αρκετές περιπτώσεις υπερέβαινε τον παραδοσιακό ιδεολογικό άξονα αριστερά-δεξιά, εκφραζόμενη εκλογικά και με διαφορετικούς τρόπους (Κουστένης, 2019). Παρόλα αυτά, οι ευρείες διαρροές της (όπως και των ΑΝΕΛ) στις τελευταίες εκλογές του 2019 κατευθύνθηκαν κυρίως προς τη ΝΔ (αντιστοιχώντας πανελλαδικά σε 2-2,5 ποσοστιαίες μονάδες επί των έγκυρων) και δευτερευόντως (κατά 1% περίπου) προς τη νεοπαγή Ελληνική Λύση του Κ. Βελόπουλου (Κουστένης, 2020β).

Πίνακας 6.4
Εκλογική γεωγραφία της Χρ. Αυγής στη Δυτική Αττική (καλλικρατικοί Δήμοι)

	2012 Μ	2012 ΙΟΥ	2015 ΙΑΝ	2015 ΣΕΠΤ	2019 ΒΟΥΛ
Δ. Ελευσίνας	10.9	11.0	8.1	9.2	4,0
Δ. Φυλής	12.8	12.9	8.9	10.8	4,5
Δ. Ασπροπύργου	13.1	16.8	14.5	15.2	6,0
Δ. Μάνδρας-Ειδυλλίας	11.0	11.2	8.2	8.9	3,4
Δ. Μεγαρέων	14.2	15.2	11.0	12.4	5,0

Πηγή: Υπ. Εσωτερικών.

Ωστόσο, στην επιρροή της ΧΑ εξακολούθησαν να παραμένουν φανερά τα ίχνη της πρότερης συντηρητικής παράδοσης, αφού το δεύτερο ισχυρότερο ποσοστό της καταγραφόταν σε όλη αυτήν την περίοδο σταθερά στα Μέγαρα, ενώ, αντίθετα, στην περιοχή της Ελευσίνας σημείωνε μέχρι και το 2015 τη χαμηλότερη επιρροή της. Αντίστοιχα σταθερά πιο περιορισμένη είναι η δύναμη της ΧΑ και στον Δήμο Χαϊδαρίου, ο οποίος, παρότι δεν εμπίπτει ούτε στη Β' Πειραιά ούτε στη Δυτική Αττική, χαρτογραφείται καταχρηστικά στους Χάρτες 6.1 και 6.2, λόγω της σημασίας του για τη Ναυπηγική βιομηχανία (Ναυπηγεία Σκαραμαγκά).

Συνοψίζοντας, παρότι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των περιοχών του Πειραιά και της Δυτικής Αττικής εμφανίζουν ομοιότητες, κυρίως σε ό,τι αφορά την ισχυρή παρουσία και την κοινωνική αναπαραγωγή εργατικών στρωμάτων, η εκλογική τους γεωγραφία παρουσιάζει έντονες διαφορές, ειδικά σε ό,τι αφορά στις επιδόσεις του ΚΚΕ και της ΧΑ. Στοιχείο που με τη σειρά του, πέρα από την ανάδειξη της σημασίας του βαθμού αστικότητας, τροφοδοτεί ταυτόχρονα και την υπόθεση σχετικά με την επίδραση, αφενός, ευρύτερων πολιτισμικών διεργασιών, αφετέρου, της ίδιας της πολιτικής δράσης των βασικών ανταγωνιστών, στη διαμόρφωση ενός εκλογικού προφίλ.

3. *Η περίπτωση της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης: το κόκκινο και το μαύρο*

Η μελέτη του ανθρώπινου δυναμικού της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης ως υποπερίπτωσης για τις κοινωνικές και πολιτικές στάσεις της εργατικής τάξης, ειδικότερα στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά και της Δυτικής Ατ-

τικής, έχει ευθεία αναφορά τόσο στις κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους της συγκεκριμένης αγοράς εργασίας, όσο και στο συλλογικό συμβολικό κεφάλαιο που έχει σωρευθεί ιστορικά στον χώρο της Ζώνης. Η εστίαση σε αυτόν τον εργατικό πληθυσμό οδηγεί σε δύο σημαντικά ευρήματα: πρώτον, στην παρατήρηση ότι ο ταξικός σχηματισμός, εντός του οποίου εγγράφεται ο τρόπος ζωής και οργάνωσης των εργατών της Ζώνης, παραμένει ισχυρός και αποτυπώνεται σε ανισότητες που εδράζονται στη διαρθρωτική θέση των ατόμων στην αγορά εργασίας (σε ό,τι αφορά στα δημογραφικά-κοινωνικά τους χαρακτηριστικά) και, δεύτερον, στη διαπίστωση διακριτών τύπων ταξικής πολιτικής στάσης και συμπεριφοράς.

3.1. *Θεσμική συγκρότηση και δομή κοινωνικής εκπροσώπησης στη Ζώνη: ένας ιδιάζων ταξικός σχηματισμός*

Η Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος εκτείνεται από τις παρυφές του Λιμανιού του Πειραιά μέχρι το Πέραμα και την Σαλαμίνα, περικλείοντας το παραλιακό μέτωπο της Δραπετσώνας και του Κερατσινίου. Ο επισκευαστικός αυτό πυρήνας συνδέεται επίσης με τα μεγάλα ναυπηγεία Σκαραμαγκά – Ελευσίνας.[77]

Όπως είναι γνωστό ήδη από μελέτες της δεκαετίας του 1990, η ναυπηγική και ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα της Ζώνης αντιπροσωπεύει ένα ποσοστό άνω του 80% στο σύνολο της συγκεκριμένης δραστηριότητας στην Ελλάδα, ενώ σύμφωνα με στοιχεία της πιο πρόσφατης μελέτης αγοράς εργασίας (ΙΝΕΜΥ, 2017), το 92% των επιχειρήσεων ναυπήγησης και ναυπηγοεπισκευής της Αττικής συγκεντρώνεται στους όμορους της Ζώνης δήμους (Πέραμα, Κερατσίνι-Δραπετσώνα, Νίκαια-Ρέντη, Κορυδαλλός, Πειραιάς, Σαλαμίνα). Η χωρική διάσταση της επιχειρηματικότητας στη ναυπηγοεπισκευή σχετίζεται, προφανώς, με κάτι που επισημαίνεται σε παλαιότερες έρευνες: ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1950, το 90% του εργατικού δυναμικού είναι σχεδόν μόνιμα εγκατεστημένο στην εν λόγω περιοχή (Βλάχος, 1996). Η γειτνίαση χώρου εργασίας και τόπου κατοικίας για το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων της Ζώνης επιβεβαιώνεται και στην παρούσα έρευνα.

Η απασχόληση στη Ζώνη, τουλάχιστον στον πυρήνα της, είναι δύσκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια, λόγω της φύσης των επαγγελμάτων στη ναυπηγοεπισκευή, όπου η έντονη κινητικότητα συνυπάρχει με ενδογε-

77 Η διακοπή της λειτουργίας των δεξαμενών σε Σκαραμαγκά και Ελευσίνα, ήδη από τις αρχές της οικονομικής κρίσης (2009), είχε ολέθριες συνέπειες για την απασχόληση σε ολόκληρη τη Ζώνη. Διακριτός είναι και ο ρόλος των υποδομών του ΟΛΠ και επομένως της Cosco, για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις της Ζώνης (Αθανασίου και Κουτρούλης, 2018, σελ. 21).

νή στοιχεία προσωρινότητας και επισφάλειας (Spyridakis, 2013). Ωστόσο, από πιο πρόσφατες μελέτες αγοράς εργασίας (Bithymitris and Spyridakis, 2019), καθίσταται σαφές ότι η κρίση άφησε έντονο αποτύπωμα στην απασχόληση εντός της Ζώνης, κάτι που, σε συνδυασμό με μία συνολικότερη αύξηση της ανεργίας στον ευρύτερο Πειραιά κατά την πενταετία 2008-2013, αναδεικνύει το ασφυκτικό οικονομικό περιβάλλον των οικογενειών του πληθυσμού-στόχου της έρευνας.

Για να γίνει κατανοητή η αμοιβαιότητα στις σχέσεις μεταξύ θεσμικού, κοινωνικού και ιδεολογικού πεδίου, είναι σημαντική μία επισήμανση για τη δομή εκπροσώπησης συμφερόντων σε αυτήν την ιδιαίτερη αγορά εργασίας. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στους περισσότερους οικονομικούς κλάδους στην Ελλάδα, τα εργατικά σωματεία της Ζώνης έχουν κατοχυρώσει θεσμικά το δικαίωμά τους να καθορίζουν τουλάχιστον σε έναν ορισμένο βαθμό την πολιτική προσλήψεων των εργοδοτών, προς όφελος των μελών τους. Η πρακτική αυτή προσιδιάζει στον ρόλο του πυλωρού της αγοράς εργασίας που ιστορικά επιτελούν τα συνδικάτα σε λιμάνια και ζώνες ναυπήγησης και ναυπηγοεπισκευής, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, λόγω της φύσης του τεχνικού καταμερισμού εργασίας σε αυτούς τους χώρους. Παρότι το καθεστώς ευνοιοκρατίας που δημιουργείται γειώνεται στην ιστορικο-θεσμική συγκρότηση των συμφερόντων στη ναυπηγοεπισκευή, δεν πρέπει να αγνοούνται οι παρενέργειες που δημιουργούνται σε ένα πλαίσιο ακραίας εξατομίκευσης των όρων εργασίας: σε συνθήκες περιορισμένης προσφοράς εργασίας ο ανταγωνισμός μεταξύ των insiders (αφενός, εργατοτεχνιτών-που είναι επαγγελματικά ανθεκτικοί λόγω καλής φήμης στη δουλειά τους και, αφετέρου, ανέργων που είναι μεν επαγγελματικά ευάλωτοι, αλλά είναι ενταγμένοι σε ισχυρά επαγγελματικά δίκτυα, όπως το συνδικάτο) και των outsiders (πρόκειται κατά βάση για όσους στερούνται τόσο ενός συγκριτικά υψηλού επιπέδου τεχνικών δεξιοτήτων, όσο και ενός ισχυρού επαγγελματικού δικτύου) μεγαλώνει, και οι πάσης φύσεως αντιθέσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης διευρύνονται.

Πέραν της δικτύωσης για την ανεύρεση εργασίας, τα συνδικάτα της Ζώνης παρείχαν μέσα στην κρίση μια οιονεί ελεγχόμενη πρόσβαση σε μεγάλα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, τα οποία υλοποιήθηκαν το 2013 και το 2015 (βλ. παρακάτω). Οι εκπρόσωποι των συνδικάτων συμμετείχαν ποικιλοτρόπως στη διαμόρφωση των όρων των προγραμμάτων (καθορισμός σχημάτων πιστοποίησης, ύψος επιδομάτων, κριτήρια συμμετοχής), καθώς και στην κινητοποίηση του πληθυσμού-στόχου. Στις πρακτικές επιβίωσης των συνδικάτων μέσα στην κρίση, συγκαταλέγεται και η οργανωτική αναδιάρθρωση του Συνδικάτου Μετάλλου Πει-

ραιά, το οποίο το διαδέχεται το Συνδικάτο Εργατοϋπαλλήλων Μετάλλου Αττικής και Ναυπηγικής Βιομηχανίας Ελλάδος.[78]

Αν με τις πρωτοβουλίες του στο επίπεδο του εμπλουτισμού του συλλογικού κεφαλαίου της Ζώνης (κυρίως μέσω των διαδικασιών πιστοποίησης προσόντων), το συνδικάτο επιχείρησε να διατηρήσει το κύρος του μεταξύ ενός πιο εξειδικευμένου και επαγγελματικά ανθεκτικότερου εργατικού δυναμικού, με την κινητοποίησή του υπέρ των πιο ευάλωτων οικογενειών επιχείρησε να ενισχύσει τους δεσμούς του με ένα τμήμα της εργατικής τάξης που υπόκειται σε παρατεταμένη υποαπασχόληση. Οι παρεμβάσεις των συνδικαλιστών υπέρ εργατικών νοικοκυριών (η πιο συχνά αναφερόμενη δράση στον Τύπο είναι οι επανασυνδέσεις ρεύματος και νερού νοικοκυριών με χρέη προς τη ΔΕΗ και την ΕΥΔΑΠ), στόχευαν μεταξύ άλλων στον περιορισμό των δράσεων της ΧΑ που λάμβαναν χώρα στις λαϊκές γειτονιές, συνήθως με όρους επικοινωνιακού happening (Koronaiou and Sakellariou 2013). Επιπλέον, το 2017, το συνδικάτο υπογράφει με τους εργοδότες κλαδική ΣΣΕ, την πρώτη μετά από 8 χρόνια, γεγονός που κατοχυρώνει την μονοπωλιακή του θέση στην τοπική δομή εκπροσώπησης συμφερόντων.

Οι ενωτικές πρωτοβουλίες, ωστόσο, δεν εκτονώνουν πάντοτε επιτυχώς την ένταση στο εσωτερικό της Ζώνης (κυρίως μεταξύ insiders – outsiders), η οποία αποκτά σαφή ιδεολογικο-πολιτικά χαρακτηριστικά, καθώς τόσο το Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής όσο και τα μικρότερα ομοιοεπαγγελματικά σωματεία διοικούνται παραδοσιακά από ηγεσίες που πρόσκεινται στο ΚΚΕ και εφαρμόζουν μία σκληρή, ταξική γραμμή διεκδίκησης.[79] Η κομματική ένταξη των στελεχών του συνδικάτου συνιστά συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας της συνδικαλιστικής οργάνωσης. Το φιλόδοξο πλαίσιο διεκδικήσεων, τα πυκνά καλέσματα σε απεργιακή δράση, το συμμετοχικό μοντέλο κινητοποίησης των μελών, η υπεράσπιση του κλαδικού χαρακτήρα των συλλογικών διαπραγματεύσεων και ο ταξικός, αντικαπιταλιστικός λόγος αποτελούν στοιχεία μιας μαχητικής παράδοσης που οικοδομείται από τη δεκαετία του 1980. Αν, όμως, σε συνθήκες σχετικής οικονομικής σταθε-

78 Το 2014 το συγκεκριμένο συνδικάτο συστάθηκε ύστερα από συγχώνευση του Συνδικάτου Μετάλλου Αθήνας, του Συνδικάτου Μετάλλου Ελευσίνας, της Πανελλήνιας Ένωσης Αμμοβολιστών Καθαριστών και του Σωματείου Ηλεκτρολόγων πλοίων, επεκτείνοντας έτσι την εμβέλειά του και την οργανωτική του βάση και δημιουργώντας οικονομίες κλίμακας.

79 Η εκλογική ισχύς της συνδικαλιστικής παράταξης του ΚΚΕ στο Συνδικάτο Μετάλλου, που είναι και ο μαζικότερος φορέας εκπροσώπησης, υπερβαίνει σταθερά το 80% των ψήφων, στις αρχαιρεσίες που λαμβάνουν χώρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι το Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής λογίζεται από το ΚΚΕ ως μία από τις δομές-θεματοφύλακες της συγκρουσιακής κατεύθυνσης του σύγχρονου εργατικού κινήματος στην Ελλάδα (Ελευθερίου, 2017, σελ. 171).

ρότητας και σχετικών κατακτήσεων (όπως το 35ωρο, ή οι συγκριτικά με άλλους βιομηχανικούς χώρους σημαντικές αυξήσεις στα ημερομίσθια), η κομμουνιστική ταυτότητα των συνδικαλιστικών ηγεσιών της Ζώνης συναρμοζόταν με την εργατική υπερηφάνεια και την υψηλή αυτοπεποίθηση του συλλογικού εργάτη, η βαθιά οικονομική ύφεση στον κλάδο και η αποσυλλογικοποίηση των εργασιακών σχέσεων δημιούργησαν συνθήκες επαναξιολόγησης αυτής της ταυτότητας.

Τα παραπάνω υποδηλώνουν μία σταθερά πυκνή διαμεσολάβηση της σχέσης κεφαλαίου – εργασίας από τον ταξικό συνδικαλισμό, παρά τις προφανείς ασυμμετρίες ισχύος που επιδεινώθηκαν στα χρόνια της βαθιάς ύφεσης. Η ανάλυση της κοινωνικής μορφολογίας της Ζώνης διευκολύνει την κατανόηση αυτής της διαμεσολάβησης και επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση μιας άλλης σχέσης: εκείνης μεταξύ συμμετοχής στο ταξικό συνδικάτο και ακροδεξιάς ψήφου.

3.2. *Η κοινωνική μορφολογία της Ζώνης μέσα από την επεξεργασία δεδομένων προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω αντλήθηκαν από τη συλλογή δεδομένων δύο μεγάλων προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, που υλοποίησε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς (ΕΒΕΠ) το 2013 και το 2015, αντίστοιχα («Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα για ανέργους και επαπειλούμενους ανέργους των βιομηχανικών κλάδων της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, μέσω της παροχής υπηρεσιών επαγγελματικής συμβουλευτικής, κατάρτισης-επανακατάρτισης, με στόχο την αναβάθμιση των επαγγελματικών τους δεξιοτήτων» και «Επαγγελματική Κατάρτιση, Συμβουλευτική Υποστήριξη, Πιστοποίηση Τεχνικής Ικανότητας 2.500 επαπειλούμενων με ανεργία, εργαζόμενων και αυτοαπασχολούμενων, κυρίως των βιομηχανικών κλάδων, της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά και του Θριάσιου Πεδίου»).

Η διαθέσιμη βάση δεδομένων περιλαμβάνει συνολικά στοιχεία 3.279 εργατών, δηλαδή ενός αναμφίβολα πολύ μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού της Ζώνης. Οι 1.493 (45,4%) από αυτούς έλαβαν μέρος το 2013, ενώ οι 2.721 (82,9%) το 2015, με τους 562 (17,1% του συνολικού δείγματος) να έχουν συμμετάσχει και στα δύο προγράμματα. Για τους συμμετέχοντες στο πρώτο πρόγραμμα τα στοιχεία αφορούν μόνο την ειδικότητά τους και τον τόπο κατοικίας τους, ενώ για τους συμμετέχοντες στο δεύτερο υπάρχουν αναλυτικότερες δημογραφικές (κατοικία, φύλο, ηλικία, εθνικότητα, εισόδημα) ή άλλες πληροφορίες, με πιο κρίσιμη τον βαθμό συμμετοχής τους στις συνδικαλιστικές δράσεις του σωματείου τους.

Πρόκειται για ένα σχεδόν αποκλειστικά ανδρικό κοινό (97%), με μέση ηλικία τα 45 έτη και συνολικά επικρατέστερη ηλικιακή ομάδα την 45-54 (32,9%). Τα ετήσια εισοδήματά τους (βάσει της φορολογικής τους δήλωσης) για το οικονομικό έτος 2013 παρουσιάζουν μια ασύμμετρη κατανομή, παρόμοια εκείνης του γενικού πληθυσμού, με μέση τιμή τα 9.609 ευρώ, με το 48,1% ωστόσο να δηλώνει ετήσιες αμοιβές κάτω των 8.000 ευρώ, αλλά και το 8,3% άνω των 20.000.

Παρόλα αυτά, μία σημαντική παρατήρηση είναι ότι το εισόδημα των εργατών της Ζώνης δεν φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικές γεωγραφικές διακυμάνσεις με κριτήριο την περιοχή κατοικίας τους, σε αντίθεση, δηλαδή, με το εισόδημα του γενικού πληθυσμού. Γεγονός που σημαίνει ότι οι εργατοτεχνίτες της Ζώνης που κατοικούν σε «ακριβότερες» περιοχές παρουσιάζουν ένα κοινωνικό στάτους με μεγαλύτερη απόκλιση από το μέσο όρο της περιοχής τους (ο σχετικός δείκτης αναλογίας από 66,5% στη Δυτική Αττική, πέφτει σε 25% στα βορειοανατολικά προάστια), σχέση η οποία, ενδεχομένως, τροφοδοτεί ή ενισχύει ένα αίσθημα κοινωνικής «υστέρησης».

Γεωγραφικά το 78,1% του δείγματος κατοικεί στην ευρύτερη περιοχή πέριξ της Ζώνης (Δυτική Αττική, Πειραιά και Σαλαμίνα), δηλαδή σε περιοχές που καλύπτουν μόλις το 18,7% του συνολικού πληθυσμού της Αττικής, στοιχείο που ταυτόχρονα υποδεικνύει την αυξημένη εγγύτητα μεταξύ τόπου εργασίας και κατοικίας.

Ας αναφερθεί επιπλέον ότι με βάση επεξεργασίες που έχουν γίνει στο πλαίσιο της αξιολόγησης των δύο προγραμμάτων κατάρτισης, μεταξύ των καταρτιζομένων εντοπίζονται 424 σχέσεις συγγένειας (162 πατέρες και γιοι, 198 αδέλφια και 64 ξαδέλφια ή ανδρόγυνα), που σημαίνει ότι για το 13% του δείγματος η εργασία στη Ζώνη είναι οικογενειακή (και διαγενεακή) υπόθεση, ενισχύοντας έτσι την επαγγελματική ταυτότητα και κουλτούρα των συγκεκριμένων ανθρώπων. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι το 93,8% των εν λόγω συγγενών κατοικεί και σε όμορες της Ζώνης περιοχές (Πειραιά ή Δυτική Αττική), αυτό το δεδομένο συνιστά μια αυξημένη ενισχυτική ένδειξη για τη γειτνίαση του τόπου κατοικίας και εργασίας, αλλά πιθανότατα και του τόπου άσκησης του εκλογικού δικαιώματος, σε συνδυασμό και με το αυξημένο ποσοστό ομοδημοτών στην περιοχή (βλ. υποσημ. 73).

Ως προς τις ειδικότητες, τέλος, πολυπληθέστεροι εμφανίζονται να είναι οι ελασματουργοί και οι συγκολλητές-κόπτες μετάλλων (άνω του 20%), ενώ με διαφορά ακολουθούν οι χειριστές κινητών μηχανημάτων, οι τεχνικοί αυτοματισμού και οι σωληνουργοί (μεταξύ 8% και 12% το 2015).[80]

---

80 Για την αναλυτικότερη δημογραφική- κοινωνική μορφολογία της Ζώνης, βλ. Μπιθυμήτρης και Κουστένης (2021).

Το σημαντικότερο στοιχείο, ωστόσο, για την πολιτική στάση του συγκεκριμένου δείγματος προέρχεται από τον δείκτη συμμετοχής στο συνδικάτο (στις συλλογικές δράσεις του σωματείου, σύμφωνα με σχετική ερώτηση εντύπου που συμπλήρωναν ψηφιακά οι καταρτιζόμενοι κατά τη διάρκεια των συμβουλευτικών ενεργειών του έργου). Το ποσοστό συμμετοχής (αθροιστικά όσων δήλωσαν στη σχετική ερώτηση ότι συμμετέχουν Αρκετά ή Πολύ) ανέρχεται σε 39,9%, χωρίς, ωστόσο, να παρουσιάζει ισχυρές συσχετίσεις με άλλες κοινωνικές ή δημογραφικές μεταβλητές (όπως π.χ. το εισόδημα). Δεδομένου όμως ότι ο δείκτης συμμετοχής στο συνδικάτο αποτελεί ίσως και τη μοναδική οιονεί πολιτική μεταβλητή της έρευνας, επιχειρήθηκε η αναζήτηση μίας άλλης, δευτερογενούς συσχέτισης, συγκρίνοντας τις τιμές τού εν λόγω δείκτη με τα πραγματικά εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου 2012-2019. Συγκεκριμένα, αντιπαραβλήθηκαν οι τιμές του δείκτη ανά ΤΚ κατοικίας των ερωτώμενων με τα αντίστοιχα τοπικά (συνολικά) ποσοστά της ΧΑ, μόνο για την περιοχή του Πειραιά[81] και πάντα με το ερώτημα του βαθμού γεωγραφικής ταύτισης κατοικίας και άσκησης εκλογικού δικαιώματος των εργατοτεχνιτών (και φυσικά του βαθμού αντιπροσωπευτικότητας τους ως προς τη συνολική εκλογική συμπεριφορά των αντίστοιχων περιοχών).

Η αντίστροφη κλιμάκωση των ποσοστών της ΧΑ ως προς τα τοπικά ποσοστά συμμετοχής στο συνδικάτο είναι όχι απλώς απόλυτη και εντυπωσιακά επαναλαμβανόμενη στις πέντε υπό εξέταση εκλογικές αναμετρήσεις, αλλά και σχετικά ομαλή στατιστικά. Προκύπτει, έτσι, ότι για κάθε 10% περισσότερη συμμετοχή σε μια περιοχή, τα αντίστοιχα ποσοστά της Χρυσής Αυγής μειώνονταν περίπου κατά 0,4%-0,5% το 2012, όπως φαίνεται και από τις αντίστοιχες κλίσεις των ευθειών παλινδρόμησης (Πίνακας 6.5, Γράφημα 6.1). Η αντίστοιχη κλιμακωτή κάμψη απλώς περιορίστηκε στο 0,25%-0,35% το 2015 και στο 0,15% το 2019 (αλλά με τη συσχέτιση των δύο δεικτών να ενισχύεται και πάλι στην τελευταία αναμέτρηση):

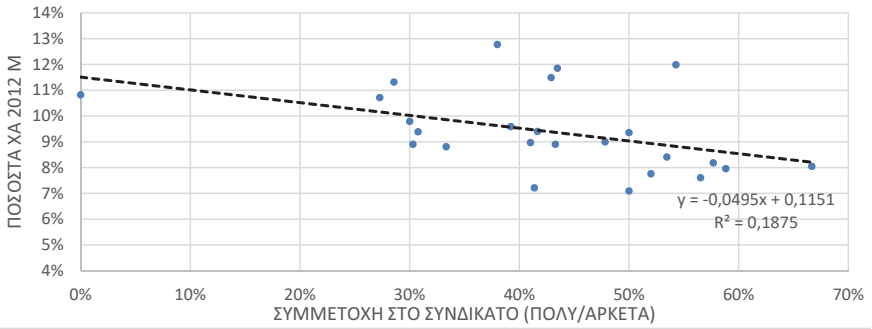
81 Η αντιπαραβολή επιτυγχάνεται με την αντιστοίχιση των εκλογικών διαμερισμάτων ανά ΤΚ (δημιουργώντας συνολικά 26 χωρικές ενότητες για τον Πειραιά) και την ομαδοποίησή τους στη συνέχεια σε 4 clusters κατηγορίες του δείκτη συμμετοχής στο συνδικάτο: κατώτερη του 30% (αφορά ΤΚ που εντοπίζονται στην περιοχή του Ρέντη και της Σαλαμίνας), μεταξύ του 30% και του 40% (Δραπετσώνα, Κερατσίνι), μεταξύ του 40-50% (Αμπελάκια Σαλαμίνας, Πέραμα, Νίκαια βορείως Π. Ράλλη) και 50%-60% (Κορυδαλλός, Νίκαια-Νοτίως Πέτρου Ράλλη).

Πίνακας 6.5
Ποσοστά ΧΑ ανά επίπεδο συμμετοχής στο Συνδικάτο

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ στο ΣΥΝΔΙΚΑΤΟ (ΠΟΛΥ/ΑΡΚΕΤΑ)	2012 Μ	2012 ΙΟΥΝ	2015 ΙΑΝ	2015 ΣΕΠΤ	2019 ΒΟΥΛ
<30%	10,7%	10,3%	8,5%	9,0%	3,9%
30,1%-40%	9,9%	9,5%	8,0%	8,6%	3,8%
40,1%-50%	9,4%	9,0%	8,0%	8,5%	3,6%
>50,1%	8,3%	8,0%	7,1%	7,4%	3,3%
ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ	-0,433	-0,363	-0,250	-0,299	-0,333
ΚΛΙΣΗ	-0,0495	-0,0435	-0,0260	-0,0356	-0,016

Πηγή δεδομένων: Υπ. Εσωτερικών και ΕΒΕΠ (2015, για τα επίπεδα συμμετοχής στο Συνδικάτο).

Γράφημα 6.1
Ποσοστά ΧΑ 2012 Μάιο ανά Επίπεδο Συμμετοχής στο Συνδικάτο

Πηγή δεδομένων: Υπ. Εσωτερικών και ΕΒΕΠ (2015, για τα επίπεδα συμμετοχής στο Συνδικάτο).

Από το παραπάνω εύρημα αναδεικνύεται, αφενός, η λειτουργικότητα της συμμετοχής στο συνδικάτο ως πολιτικού δείκτη,[82] αλλά σχεδόν ισοδύ-

82 Η πολιτική σημασία της συμμετοχής στα εργατικά σωματεία έχει αναδειχθεί διεθνώς και με ιδιαίτερη έμφαση στις ΗΠΑ, όπου συχνά αποτελεί έναν δείκτη ταξικότητας της εκλογικής συμπεριφοράς (Best and Krueger, 2012, σελ. 227-229 και Κουστένης, 2020γ), παραβλέποντας, ωστόσο, τον συντεχνιακό χαρακτήρα που συχνά μπορεί να προσλαμβάνει (Sheppard, 2013).

ναμα και η υπόθεση για την πιο περιορισμένη δυνατότητα διείσδυσης της ΧΑ σε κοινά με ισχυρή συνδικαλιστική συνείδηση και ενδεχομένως ταξική επίγνωση. Για μια καλύτερη κατανόηση των ορίων στην απήχηση της ΧΑ στη Ζώνη, η ανάλυση του ταξικού σχηματισμού συμπληρώνεται με τη ανάλυση της διαπάλης για την ηγεμονία, η οποία διέπεται από τη δική της ειδική λογική, που συνδέεται με την κοινωνική μορφολογία χωρίς να ανάγεται σε αυτήν.

4. *Η αδύνατη ηγεμονία της άκρας δεξιάς στη Ζώνη*

Μελετώντας το σώμα του διαθέσιμου υλικού από τον ηλεκτρονικό Τύπο και το διαδίκτυο, καθίσταται σαφές ότι η μορφή που έλαβε ο κομματικός ανταγωνισμός ανάμεσα σε ΚΚΕ και ΧΑ στη Ζώνη και στον ευρύτερο Πειραιά, αλλά και η προσωρινή έκβαση αυτού του ανταγωνισμού, συνδέονται με τον ταξικό σχηματισμό και μάλιστα αμφίδρομα. Για την ανασυγκρότηση της πάλης για την ηγεμονία, συγκεντρώθηκαν άρθρα από τον ηλεκτρονικό Τύπο, ανακοινώσεις οργανώσεων και συλλογικοτήτων, καθώς και ντοκιμαντέρ, δημοσιογραφικές εκπομπές και μαρτυρίες από τη Δίκη της Χρυσής Αυγής. Το κριτήριο αναζήτησης ήταν η αναφορά σε μία από τις ακόλουθες θεματικές: α) οικονομικές εξελίξεις στη ναυπηγοεπισκευή και κοινωνικός αντίκτυπος, β) δράσεις τοπικών συνδικάτων και γ) ακροδεξιά βία στον ευρύτερο Πειραιά, κατά την περίοδο 2010-2019. Το υλικό που προέκυψε αποτελείται από πενήντα τεκμήρια κειμενικού ή οπτικοακουστικού τύπου. Υιοθετώντας το αναλυτικό σχήμα που έχει εφαρμοστεί και παρουσιαστεί σε άλλες εργασίες (Μπιθυμήτρης, 2019), εξετάζονται οι ιδεολογικές λειτουργίες του φορέα των εθνικιστικών μηνυμάτων (ΧΑ) και του φορέα του ταξικού λόγου (Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής), όσο και τα αποτελέσματά τους στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων.

Η ΧΑ επιχείρησε την ανάσχεση της κομμουνιστικής επιρροής στη Ζώνη, υιοθετώντας δύο διαδοχικές στρατηγικές: Εν πρώτοις, εφαρμόζοντας μια στρατηγική εμπέδωσης ταυτότητας μέσω της κλιμακούμενης βίας εναντίον του πολιτικά και εθνοτικά Άλλου (Πέτρου κ.ά., 2015, σελ. 239˙ Dinas et al., 2013, σελ. 86). Δείγματα της στρατηγικής του βίαιου ακτιβισμού της ΧΑ αποτελούν η επίθεση εναντίον των Αιγυπτίων αλιεργατών στην Ιχθυόσκαλα Κερατσινίου τον Ιούνιο του 2012, η αιματηρή επίθεση εναντίον συνδικαλιστών στη Ζώνη τον Σεπτέμβριο του 2013 και η δολοφονία του Παύλου Φύσσα λίγες ημέρες αργότερα.

Η δεύτερη στρατηγική αφορά στην οργανωτική διείσδυση στη Ζώνη, μέσω σύστασης εθνικιστικού σωματείου το 2014, με την επωνυμία «Σω-

ματείο Εργατοϋπαλλήλων Μετάλλου Ναυπηγοεπισκευαστικών Ζωνών Πειραιά – Κερατσινίου – Δραπετσώνας – Νίκαιας και Νήσων, "Άγιος Νικόλαος"». Προάγγελο της ίδρυσης του σωματείου, το οποίο δεν κατάφερε ποτέ να συσπειρώσει στην πράξη περισσότερα από 30 άτομα, συνιστά η επίσκεψη κλιμακίου βουλευτών και τοπικών στελεχών της Χρυσής Αυγής στη Ζώνη, τον Αύγουστο του 2018. Τόσο σε αυτήν την ιδρυτική στιγμή της ακροδεξιάς παρέμβασης στη Ζώνη, όσο και σε μετέπειτα δράσεις, η χρήση βίαιων ρηματικών πρακτικών στοχοποίησης των ταξικών συνδικάτων και του ΚΚΕ επιχειρεί να αναδιατάξει ριζικά το δίπολο «εμείς» vs «αυτοί», πάνω στο οποίο δομείται η συλλογική ταυτότητα του εργάτη της Ζώνης.

Στο πλαίσιο της ακροδεξιάς ρητορικής, απέναντι από τον Έλληνα εργάτη τοποθετείται η «μπολσεβίκικη κομματο-συνδικαλιστική ολιγαρχία»,[83] την οποία, στην περίπτωση της Ζώνης, ενσαρκώνουν το ΠΑΜΕ και το Συνδικάτο Μετάλλου[84] που με τη δράση τους υπονομεύουν την παραγωγικότητα των ναυπηγοεπισκευαστικών μονάδων, ευνοώντας ξένα συμφέροντα.[85] Οι εφοπλιστές, ο επιχειρηματικός κόσμος, οι Έλληνες εργάτες συγκροτούν το πατριωτικό μπλοκ, το οποίο έχει απέναντί του ένα κράτος-υποχείριο των ξένων δυνάμεων, που με τη συνδρομή της κομματικής και συνδικαλιστικής ελίτ, αφελληνίζει τις παραγωγικές βάσεις της χώρας και διευκολύνει τα συνωμοτικά σχέδια της παγκοσμιοποιημένης χρηματιστικής ολιγαρχίας. Για παράδειγμα, ο βουλευτής της Χρυσής Αυγής Κ. Γεμενής, δήλωνε τον Νοέμβριο του 2012 στο ελληνικό Κοινοβούλιο:

«Ο επιχειρηματικός κόσμος στενάζει (...) Λέτε ότι θα φορολογήσετε τα πλοία του ελληνικού στόλου με βάση το τονάζ (...) Την ίδια μέρα που θα εφαρμοστεί το μέτρο τα περισσότερα πλοία του εμπορικού στόλου θα υποστείλουν την ελληνική σημαία και με μεγάλη ευκολία θα επιλέξουν μια

---

83 Στο site της ΧΑ, στην κατηγορία Ταυτότητα, διατυπώνεται η παρακάτω θέση: «Οι ελάχιστοι άνθρωποι που έχουν διαρρήξει οριστικά την οργανική σχέση των καταβολών τους με τον Λαό είναι τα μέλη της "πλουτοκρατικής ολιγαρχίας" με τον κοσμοπολιτισμό τους, και τα μέλη των καθοδηγητικών ομάδων της "μπολσεβίκικης κομματο-συνδικαλιστικής ολιγαρχίας" με τον διεθνισμό τους. Οι Ολιγαρχίες του χρήματος και της κομματικής τυραννίας είναι το ίδιο. Εχθροί του Έθνους και του Λαού.» (Χρυσή Αυγή, 2018).

84 Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης επίσκεψης, ο βουλευτής της ΧΑ, Ι. Λαγός, δήλωνε: «(…) Οι λακέδες του ΠΑΜΕ και του ΚΚΕ (…) θα εξαφανιστούν από δω πέρα μέσα». Στην ίδια επίσκεψη, άλλος βουλευτής της ΧΑ διαπίστωνε «το μεγάλο πρόβλημα που λέγεται ΠΑΜΕ», ενώ, τέλος, ο βουλευτής της ΧΑ, Ηλ. Παναγιώταρος δεσμευόταν ότι «το απόστημα που υπάρχει εδώ (…) το ΠΑΜΕ (…) πολύ σύντομα θα τελειώσει» (JailGoldenDawn, 2018).

85 «Η Ζώνη του Περάματος θα λειτουργήσει ξανά υπό την αιγίδα της Χρυσής Αυγής και οι άεργοι εργατοπατέρες του ΚΚΕ που έστειλαν τα ελληνικά πλοία στην Τουρκία θα απομονωθούν» (Χρυσή Αυγή, 2015). Δήλωση του Η. Κασιδιάρη κατά την επίσκεψή του στη Ζώνη, τον Σεπτέμβριο του 2015.

σημαία άλλη που θα εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντά τους» (Ριζοσπάστης, 2013α).

Η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία της Χρυσής Αυγής επιτρέπει το συγκερασμό αιτημάτων προστασίας των λαϊκών στρωμάτων από την ασυδοσία της αγοράς και προτάσεων στήριξης των πιο δυναμικών τμημάτων του κεφαλαίου. Επομένως, δεν προκαλούν έκπληξη ούτε οι αντιπλουτοκρατικές αναφορές, ούτε οι διάσπαρτες και αλληλοαναιρούμενες κοινοβουλευτικές πρωτοβουλίες σχετικά με το ναυτικό επάγγελμα.[86] Ενώ, όμως, οι αναφορές σε κακές πρακτικές μεμονωμένων εφοπλιστών ή εργοδοτών είναι συγκυριακές, οι ταυτίσεις με τους πλοιοκτήτες έχουν έναν πιο σταθερό χαρακτήρα.

Με σειρά δηλώσεων και τοποθετήσεων, στελέχη της ΧΑ παρουσιάζουν τον ελληνικό εφοπλισμό ως βασικό στήριγμα του παραγωγικού δυναμικού μιας επικράτειας που αποτελεί ιστορικά τον φυσικό χώρο της ναυτοσύνης.[87] Κατ᾽ επέκταση, η ναυπηγοεπισκευαστική και ναυπηγική βιομηχανία αποτελεί λίκνο οικονομικής αναγέννησης. Η πολιτική σημασία που έχει η Ζώνη για την Άκρα Δεξιά, στοιχειοθετείται τόσο από τις επισκέψεις κορυφαίων στελεχών της ΧΑ στον χώρο, ακόμα και μετά την έναρξη της δίκης της ηγετικής ομάδας, όσο και από τις αλλεπάλληλες ερωτήσεις που καταθέτουν ήδη από το 2012 οι βουλευτές της, προτείνοντας φορολογικές απαλλαγές και άλλες διευκολύνσεις για το εφοπλιστικό κεφάλαιο (Μπασκάκης και Ψαρράς, 2017). Η ταύτιση με την εργοδοσία δεν εξαντλείται στην διεκδίκηση οικονομικών κινήτρων, αλλά επεκτείνεται και στην εμπέδωση της εργασιακής ειρήνης, η οποία αποτελεί θεμελιώδη όρο για την ανάπτυξη του ναυτιλιακού και ναυπηγοεπισκευαστικού κλάδου. Κατά τη διάρκεια απεργίας των ναυτεργατών τον Φεβρουάριο του 2013, ο αρχηγός της Χρυσής Αυγής, Ν. Μιχαλολιάκος σχολίαζε:

---

86 Για παράδειγμα, ενώ στις 24/10/2012, ο βουλευτής της ΧΑ Ν. Κούζηλος καταθέτει ερώτηση «για την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας για τους ναυτικούς», στις 12/2/2013 ο Γ. Λαγός καταθέτει ερώτηση «για την αλλαγή του τρόπου φορολόγησης των Ελλήνων ναυτικών που τους διώχνει από τα πλοία», ενώ διαδοχικές είναι οι ερωτήσεις που καταθέτει και πάλι ο Ν. Κούζηλος στις αρχές του 2015, αυτή τη φορά σχετικά με «καθυστερήσεις καταβολής δεδουλευμένων στους ναυτικούς», σχετικά με τη «συστηματική υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους ασφαλισμένους ναυτικούς», «την εφαρμογή της Οδηγίας 2002/74/ΕΚ για την προστασία των ναυτικών».

87 Σε άρθρο με τον εύγλωττο τίτλο «Στο στόχαστρο των Γερμανών» στην εθνικιστική εφημερίδα *Εμπρός*, στις 22/08/2015, ο αρθρογράφος επιχειρηματολογεί ως εξής: «Η απάντηση γιατί οι Έλληνες εφοπλιστές επιμένουν να έχουν γραφεία στον Πειραιά και σε άλλες περιοχές της Αττικής, ακόμη και την έδρα τους, σε πολλές περιπτώσεις, βρίσκεται στα λόγια ενός πολυταξιδεμένου καπετάνιου με τα πλοία του Ωνάση, στην χρυσή εποχή της Ελληνικής ναυτιλίας: "Μα για την Πατρίδα μας, ρε γαμώτο" » (*Εμπρός*, 2015).

«Υπάρχει κι ένας ολόκληρος λαός που απαιτεί από το κράτος, κι αυτός είναι το θύμα της υποθέσεως, από τη μια μεριά δηλαδή το κράτος, ένα ανήμπορο κράτος, από την άλλη οι εργατοπατέρες, δεν είναι αθώοι, έτσι; Έχουν κάνει πολλά...» (Ριζοσπάστης, 2013β).

Σε ερώτηση του Γ. Λαγού «για την ανάπτυξη της Επισκευαστικής Ζώνης στο Πέραμα» στις 25/1/13, ο βουλευτής της ΧΑ αναφέρει ότι «προϋπόθεση για την ανάπτυξη της Ζώνης του Περάματος είναι επιπλέον και η εργασιακή ειρήνη μεταξύ των εργαζομένων και των εκπροσώπων των επιχειρήσεων». Η απέχθεια απέναντι στο συνδικαλισμό απορρέει φυσικά από τη θέση που ενέχει η ταξική ειρήνη στο πλαίσιο ενός λόγου, όπου η εθνική ταυτότητα οργανώνει, ενορχηστρώνει και ανασυνθέτει όλες τις άλλες ταυτίσεις.[88]

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, στοιχείο αφορά στην ενοχοποίηση όχι μόνο των συνδικάτων, αλλά και των ίδιων των εργατών, οι οποίοι με τα υψηλά ημερομίσθια που απολάμβαναν προ κρίσης φέρουν το δικό τους μερίδιο ευθύνης για τη συρρίκνωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και την απομάκρυνση των εφοπλιστών. Οι δηλώσεις του υποψήφιου περιφερειακού συμβούλου με την ακροδεξιά παράταξη στον Πειραιά και εργοδηγού στο επάγγελμα, Χρήστου Κυριτσόπουλου (μετέπειτα πρόεδρος του εθνικιστικού σωματείου), το Σεπτέμβριο του 2013, είναι ενδεικτικές:

«Έχουμε το δικαίωμα, λοιπόν, κι εμείς να κάνουμε ένα σωματείο και με αυτό το σωματείο, βάσει νόμου, που θα αποτελείται από αρκετά μέλη, θα διαφοροποιήσουμε τα μεροκάματά μας, γιατί η κρίση αυτή που υπάρχει στην Ελλάδα (…) Τα μεροκάματα που παίρναμε πριν δύο, τρία ή τέσσερα χρόνια ήταν πάρα πολύ μεγάλα και υψηλά, σε σχέση με την κρίση. Θα μπορούσαμε να χαμηλώσουμε τα μεροκάματά μας, να εγγυηθούμε στους Έλληνες εφοπλιστές ότι αν φέρουν τα βαπόρια τους εδώ, θα σταματήσουμε τις απεργίες που γίνονταν όλα αυτά τα χρόνια για διάφορους λόγους» (902.gr, 2017).

Όπως φαίνεται και από άλλες δημόσιες τοποθετήσεις, τα ίδια τα στελέχη του σωματείου, «διαφήμιζαν» τον φορέα τους ως μηχανισμό εξεύρεσης εργασίας σε φίλα προσκείμενους εργοδότες, που προτίθενται να προσλάβουν Έλληνες εργάτες, δίνοντας ημερομίσθια χαμηλότερα από αυτά που προέβλεπαν οι ΣΣΕ και πάντοτε υπό την προϋπόθεση της εργασιακής ειρήνης. Είναι σημαντικό εδώ να επισημανθεί ότι μέρος των εργοδοτών της

88 «Εμείς, ως Χρυσή Αυγή, ως λαϊκό κίνημα, δεν πιστεύουμε στην πάλη των τάξεων. Πιστεύουμε ότι όλες οι βαθμίδες της οικονομίας είναι λαός. Και οι εργαζόμενοι και οι επιχειρηματίες. Κίνητρα πρέπει να δοθούν στις επιχειρήσεις, για να επενδύσουν τα κέρδη τους, για να προσλάβουν υπαλλήλους» (Χατζησάββας, 2015).

Ζώνης φαίνεται πως είδε με όρους πολιτικής ευκαιρίας την άνοδο της Χρυσής Αυγής στην περιοχή και την ίδρυση εθνικιστικού σωματείου από αυτήν. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από διαδικτυακή εκπομπή με πρωταγωνιστές τον Η. Παναγιώταρο και τον Γ. Λαγό, στις 7/7/2015:

«Λαγός: Είχαμε ιδρύσει πριν από λίγο καιρό, θυμάσαι πολύ καλά και με δικές σου ενέργειες και με δικιά σου βοήθεια το Σωματείο της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης.

Παναγιώταρος: Τον Άγιο Νικόλαο! Μεγάλη η χάρη του […]

Λαγός: Να ενημερωθεί ο κόσμος, να ξέρει ότι (…) μάς έχουν ζητήσει συνάντηση κάτω, άνθρωποι που είναι διατεθειμένοι να φέρουνε πλοία, είναι τρεις διαφορετικές περιπτώσεις, θα κάνουμε συνάντηση μαζί τους πιθανόν και μέσα στην εβδομάδα, θα καταφέρουμε έτσι ώστε να ξεκινήσει η δουλειά, εμείς το έχουμε υποσχεθεί ότι θα το κάνουμε και το χετε πάρει χαμπάρι ότι όταν υποσχόμαστε κάτι, το κάνουμε, θα γίνει. Είμαστε στη διαδικασία αυτή, θα τους φέρουμε και πλοία να δουλέψουνε στη Ζώνη του Περάματος, θα τρίβουν τα μάτια τους, και θα επαναλάβω για μια φορά ακόμα τη δήλωση που έχω κάνει και τους έχει πειράξει πολύ: οι λακέδες του ΠΑΜΕ και του ΚΚΕ θα εξαφανιστούν από το λιμάνι κάτω…» (JailGoldenDawn, 2015).

Σχετικά με τον ανταγωνιστή της Χρυσής Αυγής στη Ζώνη, δηλαδή το Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής, αναφέρθηκαν ήδη ορισμένα στοιχεία φυσιογνωμίας και πρακτικών. Όπως αναδείχθηκε παραπάνω, οι πολιτικές του συνδικάτου και οι πρακτικές του στον χώρο δεν έχουν μία μόνο όψη. Οι κριτικές στον Τύπο και το διαδίκτυο αντιπολιτευόμενων συνδικαλιστών για το καθεστώς ευνοιοκρατίας υπέρ των μελών που βρίσκονται εγγύτερα στην ηγεσία, ή για την άρνηση διαπραγμάτευσης μιας μετριοπαθούς κλαδικής ΣΣΕ μετά την λήξη ισχύος της προηγούμενης, έχουν σοβαρά ερείσματα και στους εργαζόμενους. Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι, σε κλίμα συρρίκνωσης της παραγωγικής βάσης της ναυπηγοεπισκευής, καθώς και ραγδαίας εξατομίκευσης των εργασιακών σχέσεων σε εθνικό και κλαδικό επίπεδο, το συνδικάτο κατάφερε να διατηρήσει τους δεσμούς του με διαφορετικά τμήματα της εργατικής τάξης της Ζώνης προσδίδει ένα θετικό πρόσημο στις στρατηγικές του επιλογές. Οι επιλογές αυτές κεφαλαιοποιούνται τελικώς στον ανταγωνισμό με τη ΧΑ, καθώς το δυνάμει ανταγωνιστικό εθνικιστικό σωματείο παραμένει οργανωτικά ισχνό ως προς τη δυνατότητα κινητοποίησης, ενώ και στο επίπεδο της γειτονιάς, το αντιφασιστικό μπλοκ βραχυκυκλώνει σημαντικούς διαύλους επικοινωνίας της άκρας δεξιάς με τα πιο φτωχά στρώματα των πόλεων της Β’ Πειραιά. Το ορόσημο εδώ δεν είναι άλλο από τη δολοφονία Φύσσα τον Σεπτέμβριο του 2013.

Η παραπάνω έκβαση δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη και αυτό για

αρκετούς λόγους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η ΧΑ είχε στη διάθεσή της έναν σημαντικό συμβολικό και υλικό πόρο που συνίσταται στην υποστήριξη από μερίδα εργοδοτών, τη στιγμή που το συνδικάτο αντιμετώπιζε (αλλά και ως ένα βαθμό συντηρούσε) ένα κλίμα εργοδοτικής καχυποψίας και εχθρότητας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η στρατηγική της βίας, που εκδηλώθηκε εξάλλου και μέσα στη Ζώνη, όπως και η συναφής ρητορική μίσους, θα πρέπει να ιδωθούν και σαν απόπειρα οικειοποίησης συστατικών της επαγγελματικής κουλτούρας και της δομής του αισθάνεσθαι σε αυτόν τον επαγγελματικό χώρο (ανδροπρέπεια, ματαιωμένη περηφάνια, ενοχή, μνησικακία), κάτι που έχει αναδειχθεί αλλού (Μπιθυμήτρης, 2019).

Απέναντι σε έναν ομοιογενοποιητικό εθνικιστικό λόγο, που απλοποιεί αποτελεσματικά τους μηχανισμούς απόδοσης ευθυνών για την κρίση, ανάγοντάς την σε συνομωσία ξένων ή/και αντεθνικά τοποθετημένων εγχώριων δυνάμεων, το συνδικάτο αντέταξε έναν συμπαγή ταξικό λόγο, με αντικαπιταλιστικά και αντιφασιστικά στοιχεία, που ενίοτε εκδηλώνονταν με έναν επιθετικό και συναισθηματικά φορτισμένο τόνο. Για παράδειγμα, σε ένα πρόσφατο Δελτίο Τύπου του Συνδικάτου, που καταγγέλλει τις συνθήκες υγιεινής σε επισκευαζόμενο πλοίο, σημειώνεται:

«Είναι γελασμένοι όμως αν νομίζουν ότι θα μας σκοτώνουν και δεν θα μιλάμε. Σπέρνουν ανέμους, θα θερίσουν θύελλες. Η οργή μας γίνεται οργάνωση και αγώνας μέσα από τα ταξικά μας Σωματεία» (Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής, 2018α).

Η επίκληση του δυσάρεστου συναισθήματος που προκαλεί η αδικία εις βάρος της υγείας των ομότεχνων συνοδεύεται από ένα αίτημα ανάληψης δράσης (και επομένως ευθύνης) από τους αποδέκτες του μηνύματος, που είναι οι ίδιοι οι εργάτες της Ζώνης. Αυτή η επισήμανση της ευθύνης του υποκειμένου-εργατική τάξη να επιτελέσει το ταξικό καθήκον επαναλαμβάνεται σχεδόν αδιαλείπτως σε όλες τις κρίσιμες παρεμβάσεις του συνδικάτου.

Εξίσου επαναλαμβανόμενες είναι οι λειτουργίες του μηχανισμού απόδοσης της ευθύνης για την επιδείνωση του εργασιακού και οικογενειακού βίου του εργάτη μέσα στην κρίση. Από τη μία πλευρά, οι δυνάμεις του κεφαλαίου στις οποίες αθροίζονται τα κόμματα που εναλλάσσονται στις κυβερνητικές θέσεις, οι υπερεθνικοί οικονομικοί οργανισμοί, οι εργοδότες και οι εφοπλιστές και, από την άλλη πλευρά, τοποθετούνται τα θύματα των πολιτικών των μνημονίων:

«Η ανάπτυξη για την οποία από κοινού μιλάνε ΣΥΡΙΖΑ, ΑΝΕΛ, ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΣΕΒ, ΕΦΟΠΛΙΣΤΕΣ, ΕΕ, ΔΝΤ κ.α. είναι στρωμένη πάνω στις τσακισμένες, από τις πολιτικές τους, ζωές μας. Για την εργοδοσία φοροα-

παλλαγές, για εμάς ακρίβεια και φοροληστεία. Για την εργοδοσία φθηνή εργασία για εμάς μεροκάματα πείνας. Για τους εργοδότες ζωή μέσα στην χλιδή, για εμάς ζωή μέσα στην ανέχεια. Αυτό είναι το μέλλον που μας ετοιμάζουν αν δεν αντιδράσουμε» (Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής, 2018β).

Είναι σαφές ότι οι ταυτίσεις που παράγονται στο πλαίσιο του ταξικού λόγου θεμελιώνονται στην ανισότητα που υφίσταται ο εργάτης της Ζώνης, τόσο ως προς ευκαιρίες απασχόλησης, όσο και κατανάλωσης. Σε απεργιακή συγκέντρωση για την υπογραφή κλαδικής ΣΣΕ, ο Πρόεδρος του συνδικάτου σημειώνει:

«Όσα θα βγάλουμε εμείς δουλεύοντας όλη μας τη ζωή, μπορεί να κάνει το αυτοκίνητο του ενός, η βίλα κάποιου άλλου ή το πάρτι γενεθλίων που έκανε για το παιδί του. Κι εμείς πρέπει να πίνουμε καφέ με τον συνάδελφό μας και την ίδια ώρα να σκεφτόμαστε με πόσα μπορεί να έχει πάει αυτός, να πάω εγώ με λιγότερα για να πάρω τη δουλειά» (Ριζοσπάστης, 2017).

Είναι σημαντικό, τέλος, να τονισθεί η διακριτή θέση που καταλαμβάνει η ΧΑ ως πολιτικός αντίπαλος. Δεν αντιμετωπίζεται ως ένα κανονικό κομμάτι του αστικού πολιτικού συστήματος αλλά ως ναζιστικό μόρφωμα, εμπροσθοφυλακή του πιο αυταρχικού και αντιδραστικού τμήματος του κεφαλαίου:

«Η ναζιστική ΧΑ, ως γνήσιο τέκνο του συστήματος της εκμετάλλευσης, μαντρόσκυλο των αφεντικών, αναλαμβάνει πάντα την πιο βρώμικη δουλειά, ενάντια στο εργατικό - λαϊκό κίνημα, ενάντια στα εργατικά - λαϊκά δικαιώματα, ορθώνοντας τείχος προστασίας στα κέρδη των εργοδοτών» (Ριζοσπάστης, 2018).

Συνοψίζοντας, η ανάλυση του κειμενικού υλικού επιτρέπει την ανάδειξη των ορίων της διείσδυσης της ΧΑ στη Ζώνη, την αδυναμία της να καταστεί ηγεμονική δύναμη και να εξουδετερώσει τη θεσμική, συμβολική και οργανωτική κληρονομιά του ταξικού συνδικαλισμού. Αναδεικνύεται ιδιαίτερα η αδυναμία διεύρυνσης της επιρροής της πέρα από την ζώνη της υψηλής ευαλωτότητας, που χαρακτηρίζει τους outsiders της συγκεκριμένης αγοράς εργασίας και κυρίως, όσους έχουν εξασθενημένους δεσμούς με το συνδικάτο. Η οικειοποίηση συγκεκριμένων συναισθημάτων (μνησικακία, ντροπή, ενοχή) και του τοπικού επαγγελματικού habitus (ανδροπρέπεια, σκληρότητα), βοήθησαν την εκκόλαψη της ΧΑ και τη δυναμική εμφάνισή της στο χώρο της Ναυπηγοεπισκευής (και κυρίως στον αστεακό χώρο πέριξ αυτής), πλην όμως δεν αρκούν για την κοινωνική της ρίζωση.

Από την άλλη μεριά, το Συνδικάτο Μετάλλου παράγει έναν συμπαγή ταξικό λόγο με συγκεκριμένες κομματικές αναφορές, χρησιμοποιώντας ρηματικές πρακτικές που εγκαλούν τον εργάτη ως μέλος εκείνης της πολι-

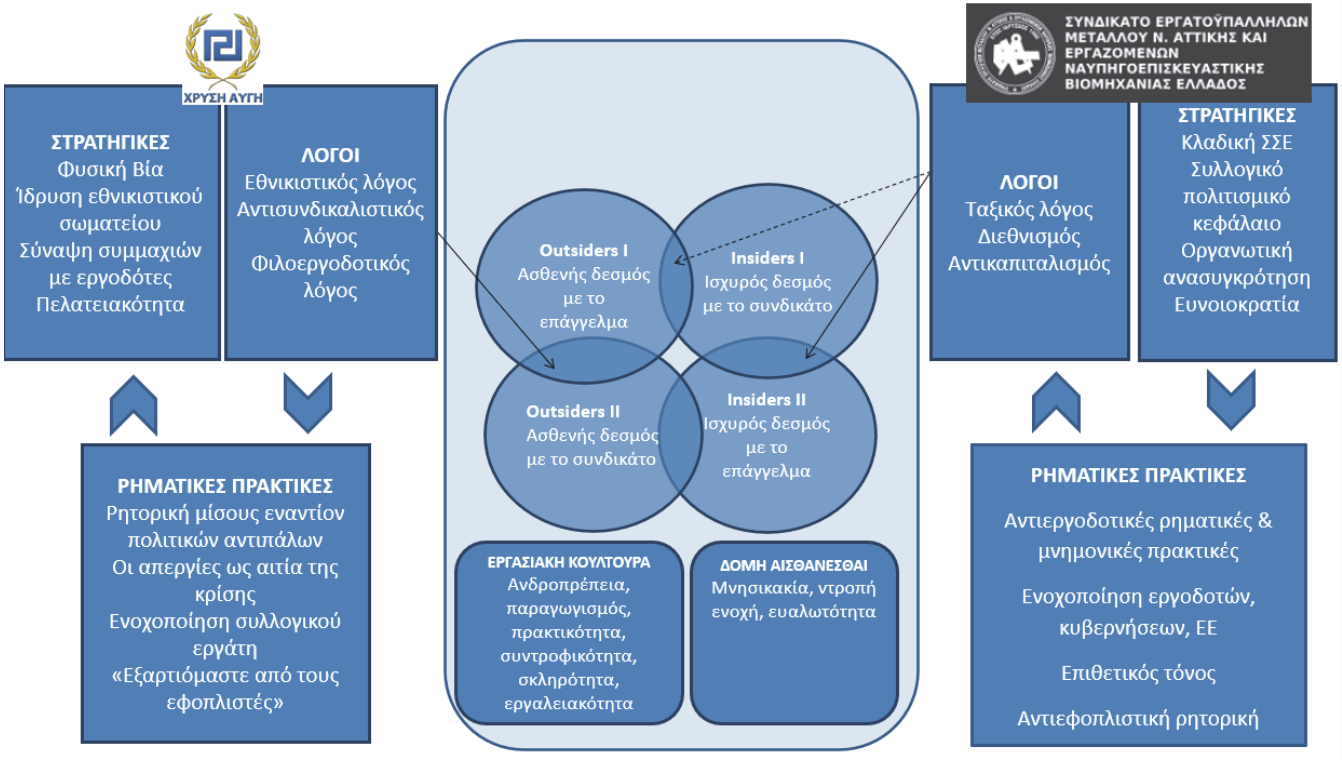
τικής συλλογικότητας που είναι επιφορτισμένη με το καθήκον της κοινωνικής χειραφέτησης. Η δυνατότητα του συνδικάτου, ωστόσο, να απευθύνεται σε δύο διαφορετικές υποομάδες των insiders της Ζώνης (με βάση τα κριτήρια της εγγύτητας στο συνδικάτο και της επαγγελματικής ανθεκτικότητας), καταδεικνύει και ένα διπλό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της ΧΑ: το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται, αφενός, είναι πιο διευρυμένο σε σχέση με του αντιπάλου, αφετέρου, διαθέτει σαφώς μεγαλύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, γεγονός που αντανακλάται και στη διαφορετική ποιότητα των ακτιβιστών των δύο ανταγωνιστών.[89]

Τέλος, υπάρχουν στοιχεία του επαγγελματικού habitus που οικειοποιείται με επιτυχία ο ταξικός φορέας: η συντροφικότητα είναι ένα από αυτά, που μάλιστα θεωρείται κρίσιμο ως προς την ανάσχεση της ξενοφοβίας (βλ. συνεργασία Ελλήνων και αλλοδαπών για πάνω από 20 χρόνια). Από την άλλη, η εργαλειακότητα (καθετί φαίνεται να αποτελεί μέσο για κάτι άλλο), η εξύψωση του πρακτικού νου, καθώς και ο παραγωγισμός είναι, επίσης, στοιχεία μιας κουλτούρας που μοιράζονται από κοινού το συνδικάτο και οι εργατοτεχνίτες της Ζώνης. Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι οι συνδικαλιστές του χώρου, συμβάλλουν εδώ και δεκαετίες στην αναπαραγωγή πρακτικών μιας κουλτούρας αρρενωπότητας, που φυσικά εκμεταλλεύτηκε ο φασιστικός λόγος.[90] Ως προς τις συγκινήσεις, είναι σαφές ότι η ηθική αγανάκτηση που εκπέμπεται από το λόγο του συνδικάτου συνυφαίνεται με μία ενεργό στάση και για αυτό διαφοροποιείται από την μνησικακία που ανιχνεύεται στον ακροδεξιό λόγο. Στο Σχήμα 6.1 συμπυκνώνει τις διαμεσολαβήσεις της δράσης των δύο ανταγωνιστών, τα προνομιακά κοινά τους και τις «δομούσες δομές» (εργασιακή κουλτούρα, συγκινήσεις) που τα συγκροτούν.

89 Το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τα πρακτικά της δίκης της ΧΑ είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό σχετικά με τα προσωπικά χαρακτηριστικά των στελεχών που απαρτίζουν το εθνικιστικό σωματείο της Ζώνης.

90 Για τις πρακτικές στο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης της Ζώνης, βλ. Spyridakis (2013).

Σχήμα 6.1
Διαμεσολαβημένη δράση φορέων εθνικιστικού και ταξικού λόγου

5. *Συμπεράσματα*

Ο Πειραιάς και η Δυτική Αττική ως γεωγραφικές περιοχές και η ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία Πειραιά ως χωρική ενότητα ομοειδών επαγγελματικών δραστηριοτήτων με πυρήνα τη Ζώνη Περάματος συγκέντρωναν, κατά την περίοδο 2010-2015, σχεδόν όλα όσα η διεθνής βιβλιογραφία προσδιορίζει ως εξηγητικούς παράγοντες της στροφής της εργατικής τάξης προς την άκρα δεξιά. Η απότομη εκτίναξη της ανεργίας στους δήμους του ηπειρωτικού Πειραιά, η ένταση της φτωχοποίησης σε Πέραμα, Κερατσίνι, Νίκαια, η περιβαλλοντική και οικονομική υποβάθμιση των όμορων της Ζώνης περιοχών του Πειραιά και της Δυτικής Αττικής, καθώς και η παραγωγική συρρίκνωση και η υποαπασχόληση σε έναν ανδροκρατούμενο, σκληρό και δομικά επισφαλή βιομηχανικό χώρο, με παρουσία μεταναστευτικού δυναμικού, στοιχειοθετούσαν συνθήκες προνομιακής ζήτησης για την άκρα δεξιά. Με μία επιπόλαιη ματιά στην εκλογική γεωγραφία του βασικού εκφραστή της ακροδεξιάς στην Ελλάδα της κρίσης, ο κοινωνικός ντετερμινισμός φαίνεται να επιβεβαιώνεται, συνηγορώντας στο επιχείρημα περί «προλεταριοποίησης» των κομμάτων της σύγχρονης άκρας δεξιάς που εποικίζουν το χώρο που αφήνει η υποχώρηση, αναδίπλωση, ή /και συρρίκνωση της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής αριστεράς. Η σε βάθος μελέτη, ωστόσο, της εκλογικής γεωγραφίας του Πειραιά και της Δυτικής Αττικής και η εξέταση βασικών όψεων της κοινωνικής γεωγραφίας και της πολιτικής κουλτούρας στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος, σχετικοποιεί σημαντικά τον παραπάνω συλλογισμό.

Πιο συγκεκριμένα, η εκλογική ανάλυση στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά διαψεύδει την υπόθεση περί ομοιογενούς επιρροής της Άκρας Δεξιάς, καθώς τα υψηλότερα ποσοστά της ΧΑ παρατηρούνται σε δημοτικές ενότητες όπου το ΚΚΕ σημειώνει τα χαμηλότερα ποσοστά του στη Β' Πειραιώς και το αντίστροφο, στοιχείο που επαληθεύτηκε και στις πρόσφατες εκλογές του 2019. Η σημασία ιστορικών και πολιτισμικών διεργασιών φαίνεται πως είναι κρίσιμη για την κατανόηση αυτής της σχεδόν συμμετρικά αντίθετης εκλογικής γεωγραφίας των δύο κομμάτων. Η εκλογική γεωγραφία της Δυτικής Αττικής τονίζει περαιτέρω την εκλογική διαφοροποίηση περιοχών χαμηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας, για τις οποίες ο δημόσιος λόγος επιφυλάσσει αδιακρίτως ρόλο παθητικού υποδοχέα του εθνικιστικού λόγου. Το βιομηχανικό κέντρο της Ελευσίνας φαίνεται πως δεν αποτελεί προνομιακό χώρο για την ΧΑ, σε αντίθεση, π.χ., με τα Μέγαρα ή τον Ασπρόπυργο, κάτι που προφανώς δεν ισχύει για το ΚΚΕ. Και πάλι τα πολιτισμικά (κυρίως εθνογραφικά) χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών φαίνονται να είναι απαραίτητο συμπλήρωμα για την καλύτερη ερμηνεία του κομματικού ανταγωνισμού.

Με την αλλαγή κλίμακας και την εστίαση στη Ναυπηγοεπισκευαστική

Ζώνη Περάματος, επιχειρήθηκε καταρχήν η εξέταση της αλληλεπίδρασης κοινωνικών και θεσμικών παραγόντων που θεωρείται ότι επιδρούν στην οργάνωση της ηγεμονίας. Αξιοποιώντας μία μεγάλη βάση δεδομένων από προγράμματα κατάρτισης, στα οποία συμμετείχαν χιλιάδες εργατοτεχνίτες ειδικοτήτων κυρίως από τον κλάδο της ναυπηγοεπισκευής, αποτυπώνεται η κοινωνική μορφολογία της Ζώνης, ενώ παράλληλα μία «βαριά» μεταβλητή πολιτικής στάσης, που αφορά τη συμμετοχή στις δράσεις του σωματείου, αντιπαραβλήθηκε με τα δεδομένα της εκλογικής συμπεριφοράς. Ακολούθως, ιχνηλατήθηκαν αδρομερώς βασικές πτυχές των δομών κοινωνικής εκπροσώπησης, με έμφαση στις επίσημες πρακτικές συλλογικής διαπραγμάτευσης των συνδικάτων του χώρου. Η αδυναμία του νεοναζιστικού κόμματος να συσπειρώσει μια κρίσιμη μάζα εργατών της Ζώνης γύρω από τη δική του συνδικαλιστική πρωτοβουλία, η αποτυχία των απεργοσπαστικών μέσων που μετήλθε στη Ζώνη (εναντίον της υπογραφής κλαδικής ΣΣΕ), αλλά και στην γειτονική Cosco (εναντίον των διεκδικήσεων των εργαζόμενων στις εργολαβίες), όπως και η αδυναμία ακύρωσης του θεσμικού ρόλου του Συνδικάτου Μετάλλου ως εκπροσώπου της εργατικής τάξης της Ζώνης στις διαπραγματεύσεις με τους εργοδότες, καταδεικνύουν τα όρια παρέμβασης στον κομματικό ανταγωνισμό με το ΚΚΕ και τη συνδικαλιστική του έκφραση (ΠΑΜΕ).

Σε συμφωνία με αυτό που παρατηρείται στην κλίμακα της εκλογικής γεωγραφίας Πειραιά – Δυτικής Αττικής, η μελέτη του κομματικού ανταγωνισμού στη Ζώνη ανέδειξε την ύπαρξη δύο κόσμων που συνυπάρχουν για δεκαετίες στους ίδιους χώρους, αλληλεπιδρούν, εφάπτονται, χωρίς ωστόσο να συγχωνεύονται. Η αποτυχία οργάνωσης μιας ακροδεξιάς ηγεμονίας στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη εξηγείται αν δει κανείς πόσο οριοθετημένη ήταν εξαρχής η εμβέλειά της, η οποία περιορίστηκε τελικά μόνο σε ένα κομμάτι των outsiders (εργατοτεχνίτες με εξασθενημένους δεσμούς τόσο με το επάγγελμα, όσο και με το συνδικάτο και ευρύτερα με την επαγγελματική κοινότητα).[91] Αντιθέτως, ο ταξικός φορέας, έχοντας ενισχύσει τους δεσμούς του μέσα στην κρίση με ένα μεγάλο κομμάτι των υποαπασχολούμενων μελών του (μετερχόμενος ωστόσο και αμφιλεγόμενες πρακτικές), διεύρυνε το ακροατήριό του απευθυνόμενος ταυτόχρονα στα επαγγελματικά πιο ανθεκτικά τμήματα του εργατικού δυναμικού της ναυπηγοεπισκευής.

---

91 Το πραγματολογικό στοιχείο της σύλληψης, της δίκης και καταδίκης των ηγετικών στελεχών της ΧΑ δεν αποδυναμώνει την ερμηνεία για την αποτυχία ηγεμόνευσης στη Ζώνη, καθώς όπως φάνηκε το αίτιο της τελευταίας συνίσταται στη στρατηγική του βίαιου ακτιβισμού, ο οποίος είναι οργανικό μέρος της παρέμβασής της στην εργατική τάξη της Ζώνης και ευρύτερα. Ο διεμβολισμός του Συνδικάτου Μετάλλου προϋπέθετε τη χρήση βίας, η οποία με τη σειρά της αποδείχθηκε επιτυχές, πλην όμως περιορισμένης εμβέλειας, εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας της ΧΑ.

Η παρατήρηση των δύο κόσμων, όπως προέκυψε από την ανάλυση σε δύο διαφορετικές κλίμακες (στο γεωγραφικό και στο επαγγελματικό επίπεδο), δείχνει, τέλος, πως η πολιτική ανάλυση έχει να κερδίσει πολλά από μια ανανεωμένη προσέγγιση της τάξης και της ταξικής θεωρίας. Η προσέγγιση αυτή είναι χρήσιμο (αν όχι απαραίτητο) να γίνεται στη βάση διεπιστημονικών εγχειρημάτων που επιτρέπουν την ταυτόχρονη μελέτη των κοινωνικών και πολιτισμικών συνιστωσών της τάξης και της ταξικής ταυτότητας, χωρίς να ακυρώνουν τη θεμελίωση στη γνώση της ιστορικά διαμορφωμένης ταξικής δομής και του συγκεκριμένου κάθε φορά ταξικού σχηματισμού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αθανασίου, Ε. και Κουτρούλης, Α. (2018). *Εξελίξεις και προοπτικές της ναυπηγικής βιομηχανίας, Εκθέσεις Αρ. 79*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.

Benoit-Guilbot, Ο., Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., Παπλιάκου, Β., Σορώκος, Ε., Τσανίρα, Ε. και Χατζηγιάννη, Α. (1998). *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά. Μετακινήσεις, οικογένεια, εργασία*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Βλάχος, Γ. Π. (1996). *Προβλήματα και προοπτικές της ελληνικής ναυπηγικής και επισκευαστικής βιομηχανίας*. Αθήνα: Σταμούλης.

Βούλγαρης, Γ. και Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (2014). *2012. Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Γεωργιάδου, Β. (2015). Αντλώντας από τις δεξαμενές τις Δεξιάς. Εκλογικά κάστρα και ψηφοφόροι της Χρυσής Αυγής. Στο Ν. Γ. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 206-233). Αθήνα: ΕΚΚΕ- Gutenberg.

Καράβας, Σ. (1992). Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου. *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σελ. 135-156.

Καψάλης, Α. και Τριανταφύλλου, Χ. (2013). Συλλογικές διαπραγματεύσεις, νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών και μισθολογικές εξελίξεις στην εποχή των μνημονίων. Ειδική έκδοση *Τετράδια του ΙΝΕ*, Μελέτες 40. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Κουστένης, Π. (2014α). Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων: Η κοινωνιολογική ανίχνευση του λεκανοπεδίου. Στο Γ. Βούλγαρης και Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *2012, Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κουστένης, Π. (2014β). Εκλογές 2014: Ο εκλογικός κύκλος της Χρυσής Αυγής. *Αρχειοτάξιο,* 16 , σελ. 89-108.

Κουστένης, Π. (2019). Η εκλογική αναστοίχιση 2012-2015: Από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ. Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σελ. 41-75). Αθήνα: Θεμέλιο.

Κουστένης, Π. (2020α). Εκλογική συμπεριφορά στην περιφέρεια του Πειραιά: Ιστορική εξέλιξη, κοινωνικές, πληθυσμιακές και πολιτισμικές ορίζουσες. Στο Συλλογικό, *Πειραιάς. Το λιμάνι και η πόλη* (σελ. 131-165). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας (Ίδρυμα σχολής Μωραΐτη).

Κουστένης, Π. (2020β). Οι διπλές εκλογές του 2019: Η συγκρότηση του νέου δικομματισμού. Στο Π. Ιωαννίδης και Ηλ. Τσαουσάκης (επιμ.), *2019, Οι πρώτες εκλογές μετά το μνημόνιο: Η ακτινογραφία της ψήφου* (σελ. 37-48). Αθήνα: Παπαζήσης.

Κουστένης, Π. (2020γ). Προς τις αμερικανικές εκλογές του 2020: Γεωγραφικές, κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις της ψήφου. *Σύγχρονα Θέματα*, 149, σελ. 40-50.

Κυραμαργιού, Ε. (2019). *Δραπετσώνα 1922-1967: Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*. Αθήνα: Εθνικό ίδρυμα ερευνών (Ε.Ι.Ε.).

Λεοντίδου, Λ. (1989). *Πόλεις της σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*. Αθήνα: Πολιτιστικό ίδρυμα ομίλου Πειραιώς.

Λιβάνιος, Θ. (2011). *Ελευσίνια (μυστήρια) κάλπη: Η εκλογική ιστορία της Ελευσίνας 1926-2010*. Ελευσίνα: Δήμος Ελευσίνας.

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2017). *Μετά το 1922, Η παράταση του διχασμού*. Αθήνα: Πατάκης.

Μπιθυμήτρης, Γ. (2019). Νιώθοντας την τάξη: Ταξικές ταυτότητες, συναισθήματα και πολιτικές στάσεις στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη Περάματος. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 151 , σελ. 43-78.

Μπιθυμήτρης, Γ. και Κουστένης, Π. (υπό δημοσίευση) (2021). Κοινωνική τάξη και πολιτική συμπεριφορά: Η περίπτωση της ναυπηγοεπισκευαστικής βιομηχανίας του Πειραιά. *Ο Κόσμος της εργασίας*.

Πέτρου, Μ., Κανδύλης, Γ. και Βακαλόπουλος, Κ. (2015). Μυθοποιητική αφήγηση και κουλτούρα της βίας: Ερμηνεύοντας την υποστήριξη της Χρυσής Αυγής στην ελληνική περιφέρεια. Στο Ν.Γ. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 233-261). Αθήνα: Gutenberg- ΕΚΚΕ .

Σπυριδάκης, Μ. (2010). *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της

Ελλάδος (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928,* τόμ. Ι, Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός – πρόσφυγες (σελ. 31-43). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

Best, S. J. and Krueger, B. S. (2012). *Exit polls: Surveying the American electorate, 1972-2010*. Los Angeles: Sage.

Betz, H.G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. New York: St. Martin's.

Bithymitris, G. and Spyridakis, M. (2020). Union radicalism versus the nationalist upsurge: the case of Greek shipbuilding workers. *Dialectical Anthropology*.

Georgiadou, V. (2013). Right-wing populism and extremism: the rapid rise of 'Golden Dawn' in crisis-ridden Greece. In R. Melzer and S. Serafin (eds.), *Right-wing extremism in Europe. Country analysis, counter-strategies and labour-market oriented exit-strategies* (pp. 79-106). Berlin: Friedrich Ebert-Stiftung.

Georgiadou, V., Kafe, A., Nezi, R. and Pieridis, K. (2019). Plebiscitarian spirit in the square: Key characteristics of the Greek Indignants. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 32, pp. 43-59.

Dinas, E., Georgiadou, V., Konstantinidis, I. and Rori, L. (2016). From dusk to dawn: Local party organization and party success of right-wing extremism. *Party Politics,* 22 (1), pp. 80–92.

Ellinas, A. (2013). The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece. *South European Society and Politics*, 18 (4), pp. 543-565.

Simiti, M. (2014). *Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement.* GreeSE Paper No. 82. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe .

Ignazi, P. (2003). *Extreme right parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Koronaiou, A. and Sakellariou, A. (2013). *Reflections on "Golden Dawn", community organizing and nationalist solidarity: helping (only) Greeks. Community Development Journal,* 48 (2), pp. 332–338.

Lazarsfeld, P., Berelson, B. and Gaudet, H. (1968). *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign* (third edition). New York: Columbia University Press.

Pakulski, J. and Waters, M. (1996). *The death of class*. London: Sage.

Sheppard, S. (2013). Race, class, and values in post-new deal presidential

politics: Inverted class loyalties as a trend in presidential elections, 2000-2012. *New Political Science*, 35 (2), pp. 272-306.

Spyridakis, M. (2013). *The Liminal Worker: An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece*. London: Ashgate.

Τύπος - Διαδίκτυο

Ethnikismos.net (2013). Βίντεο… Ο Κουζήλος από τη βουλή για τους ναυτικούς μας… Αυξάνεται συνεχώς η ανεργία των Ελλήνων ναυτικών. https://bit.ly/3hOD06z (τελευταία πρόσβαση 12/2/2021).

Εμπρός (2015). Στο στόχαστρο των Γερμανών. https://emprosnews.wordpress.com/2015/08/22/στο-στόχαστρο-των-γερμανών/ (τελευταία πρόσβαση 12/2/2021).

JailGoldenDawn: Για την Πολιτική Αγωγή του αντιφασιστικού κινήματος (2018). Επίθεση σε ΚΚΕ στο Πέραμα https://jailgoldendawn.com/υποθέσεις/επίθεση-σε-κκε-στο-πέραμα/ (τελευταία πρόσβαση 12/2/2021).

JailGoldenDawn: Για την Πολιτική Αγωγή του αντιφασιστικού κινήματος (2015). Ποιοι είναι οι 3 εφοπλιστές που συναντήθηκαν με τον Λαγό πριν ξαναμπεί στη φυλακή;. https://jailgoldendawn.com/2015/07/21/ποιοι-ειναι-οι-3-εφοπλιστές-που-συναντή/ (τελευταία πρόσβαση στις 14/11/2018).

Μπασκάκης Γ. και Ψαρράς, Δ. (2017). Τι γυρεύουν οι ναζιστές στη Βουλή;. *Εφημερίδα των Συντακτών*. http://www.efsyn.gr/arthro/ti-gyreyoyn-oi-nazistes-sti-voyli

Ριζοσπάστης (2013α). Εβηχαν οι εφοπλιστές φταρνίζονταν οι χρυσαυγίτες. https://www.rizospastis.gr/story.do?id=7650217 (τελευταία πρόσβαση 12/2/2021).

Ριζοσπάστης (2013β). Χρυσή Αυγή: Τα ... καλύτερα παιδιά των εφοπλιστών. https://www.rizospastis.gr/story.do?id=7333035

Ριζοσπάστης (2017). Βήμα κλιμάκωσης η χτεσινή απεργία στην πάλη για κλαδική Συλλογική Σύμβαση. https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9257165

Ριζοσπάστης (2018). Καλεί στην κινητοποίηση ενάντια στη δράση της Χρυσής Αυγής. https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9994141

Πρακτικά Βουλής (2015). Κοινοβουλευτικής Περίοδος ΙΣΤ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΝΗ΄. https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/syne20150616.doc

Χρυσή Αυγή (2015) Η Χρυσή Αυγή στην Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/h-chrush-augh-sthn-nauphgoepiskeuastikh-zwnh-peramatos-binteo-fwtoreportaz#ixzz5W6G4Wlag (τελευταία πρόσβαση 5/5/2018).

Χρυσή Αυγή (2018). Ταυτότητα. http://www.xryshaygh.com/kinima#ixzz3VhIiaYSp (τελευταία πρόσβαση 5/5/2018).

902.gr (2015). Ομολογούν ότι είναι τσιράκια των εφοπλιστών. https://www.902.gr/eidisi/politiki/146617/apokalyptiko-omologoyn-oti-einai-tsirakia-ton-efopliston-oi-nazi-hrysaygites (τελευταία πρόσβαση 6/11/2018).

Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής (2018α). Δελτίο Τύπου, 25 Ιανουαρίου 2018. https://www.syndikatometallou.gr/features/%CE%B4%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85.html (τελευταία πρόσβαση 14/11/2018).

Συνδικάτο Μετάλλου Αττικής (2018β). Ανακοίνωση για τις ΣΣΕ, 16 Μαρτίου 2018. https://www.syndikatometallou.gr/features/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.html (τελευταία πρόσβαση στις 14/11/2018).

902.gr (2017). Αποκαλυπτικό: Ομολογούν ότι είναι τσιράκια των εφοπλιστών οι ναζί Χρυσαυγίτες. https://www.902.gr/eidisi/politiki/146617/apokalyptiko-omologoyn-oti-einai-tsirakia-ton-efopliston-oi-nazi-hrysaygites (τελευταία πρόσβαση 6/11/2018).

Giorgos Bithymitris, Panagiotis Koustenis

The Red and the Black: Working class and nationalism in Ship Repair Industry

SUMMARY

This is a study on the political behaviour of a working-class community in the decade of the Greek crisis. The battle for hegemony in the ship repair zone of Perama is examined at three levels: The electoral geography of the wider area (focusing on the subregions of Piraeus and West Attica); the institutional and social background of the ship repair industry; the hegemonic and counter-hegemonic struggles between the militant trade union of metal workers and the neo-Nazi party of Golden Dawn. Drawing from an extensive body of empirical material (electoral results, occupational datasets, press material, ethnographic observation) the research illuminates the interconnections between political antagonism, macro-social structures, institutional settings, and ideology, in a context of revived, though unconventional class politics.

*Μανίνα Κακεπάκη**

7.
ΜΕΤΑΞΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ: Η ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 7ΗΣ ΙΟΥΛΙΟΥ 2019

Περίληψη

Στόχος του κειμένου είναι να παρουσιάσει τις μεταβολές στο κοινωνικό-δημογραφικό προφίλ της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά δύο διαφορετικών κοινοβουλευτικών γενεών: εκείνων που εισέρχονται στο Κοινοβούλιο την περίοδο 2012-2015 και εκείνων που εισέρχονται πρώτη φορά μετά τις εθνικές εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019. Αποτιμώνται η επίδραση της κρίσης, της αλλαγής ηγεσίας αλλά και του ιδεολογικού προφίλ του κόμματος, προκειμένου να καταδειχθούν οι μεταβολές στο κοινωνικό και πολιτικό τους προφίλ. Τα δεδομένα εμφανίζουν μια νέα γενιά στην κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΔ με τάσεις απομάκρυνσης από τους παραδοσιακούς διαύλους πολιτικής στρατολόγησης όπως το κόμμα, ο συνδικαλισμός και η τοπική αυτοδιοίκηση, παράλληλα με μια επιστροφή σε περισσότερο παραδοσιακά χαρακτηριστικά. Φαίνεται, δηλαδή, να ανακάμπτει ένα είδος (πολιτικού) αντιπροσώπου του συντηρητικού κόμματος που προσιδιάζει στα κόμματα στελεχών του 19ου αιώνα: επαγγελματικές ελίτ με ικανότητες και εφόδια προσωπικής επιρροής (και εκλογικής πελατείας), επικαιροποιημένες, όμως, με τον επαγγελματισμό (professionalization) που απαιτούν οι σύγχρονες συνθήκες και πρακτικές επικοινωνίας.

---

* Κύρια Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.

1. *Εισαγωγή*

Η Νέα Δημοκρατία (ΝΔ) είναι το μοναδικό κόμμα στη διάρκεια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που κατέρχεται αδιαλείπτως με την ίδια ονομασία και χωρίς εκλογικές ή πολιτικές συνεργασίες και στις δεκαοκτώ εκλογικές αναμετρήσεις από το 1974 έως και το 2019 και, ταυτόχρονα, καταλαμβάνει στη Βουλή είτε τα κυβερνητικά έδρανα είτε αυτά της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Σε αυτό το διάστημα έχει αλλάξει εννέα (άνδρες) προέδρους, έχει σχηματίσει (αυτοδύναμη) κυβέρνηση έξι φορές και έχει αποτελέσει άλλες τρεις φορές τον κύριο κορμό σε κυβερνήσεις συνεργασίας. Ενώ, λοιπόν, η πολιτική σημασία της και ανθεκτικότητα είναι αδιαμφισβήτητη, δεν συνοδεύεται από ανάλογης έκτασης επιστημονικές μελέτες. Δυσανάλογα προς το ΠΑΣΟΚ, για το οποίο η σχετική βιβλιογραφία είναι εμφανώς υπέρτερη,[92] αλλά και σε σχέση με τη δυναμική που εμφανίζει η επιστημονική παραγωγή για τον ΣΥΡΙΖΑ,[93] η επιστημονική μελέτη για τη ΝΔ, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, υπολείπεται καταφανώς της ποσοτικής της επίδοσης και δυναμικής.[94]

Οι εργασίες για τη ΝΔ αφορούν σε αρχειακό υλικό με το οποίο εξιστορείται η πορεία του κόμματος σε υπο-κεφάλαια μελετών,[95] οι οποίες εντάσσονται στο πεδίο της εκλογικής κοινωνιολογίας και στη μελέτη γενικότερα της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ή, τέλος, σε μελέτες με συγκριτικό προσανατολισμό, στις οποίες εξετάζεται από κοινού ή σε αντιδιαστολή με τον έτερο πόλο (το ΠΑΣΟΚ παλαιοτέρα και τον ΣΥΡΙΖΑ σήμερα) του δικομματισμού. Οι πλέον συστηματικές μελέτες αφιερωμένες στη ΝΔ είναι διδακτορικές διατριβές, οι οποίες καλύπτουν τις δύο πρώτες δεκαετίες από την ίδρυσή της και εξετάζουν, μεταξύ άλλων, την πολιτική φυσιογνωμία, την οργανωτική δομή και την εσωτερική λειτουργία του κόμματος, το πολιτικό

---

92 Θα χρειαζόμασταν αρκετό χώρο για να παραθέσουμε όλες τις σχετικές αναφορές, γι' αυτό περιοριζόμαστε στην πλέον πρόσφατη η οποία και συμπεριλαμβάνει πλείστες άλλες: Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ. (επιμ.) (2018).

93 Παρατίθεται ενδεικτικά, από την ελληνόγλωσση παραγωγή Μπαλαμπανίδης Γ. (επιμ.) (2019) και από την ξενόγλωσση Mudde C. (2017).

94 3 Ενδεικτικό, αν και ασφαλώς χωρίς αξιώσεις γενίκευσης, είναι το ότι η αναζήτηση με τον ακριβή όρο Nea Dimokratia εμφανίζει στο google scholar 1.000 αποτελέσματα, έναντι 23.700 για τον όρο PASOK και 17.600 για τον όρο SYRIZA. Για να αποφευχθούν αποτελέσματα που περιείχαν τις ομώνυμες και ομόηχες λέξεις «δημοκρατία» ή «νέα» η αναζήτηση έγινε με τη συνηθέστερη απόδοση της ονομασίας του κόμματος με το λατινικό αλφάβητο. Αναζήτηση με την επίσημη απόδοση «Nea Demokratia» (έτσι αναφέρεται το κόμμα στον ιστότοπο του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος, στο οποίο και εντάσσεται) αποδίδει ακόμα λιγότερα αποτελέσματα [ημερομηνία αναζήτησης: 14.12.2020].

95 Βλ. ενδεικτικά την δωδεκάτομη έκδοση του Ιδρύματος Κ. Καραμανλή με τίτλο *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, σε επιμέλεια του Κ. Σβολόπουλου (1997) καθώς και το έργο *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, του πρώην βουλευτή της ΝΔ Άγγελου Μπρατάκου (2002).

προσωπικό και τις διαδικασίες εκλογής του, τις σχέσεις εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης ή άλλες πτυχές της δράσης του.[96] Ιδίως σε ό,τι αφορά το πολιτικό προσωπικό του κόμματος, δεν υπάρχουν εργασίες που να επικαιροποιούν τα σχετικά στοιχεία, γεγονός που σε καμιά περίπτωση δεν είναι ποσοτικής κυρίως τάξης: η προσθήκη σημαντικών στοιχείων στην ιστορική «χρονοσειρά» του πολιτικού προσωπικού του κόμματος μπορεί να προσφέρει νέες ερμηνείες για την ιστορική του πορεία και δυναμική.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να συμβάλει στη μελέτη του πολιτικού προσωπικού της ΝΔ, έχοντας ως μονάδα ανάλυσης την Κοινοβουλευτική Ομάδα (Κ.Ο.) του κόμματος. Η περίοδος που εξετάζεται είναι εκείνη από το 2012 έως το 2019, με στόχο να παρουσιαστεί το κοινωνικό-δημογραφικό προφίλ των βουλευτών/-τριών της, με έμφαση στους νεοεισερχόμενους/-ες τής κάθε περιόδου. Η μεθοδολογική επιλογή της αντιπαραβολής των νεοεκλεγέντων με τους παλαιότερους κοινοβουλευτικούς αποτελεί συνήθη επιλογή σε ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες (Kakepaki, 2018˙ Kountouri, 2018) καθώς:

α) μπορεί να αποτυπώσει με μεγαλύτερη καθαρότητα τις μεταβολές στα κοινοβουλευτικά προφίλ στο χρόνο και επιτρέπει τον έλεγχο των υποθέσεων, στον βαθμό που η ομάδα των νεοεκλεγέντων λειτουργεί ως ομάδα «ελέγχου».

β) επιτρέπει να καταγραφεί η επίδραση της αλλαγής ηγεσίας του κόμματος, γεγονός που αποδεικνύεται κρίσιμη μεταβλητή για την αλλαγή σύνθεσης των Κ.Ο. (Gouglas et al., 2020), στο βαθμό που οι νεοεκλεγέντες έχουν ενταχθεί στα ψηφοδέλτια υπό την ηγεσία ενός νέου αρχηγού. Η αλλαγή ηγεσίας έχει βαρύνουσα σημασία και για τη ΝΔ, καθώς είναι ένα κόμμα με κεντρικούς μηχανισμούς επιλογής υποψηφίων που μπορούν να αντανακλούν ευκρινέστερα τη βούληση του εκάστοτε αρχηγού (Pappas, 1997˙ Παπαβλασόπουλος, 2004˙ Βερναρδάκης, 2011).

γ) καταμετρά την επίδραση της κρίσης στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολιτικού προσωπικού, χωρίζοντας το πολιτικό προσωπικό σε διακριτές κοινοβουλευτικές «γενιές»: τη γενιά που αναδεικνύεται την περίοδο της κρίσης και τη γενιά που αναδεικνύεται μετά το –τυπικό έστω– ξεπέρασμά της. Η σχετική συζήτηση που γεννήθηκε μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση το 2008 εξετάζει τα χαρακτηριστικά του πολιτικού προσωπικού που εισέρχεται στην πολιτική μετά από εκλογές που λειτουργούν ως «εκλογικός σεισμός», διερευνώντας εάν και σε ποιο βαθμό η κρίση λειτουργεί και ως αφετηρία για

96 Ενδεικτικά, οι δύο βασικές διδακτορικές διατριβές πάνω στη ΝΔ καλύπτουν ακριβώς τη ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή από το 1974 έως το 1993 (Αλεξάκης, 2001˙ Παπαβλασόπουλος, 2004), ενώ άλλες σημαντικές συμβολές σταματούν την ανάλυσή τους ακόμα νωρίτερα (Pappas, 1998). Η μοναδική εργασία που καλύπτει ερευνητικά και την περίοδο μετά την κρίση είναι αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Μουζακιάρη, 2019).

την παρουσία ενός νέου πολιτικού προσωπικού περισσότερο αντιπροσωπευτικού του εκλογικού σώματος (Coller, Cordero and Jaime Castillo, 2018).

Η παρουσίαση των δεδομένων ακολουθεί την προσέγγιση της κοινωνικο-δημογραφικής μελέτης του πολιτικού προσωπικού, σύμφωνα με το υπόδειγμα των Cotta and Best (2000) και Gaxie (2018). Υιοθετείται εν προκειμένω η θέση ότι η αποτύπωση του κοινωνικού προφίλ των μελών των Κοινοβουλίων φανερώνει ευρύτερες μεταβολές στην πολιτική συγκρότηση των κοινωνιών. Τέλος, η παρούσα εργασία ακολουθεί την προβληματική της περιγραφικής αντιπροσώπευσης, όπως αυτή έχει αποτυπωθεί και σε προηγούμενες μελέτες (Κακεπάκη, 2015, 2016˙ Kakepaki, 2018). Όλα τα δεδομένα προέρχονται από τη Βάση Δεδομένων «Βουλευτές Ελληνικού Κοινοβουλίου 1989-2019» του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών,[97] από τα οποία θα παρουσιαστούν μεταβλητές αναφορικά με το φύλο, το επάγγελμα, τη θητεία σε κεντρικό κομματικό όργανο, τη θητεία στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, καθώς και τη συγγένεια με άλλο μέλος του Κοινοβουλίου.

2. *Πολιτικό προσωπικό και συντηρητικά κόμματα: επισκόπηση της βιβλιογραφίας*

Το προφίλ του πολιτικού προσωπικού των συντηρητικών κομμάτων στην Ευρώπη, ιδεολογικός χώρος στον οποίο ανήκει και η ΝΔ, μελετάται είτε αυτοτελώς είτε στο πλαίσιο συγκριτικών ερευνών. Μία από τις περιεκτικότερες συγκριτικές συνεισφορές είναι αυτή των Cromwell και Verzichelli (2007) για τα συντηρητικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Οι συγγραφείς καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα χωρών σε εκτεταμένη χρονική περίοδο ενός και πλέον αιώνα, συνεπώς δύσκολα προκύπτει μια ξεκάθαρη εικόνα ομοιογένειας στο χρόνο. Εντούτοις, αναφορικά με το πολιτικό και κοινωνικό κεφάλαιο υπογραμμίζουν δύο βασικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους εκπροσώπους των συντηρητικών κομμάτων και τους εκπροσώπους των δύο άλλων μεγάλων κομματικών οικογενειών που βρίσκονται εγγύτερά τους (χριστιανοδημοκρατικά και φιλελεύθερα κόμματα): αφενός, στο σχετικά χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο των πρώτων και, αφετέρου, στη μεγαλύτερη τάση τους να στρατολογούν προσωπικό από τον ιδιωτικό τομέα, όπως μάνατζερ και επιχειρηματίες (Cromwell and Verzichelli, 2007, σελ. 209). Για την περίπτωση της ΝΔ, παλαιότερες μελέτες του πολιτικού της προσωπικού υπογραμμίζουν την περίοπτη θέση των ελευθέρων επαγγελμάτων (δικηγόρων, γιατρών, μηχανικών), καθώς και την –αριθμητικά μικρή μεν αλλά ευδιάκριτη σε σχέση

97 Σχετικά με το έργο, τη μεθοδολογία υλοποίησης και τον τρόπο κωδικοποίησης των μεταβλητών, βλ. https://socioscope.gr/dataset/deputies/about.

με άλλα κόμματα– παρουσία εκπροσώπων από την «οικονομική ελίτ» (επιχειρηματίες, υψηλόβαθμα στελέχη κ.λπ.).[98] Πρόσφατες αναλύσεις δεν ανατρέπουν σημαντικά την παραπάνω εικόνα, αλλά τη συμπληρώνουν με τα νέα επαγγέλματα του πολιτικού προσωπικού του Ελληνικού Κοινοβουλίου (δημοσιογράφοι και καθηγητές ΑΕΙ) (Kakepaki, 2018).

Εξετάζοντας μία από τις βασικές δημογραφικές διαστάσεις της περιγραφικής αντιπροσώπευσης, αυτή του φύλου, οι περισσότεροι/-ες ερευνητές/-ήτριες που μελετούν την εξέλιξη της παρουσίας των γυναικών στα πολιτικά κόμματα, διαπιστώνουν τη μειωμένη παρουσία γυναικών σε όλα τα συντηρητικά κόμματα (Matland and Studlar, 1996˙ Kittilson, 2006). Η ερμηνεία που συνήθως δίδεται γι᾽ αυτή τη διαπίστωση βασίζεται στον ιδεολογικό προσανατολισμό των κομμάτων αυτών: η έμφαση στις ατομικές ικανότητες και στην ατομική προσπάθεια δεν συνάδει με την υιοθέτηση μέτρων υπέρ της ανατροπής των όποιων κοινωνικών ανισοτήτων, σε αντίθεση με την παραδοσιακά «προνομιακή» σχέση των αριστερών κόμματων με τα φεμινιστικά κινήματα. Οι περισσότερες προσεγγίσεις υπογραμμίζουν τη σημασία της οργανωτικής διάστασης αλλά και των διαδικασιών στρατολόγησης, ως παραγόντων που συνδέονται με τη μειωμένη ή μη παρουσία των γυναικών στα κοινοβουλευτικά έδρανα, καθώς και εντός των συντηρητικών κομμάτων εμφανίζονται διαφορές ανάλογα και με τις εσωτερικές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις τους.[99] Επίσης, διαπιστώνεται ότι στο εσωτερικό των συντηρητικών κομμάτων είναι περισσότερο πιθανό να ενισχυθεί η παρουσία των γυναικών μέσα από προγράμματα ενίσχυσης των ικανοτήτων τους (capacity-building), παρά μέσα από την υιοθέτηση πολιτικών θετικών διακρίσεων, όπως οι ποσοστώσεις (Taflaga and Beauregard, 2020, σελ. 3), καθώς τα τελευταία έρχονται σε μεγαλύτερη σύγκρουση με τον ιδεολογικό προσανατολισμό των κομμάτων αυτών.[100] Συνοπτικά, δύο φαίνεται να είναι οι βασικές διαστάσεις που «εμπο-

98 Παπαβλασόπουλος, 2004, σελ. 389 κ.ε.˙ Pappas, 1998, σελ. 77-79 και 85-86.

99 Σημαντικό είναι εδώ το ειδικό τεύχος του περιοδικού Politics & Gender, το οποίο κυκλοφόρησε το 2018 με θέμα «Gender and Conservatism» με σημαντικές συνεισφορές στο σχετικό πεδίο. Οι ερευνήτριες διαπιστώνουν ότι σταδιακά υπάρχει μια σύγκλιση στην αριθμητική παρουσία γυναικών σε δεξιά και αριστερά κόμματα, με τις διαφορές, ωστόσο, να παραμένουν στο πεδίο της εκτελεστικής εξουσίας (βλ. ιδιαίτερα Celis and Childs, 2018).

100 Η ΝΔ ωστόσο, στην περίοδο αναφοράς, έχει ενσωματώσει στο καταστατικό της ποσοστώσεις ως προς το φύλο στην σύνθεση των κεντρικών της οργάνων, ενώ οι ποσοστώσεις στα ψηφοδέλτια των εθνικών εκλογών έχουν εφαρμοστεί οριζόντια μετά τις εκλογές του 2009 με τον Ν. 3636/2008. Για την εθνική νομοθεσία αναφορικά με τις ποσοστώσεις βλ. Βουγιούκα και Παπαγιαννοπούλου (2019) https://www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2019/09/%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%95%CE%9D%CE%99%CE%91%CE%99%CE%91-%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97-%CE%95%CE%A1%CE%95%CE%A5%CE%9D%CE%A9%CE%9D_FINAL_EDITED-3.pdf).

δίζουν» την παρουσία των γυναικών στα συντηρητικά κόμματα: πρώτον, η περιορισμένη και αναποτελεσματική χρήση των ποσοστώσεων και, δεύτερον, η στάση των πολιτικών ελίτ των κομμάτων, οι οποίες λειτουργούν ως θυροφύλακες (gatekeepers) και ελέγχουν την είσοδο σε αυτά (O' Brien, 2018).

Σε συνάρτηση με το παραπάνω, σε ό,τι αφορά τα πεδία στρατολόγησης του πολιτικού προσωπικού των συντηρητικών κομμάτων, δεν διακρίνονται στον ευρωπαϊκό χώρο, τουλάχιστον στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις άλλες κομματικές οικογένειες. Η θητεία στο κόμμα παραμένει σημαντικός παράγοντας (Fiers and Secker, 2007˙ Norris and Lovendusnki, 1995), ενώ φθίνει στο βαθμό που μειώνεται εν γένει η μαζικότητα των κομμάτων. Ειδικά για την ΝΔ, έχει διαπιστωθεί ότι η σχέση με την κοινωνία, είτε μέσω προηγούμενης εκλογής σε οποιαδήποτε θέση στην τοπική αυτοδιοίκηση είτε μέσω θητείας σε συνδικαλιστική ή επαγγελματική οργάνωση είναι σημαντικός παράγοντας και συνδέεται με την εκλογή στο Κοινοβούλιο. Τέλος, μια πτυχή που έχει τονιστεί ιδιαίτερα στην περίπτωση της ΝΔ είναι αυτή της οικογενειακής παράδοσης, καθώς η ύπαρξη συγγενικής σχέσης φαίνεται ότι αποτελεί ένα ισχυρό προσωπικό πολιτικό κεφάλαιο που διευκολύνει τόσο την εκλογή όσο και την παραμονή στο Κοινοβούλιο (Pappas, 1998˙ Κάρουλας, 2019).

Εν κατακλείδι, το πρότυπο του κοινοβουλευτικού στελέχους των συντηρητικών κομμάτων, και της ΝΔ ειδικότερα, έρχεται εγγύτερα σε μια αρχετυπική εικόνα ενός άνδρα, μεσήλικα, προερχόμενου από τα ελεύθερα επαγγέλματα, και με το πολιτικό κεφάλαιο που φέρει η ενασχόληση με τα κοινά.

3. *Σύντομη αναδρομή στην κοινοβουλευτική ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*

Στις εθνικές εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019 η ΝΔ κατέκτησε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης με ποσοστό 39,85%. Εξέλεξε συνολικά 158 βουλευτές/-εύτριες, εκ των οποίων οι 62 (39,2%) εκλέχθηκαν για πρώτη φορά. Αυτό το ποσοστό ανανέωσης είναι το δεύτερο μεγαλύτερο στην ιστορία του κόμματος μετά από αυτό των εκλογών του Ιουνίου το 1989 (βλ. Πίνακα 7.1).[101]

Ο Πίνακας 7.1 παρουσιάζει την εξέλιξη των εκλογικών ποσοστών της ΝΔ από την ίδρυσή της έως σήμερα, παράλληλα με το ποσοστό ανανέωσης της κοινοβουλευτικής της ομάδας, τα έτη ανάδειξης νέων αρχηγών, αλλά

101 Για την περίοδο 1975-1985, βλέπε Δρεττάκης (1991, σελ. 82).

και τον τρόπο ανάδειξης των τελευταίων. Οι πρώτες εκλογές της Μεταπολίτευσης το 1974 αποτελούν μεν την εκλογική αφετηρία της ΝΔ, ωστόσο το πολιτικό της προσωπικό δεν είναι ολότελα νέο, καθώς 83 από τους 220 βουλευτές/-εύτριες της είχαν εκλεγεί και προδικτατορικά. Η δεύτερη μεγάλη ανανέωση στο πολιτικό προσωπικό της λαμβάνει χώρα στις διπλές εκλογές του 1989. Η περίοδος αυτή σηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την απόσυρση ενός μεγάλου τμήματος του παλαιού πολιτικού της προσωπικού, παράλληλα με την ανάδειξη μιας σειράς νέων στελεχών, τα οποία θα κυριαρχήσουν στο κόμμα μέχρι και την κρίση και αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού την περίοδο 2012-2015. Η ανανέωση αυτή συμβαδίζει με τη μεγάλη οργανωτική αναδιάρθρωση της ΝΔ τη δεκαετία του 1980, η οποία συνέτεινε στη μαζικοποίηση του κόμματος και την ανασυγκρότηση των κομματικών του μηχανισμών (Παπαβλασόπουλος, 2004, σελ. 111).

Από τον Πίνακα 7.1 προκύπτει ένα μοτίβο αναφορικά με τους ρυθμούς ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού της ΝΔ. Τα υψηλότερα ποσοστά ανανέωσης εμφανίζονται όχι κατ΄ ανάγκη όταν αλλάζει η ηγεσία, αλλά όταν το κόμμα σημειώνει ένα υψηλό εκλογικό ποσοστό μετά από μια σχετικά μακρά περίοδο στην αντιπολίτευση, δηλαδή όταν βρίσκεται σε πορεία διεκδίκησης της εξουσίας. Επί παραδείγματι, σημαντική ανανέωση της Κ.Ο. της ΝΔ δεν προκύπτει το 1985, μετά την ανάληψη της ηγεσίας από τον Κων. Μητσοτάκη, αλλά λίγα χρόνια μετά, το 1989, όταν η ΝΔ εκλέγεται πρώτο κόμμα (αν και δεν σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση) μετά από οκτώ χρόνια στην αντιπολίτευση.[102] Αντίστοιχα, η εκλογή του Μιλτιάδη Έβερτ στην ηγεσία της ΝΔ και η κάθοδος στις εκλογές με νέο αρχηγό το 1996, δεν συνοδεύεται από μια ιδιαίτερα μεγάλη ανανέωση της Κ.Ο. του κόμματος. Στη δεκαετία του 2000, κάθε σημαντική άνοδος του εκλογικού ποσοστού της ΝΔ συνοδεύεται και από μια σχετικά μεγάλη ανανέωση, καθώς στις δύο πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις της νέας δεκαετίας (του 2000 και του 2004), με εκλογικά ποσοστά που υπερβαίνουν το 40% και στις περιπτώσεις, περίπου ένας στους τρεις βουλευτές/-εύτριες της εισέρχονται

102 Έχει επίσης ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι οι εκλογές του 1985 είναι και οι μοναδικές εκλογές που πραγματοποιούνται με κλειστή λίστα και όχι με σταυρό προτίμησης, όχι λόγω πρόωρης προσφυγής στις κάλπες (όπως ήταν οι εκλογές του Ιουνίου του 2012 και του Σεπτεμβρίου του 2015) αλλά λόγω αλλαγής του εκλογικού νόμου. Μέχρι στιγμής, αν και δεν υπάρχει κάποια μελέτη που να εξετάζει τη σειρά κατάταξης των υποψηφίων και τη σχέση τους με την προηγούμενη σειρά εκλογής το 1981, κάποιες πρώτες επεξεργασίες της συγγραφέως υποδηλώνουν ότι η σειρά των υποψηφίων σε μεγάλο βαθμό ακολούθησε την σειρά εκλογής όπως είχε προκύψει από τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981, συνεπώς η μικρή ανανέωση μπορεί να οφείλεται και σε αυτόν τον παράγοντα.

για πρώτη φορά στο Κοινοβούλιο. Ένα άλλο -αναμενόμενο ενδεχομένως- μοτίβο που προκύπτει είναι ότι όταν πραγματοποιούνται «διπλές» εκλογές (δηλαδή εκλογές σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η μία από την άλλη), τότε οι πρώτες καταγράφουν την όποια ανανέωση της Κ.Ο. (τον Ιούνιο του 1989, τον Μάιο του 2012, τον Ιανουάριο του 2015), ενώ οι επόμενες (του Νοεμβρίου του 1989, του Ιουνίου του 2012 και του Σεπτεμβρίου του 2015) σε μεγάλο βαθμό επικυρώνουν την εκλογή του προηγούμενου πολιτικού προσωπικού χωρίς σημαντικές ανακατατάξεις.

Τέλος, η σχέση ανάμεσα στα υψηλά εκλογικά ποσοστά και την ανανέωση της ηγεσίας δεν είναι μονοσήμαντη καθώς ανατρέπεται πλήρως το 2012. Το χειρότερο, ιστορικά, εκλογικό ποσοστό της ΝΔ στις εκλογές του Μαΐου του 2012 (18.8%) συμβαδίζει με ένα από τα υψηλότερα ποσοστά ανανέωσης της Κ.Ο. Η πλήρης αυτή αντιστροφή έχει ερμηνευθεί και ως μηχανισμός αντίδρασης των ψηφοφόρων της ΝΔ, αλλά και του κόμματος, στην κρίση: «τιμωρία» επιμέρους στελεχών, όχι όμως και του κόμματος συνολικά, μέσω της μη-επανεκλογής παλαιών στελεχών (ή της μη-συμπερίληψης στις λίστες) και της ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού (Kakepaki, 2018, σελ. 110). Επίσης, οι εκλογές το 2012 διενεργούνται υπό την ηγεσία νέου αρχηγού (Α. Σαμαράς) που έχει για πρώτη φορά αναδειχθεί μέσα από ένα διευρυμένο σώμα μελών του κόμματος.[103]

Συμπερασματικά, από την ανάγνωση των στοιχείων του Πίνακα 7.1 προκύπτει ότι η ανανέωση της Κ.Ο. της ΝΔ υπακούει σε διαφορετικές λογικές, που σχετίζονται *και* με τη εκλογική επίδοση του κόμματος *και* με την αλλαγή της ηγεσίας, αλλά *και* με τον χρόνο και τον τρόπο εκλογής των βουλευτών/-τριών. Προκειμένου, όμως, να εξεταστεί εάν και σε ποιο βαθμό η ανανέωση εμπεριέχει και μεταβολές στο προφίλ των εκλεγέντων βουλευτών/-τριών, στη συνέχεια θα εξεταστούν κεντρικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους. Με βάση τη διάκριση ανάμεσα σε δύο κατηγορίες πολιτικού προσωπικού: α) όσες και όσους εισέρχονται πρώτη φορά στο Κοινοβούλιο της περίοδο 2012-15 και β) όσες και όσους εισέρχονται πρώτη φορά το 2019, θα εξεταστούν τα ακόλουθα:

Εάν το προφίλ της Κ.Ο. της ΝΔ έχει κάποια συστατικά χαρακτηριστικά που παραμένουν αμετάβλητα και δεν διαφοροποιούνται μεταξύ «νέων»

---

103 Στις 19 Νοεμβρίου 2009 διενεργούνται εσωκομματικές εκλογές στις οποίες και αναδεικνύεται αρχηγός της ΝΔ ο Αντώνης Σαμαράς με ποσοστό 50,06% έναντι 39,72% που συγκέντρωσε η Ντόρα Μπακογιάννη και 10,22% ο Παναγιώτης Ψωμιάδης. Στις εκλογές συμμετείχαν σύμφωνα με τις επίσημες ανακοινώσεις της εφορευτικής επιτροπής 782.136 ψηφοφόροι/μέλη του κόμματος.

και «παλαιών» κοινοβουλευτικών, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποτελούν ίδιον χαρακτηριστικό των συντηρητικών κομμάτων, σύμφωνα με όσα ήδη αναφέρθηκαν (και ενδεχομένως και του ελληνικού πολιτικού προσωπικού εν γένει). Αντίθετα, εάν το προφίλ της Κ.Ο. μεταβάλλεται, τότε οι μεταβολές αυτές μπορούν να ιδωθούν υπό το πρίσμα των τριών βασικών ερμηνειών που προτείνει ο Verzichelli (2018, σελ. 587-588) για τις αλλαγές στη σύνθεση των ελίτ τον 21ο αιώνα: α) η ανανέωση ως απότοκος των αλλαγών στο σώμα που καταρτίζει τις λίστες των υποψηφίων, με στόχο τη μεγαλύτερη κοινωνική ποικιλομορφία των υποψηφίων, β) η ανανέωση του προφίλ ως απάντηση στις αλλαγές στη μορφή διακυβέρνησης και τη σχετική αποδυνάμωση των κοινοβουλευτικών ελίτ και, τέλος, γ) η ανανέωση του προφίλ ως απάντηση στην αποδυνάμωση της σχέσης ελίτ και εκλογικού σώματος, μέσω της ανάδειξης νέων «αντι-ελίτ». Οι προτεινόμενες ερμηνείες θα ελεγχθούν ευθύς αμέσως στην ελληνική περίπτωση.

Πίνακας 7.1
ΝΔ 1974-2019, βασικές διαστάσεις

Εκλογές	% στις εκλογές	Ν Νέων Βουλευτών	% Ανανέωσης*	Τρόπος εκλογής βουλευτών	Εκλογές με νέο αρχηγό	Όργανο ανάδειξης αρχηγού	Έτος ανάδειξης αρχηγού
1974	54.3	137	63.1	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Κων. Καραμανλής)	Ιδρυτής	1974
1977	41.8	32	18.7	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
1981	35.9	28	24.3	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Γ. Ράλλης)**	Κ.Ο.	1980
1985	40.8	21	16.7	Λίστα	Ναι (Κων. Μητσοτάκης)	Κ.Ο.	1984
1989α	44.3	69	46.9	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
1989β	46.2	16	10.5	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
1990	46.9	22	13.6	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
1993	39.3	23	19.7	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
1996	38.1	27	22.9	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Μ. Έβερτ)	Κ.Ο. και εκλέκτορες	1993
2000	42.7	44	33.1	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Κ. Καραμανλής)	Συνέδριο	1997
2004	45.4	56	32.7	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
2007	41.8	30	19.5	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
2009	33.4	12	12.6	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
2012α	18.8	37	34.3	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Α. Σαμαράς)	Μέλη του κόμματος	2009
2012β	29.7	17	12.4	Λίστα	Όχι		
2015α	27.8	12	15.8	Σταυρός προτίμησης	Όχι		
2015β	28.1	2	2.6	Λίστα	Ναι (Β. Μεϊμαράκης)	Κ.Ο.	2015
2019	41.8	62	39.2	Σταυρός προτίμησης	Ναι (Κυρ. Μητσοτάκης)	Μέλη του κόμματος	2016

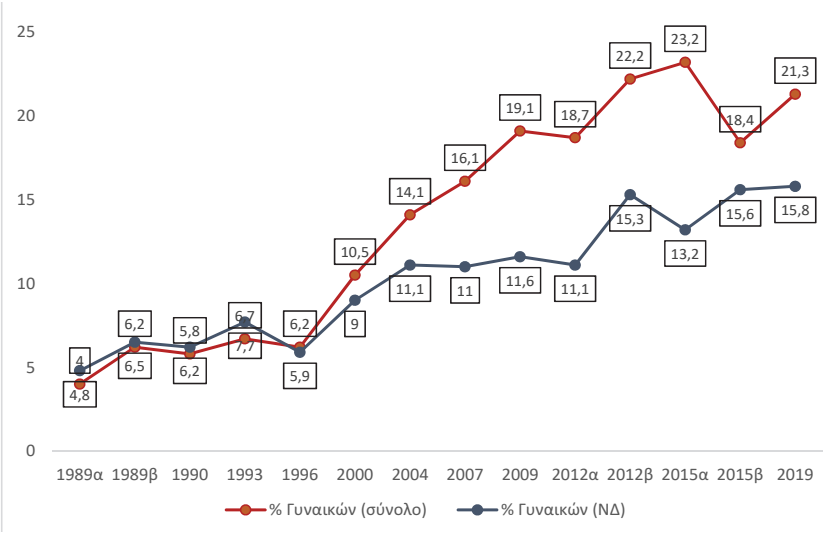
*Πηγές: για την περίοδο 1989-2019: sosioscope.gr για την περίοδο 1974-1985: Δρεττάκης, 1991. Οι επανεκλεγέντες το 1974 είχαν εκλεγεί προδικτατορικά είτε με την ΕΡΕ, είτε με άλλα κόμματα (Pappas, 1998, σελ. 80). **Μετά την εκλογική ήττα του 1981 ο Γ. Ράλλης παραιτήθηκε και Πρόεδρος της ΝΔ εκλέχθηκε από την Κ.Ο. ο Ε. Αβέρωφ, ο οποίος ωστόσο παραιτήθηκε το 1984 συνεπώς δεν ηγήθηκε του κόμματος σε εθνικές εκλογές αλλά μόνο στις Ευρωεκλογές του 1984 και τις Δημοτικές Εκλογές του 1982.

3. *Κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά Κ.Ο. της Νέας Δημοκρατίας*

3.1. *Φύλο*

«Δυστυχώς δεν υπάρχουν τόσες γυναίκες που θα ενδιαφέρονταν να ασχοληθούν με την πολιτική. Θέσαμε μια ποσόστωση, 40% των υποψηφίων μας ήταν γυναίκες, το οποίο είναι ένα μεγάλο βήμα, αλλά αν δείτε τη σύνθεση του κοινοβουλίου δεν έχουμε γυναίκες στο 40%».[104] Η παραπάνω απάντηση του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη σε ερώτηση δημοσιογράφου του BBC για τον μικρό αριθμό γυναικών στη νεοσχηματισθείσα κυβέρνησή του ενσωματώνει μια σειρά από παραδοχές δηλωτικές μιας σχέσης αμηχανίας ανάμεσα στο κόμμα της ΝΔ και στην έμφυλη εκπροσώπηση σε αυτό.

Γράφημα 7.1
Γυναίκες στη Βουλή και στην Κ.Ο. της ΝΔ: 1989-2018 (%)

Πηγή: ΒΔ socioscope (προσωπικοί υπολογισμοί).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, το Γράφημα 7.1 αποτυπώνει την εξέλιξη των ποσοστών γυναικών στην Κ.Ο. της ΝΔ από το 1989 έως και το 2019. Στην πρώτη περίπου δεκαετία αναφοράς στο γράφημα, δηλαδή

104 Η συνέντευξη δόθηκε στις 11 Ιουλίου 2019 και αναπαράχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του ηλεκτρονικού τύπου στην Ελλάδα. Βλ. ενδεικτικά: https://www.kathimerini.gr/politics/1033507/kyr-mitsotakis-sto-bbc-echoyme-exairetika-ikanes-gynaikes-stin-kyvernisi-vinteo/ και το πρωτότυπο εδώ: https://www.bbc.co.uk/programmes/p07gm8zp [πρόσβαση στις 21.1.2021].

από το 1989 έως και το 2000 περίπου, το ποσοστό των γυναικών στην Κ.Ο. της ΝΔ συμβαδίζει με τη γενικότερη τάση στο Κοινοβούλιο, καθώς αποκλίνει ελάχιστα από τα ακόμα χαμηλά συνολικά ποσοστά, όντας όμως – έστω και οριακά υψηλότερο. Αντίθετα, μετά το 2004 η ΝΔ δεν ακολουθεί τη συνολικά ανοδική παρουσία των ποσοστών γυναικών στο Κοινοβούλιο, υπολειπόμενη πλέον σημαντικά σε αριθμό συμμετοχής των γυναικών στην κοινοβουλευτική ομάδα της σε σχέση με το σύνολο του Κοινοβουλίου. Διαφαίνεται ότι μετά το 2004 η παρουσία γυναικών στο Κοινοβούλιο αυξάνει σταθερά: είτε σε συνάρτηση με τις επιταγές του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος του ΠΑΣΟΚ, είτε μετέπειτα λόγω της μαζικότερης εισροής γυναικών από την εκλογική άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ. Ωστόσο, η ΝΔ ακολουθεί διαφορετική πορεία χωρίς να εμφανίζει αξιοσημείωτες διακυμάνσεις, καθώς τη στασιμότητα των ποσοστών της περιόδου 2004-2012α διαδέχεται μικρή αύξηση μετά τις δεύτερες εκλογές του 2012, με τα ποσοστά έκτοτε να είναι είτε χαμηλότερα (στις πρώτες εκλογές του 2015) είτε αμετάβλητα. Ο ισχυρισμός ότι η μαζικότερη είσοδος των γυναικών μπορεί να ευνοηθεί από τη διεύρυνση της εκλογικής απήχησης ενός κόμματος ύστερα από μακρά περίοδο εκλογικών αποτυχιών (Taflaga and Beauregard, 2020, σελ. 5) δεν επιβεβαιώνεται: όταν η ΝΔ μετά από μια 11ετία επανέρχεται στην εξουσία το 2004 δεν ενσωματώνει μαζικά γυναίκες στην κοινοβουλευτική ομάδα της, κάτι το οποίο επίσης δεν συμβαίνει και με την επάνοδό της το 2019.

Αναφορικά με τις θεσμικές διαστάσεις, οι ποσοστώσεις στα ψηφοδέλτια μετά το 2009 ελάχιστα έως καθόλου συντελούν στην αύξηση των ποσοστών των γυναικών. Οι εκλογές χωρίς σταυρό προτίμησης, αλλά με κλειστή λίστα, τον Ιούνιο του 2012 και τον Σεπτέμβριο του 2015 λειτουργούν ευνοϊκά υπέρ μιας σχετικά υψηλότερης παρουσίας, ωστόσο χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για να επιβεβαιωθεί εάν η εν λόγω διαπίστωση όντως σχετίζεται με την αύξηση των ποσοστών. Μελέτες για την οργανωτική δομή της ΝΔ έχουν δείξει πως ενώ η μαζικοποίησή της στη δεκαετία του 1980 οφείλεται *και* σε μαζικές εγγραφές γυναικείου πληθυσμού (Παπαβλασόπουλος, 2004, σελ. 384-385˙ Βερναρδάκης, 2011, σελ. 223), εντούτοις αυτή δεν αντικατοπτρίζεται και στο πολιτικό προσωπικό της. Η κομματική της βάση δεν λειτούργησε «ως μεταφορέας συλλογικών κομματικών αιτημάτων αλλά ως άθροισμα εξατομικευμένων απόψεων και πρακτικών» (Βερναρδάκης, στο ίδιο, σελ. 224). Η ιδιότητα του μέλους δεν αποτέλεσε μέσο ανόδου ή συμμετοχής στις λίστες, για παράδειγμα. Επομένως, η εκλογική ανάδειξη των γυναικών είναι πιθανότερο να προσκρούει σε εμπόδια που συνδέονται με το «παράθυρο ευκαιρίας» για ανανέωση του πολιτικού προσωπικού: ο σταυρός προτίμησης απαιτεί την ύπαρξη ενός ενεργού δικτύου σε τοπικό επίπεδο ή την εκτετα-

μένη προβολή μέσα από επαγγέλματα «μαζικού ακροατηρίου» (Κακεπάκη και Καραγιάννης, 2016) στις μεγάλες εκλογικές περιφέρειες. Δηλωτικό των παραπάνω είναι ότι το 2019, στις οκτώ περιφέρειες του λεκανοπεδίου Αττικής όπου το είδος του εκλογικού ανταγωνισμού λαμβάνει *και* κριτήρια κατοχής ενός πολιτικού κεφαλαίου βασισμένου στην αναγνωρισιμότητα, στους 15 νεοεισερχόμενους με τη ΝΔ μόλις μία είναι γυναίκα.[105]

3.2. *Επάγγελμα*

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι βασικές επαγγελματικές κατηγορίες των μελών της Κ.Ο. της ΝΔ το 2019 σε σύγκριση με την ομάδα των βουλευτών/-τριών που πρωτοεκλέγονται το 2019 και με την ομάδα όσων πρωτοεκλέχθηκαν την περίοδο 2012-2015, μια γενιά στελεχών δηλαδή που αναδείχθηκε σε μια περίοδο που συμβατικά μπορεί να αποκληθεί ως περίοδος της «κρίσης» (Πίνακας 7.2). Ειδικότερα, θα εξεταστεί εάν ορισμένα χαρακτηριστικά που εμφανίζει το πολιτικό προσωπικό της ΝΔ κατά το παρελθόν (Kakepaki, 2018) αναπαράγονται και με ποιο τρόπο.

Η γνωστή και συχνά επαναλαμβανόμενη διαπίστωση περί πρωτοκαθεδρίας των νομικών επαγγελμάτων εντός του ελληνικού Κοινοβουλίου (Κακεπάκη και Καραγιάννης, 2016) εξακολουθεί να ισχύει για το κόμμα της ΝΔ, καθώς στην τρέχουσα κοινοβουλευτική περίοδο, πάνω από ένας στους τέσσερις βουλευτές/-εύτριες της (27,2%) ασκεί κάποιο νομικό επάγγελμα. Στη δεύτερη θέση έρχονται τα ιατρικά επαγγέλματα (12%) ενώ σχεδόν ισάριθμες είναι και άλλες τρεις κατηγορίες: των δημοσιογράφων (10,8%), των επιχειρηματιών (10,1%) και των μηχανικών και αρχιτεκτόνων (9,5%). Ακολουθούν οι οικονομολόγοι (8,2%) και οι καθηγητές/-ήτριες ΑΕΙ (7,2%), με τις λοιπές επαγγελματικές κατηγορίες να έχουν από χαμηλή έως μηδενική επαγγελματική εκπροσώπηση.

Ωστόσο, το προφίλ όσων πρωτοεκλέχθηκαν με τη ΝΔ το 2019 παρουσιάζει ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις συγκριτικά με το προφίλ όσων αναδεικνύονται την περίοδο 2012-2015. Ορισμένες επαγγελματικές ομάδες αναδεικνύονται με μεγαλύτερη συχνότητα το 2019, όπως οι επιχειρηματίες, οι μηχανικοί και αρχιτέκτονες, αλλά και οι καθηγητές/-ήτριες ΑΕΙ. Αντίθετα, κάποιες άλλες, όπως οι οικονομολόγοι, οι εργαζόμενοι στις ένοπλες δυνάμεις και στα σώματα ασφαλείας, αλλά και τα επαγγέλματα που εντάσσονται σε μεσαίου κύρους κατηγορίες (όπως τα υπαλληλικά ή τα εκπαιδευτικά) έχουν σαφώς μικρότερη παρουσία το 2019.

---

105 Υπολογισμοί από στοιχεία που προέρχονται από https://ekloges.ypes.gr/current/v/home/

Πίνακας 7.2
Επαγγελματικές κατηγορίες βουλευτών/-τριών της ΝΔ

	Κ.Ο. 2019 (N = 158)	Πρώτη εκλογή 2019 (N = 62)	Πρώτη εκλογή 2012 - 2015 (N = 68)
Νομικά επαγγέλματα	27.2	22.6	17.6
Ιατρικά επαγγέλματα	12.0	14.5	8.8
Καθηγητές/-ήτριες πανεπιστήμιου	7.6	11.3	7.4
Μηχανικοί/αρχιτέκτονες	9.5	12.9	7.4
Επιχειρηματίες	10.1	12.9	7.4
Οικονομολόγοι	8.2	3.2	10.3
Δημοσιογράφοι	10.8	9.7	10.3
Υπάλληλοι/παροχή υπηρεσιών	3.2	0.0	10.3
Εκπαιδευτικοί Μέσης Εκπαίδευσης	2.5	1.6	5.9
Αγρότες/εργάτες/τεχνίτες	0.0	0.0	1.5
Ένοπλες δυνάμεις/σώματα ασφαλείας	3.2	3.2	7.4
Μη γνωστό επάγγελμα	1.9	1.6	2.9
Λοιπά	3.8	6.5	2.9
Σύνολο	100.0	100.0	100.0

Πηγή: ΒΔ socioscope (προσωπικοί υπολογισμοί)

Διαπιστώνεται πως η νέα γενιά των στελεχών της ΝΔ διακρίνεται από μια μεγαλύτερη επιστροφή στα «παραδοσιακά» ελεύθερα επαγγέλματα της πολιτικής (επαγγέλματα δηλαδή που κυριαρχούν στο ελληνικό Κοινοβούλιο συστηματικά από το 1974 και εντεύθεν όπως οι δικηγόροι, οι ιατροί και οι μηχανικοί), καθώς αθροιστικά σχεδόν τα μισά μέλη της ανήκουν στις τρεις αυτές κατηγορίες, έναντι λίγο παραπάνω από τρεις στους δέκα της περιόδου της κρίσης. Ωστόσο, η σημαντικότερη διαφοροποίηση εντοπίζεται στην ολοκληρωτική σχεδόν απουσία επαγγελματιών από τις κατηγορίες εκείνες που κατατάσσονται στα επαγγέλματα μεσαίου και χαμηλού κύρους/εξειδίκευσης (εκπαιδευτικοί ΜΕ, υπαλληλικά και χειρωνακτικά επαγγέλματα). Οι εμφανείς αυτές διαφορές ανάμεσα στη γενιά στελεχών που εισέρχεται στην πολιτική το 2012-15 και σε εκείνη του 2019 αποτελούν πρώτες ενδείξεις μετασχηματισμού του προφίλ του πολιτικού προσωπικού της ΝΔ. Η ΝΔ δείχνει να απομακρύνεται από μια σύνθεση επαγγελματικού προφίλ εγγύτερα προς αυτό της κοινωνίας και επιστρέφει σε ένα μάλλον αρχετυπικό προφίλ συντηρητικού κόμματος.

3.3. *Κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιο*

Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αυτού θα εξεταστεί η διάσταση του πολιτικού και κοινωνικού κεφαλαίου όσων εκλέγονται με το κόμμα της ΝΔ την τελευταία δεκαετία, έτσι ώστε να ανιχνευθούν μεταβολές και συνέχειες στο χρόνο (Πίνακας 7.3).

Πίνακας 7.3

Κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιο βουλευτών/-τριών ΝΔ (2012-2019)

		2019 (%)	2012-2015 (%)
Με πολιτική συγγένεια	*Επανεκλογή*	22,9	20,6
	Πρώτη εκλογή	8,1	11,8
Με συνδικαλιστική προϋπηρεσία	*Επανεκλογή*	20,8	24,2
	Πρώτη εκλογή	16,1	32.,4
Με κεντρική θέση στο κόμμα	*Επανεκλογή*	59,4	63,3
	Πρώτη εκλογή	24,2	32,4
Με θητεία στην τοπική αυτοδιοίκηση	*Επανεκλογή*	46,9	42,1
	Πρώτη εκλογή	35,3	57,4

Πηγή: ΒΔ socioscope (προσωπικοί υπολογισμοί).

Από τα στοιχεία του Πίνακα 7.3 προκύπτει ότι όσοι/όσες εκλέγονται για πρώτη φορά με τη ΝΔ το 2019 παρουσιάζουν ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με εκείνους/εκείνες που εκλέχθηκαν πρώτη φορά την περίοδο 2012-2015. Εξετάζοντας τις «παραδοσιακές» διόδους εισόδου στην πολιτική, δηλαδή τη θητεία σε άλλη θέση ευθύνης σε τοπικό επίπεδο, τον συνδικαλισμό και την κατοχή αξιώματος σε κεντρικό κομματικό όργανο, διαπιστώνεται ότι τα σχετικά ποσοστά είναι σαφώς χαμηλότερα: ενώ πάνω από το ήμισυ εκείνων που εκλέγονται για πρώτη φορά την περίοδο 2012-2015 (57,4%) προέρχονται από την τοπική αυτοδιοίκηση, το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 35,3% το 2019. Ανάλογη μείωση παρατηρείται και στην κομματική εμπειρία, καθώς μόλις για έναν στους τέσσερις καταγράφεται η ανάλογη εμπειρία (24,2%), ενώ την περίοδο 2012-15 το ποσοστό πλησίαζε τον έναν στους τρεις (32,4%). Στη συνδικαλιστική προϋπηρεσία η πτώση είναι εμφανέστερη, καθώς από το 32,4% όσων κατέγραφαν κάποια συνδικαλιστική εμπειρία το σχετικό ποσοστό μειώνεται σημαντικά (14,5%). Ακόμα, η μεταβλητή της συγγένειας, η οποία καταγράφει την πολιτική οικογενειακή παράδοση, ως πολιτικό κεφάλαιο που συνδέεται με την εκλογή στο Κοινοβούλιο, επίσης υποχωρεί καθώς από το 11,8% της ύπαρξης συγγενικής σχέσης με προηγούμενο μέλος του Κοινοβουλίου για την περίοδο 2012-2015 το σχετικό ποσοστό μειώνεται στο 8,1% το 2019.

Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί πως η είσοδος στο Κοινοβούλιο ακο-

λουθεί διαφορετικά μοτίβα ανάμεσα στη γενιά στελεχών που αναδείχθηκαν την περίοδο της κρίσης (2012-2015) και στη μετέπειτα γενιά των στελεχών που αναδεικνύονται την περίοδο επανόδου στην «κανονικότητα» του νέου δικομματισμού. Οι τελευταίοι ανήκουν σε μικρότερο βαθμό στην κατηγορία των κομματικών στελεχών ή των τοπικών αρχόντων («party animals» και «local heroes» σύμφωνα με την τυπολογία των Ohmura et al., 2018), δηλαδή των στελεχών εκείνων που αντλούν το πολιτικό τους κεφάλαιο είτε διαμέσου μιας πορείας στο κόμμα είτε διαμέσου μιας προσωπικής αναγνώρισης, η οποία προκύπτει από την εκλογή σε αιρετό αξίωμα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τέλος, τα χαμηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής εμπειρίας καταδεικνύουν μια τάση για την εμφάνιση μιας νέας γενιάς στελεχών, η οποία λειτουργεί λιγότερο ως εκπρόσωπος επαγγελματικών ομάδων σε σχέση με το παρελθόν.[106] Τα παραπάνω υπαινίσσονται μια μεταστροφή και –σχετική πάντα– αυτονόμηση των μελών του Κοινοβουλίου, καθώς λειτουργούν περισσότερο ως ανεξάρτητοι υποψήφιοι με προσωπικό πολιτικό κεφάλαιο, το οποίο αντλείται από μια προσωπική, επαγγελματική ή άλλη, πορεία και όχι διαμέσου άλλων διαύλων.

4. *Συμπεράσματα*

Με στοιχεία από την πρόσφατη εμπειρία και δράση του κόμματος της ΝΔ σκιαγραφήθηκε το πολιτικό και κοινωνικό προφίλ, καθώς και το πολιτικό κεφάλαιο των βουλευτών/-τριών της, σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης και σ᾽ αυτήν μετά την κρίση. Συνυπολογίζοντας την εκλογική απήχηση του κόμματος και τις αλλαγές στην ηγεσία του, μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: το προφίλ της τρέχουσας Κ.Ο. της ΝΔ διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία απ᾽ αυτό της προηγούμενης περιόδου. Διαφαίνεται μια τάση αυτονόμησης των βουλευτών/-τριών, καθώς η εκλογή όσων πρωτοεισέρχονται το 2019 δεν στηρίζεται στο ίδιο βαθμό με το παρελθόν στην πολιτική καριέρα (στην τοπική αυτοδιοίκηση), στην προέλευση από πολιτική οικογένεια, στη θητεία στο κόμμα ή στη συνδικαλιστική εκπροσώπηση και την εκπροσώπηση επαγγελματικών συμφερόντων, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται μείωση και όχι διεύρυνση της κοινωνικής ποικιλομορφίας του

106 Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης μεταβλητής ότι η κωδικοποίηση της συνδικαλιστικής εμπειρίας στο κόμμα της ΝΔ λαμβάνει αρκετά διαφορετικό περιεχόμενο σε σχέση με το περιεχόμενο της συνδικαλιστικής εμπειρίας στελεχών άλλων κομμάτων. Έτσι, η συνδικαλιστική ένταξη αφορά περισσότερο ελεύθερους επαγγελματίες (δικηγόρους, γιατρούς, μηχανικούς) και τη θητεία τους στα διοικητικά συμβούλια των επαγγελματικών τους ενώσεων (δικηγορικοί σύλλογοι, ιατρικοί σύλλογοι, τεχνικά επιμελητήρια) και πολύ λιγότερο θητεία σε δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια σωματεία και ενώσεις του ιδιωτικού και δημοσίου τομέα. Συνεπώς, η πτώση των ποσοστών μπορεί να ερμηνεύεται εν μέρει και από τις μεταβολές στην επαγγελματική σύνθεση της Κ.Ο. της ΝΔ Εντούτοις, αν και παλαιότερα εμφανίζονταν εγγραφές στελεχών με συνδικαλιστική προϋπηρεσία την ΔΑΚΕ στην ΚΟ της ΝΔ, αυτές πλέον εκλείπουν.

κόμματος. Προφανώς, οι όποιες τάσεις συνυπάρχουν και με παλαιότερα μοτίβα και πορείες εισόδου στο Κοινοβούλιο. Ωστόσο, εάν στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα ο ρόλος των μαζικών κομμάτων και των οργανωμένων συμφερόντων στην ανάδειξη πολιτικών στελεχών υπήρξε καθοριστικός, στον 21ο αιώνα επανακάμπτει ένα είδος αντιπροσώπου του συντηρητικού κόμματος που προσιδιάζει στα κόμματα στελεχών του 19ου αιώνα: επαγγελματικές ελίτ με ικανότητες και εφόδια προσωπικής επιρροής (και εκλογικής πελατείας), επικαιροποιημένες, όμως, με τον επαγγελματισμό (professionalization) που απαιτούν οι σύγχρονες συνθήκες και πρακτικές επικοινωνίας. Παράλληλα, αποτελεί ερώτημα προς περαιτέρω διερεύνηση το αν η αυτονόμηση αυτή συμβαδίζει και με την υποβάθμιση του κοινοβουλευτικού προσωπικού, στο βαθμό που η σύγχρονη μορφή άσκησης πολιτικής προϋποθέτει και απαιτεί γνώσεις ειδικών και τεχνοκρατών, οι οποίοι συνδράμουν στο κυβερνητικό έργο χωρίς να απαιτείται η είσοδός τους στο Κοινοβούλιο.

Ευχαριστίες

Τμήμα των στοιχείων συλλέχθηκε και κωδικοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Έρευνα, Εκπαίδευση και Υποδομές: ο τριγωνισμός των αξόνων στρατηγικής ανάπτυξης του ΕΚΚΕ (REDI» (MIS 5002378) που εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλεξάκης, Μ. (2001). *Η Ελληνική Δεξιά. Δομή και ιδεολογία της ΝΔ (1974-1993).* Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Ασημακόπουλος, Β. και Τάσσης, Χ. (επιμ.) (2018). *ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές.* Αθήνα: Gutenberg.

Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της αντιπροσώπευσης 1990-2010.* Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Βουγιούκα, Α. και Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2019). *Εκλέγειν και εκλέγεσθαι: Διερεύνηση και καταγραφή στάσεων, αντιλήψεων και πε-*

ποιθήσεων για θέματα συμμετοχής και εκπροσώπησης των γυναικών σε δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων. Αθήνα: ΚΕΘΙ.

Δρεττάκης, Μ. (1991). *Η ανατομία της Βουλής 1974-1990*. Αθήνα: Gutenberg.

Κακεπάκη, Μ. (επιμ.) (2016). *Η πολιτική αντιπροσώπευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Χαρακτηριστικά και φυσιογνωμία των μελών του Ελληνικού Κοινοβουλίου 1996 -2015*. Αθήνα: ΕΚΚΕ - Παπαζήσης.

Κακεπάκη, Μ. και Καραγιάννης, Γ. (2016). Επαγγελματίες πολιτικοί και πολιτικά επαγγέλματα στο ελληνικό κοινοβούλιο. Στο Μ. Κακεπάκη (επιμ.), *Η Πολιτική αντιπροσώπευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Χαρακτηριστικά και φυσιογνωμία των μελών του Ελληνικού Κοινοβουλίου 1996 -2015* (σελ. 85-108). Αθήνα: ΕΚΚΕ – Παπαζήσης.

Κακεπάκη, Μ. (2015). Υπάρχει πολιτική χωρίς επαγγελματίες πολιτικούς; Μεταβολές και συνέχειες στα χαρακτηριστικά των μελών του Κοινοβουλίου, 1996-2015. Στο Ν. Γ. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 168-187). Αθήνα: Gutenberg, ΕΚΚΕ.

Κάρουλας, Γ. (2019). Πολιτική παράδοση και πολιτικά κόμματα στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία: Ανάδειξη, αναπαραγωγή και εξέλιξη των πολιτικών τζακιών την περίοδο 1989-2012. Στο Γ. Καραγιάννης, και Κ. Κανελλόπουλος (επιμ.), *Από τη Μεταπολίτευση στην κρίση. Όψεις και προοπτικές της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας* (σελ. 46-70). Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης.

Μουζακιάρη, Β. (2019). *Η φιλελεύθερη ιδεολογία σε ένα πολυσυλλεκτικό κεντροδεξιό κόμμα: διερεύνηση του βαθμού αφομοίωσης του φιλελευθερισμού από την Νέα Δημοκρατία, 1990 – 2015*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Σχολή Κοινωνικών, Ανθρωπιστικών Επιστημών και Τεχνών. Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών http://hdl.handle.net/10442/hedi/46683

Μπαλαμπανίδης, Γ. (επιμ.) (2019). *ΣΥΡΙΖΑ. Ένα κόμμα εν κινήσει. Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μπρατάκος, Α. (2002) *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

Παπαβλασόπουλος, Ε. (2004). *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993*. Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Νομικής. http://hdl.handle.net/10442/hedi/14939

Παπαβλασόπουλος, Ε. (2016). Οι μεταμορφώσεις της Ελληνικής (κεντρό)δεξιάς στην «εποχή των ραγδαίων αλλαγών». Στο *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον*

21ο αιώνα (σελ. 259-278). Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.) (1997). *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα.* Αθήνα: Ίδρυμα Κ. Καραμανλή.

Ξενόγλωσση

Celis, K. and Childs, S. (2018). Conservatism and Women's Political Representation. *Politics & Gender*, 14 (1), pp. 5-26.

Cromwell, V. and Verzichelli, L. (2007). The changing nature and role of European Conservative parties in parliamentary institutions from 1848 to the Twenty-first century. In M. Cotta and H. Best (eds.), *Democratic representation in Europe. Diversity, change and convergence* (pp. 193-216). Oxford: Oxford University Press.

Fiers, S. and Secker, I. (2007). A career through the party: the recruitment of party politicians in Parliament. In M. Cotta and H. Best (eds.), *Democratic representation in Europe. Diversity, change and convergence* (pp. 136-152). Oxford: Oxford University Press.

Gouglas, A., Katz, G., Maddens, B. and Brans, M. (2020). Transformational party events and legislative turnover in West European democracies, 1945–2015. *Party Politics*. https://doi.org/10.1177/1354068820944703

Gaxie, D. (2018). Political and social backgrounds of political elites. In H. Best, and J. Higley (eds.). *The Palgrave handbook of political elites* (pp. 489-506). Palgrave Macmillan UK.

Kakepaki, M. (2018). New actors, old practices?: Candidate selection and recruitment patterns in Greece. In X. Coller, G. Cordero and A. Jaime – Castillo (eds.), *The selection of politicians in times of crisis* (pp. 98-114). London: Routledge.

Kakepaki, M., Kountouri, F., Verzichelli, L. and Coller, X. (2018). The sociopolitical profile of parliamentary representatives in Greece, Italy and Spain before and after the "eurocrisis": A comparative empirical assessment. In G. Cordero and X. Coller (eds.) *Democratizing candidate selection: New methods, old receipts?* (pp. 175-200). Springer International Publishing.

Kittilson, M. C. (2006). *Challenging parties, changing parliaments: Women and elected office in contemporary Western Europe.* 1st ed. Columbus: Ohio State University Press.

Kountouri, F. (2018). Patterns of renewal and continuity in parliamentary elites. The Greek MPs from 1996 to 2015. *The Journal of Legislative Studies*, 24 (4), pp. 568–586.

Matland, R. E. and Studler, D. T. (1996). The contagion of women candidates in single-member district and proportional representation electoral systems: Canada and Norway, *Journal of Politics*, 58(3), pp. 707 – 733.

Mudde, C. (2017). *SYRIZA. The failure of the populist promise*. Palgrave Macmillan.

O'Brien, D. (2018). "Righting" conventional wisdom: Women and right parties in established democracies. *Politics & Gender*, 14 (1), pp. 27-55.

Pappas, T. (1998). *Making party democracy in Greece*. Palgrave Macmillan.

Taflaga, M. and Beauregard, K. (2020). The merit of party institutions: Women's descriptive representation and conservative parties in Australia and the United Kingdom, *Journal of Women, Politics & Policy*, doi: 10.1080/1554477X.2020.1701934

Verzichelli, L. (2018). Elite circulation and stability. In H. Best and J. Higley (eds.). *The Palgrave handbook of political elites* (pp. 573-592). Palgrave Macmillan.

Manina Kakepaki

Between the party and the market: The New Democracy parliamentary group before and after the 7th of July 2019 elections.

ABSTRACT

The aim of the article is to present changes in the social-demographic profile of the New Democracy MPs, focusing on the characteristics of two different parliamentary generations: those MPs that entered Parliament for the first time in the years between 2012-2015 and those that entered Parliament for the first time after the National Elections of 7 July 2019. The impact of the crisis, the change of leadership and the ideological profile of the party is considered in order to detect changes in MPs' social and political profile. The data show a new generation of Parliamentarians, that tend to move away from traditional channels of political recruitment such as party positions, trade unions and local government posts. It seems that there is a comeback for a kind of (political) representative of the conservative party akin to 19th century parliamentarians: individual elites with personal skills (and electoral clientele), updated with the necessary professionalization required by modern communication practices.

*Κατερίνα Λουκίδου**

8.
ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΟ 2015

Περίληψη

Το κείμενο σκιαγραφεί το περιβάλλον ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη από τη Μεταπολίτευση έως το 2018, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης. Εξετάζει την άνθιση της κοινωνίας πολιτών που κορυφώθηκε με τον πολλαπλασιασμό των οργανώσεων μετά το 2010 και υποχώρησε με την απόσυρση της υποστήριξης του ΣΥΡΙΖΑ στα κινηματικά αιτήματα μετά την ανάληψη της εξουσίας. Ιχνηλατώντας διαφορετικές όψεις της κοινωνίας πολιτών πριν και μετά το 2015, διαπιστώνεται ότι η συρρίκνωση των κινηματικών πρωτοβουλιών μετά το 2015 δεν ανακόπτει καθολικά ή μόνιμα τη μακρά και σύνθετη διαδικασία ωρίμανσης της κοινωνίας πολιτών, που λαμβάνει χώρα από τη Μεταπολίτευση έως το 2018 στη Θεσσαλονίκη.

* Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

1. *Εισαγωγή*

Η κοινωνία πολιτών αποτελεί μια έννοια το εύρος της οποίας διαφοροποιείται σε κάθε μελέτη, ανάλογα με το κανονιστικό ή αναλυτικό πλαίσιο που υιοθετείται κάθε φορά. Σε γενικές γραμμές «όσο περισσότερο κανονιστικό χαρακτήρα έχει μια μελέτη, τόσο πιο στενός και ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που χρησιμοποιεί» (Heinrich, 2005, σελ. 2013), ενώ η επιλογή της θεωρητικής προσέγγισης της κοινωνίας πολιτών καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση της με το κράτος. Στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση, όπως έχει επισημανθεί (Σωτηρόπουλος, 2004· Βούλγαρης, 2006· Αφουξενίδης, 2004, 2012), η θεώρηση που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον, παραπέμπει περισσότερο σε αυτήν του Alexis de Toqueville και των νεο-τοκβιλιανών εκπροσώπων της, που εστιάζουν κυρίως στην παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου και στην οριοθετημένη συμμετοχή στον πολιτικό διάλογο μέσω συγκεκριμένων, τυπικών ως επί το πλείστον, μορφών οργάνωσης και δράσης. Με βάση αυτή την κανονιστική προσέγγιση, η κρατούσα άποψη για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση έως και το 2008 θα μπορούσε να συνοψιστεί στο δίπολο «δυνατό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών» (Μακρυδημήτρης, 2002· Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003), σύμφωνα με το οποίο οι οργανώσεις διαμεσολάβησης και οι ομάδες συμφερόντων δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν μέσα στο υπερτροφικό -αλλά αναποτελεσματικό- κράτος. Βασικός λόγος γι᾽ αυτό θεωρείται η «αποικιοποίηση» της κοινωνίας πολιτών από το κομματικό σύστημα και τον κρατικό μηχανισμό με σκοπό τη χειραγώγησή της, κάτι που εξάλλου παρατηρήθηκε ήδη από τα πρώτα έτη της Μεταπολίτευσης (Βούλγαρης, 2013· Λουκίδου και Σωτηρόπουλος, 2019).

Η έλευση της κρίσης πυροδότησε μια σειρά εμπειρικών μελετών, οι οποίες όχι μόνο αμφισβήτησαν την αδυναμία της κοινωνίας πολιτών, αλλά έφτασαν να διαπιστώσουν την έκρηξη της συλλογικής οργάνωσης σε διάφορα πεδία, όπως στον χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης (Σωτηρόπουλος, 2017· Simiti, 2017· Αφουξενίδης και Γαρδίκη, 2014· Χουλιάρας, 2014). Ένας λόγος γι᾽ αυτό είναι ότι οι μελέτες της περιόδου της κρίσης, προσπαθώντας να συλλάβουν και να αναλύσουν τις μαζικές ή τοπικές συλλογικές κινητοποιήσεις και συσσωματώσεις που αντιπαρατέθηκαν στις κρατικές πολιτικές λιτότητας, κατέφυγαν σε διευρυμένες θεωρήσεις της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, με εκκίνηση την προσέγγιση του Antonio Gramsci, περιλαμβάνοντας σε αυτήν και άτυπες συσσωματώσεις με κινηματικό χαρακτήρα και συγκρουσιακά ρεπερτόρια δράσης. Έτσι αναδείχθηκε ως αναλυτική κατηγορία η «άτυπη» κοινωνία πολιτών, που παρότι είχε αναλυθεί εμβριθώς ήδη πριν από την περίοδο της κρίσης (Σωτηρόπουλος, 2004· Κάλλας, 2004· Karamichas, 2007) εντούτοις δεν είχε λάβει τη θέση που της αντιστοιχεί στη

μελέτη της συλλογικής οργάνωσης. Χαρακτηριστικό για το ρόλο που έπαιξε η άτυπη κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης είναι το συμπέρασμα της συστηματικής χαρτογράφησης της κοινωνίας πολιτών των Αφουξενίδη και Γαρδίκη (2014), σύμφωνα με το οποίο οι μικρής κλίμακας μη χρηματοδοτούμενες οργανώσεις με τοπικό χαρακτήρα και στενή σχέση με τον πολιτικό ακτιβισμό, συγκροτούν μία από τις δύο βασικές κατηγορίες οργανώσεων σε εθνικό επίπεδο, μαζί με τις τυπικές χρηματοδοτούμενες οργανώσεις.

Οι πρώτες αναλύσεις για την κοινωνία πολιτών της κρίσης καλύπτουν ερευνητικά τους δύο κύκλους διαμαρτυρίας, που έλαβαν χώρα τις περιόδους των ετών 2010-2012 και 2013-2015 αντίστοιχα (Σερεντεδάκης και Κουφίδη, 2016). Σημαντική, περιορισμένη ωστόσο βιβλιογραφία (Σερεντεδάκης και Κουφίδη, 2016· Della Porta, Fernandez, Kouki and Mosca, 2017), μελετά περαιτέρω την ανάπτυξη των κινημάτων αυτών σε σχέση με την παράλληλη άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ και τον ρόλο του στη διαδικασία συγκρότησης και ανάπτυξης πρωτοβουλιών κινηματικού χαρακτήρα, που εντάσσονται στην κοινωνία πολιτών. Μελετώντας τα κόμματα-κινήματα οι Della Porta et al. (2017, σελ. 77) σημειώνουν ότι τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ, έχοντας πάρει μέρος σε διάφορα κοινωνικά κινήματα πριν από την κρίση, έφεραν σε επαφή το κόμμα με τις κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα και τα αιτήματα των συμμετεχόντων. Ο ΣΥΡΙΖΑ οπισθογράφησε κάθε διαμαρτυρία ενάντια στις μνημονιακές πολιτικές έως το 2015 και κατόρθωσε να κερδίσει την υποστήριξη όσων επλήγησαν περισσότερο από την κρίση, ανέπτυξε δεσμούς με σωματεία πρώτου βαθμού, με ομάδες κοινωνικής δικαιοσύνης και με το κίνημα των πλατειών. Ως κόμμα αντιπολίτευσης έθεσε στη Βουλή σχεδόν όλα τα αιτήματα που ακούγονταν στους δρόμους. Όπως και οι Podemos στην Ισπανία και το M5S στην Ιταλία, ο ΣΥΡΙΖΑ αξιοποίησε εκλογικά τη μετατροπή της κρίσης από οικονομική σε πολιτική, καθώς και τα νέα ιδεολογικά πλαίσια, ταυτότητες και ρεπερτόρια που γεννήθηκαν από το κύμα διαμαρτυρίας στις πολιτικές λιτότητας. Ο πολιτικός του λόγος εναρμονίστηκε με αυτόν των αντι-μνημονιακών κινητοποιήσεων, μετατρέποντας τον διαχωρισμό μεταξύ δεξιάς και αριστεράς σε διαχωρισμό μεταξύ των υπέρμαχων και των πολέμιων του μνημονίου και εκπροσωπώντας μια ευρεία αντιμνημονιακή πλατφόρμα (Della Porta et al., 2017, σελ. 108). Ταυτόχρονα, υιοθέτησε τη ρητορική «ενότητας της αριστεράς», μια ιδέα η οποία κυκλοφορούσε στις πλατείες, με έμφαση στον ρόλο του ως διαμορφωτή ενός μαζικού κινήματος αντίστασης και ανυπακοής, παρέχοντας έτσι μια εναλλακτική στην κρίση εκπροσώπησης. Παράλληλα, ενθάρρυνε τοπικά κινηματικά αιτήματα όπως το κίνημα των Σκουριών και της Κερατέας, υποστήριξε τις απολυμένες καθαρίστριες, το πείραμα της ΒΙΟ.ΜΕ. και συμπεριέλαβε στα ψηφοδέλτιά του πολλά ενεργά μέλη κινημάτων και ομάδων πολιτών. Η πιο πρόσφατη ωστόσο περίοδος που εκτείνεται χρο-

νικά μετά το 2015, η οποία σηματοδοτείται από τη μεταβολή του ΣΥΡΙΖΑ από κόμμα αντιπολίτευσης σε κόμμα εξουσίας παράγει περαιτέρω ερευνητικά ερωτήματα για την εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών, τα οποία παραμένουν ανεξερεύνητα. Σύμφωνα με τους Della Porta et al. (2017, σελ. 77) μετά την υπογραφή του τρίτου Μνημονίου τον Ιούλιο του 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ εγκατέλειψε πολλά από τα αιτήματα των κινημάτων τα οποία υποστήριζε ως αντιπολίτευση, και οι σχέσεις μεταξύ των κινημάτων και του κόμματος έγιναν εχθρικές. Παρότι το κόμμα και τα κινήματα συνέκλιναν για μια μικρή περίοδο, πλέον είναι τελείως διαχωρισμένα, ενώ τόσο ο ΣΥΡΙΖΑ όσο και τα κινήματα περνούν μια κρίση ταυτότητας (στο ίδιο, σελ. 115). Ποιές ήταν επομένως οι επιπτώσεις αυτής της μεταβολής στην οργανωσιακή έκρηξη της προηγούμενης περιόδου, ιδιαίτερα δε στις άτυπες οργανώσεις; Και αρκεί μια ενδεχόμενη υποχώρηση των κινημάτων για να εξάγουμε γενικευμένα συμπεράσματα για την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη;

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να προσεγγίσει κάποια από αυτά τα ερωτήματα εστιάζοντας στην κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης ως πρόσφορη μελέτη περίπτωσης, καθώς συμπυκνώνει διαφορετικές τάσεις συλλογικής οργάνωσης. Από τη μια πλευρά διαθέτει μια αυξημένη παρουσία του κράτους, ενθαρρύνοντας τη λειτουργία οργανώσεων που απευθύνονται προς αυτό· ταυτόχρονα, ως πολυπληθέστερη πόλη της περιφέρειας καλείται πρώτη να αντιμετωπίσει τη μειωμένη κρατική απόδοση, γεγονός που ενισχύει την τάση αυτο-οργάνωσης. Την περίοδο της κρίσης εμφανίζει από τα υψηλοτέρα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα, ενώ τα εγχειρήματα όπως ο αγώνας ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και το πείραμα της BIO.ME, την έφεραν στο προσκήνιο της κινηματικής και αντιμνημονιακής δράσης. Μεθοδολογικά, η μικρή της κλίμακα επιτρέπει την παρατήρηση των εκδηλώσεων της κοινωνίας πολιτών ως σύνολο και ταυτόχρονα σε μικροεπίπεδο, καθώς δεν απαιτούνται αυξημένοι πόροι για μια σε βάθος ανάλυση των διαφορετικών συλλογικοτήτων. Έτσι, καθιστά δυνατή μια πολυπαραγοντική εκτίμηση της πορείας της κοινωνίας πολιτών στην πόλη, χωρίς να αποκόπτει την περίοδο 2010-2015 από τη συνολική διαδικασία ανάπτυξής της.

Με βάση τα παραπάνω, στόχευση του άρθρου είναι η εξέταση των τοπικών, πολιτισμικών και πολιτικών παραγόντων ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης και η ανίχνευση του αποτυπώματος του κόμματος του ΣΥΡΙΖΑ ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της εξουσίας το 2015.

Η ανάλυση βασίζεται σε προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, που έλαβαν χώρα το διάστημα 2010-2014 και το έτος 2018 και σε συμμετοχική παρατήρηση της γράφουσας σε συλλογικές δράσεις τα έτη 2012-2013. Απομακρύνεται από τα κανονιστι-

κά κριτήρια για την ένταξη των οργανώσεων στην κοινωνία πολιτών και υιοθετεί έναν διευρυμένο ορισμό της έννοιας, ο οποίος δεν αποκλείει από την έννοια οργανώσεις με μη συμβατικά και συγκρουσιακά ρεπερτόρια δράσης.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε δύο μέρη τα οποία λειτουργούν συνθετικά. Στο πρώτο μέρος χαρτογραφούνται διαφορετικές όψεις της Θεσσαλονίκης, συχνά αντιφατικές μεταξύ τους, που επιδρούν στην ίδρυση και συμμετοχή των πολιτών στη δράση της κοινωνίας πολιτών και η συνεργασία μεταξύ των οργανώσεων διαχρονικά, ενώ διαφαίνονται τα στοιχεία που οδήγησαν στον πολλαπλασιασμό των οργανώσεων μετά το 2010 και έως το 2015.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια προσέγγιση της πορείας των οργανώσεων με κινηματικά χαρακτηριστικά και διατυπώνονται υποθέσεις εργασίας σχετικά με τη στρατηγική που ακολούθησε ο ΣΥΡΙΖΑ πριν και μετά την κατάληψη της εξουσίας. Παρουσιάζονται σε αντιπαράθεση δύο κεντρικές συνεντεύξεις από ενεργά μέλη οργανώσεων της Θεσσαλονίκης. Το πρώτο είναι μέλος του σωματείου εργαζομένων της ΕΥΑΘ, το οποίο πρωτοστάτησε στο κίνημα ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και το δεύτερο εμπλέκεται ενεργά στις δράσεις του κινήματος «δεν πληρώνω», που αφορά τα διόδια και τις μετακινήσεις με λεωφορεία στην πόλη.

2. *Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον ανάπτυξης της Κοινωνίας Πολιτών πριν το 2015.*

Στο μέρος αυτό παρουσιάζονται συγκεκριμένες όψεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της πόλης, που λειτούργησαν καθοριστικά στα χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών και εκτίθενται οι απόψεις των συνεντευξιαζόμενων για την κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης.

Περιορισμένη κλίμακα-απεριόριστες αφηγήσεις

Στα πρότυπα των περισσότερων ελληνικών πόλεων, αλλά και ακόμη περισσότερο λόγω της τοπογραφίας της -θαλάσσιο μέτωπο από τη μία πλευρά και ο Κέδρινος Λόφος από την άλλη- η Θεσσαλονίκη με πληθυσμό 1.110.312 κατοίκους και έκταση 3.683 τετραγωνικά χιλιόμετρα, χαρακτηρίζεται από τη συγκέντρωση μιας πληθώρας χρήσεων (εμπορικών, διοικητικών, οικιστικών, πολιτιστικών, αναψυχής κ.ο.κ.) στο ιστορικό της κέντρο, την «πυρίκαυστο ζώνη».

Η διάχυτη πολυλειτουργικότητα και η μικρή κλίμακα του κέντρου ευνοούν την ανάπτυξη δεσμών σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο, ενώ οι ίδιες οι ομάδες έχουν τη δυνατότητα δικτύωσης, ανταλλαγής τεχνογνωσίας και πόρων και οργάνωσης κοινών δραστηριοτήτων (Λ2Δ, Κ7Ε, Ι6Ε). Όπως

αναφέρουν οι ερωτώμενοι «...στη μικρή κλίμακα οι κινήσεις πολιτών δημιουργούν εμπιστοσύνη… τα άτομα τα γνωρίζεις, ξέρεις ποιος είναι και ποιος δεν είναι… Μόνο επειδή θα σε εμπιστευτεί κάποιος, θα ᾽ρθει και θα δουλέψει μαζί σου» (Λ2Δ), «Κάτι που ευνοεί, είναι το γεγονός ότι είναι αρκετά μεγάλη, αλλά και αρκετά μικρή για να βρίσκεσαι. Υπάρχει ένα δίκτυο ανθρώπων το οποίο συμμετέχει και τους συναντάς (Κ7Ε)».

Η μικρή κλίμακα συνδέεται στην αντίληψη των ερωτώμενων και με την άμεση πρόσληψη των προβλημάτων και την ταχεία ανταπόκριση της κοινωνίας πολιτών.

«Εγώ πιστεύω ότι η Θεσσαλονίκη, ίσως επειδή είναι και πιο μικρή, είναι γεωγραφικά έτσι φτιαγμένη, πιστεύω ότι είναι πιο ενεργή. Δηλαδή πολλά πράγματα έχουν ξεκινήσει από τη Θεσσαλονίκη πολύ πιο ενεργά. Ακόμη δηλαδή πολλά ζητήματα και της δικής μας κοινότητας, της ομοφυλικής, αλλά βλέπω και σε άλλα πράγματα οι δραστηριότητες, οι πρωτοβουλίες πολλές φορές ξεκινούσαν από εδώ. Ίσως τα προβλήματα εδώ ήταν πιο πολλά, ήταν διαφορετικά, επειδή ήταν πιο μικρή η πόλη» (Κ3Γ).

Ωστόσο, όσον αφορά προβλήματα που συνδέονται με την οικονομική κρίση, αναφέρθηκε ότι η δομή της πόλης τα κρατάει μακριά από το ιστορικό της κέντρο.

«Δεν ξέρω, νομίζω ότι τους παίρνει λίγο παραπάνω χρόνο [στους Θεσσαλονικείς], ίσως γιατί δεν είναι όπως στην Αθήνα που είναι πιο έντονα τα προβλήματα, τα βλέπεις πιο καθημερινά. Δηλαδή τώρα τα τελευταία χρόνια τα βλέπεις κι εδώ στη Θεσσαλονίκη, αλλά εγώ, όταν είχα πρωτοέρθει, πριν από δύο χρόνια, δεν έβλεπα αυτό που έβλεπα στην Αθήνα κυκλοφορώντας με τα πόδια, πολλούς άστεγους, δεν ήταν τόσο ορατά τα προβλήματα» (Κ4Δ).

Στον αντίποδα της μικρής της κλίμακας βρίσκεται η μεγάλη ποικιλία αφηγήσεων για την πόλη που απορρέει από την ιστορική διαδρομή της, την πληθώρα συνθέσεων διαφορετικών πληθυσμών και πολιτισμικών επιρροών, αλλά και από μια σειρά ρόλων που της αποδόθηκαν από την αρχαιότητα και μέχρι σήμερα: η Θεσσαλονίκη ως επαγγελματικό κέντρο, φοιτητούπολη, τουριστικός προορισμός, πολιτιστικό κέντρο, πρωτεύουσα της νεολαίας, «συμπρωτεύουσα», «πρωτεύουσα της Μακεδονίας», «φυτώριο καλλιτεχνών», «φτωχομάνα», «πολυπολιτισμική πόλη», ιστορικό σταυροδρόμι πολιτισμών κ.ο.κ.

Η πληθώρα αφηγήσεων παρέχει εύφορο έδαφος για τον εμπλουτισμό της κοινωνίας πολιτών της πόλης με μια σειρά οργανώσεων και κινητοποιήσεων ατόμων που συναρθρώνουν κοινές ταυτότητες, κάποιες φορές και με ιδιαίτερα μαζικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστική βεβαίως είναι η ταυτότητα του «Μακεδόνα», που οδήγησε στην οργάνωση του συλλαλητηρίου το 1992, μια από τις μαζικότερες συλλογικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1990, το οποίο και επηρέασε καθοριστικά τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο

ζήτημα της ονομασίας της γειτονικής χώρας (Παπαγιαννόπουλος, 2009) και αναβίωσε το 2019 με αφορμή την υπογραφή της Συμφωνίας των Πρεσπών από την κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ.

«Δεύτερη τη τάξει» και «πρώτη στην εγκατάλειψη»

Μία από τις κυρίαρχες αφηγήσεις στην πόλη είναι αυτή της «συμπρωτεύουσας», η οποία λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Έτσι, η Θεσσαλονίκη ως «δεύτερη τη τάξει» πόλη της χώρας χαρακτηρίζεται από την αυξημένη παρουσία του κρατικού μηχανισμού, καθώς συγκεντρώνει τόσο φορείς της κεντρικής διοίκησης, της αποκεντρωμένης και της περιφερειακής αυτοδιοίκησης όσο και αποκεντρωμένες υπηρεσίες διαφόρων φορέων του δημοσίου. Σε συνδυασμό με τη δεσπόζουσα θέση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και της Εκκλησίας, η παρουσία του κράτους είναι έντονη στην πόλη, παρέχοντας έναν αποδέκτη για τις κινητοποιήσεις των ομάδων που προβάλλουν κάποιο αίτημα προς το κράτος.

Από το πλήθος όμως των κρατικών θεσμών είναι γεγονός ότι πολλοί διατηρούνται μόνο ονομαστικά και κατ᾽ επίφαση (όπως το υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης) ή δεν έχουν επιτελικές αρμοδιότητες, ενώ η νέα διοικητική διαίρεση της χώρας ενίσχυσε την τοπική αυτοδιοίκηση, χωρίς ωστόσο να την εφοδιάσει με τον αντίστοιχο προϋπολογισμό ώστε να εγγυηθεί την αποτελεσματική άσκηση των αρμοδιοτήτων της. Έτσι προκύπτει ο αντίθετος πόλος της αφήγησης περί της θέσης της πόλης στον πολιτικό και διοικητικό χάρτη της χώρας, που αντιλαμβάνεται τη Θεσσαλονίκη ως τη μεγαλύτερη αδικημένη πόλη της περιφέρειας. Η αίσθηση ότι η πόλη έχει εγκαταλειφθεί και παρακμάζει είναι διάχυτη. Όπως αναφέρει μέλος οργάνωσης, «η Θεσσαλονίκη του σήμερα δεν έχει καμία σχέση με τη Θεσσαλονίκη του 1990. Η Θεσσαλονίκη του σήμερα έχει μεγάλη παρακμή» (Κ5Ε), ενώ πολλές φορές προκύπτει η σύγκριση με το ευνοημένο «κράτος των Αθηνών». Η άποψη αυτή ενισχύεται στον καιρό της οικονομικής κρίσης, η οποία έχει επιφέρει σημαντική πτώση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών και αυξημένα ποσοστά ανεργίας ιδίως σε σχέση με άλλες περιφέρειες της χώρας.

Η αίσθηση εγκατάλειψης διοχετεύεται προς πρωτοβουλίες επίλυσης των προβλημάτων σε τοπικό επίπεδο μέσω δράσεων αλληλεγγύης και αυτο-οργάνωσης, οι οποίες συχνά φέρουν μέσα τους αντικαπιταλιστικά και αμεσοδημοκρατικά προτάγματα:

«Σε όλα αυτά τα εγχειρήματα που προσωπικά συμμετέχω δεν λέμε μονάχα "όχι" σε κάτι, λέμε "όχι" σε κάτι, αλλά πάντα υπάρχει μια πρόταση εναλλακτική, την οποία δεν την ζητάμε ή την αναθέτουμε σε κάποιον να την κάνει, την κάνουμε εμείς, είναι μια πρόταση για να την κάνουμε εμείς οι ίδιοι. Λέμε "όχι" στην αύξηση τιμών με τα σουπερμάρκετ και τις αλυσίδες των σούπερ μάρκετ,

λέμε όχι σ᾽ αυτό και λέμε "ναι" σε ένα συνεταιριστικό παντοπωλείο και το κάνουμε εμείς. Και θα ᾽χουμε χαμηλές τιμές και υψηλής ποιότητας προϊόν» (K6E).

Υπ᾽ αυτό το πρίσμα θα μπορούσε να αναλυθεί η πρωτόγνωρη κινητοποίηση σε ζητήματα αυτοδιαχείρισης διαφόρων πτυχών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην πόλη όπως του νερού, των απορριμμάτων και κάποιων βιομηχανιών (ΒΙΟ.ΜΕ.). Παράλληλα στην πόλη λειτουργούν αγορές με εναλλακτικά νομίσματα (κοινωνικό νόμισμα ΚΟΙ.ΝΟ.), κοινωνικά συνεταιριστικά παντοπωλεία (BioScoop) καθώς και Λαϊκό Πανεπιστήμιο για την προώθηση της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, ήδη από το 2010.

Η ανωτέρω αντίθεση αναδεικνύει ότι η ταυτόχρονη κρατική παρουσία και απουσία συνδέεται με την ανάπτυξη δύο τάσεων στην κοινωνία πολιτών. Η πρώτη αφορά τις παραδοσιακές ομάδες πίεσης και άλλες οργανώσεις με μεταϋλιστικό σκοπό, οι οποίες επιδιώκουν τη συνομιλία με το κράτος και την αύξηση της επιρροής τους στη διαμόρφωση της δημόσιας ατζέντας. Πρόκειται για τις ομάδες που συνήθως αναζητούν κρατική χρηματοδότηση και έχουν τυπικό χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άτυπες ομάδες που προβάλλουν αιτήματα ακολουθώντας τα υφιστάμενα κανάλια επικοινωνίας με αυτό. Η δεύτερη τάση αφορά τις πρωτοβουλίες αλληλεγγύης και αυτο-οργάνωσης που θέτουν εαυτόν εκτός της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών. Οι ομάδες αυτές, συνήθως άτυπες και οργανωμένες από τα κάτω, απορρίπτουν τη συνομιλία με το κράτος και κάθε είδους κρατική χρηματοδότηση ή συνεργασία, στοχεύοντας στη δημιουργία και ανάπτυξη νέων παραδειγμάτων, παράλληλων δομών δράσης και μορφών αντίστασης, νέων πολιτικών και οικονομικών χώρων. Τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι αντισυμβατικά, συχνά δε βρίσκονται εκτός της ρυθμιστικής σφαίρας του κράτους (Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015).

Σαφώς, παρατηρείται και ένα ενδιάμεσο πεδίο δραστηριοποίησης συσσωματώσεων που συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά και από τις δύο προαναφερόμενες ομαδοποιήσεις. Ωστόσο, η διαφοροποίηση της δεύτερης μεγάλης κατηγορίας οργανώσεων της κοινωνίας από την πρώτη, φανερώνει τη διεύρυνση της σφαίρας της κοινωνίας πολιτών, η οποία ενισχύθηκε την περίοδο της κρίσης λόγω της αύξησης των αιτημάτων.

Μεταξύ Μπουτάρη και Άνθιμου, πόλης και χωριού

Μια άλλη αντίθεση που χαρακτηρίζει την πόλη είναι ο συγκερασμός στοιχείων εσωστρέφειας και εξωστρέφειας, συντηρητισμού και προόδου. Το πρώτο κομμάτι της Θεσσαλονίκης συνοψίζεται στην έως πρόσφατα πολυετή επικράτηση της συντηρητικής παράταξης στον Δήμο και στην Περιφέρεια Θεσσαλονίκης και στην έντονη παρουσία και επιρροή τοπικών πολιτικών προσωπικοτήτων. Πιο συγκεκριμένα έως τα τέλη του 2010 τα ποσοστά της Νέας

Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη υπερίσχυαν των άλλων κομμάτων στις εκλογικές αναμετρήσεις τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Ταυτόχρονα έντονη ήταν η παρουσία και επιρροή τοπικών «αρχόντων» με συντηρητική πολιτική ταυτότητα: του Δημάρχου, του Νομάρχη (και αργότερα Περιφερειάρχη) και του Μητροπολίτη.

Τα στοιχεία αυτά γίνονται αντιληπτά από τους εκπροσώπους των ομάδων ως μια νοοτροπία «επαρχίας», η οποία σε έναν βαθμό εγκλωβίζει τους πολίτες και τους αποτρέπει από το να ενεργοποιηθούν στα κοινά και να ανταποκριθούν στα προτάγματα της συλλογικής δράσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μια συνεντευξιαζόμενη:

«[…] νοοτροπία η οποία μου θυμίζει λίγο τη νοοτροπία της επαρχίας. Φοβόμαστε το καινούργιο. Ο Άνθιμος είναι σχεδόν πολιτικό πρόσωπο στη Θεσσαλονίκη. Ο Μπουτάρης βγήκε γιατί ο κόσμος αγανάκτησε από το "όσο είμαι εγώ Μητροπολίτης [δεν θα βγεις Δήμαρχος]"» (Κ7Ε).

Σύμφωνα με άλλο μέλος ομάδας:

«Οι περισσότεροι Θεσσαλονικείς κατάγονται από ένα χωριό. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι στη Θεσσαλονίκη δεν έχουν αστικοποιηθεί εντελώς. Γι᾽ αυτό λέμε ότι θεσσαλονικείς είναι πιο χαλαροί, πιο φιλικοί κ.λπ. Η Θεσσαλονίκη είναι στο ενδιάμεσο. Ζούμε με το ένα πόδι στη Θεσσαλονίκη, με το ένα πόδι στη Χαλκιδική. Λειτουργούμε λίγο σα να είμαστε χωριό και λίγο σαν πόλη. Και δεν είμαστε συνεπείς στη στάση μας. Όπου μας βολεύει λειτουργούμε σα χωριό κι όπου μας βολεύει λειτουργούμε σαν πόλη» (Λ1Γ).

Η μακροχρόνια ηγεμονία της συντηρητικής παράταξης στη διοίκηση του Δήμου Θεσσαλονίκης λήγει με την εκλογή του Γιάννη Μπουτάρη το 2010. Οι προσπάθειες για τη μετάβαση αυτή διήρκεσαν περισσότερο από μια δεκαετία, μέσω της ανάπτυξης διακομματικών συμμαχιών τοπικών συμφερόντων που «αγνόησαν» τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σε εθνικό επίπεδο (Λυριντζής 2000, Σωτηρόπουλος 2004) και εκφράστηκαν εκλογικά ήδη από τις εκλογές του 1998 με το αναπάντεχο ποσοστό 15,10% που έλαβε ο υποψήφιος Σπύρος Βούγιας, υποστηριζόμενος από το κόμμα του Συνασπισμού. Ανάλογο ποσοστό (15,97%) έλαβε το 2006 ο Γιάννης Μπουτάρης, γνωστός επιχειρηματίας της πόλης και ιδρυτής της ΜΚΟ «Αρκτούρος» ως ανεξάρτητος υποψήφιος. Οι διακομματικές τοπικές συμμαχίες έλαβαν οργανωμένη μορφή το 2010 με τη δημιουργία του «διαπαραταξιακού οργάνου» από παρατάξεις της αντιπολίτευσης και την κοινωνία πολιτών. Η εκλογή, τελικά, του Γιάννη Μπουτάρη, συνδέεται με την υποστήριξή του από πολλές κινήσεις πολιτών, οι οποίες τάχθηκαν υπέρ του είτε στον πρώτο είτε στον δεύτερο γύρο της εκλογικής αναμέτρησης.

Η πάλη ανάμεσα στις συντηρητικές και τις προοδευτικές όψεις της Θεσσαλονίκης αποτυπώνεται και στα λόγια των συνεντευξιαζόμενων:

«Η Θεσσαλονίκη -δεν είμαι Θεσσαλονικιά- έχει ένα μέρος πολύ συντηρητικού κόσμου κι ένα μέρος πολύ πρωτοποριακού, έχει κάποια άκρα περίεργα» (Κ7Ε).

Τα δύο αυτά άκρα πόλοι -ο συντηρητισμός και η εσωστρέφεια από τη μία πλευρά και η προοδευτική αντίληψη και η εξωστρέφεια από την άλλη- εγκλωβίζουν την κοινωνία πολιτών και αποτρέπουν τους κατοίκους από το να αποκτήσουν μια σαφή ταυτότητα ενεργού πολίτη:

«... Οι Αθηναίοι είναι πιο καθαρόαιμοι αστοί. Εμείς θεωρώ ότι είμαστε λίγο εγκλωβισμένοι μεταξύ της αστικής νοοτροπίας και της νοοτροπίας της περιφέρειας κι έτσι καταλήγουμε απλώς να γκρινιάζουμε και για τους μεν και για τους δε, χωρίς να έχουμε βρει ακριβώς ξεκάθαρα τη θέση μας. Και κάπου εκεί το χάνουμε δηλαδή. Θεωρώ ότι είμαστε εγκλωβισμένοι ανάμεσα σε δύο» (Λ1Γ).

Η ανάληψη της ηγεσίας του Δήμου και η στροφή προς μια διοίκηση φιλική προς τις εθελοντικές ομάδες της πόλης, ενθάρρυνε το προοδευτικό κομμάτι της κοινωνίας πολιτών την περίοδο μετά το 2010, όπως αναλύεται στην αμέσως επόμενη παράγραφο.

Ενεργοί πολίτες

Στο ερώτημα εάν οι Θεσσαλονικείς ενεργοποιούνται για τα ζητήματα που τους αφορούν, η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων αντιλαμβάνεται τη συλλογική ενεργοποίηση ως χαμηλή. Θεωρούν ότι οι πολίτες «δεν συμμετέχουν ενεργά», «όσο θα έπρεπε» ή «στο ποσοστό που θα έπρεπε», και πιστεύουν πως μόνο ένα πολύ μικρό μέρος τους δραστηριοποιείται για τα θέματα που τους αφορούν.

Πέρα από τους λόγους που συνδέονται άμεσα με την πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί καταγράφονται στην αμέσως προηγούμενη ενότητα, οι συνεντευξιαζόμενοι ανέφεραν και μια σειρά άλλων αιτιών, στις οποίες αποδίδουν τη μικρή συμμετοχή των πολιτών: τέτοιες είναι η νοοτροπία ανάθεσης, η έλλειψη παιδείας σε σχέση με τη διεκδίκηση, η έλλειψη ενότητας, προσήλωσης και αφοσίωσης σε έναν στόχο, ο φόβος, το κομματικό «καπέλωμα» (Ι1Α), η σκόπιμη έλλειψη ενθάρρυνσης από το ίδιο το κράτος (Ι6Ε), η έλλειψη χρηματοδότησης, η έλλειψη ενημέρωσης και κουλτούρας συλλογικής διεκδίκησης, η έλλειψη παραδείγματος και ο ατομικισμός (Κ9Ε).

Κάποιοι εκπρόσωποι οργανώσεων θεωρούν ότι ειδικότερα κατά την περίοδο της κρίσης ο ατομικισμός εντείνεται, καθώς «η κρίση κάνει τους ανθρώπους να κοιτάνε τον εαυτό τους» (Κ9Ε), ενώ σημαντικό ρόλο παίζει και η έλλειψη χρημάτων και χρόνου λόγω του καθημερινού αγώνα για την επιβίωση (Λ1Α, Ι1Β).

Τονίζεται συχνά το στοιχείο μιας σταθερής ανακυκλούμενης μειοψηφίας πολιτών με πολλαπλή συμμετοχή σε συλλογικές κινητοποιήσεις (Λ1Γ, Λ1Β,

Κ2Β), έναντι μιας ανενεργού πλειοψηφίας που επαφίεται στη δραστηριοποίηση των υπολοίπων. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους νέους, καθώς «υπάρχει όλο αυτό το πολιτικό κομμάτι της νεολαίας που εκφράστηκε και από τους "Αγανακτισμένους"» (Ι1Α). Ένα μέλος θεωρεί ότι «υπάρχει μια μάζα κρίσιμη που είναι κάτι παραπάνω από υπερενεργοποιημένη και η πλειοψηφία όχι, δεν αντιδρά όπως θα ήταν αναμενόμενο σε αυτές τις συνθήκες» (Κ2Β), ενώ άλλο μέλος εκτιμά ότι:

«αυτοί οι οποίοι μπορούν να αφιερώσουν τον χρόνο τους, να αφιερώσουν χρήματα κ.λπ. είναι ισχνή μειοψηφία σε σχέση δηλαδή με τον πληθυσμό της πόλης. Αυτοί που τελικά εκτίθενται, μπαίνουν μπροστά να κάνουν θυσίες, κάνουν προσπάθειες, είναι λίγοι. Αυτό δεν άλλαξε με την κρίση. Εξακολουθούν οι περισσότεροι να περιμένουν τα πάντα από τους άλλους» (Λ1Β).

Αυτό ωστόσο που σημειώνει η πλειονότητα των ερωτώμενων είναι η αύξηση στην ενεργοποίηση των πολιτών, η έναρξη της οποίας προσδιορίζεται περίπου την περίοδο 2010-2014, κάτι που επιβεβαιώνει τη σχετική βιβλιογραφία περί «οργανωσιακής έκρηξης». Η έντονη μεταβολή στη συμμετοχή σε συλλογικές πρωτοβουλίες περιγράφεται ως «οργασμός νέων οργανώσεων» (Ι3Γ), ως μια «διαρκώς αυξανόμενη ριζοσπαστικότητα που ωριμάζει» (Ι1Α), την οποία τα ίδια τα μέλη των οργανώσεων αντιλαμβάνονται ως ανέλπιστη (Ι6Ε) καθώς, όπως δηλώνουν: «Ποιος να φανταζόταν ότι μπορούν να γίνουν όλα αυτά τα πράγματα;» (Ι5Ε).

Η αύξηση συνδέεται σαφώς και με την οικονομική κρίση καθώς «Είναι λογικό λόγω των ακραίων καταστάσεων τις οποίες βιώνουμε» (Ι7Ζ), «ο κόσμος αντιλαμβάνεται ότι, αν δεν κινηθεί συλλογικά, δεν θα αλλάξουν τα πράγματα» (Ι1Α).

Η ανάπτυξη αυτή της κοινωνίας πολιτών θεωρείται ότι βρίσκεται σε αρχικό στάδιο. Σύμφωνα με τους ερωτώμενους «έχει αρχίσει κάτι να κινείται, αλλά θέλει ακόμη δρόμο» (Ι8Α), «κάτι κινείται τώρα, αλλά μερικές φορές νιώθω ότι δεν είναι αρκετό» (Ι7Ζ), «...αν βάλουμε το άθροισμα όλων των ατόμων το ποσοστό είναι πολύ χαμηλό» (Ι3Γ), «πιστεύω ότι έχει αυξηθεί η δράση των πολιτών της Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως να φτάσει εκεί που θα έπρεπε να βρίσκεται» (Κ1Α).

3. *Ο ρόλος του ΣΥΡΙΖΑ στην ανάπτυξη της Κοινωνίας Πολιτών*

Ο ΣΥΡΙΖΑ ως αντιπολίτευση

Η ισχνή αλλά ενεργή μειοψηφία ενεργών πολιτών της Θεσσαλονίκης που περιγράφεται από μεγάλο μέρος των οργανώσεων μετά την έναρξη της κρίσης λειτούργησε προς την κατεύθυνση της προσέγγισης του ΣΥΡΙΖΑ και

των κινημάτων, η σχέση των οποίων περιγράφεται ως παράλληλη. Ο ΣΥΡΙΖΑ δεν οργάνωσε τα κινήματα ούτε έθεσε τα αιτήματα, ωστόσο είχε θετική ανταπόκριση σε αυτά, σε αντίθεση με άλλα κόμματα της αριστεράς (Ι1Α,Ι1Β). Καθώς πολλά στελέχη του κόμματος συμμετείχαν ατομικά σε όλα τα κινήματα, σύντομα ανέπτυξαν σχέσεις με τα μέλη των κινημάτων.

[...] Ανακυκλωνόμαστε, βλέπεις τα ίδια πρόσωπα στους ίδιους χώρους, πας στο κίνημα για τα σκουπίδια, στο κίνημα για το νερό, για την υγεία, του χρυσού, βλέπεις τα ίδια πρόσωπα γενικώς και έτσι γνωριστήκαμε με τα στελέχη του ΣΥΡΙΖΑ παραπάνω […], έτσι ήρθαμε σε επαφή, με τις πορείες. [...] Ποτέ δε μας είπε έλα να γραφτείς στο ΣΥΡΙΖΑ, απλά ήταν σε κοινές δράσεις. [...]Ο ΣΥΡΙΖΑ ήταν παντού, σε όλα τα κινήματα, ήταν μέσα δικοί του άνθρωποι, συνήθως οι ίδιοι άνθρωποι, δεν είχε και τρομερά πολύ κόσμο (Ι1Β).

Διαθέτοντας έναν οργανωμένο μηχανισμό ο ΣΥΡΙΖΑ πολλές φορές στήριξε με πόρους και τεχνογνωσία τα κινήματα. Οι σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλοϋποστήριξης οδήγησαν το 2012 στην στρατολόγηση γνωστών στελεχών κινημάτων στο ψηφοδέλτιο του ΣΥΡΙΖΑ, με την επισήμανση ότι η συμμετοχή τους θα βοηθούσε περαιτέρω το κίνημα. Όπως αναφέρει το μέλος του σωματείου εργαζομένων της ΕΥΑΘ:

«Είπα όχι, με το σκεπτικό ότι μέχρι σήμερα είμαι ο/η [Τάδε], από αύριο θα είμαι ο/η [Τάδε] του ΣΥΡΙΖΑ, θα μου το χτυπάνε αυτό το πράγμα, έτσι είναι και σήμερα, ακόμα απολογούμαι για όλα. Μετά έγιναν δύο συναντήσεις μου είπαν ότι για το σωματείο θα είναι μια βοήθεια να εμφανίσεις σε ένα άλλο κοινό, πιο ευρύ και πανελλαδικά, τον αγώνα του νερού. Και θα βοηθήσεις και θα βοηθήσει και το κίνημα. Και είπα το ναι, και δεν σου κρύβω ότι μέσα μου είπα, «εντάξει μωρέ, 3% πήρε, ποιος θα το μάθει;» Εμ, έλα που πήρε 17% και έγινε δεύτερο κόμμα» (Ι1Β).

Το κόμμα στήριξε πράγματι το κίνημα, κινητοποιώντας, για παράδειγμα, το 2013 τα μέλη του σε ολόκληρη την Ελλάδα για να υπογράψουν ηλεκτρονικά αίτημα προς το Ευρωκοινοβούλιο κατά της ιδιωτικοποίησης της ΕΥΑΘ, στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας «Right to water", ενώ στήριξε το δημοψήφισμα του νερού το 2014 σε αντίθεση με τα άλλα κόμματα της αριστεράς, όπως το ΚΚΕ και η ΑΝΤΑΡΣΥΑ.

Σύμφωνα με τον έτερο συνεντευξιαζόμενο, μέλος των κινημάτων «δεν πληρώνω», η συμβολή του ΣΥΡΙΖΑ στην ανάπτυξη των κινημάτων συνίσταται στην ανάληψη της πολιτικής εκπροσώπησης των πολιτών που πήραν μέρος στις κινητοποιήσεις, η οποία εμμέσως ενθάρρυνε το κίνημα.

«Όλος αυτός ο κόσμος όμως που κινητοποιήθηκε έβαζε και μερικά πολιτικά ζητήματα. Δηλαδή οι πλατείες έβαλαν πολλά πολιτικά ζητήματα, τη δημοκρατία, να τιμωρηθούν αυτοί [που μας έφεραν εδώ] να γυρίσουν πίσω τα κλεμμένα κλπ. [...] Όλος αυτός ο κόσμος που κινήθηκε γύρω από αυτά τα

θέματα, αυτό που περιγράψαμε ως ριζοσπαστικοποίηση, ήρθε και ανέθεσε στο ΣΥΡΙΖΑ να τον εκφράσει πολιτικά». (Ι1Α)

Η ανάθεση της πολιτικής εκπροσώπησης ήταν και η αρχή της υποχώρησης των κινημάτων ήδη από το 2012.

«Και από τη στιγμή που έκανε ανάθεση άρχισε σιγά σιγά όλη αυτή η ριζοσπαστικοποίηση, το κίνημα, να υποχωρεί και να αναθέτει. Υποχωρούσε επειδή ανέθεσε. Όχι από το 2015, πολύ νωρίτερα. Από το 2012 και μετά. Και όσο περνούσε ο καιρός ο ΣΥΡΙΖΑ υποσχόταν ότι τα θέματα αυτά θα τα λύσει και η ανάθεση οδηγούσε σε διαρκή υποχώρηση των κινημάτων». (1ΙΑ)

Ο ίδιος συνεντευξιαζόμενος θεωρεί ότι η ανάθεση αυτή χρησιμοποιήθηκε εργαλειακά καθώς «ο ΣΥΡΙΖΑ θεώρησε ότι το κίνημα είναι ένα εργαλείο πολιτικής ανόδου, όπως έγινε και με το δημοψήφισμα» (Ι1Α).

Ο ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση: η εγκατάλειψη των κινημάτων

Στο ερώτημα για τη στάση του ΣΥΡΙΖΑ απέναντι στα κινήματα μετά την ανάληψη της εξουσίας, τα δύο συνεντευξιαζόμενα μέλη συμφωνούν στην άποψη της εγκατάλειψης των κινηματικών θέσεων.

«Η κατάληξη ήταν ότι ήρθε ο ΣΥΡΙΖΑ, από αυτά που υποσχόταν δεν υλοποίησε τίποτα, υπάρχει μια μεγάλη απογοήτευση σε όλο αυτό τον κόσμο, δεν υπάρχουν αυτά τα κινήματα τώρα... ». (Ι1Α)

Η στιγμή της απογοήτευσης των κινημάτων σύμφωνα με τον πρώτο συνεντευξιαζόμενο επήλθε τον Ιούλιο του 2015, μετά το δημοψήφισμα και την υπογραφή του Μνημονίου από τον ΣΥΡΙΖΑ.

«Το 2015 είχαμε πολλές προσδοκίες, θεωρούσαμε ότι κάποια πράγματα αυτονόητα θα γίνουνε.[…] Από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούλιο υπήρχε μια διαδικασία αναμονής, τί θα γίνει. Δηλαδή έχεις ανθρώπους δικούς σου που μπήκαν στην κυβέρνηση, βουλευτές. "Ναι, καλά, το παλεύουμε θέλουν να μας ρίξουν," καταλαβαίνω, "αριστερή παρένθεση," λες, "ησύχασα, το διασφαλίζω", βέβαια δεν κοιμάσαι ήσυχος, ενοχλείς. Σου κάνει το Μνημόνιο και χάνεις τη γη κάτω από τα πόδια σου. Και μετά βλέπεις σιγά-σιγά ο κόσμος να απομακρύνεται από σένα και οι πρώην σύντροφοί σου και οι πρώην υπουργοί σου. Παίρνω ανθρώπους τηλέφωνο που τους έπαιρνα πριν και δεν απαντάνε. Από το 2015 και μετά δεν είμαι πουθενά στο κόμμα, δεν ήμουν υποψήφιος». (Ι1Β)

Και οι δύο συνεντευξιαζόμενοι συμφωνούν ότι η «προδοσία αυτή» (Ι1Α) απογοήτευσε τα μέλη των κινημάτων. «Όλοι παραδοθήκανε, απογοητεύτηκαν, εγώ δεν έχω συνέλθει, προσπαθώ να κάνω πράγματα σαν σωματείο και κρατάω τη φλόγα και είναι αναμμένη, όχι πολύ δυνατή όμως. Αλλά δεν έχουν την ορμή που είχαν παλιά και την όρεξη». (Ι1Β) Συνέπεια ήταν η απώλεια της μαζικότητας των κινημάτων, που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό τους.

«Αυτό με τα διόδια, κινητοποίησε, είχε μαζικά χαρακτηριστικά, κινητο-

ποιήθηκε όλη η χώρα. Με το θέμα του ΟΑΣΘ, είχε κινητοποιηθεί όλη η Θεσσαλονίκη με τα σκουπίδια [υπόθεση ΣΜΑ Ευκαρπίας] ή για τη Χαλκιδική [Σκουριές]. Τώρα κατεβαίνουν πενήντα άνθρωποι εδώ και άλλοι πενήντα στην Αθήνα και να κάνουνε ντου στα δικαστήρια δεν είναι κίνημα». (Ι1Α)

Επισημαίνεται επίσης η ταύτιση του ΣΥΡΙΖΑ με τις προηγούμενες κυβερνήσεις στη συνείδηση των μελών των κινημάτων μετά το 2015. «Και φυσικά η μεγάλη απογοήτευση «είδαμε και αυτούς» Εσύ μπορεί να λες ότι την τελευταία τριετία δεν πουλήθηκε η εταιρία, προσπαθούν να κάνουν κάποια πράγματα, "ε, συριζαίοι είναι, πουλάνε, τι θα γίνει στο τέλος θα την πουλήσουν"». (Ι1Β)

Εκτός από την απογοήτευση, η συμμετοχή στα κινήματα αποθαρρύνθηκε μέσω της οικονομικής και ψυχολογικής εξόντωσης των μελών τους. Μέλη των κινήσεων κατά των διοδίων αντιμετωπίζουν μεγάλα πρόστιμα από τη διέλευση χωρίς πληρωμή διοδίων, τα οποία έχουν οδηγήσει ακόμα και σε κατασχέσεις των σπιτιών τους. Τα μέλη του κινήματος ανέμεναν να ρυθμίσει ο ΣΥΡΙΖΑ τα πρόστιμα όταν αναλάβει την εξουσία, πράγμα που δεν έγινε.

«Τώρα πού είναι αυτοί οι άνθρωποι που ταλαιπωρήθηκαν, ο καθένας τραβάει το μαρτύριό του. Δηλαδή πέρα από το ότι προδόθηκαν κάποια αιτήματα που υπήρχαν, εμείς που συμμετείχαμε και είχαμε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο, είχαμε και ένα ζήτημα, πώς να το πω, ευθύνης, ότι αφήσαμε όλους αυτούς τους ανθρώπους εκτεθειμένους, πόσο μάλλον αυτοί που είναι υπουργοί τώρα, Πρωθυπουργός κλπ, έχουν και μια θέση, θα μπορούσαν να τα είχαν λύσει αυτά τα ζητήματα, δεν τα έχουν λύσει».

Είναι κοινή επίσης η άποψη ότι ο ΣΥΡΙΖΑ, μετά την ανάληψη της εξουσίας προσπάθησε να υποτάξει τα κινήματα, χρησιμοποιώντας το οπλοστάσιό τους κατά βούληση, όπως η απόφαση του ΣτΕ για τον δημόσιο χαρακτήρα του νερού και προτείνοντας λύσεις οι οποίες τελικά οδήγησαν στο αντίθετο αποτέλεσμα.

«Είναι πολύ καλοί στην προπαγάνδα, πάρα πολύ καλοί..[]. Δηλαδή η απόφαση του ΣτΕ έλεγε ότι 51% πρέπει να ανήκει στο Δημόσιο. Τον Ιανουάριο του 2015 καλέσαμε να εφαρμόσει την απόφαση. Πέρασε το 2015, 2016, 2017 φτάνει το 2018 που θέλουν να εντάξουν τις εταιρίες του δημοσίου στο Υπερταμείο. []. Και χρησιμοποιούν την απόφαση του ΣτΕ, περνάει για μια μέρα στο Δημόσιο [η ΕΥΔΑΠ] και την ίδια μέρα περνάει αυτόματα στο Υπερταμείο. [] Που το Υπερταμείο δεν είναι Δημόσιο. Τέσσερα χρόνια δεν εφάρμοσαν την απόφαση του ΣτΕ παρά την ώρα που θέλαν να μεταφέρουν την εταιρία στο Υπερταμείο. Αυτό πώς το βαφτίζεις;». (Ι1Β)

Οι τρόποι που εφάρμοσε είναι έμμεσοι, κάτι που δυσχεραίνει πλέον τα κινήματα να προσελκύσουν νέα μέλη, καθώς στην κοινή γνώμη παρουσιάζονται ως λύσεις.

«Αυτό που καταλογίζω στον ΣΥΡΙΖΑ είναι ότι έγινε τόσο έμμεσα η ιδιω-

τικοποίηση ότι και για μας που ασχολούμαστε και έχουμε και δικηγόρο, είναι δύσκολο να το κατανοήσουμε. Πόσο μάλλον να το πω στην Κατερίνα, έλα στο δρόμο μαζί μου να κάνουμε κίνημα». (Ι1Β)

Το ίδιο συνέβη και με τη νομοθετική ρύθμιση των υπαίθριων αγορών, αίτημα των κινημάτων «χωρίς μεσάζοντες» που λειτούργησε τελικά αποτρεπτικά, καθώς δημιούργησε καθυστερήσεις και περιορισμούς, με αποτέλεσμα να εξαντλήσει το κίνημα.

«Ουσιαστικά τώρα διώκονται [οι αγορές χωρίς μεσάζοντες]. Γιατί τότε δεν υπήρχε κάποιος νόμος που να διέπει όλα αυτά. Τώρα έρχεται νόμος και σου λέει «κοίταξε, θες να το κάνεις; Δεν θα το κάνεις όπως σου κατέβει εσένα με τον τρόπο που σκέφτεσαι, με την αυτονομία σου, με την ευρηματικότητά σου, θα το βάλουμε με όρους». Τα κινήματα έχουν την αυτονομία τους. Ουσιαστικά τα κινήματα εκφράζουν μια ενεργητικότητα της κοινωνίας. Δεν μπορείς αυτή την ενεργητικότητα εσύ να τη ρεγουλάρεις. Έχουν δικούς τους νόμους οι οποίοι διαμορφώνονται, ρυθμούς οι οποίοι διαμορφώνονται στην εξέλιξη, αποκτάν άλλη δυναμική στην πορεία των πραγμάτων ή υποχωρούν. Στην περίπτωση που ξεκινήσαμε να λέμε υπήρχε αυτή η δυναμική, ξεκίνησε από λίγους ανθρώπους, απέκτησε μαζικά χαρακτηριστικά, προσπάθησαν να έχουν και εναλλακτική πρόταση, μετά τα ακούμπησαν στον ΣΥΡΙΖΑ ακριβώς γιατί δεν είχαν την οργανωτική μορφή να κάτσουν να επεξεργαστούν προγράμματα κλπ, είχαν το στοιχείο του αυθόρμητου. Τα κινήματα, τα βασικά τους χαρακτηριστικά είναι το αυθόρμητο. Και όποιος επιχειρήσει αυτό το αυθόρμητο να το διαχειριστεί ή να το κεφαλαιοποιήσει ουσιαστικά είναι εχθρός του κινήματος». (Ι1Α)

Άλλες φορές η αποδυνάμωση των αιτημάτων επήλθε μέσω της μεγάλης αδράνειας και καθυστέρησης της ρύθμισής τους, όπως στην περίπτωση της εξόρυξης χρυσού στις Σκουριές. Τα άτομα που δραστηριοποιούνται εκεί δεν ξεπερνούν πλέον τα 100 (Ι1Α). «Σκουριές, πολύ καλό παράδειγμα. Πριν έκαναν διαμάχη με την εταιρία, η εταιρία προχωράει, σκάβει, σκάβει, σκάβει, κάποια στιγμή δεν θα μείνει βουνό. Και να βγάλει μια απόφαση η Κυβέρνηση, δεν θα χει μείνει βουνό. Τι να το κάνουμε;». (Ι1Β)

Κατά την άποψη των συνεντευξιαζόμενων, η όποια δήλωση υποστήριξης των κινημάτων από το κόμμα μετά το 2015 γίνεται για λόγους διατήρησης ισορροπιών. Στόχος του ΣΥΡΙΖΑ, μέσω της χειραγώγησης των κινημάτων είναι η απουσία διαμαρτυριών και πορειών, η σίγαση της συλλογικής διαμαρτυρίας σε επόμενα μέτρα λιτότητας.

«Δηλαδή όλα γίνονται για να μην υπάρχει πεζοδρόμιο. Κίνημα δηλαδή. Αντίδραση. Όλα γίνονται για να χειριστούν τον αστάθμητο παράγοντα που είναι ο λαϊκός παράγοντας, αυτή η ριζοσπαστικοποίηση που λέγαμε, την οποία δεν μπορείς να τη ρεγουλάρεις, δεν ξέρεις πως θα σου βγει κάθε φορά». (Ι1Α)

Τα δύο μέλη αποδίδουν σε ψηφοθηρικούς λόγους και σε λόγους πίεσης από διάφορα συμφέροντα, τοπικά, εθνικά ή της Τρόικας, τη μεταστροφή του ΣΥΡΙΖΑ. «Έχουν μεταλλαχθεί τόσο που δεν μπορούν να προχωρήσουν σε τέτοιες καταστάσεις δηλαδή κάποια πράγματα να τα κάνουν. Το θέμα για τον ΟΑΣΘ για παράδειγμα, έχουν μεταλλαχθεί, έχουν άλλη αντίληψη τώρα. Δεν είναι οι ίδιοι άνθρωποι που ήταν». (Ι1Α)

Όσον αφορά την υποστήριξη που έδειχνε στα αιτήματα πριν το 2015, θεωρούν ότι έγινε λόγω άγνοιας κινδύνου, κάποιες φορές με λογική ψηφοθηρίας και κεφαλαιοποίησης των αγώνων. Στο ερώτημα εάν αναδρομικά θεωρούν ότι υπήρχε πολιτική βούληση για την επίλυση των ζητημάτων πριν την άνοδο στην εξουσία, οι απόψεις διαφέρουν. Ο ένας συνεντευξιαζόμενος θεωρεί ότι δεν υπήρχε ποτέ (Ι1Α), ενώ ο δεύτερος θεωρεί ότι υπήρχαν καλές προθέσεις, ωστόσο δεν υπήρχε καμία γνώση διαχείρισης των αιτημάτων και διακυβέρνησης. «Και κατάλαβα ότι οι συνελεύσεις του ΣΥΡΙΖΑ είναι ένα group therapy» (Ι1Β).

Παρά την απογοήτευση των δύο συνεντευξιαζόμενων και τα λογοπαίγνιά τους με τη λέξη ελπίδα, κεντρικό σύνθημα του ΣΥΡΙΖΑ, οι συνεντεύξεις ανέδειξαν ότι η ελπίδα εντός των κινημάτων διασώθηκε, ωστόσο έχει αποκοπεί από τη σύνδεση με οποιοδήποτε κόμμα. Σύμφωνα με το μέλος Ι1Α, η ριζοσπαστικοποίηση εμφανίζεται και πάλι, πολλές φορές με συντηρητικά χαρακτηριστικά, όπως στο πρόσφατο συλλαλητήριο για το Μακεδονικό. Μια πιο ελπιδοφόρα έκφανσή της είναι η αλληλεγγύη των Ελλήνων στην προσφυγική κρίση.

«Λοιπόν επομένως το κλίμα είναι βαρύ, δεν είναι όπως το 2011, έχουμε υποχώρηση, παρόλο όμως που στην υποχώρηση έχουμε και εκφάνσεις οι οποίες μας δίνουν μια ελπίδα και κυρίως το προσφυγικό είναι ένα θετικό τέτοιο». (Ι1Α)

Η ελπίδα προκύπτει κυρίως από την αντίληψη και των δύο συνεντευξιαζόμενων για τη φύση των κινημάτων, των πολιτών και της συλλογικής δράσης και την πεποίθηση ότι η υποχώρηση είναι μια περίοδος ανασύνταξης της κοινωνίας πολιτών.

«Έχει περιόδους που είναι σε άνοδο, περιόδους υποχώρησης και ξαναεμφανίζεται, έχει δικούς της κανόνες. Δεν καθοδηγείται από κάποιον, από το κόμμα, από κάποιον πολιτικό οργανισμό. Όταν ο κόσμος καταλαβαίνει ότι πρέπει ρε παιδί μου, εδώ είναι πρόβλημα και πρέπει να κινηθούμε να δείξουμε ότι.. το κάνει. Το κάνει». (Ι1Α)

4. *Συμπεράσματα*

Σκιαγραφώντας το περιβάλλον της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης, γίνεται καταρχήν εμφανές ότι οποιαδήποτε κρίση περί οργανωσιακής έκρηξης ή

υποχώρησης της περιόδου 2010-2018 δεν μπορεί να απομονωθεί από τη μακρά διαδικασία ωρίμανσης της κοινωνίας πολιτών που λαμβάνει χώρα από τη Μεταπολίτευση έως την κρίση. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η διαδικασία αυτή γίνεται ορατή ήδη από τη δεκαετία του 1990, μέσω της προσπάθειας ανατροπής της συντηρητικής ηγεσίας του Δήμου και διευκολύνεται από την ευχέρεια επικοινωνίας των οργανώσεων και των μελών λόγω της κλίμακας και λειτουργίας της πόλης και την ποικιλία ταυτοτήτων της πόλης.

Περαιτέρω, το «υπερτροφικό αλλά αναποτελεσματικό κράτος» στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης αποτελεί παράγοντα κινητοποίησης της κοινωνίας πολιτών προς δύο κατευθύνσεις, από τη μία πλευρά προς την ίδρυση οργανώσεων που απευθύνονται προς το κράτος και από την άλλη προς την εμφάνιση πρωτοβουλιών αυτοδιαχείρισης και αλληλεγγύης.

Φτάνοντας στο 2010, θα λέγαμε ότι στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η έλευση της κρίσης συμπίπτει με μια άλλη σημαντική μεταβολή, την ανατροπή της συντηρητικής παράταξης και την ανάληψη της ηγεσίας του Δήμου από έναν ενεργό πολίτη που υποστηρίχθηκε από την κοινωνία πολιτών. Έτσι ενισχύεται ταυτόχρονα η κινηματική αντίδραση στις πολιτικές λιτότητας και η δράση μη κινηματικών οργανώσεων με μεταϋλιστικό αντικείμενο όπως η ποδηλασία, η προστασία του περιβάλλοντος κ.ο.κ. Οι δύο αυτές τάσεις έρχονται σε επαφή και αλληλεπιδρούν, δανείζοντας στοιχεία και ρεπερτόρια η μία στην άλλη και διαμορφώνοντας συχνά κοινά αιτήματα. Ιδιαίτερο ρόλο σε αυτό παίζουν τα κοινά μέλη, μέρος μιας ενεργής ανακυκλούμενης μειοψηφίας πολιτών στην πόλη. Μέσω αυτής της μειοψηφίας γίνεται και η όσμωση των κινημάτων με τον ΣΥΡΙΖΑ ως κόμμα αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα την περαιτέρω ώθηση της κοινωνίας πολιτών.

Ωστόσο η όσμωση αυτή συνοδεύτηκε και από την ανάληψη από τον ΣΥΡΙΖΑ της πολιτικής εκπροσώπησης των κινημάτων, κάτι που οδήγησε σταδιακά από το 2012 έως το 2015 στην ανάθεση των αιτημάτων στο κόμμα και την απώλεια της αυτοτέλειας των κινημάτων ως φορέων πολιτικών αιτημάτων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μετά το 2015 η μεταστροφή της στάσης του κόμματος προς τα κινήματα και η προσπάθεια χειραγώγησής τους και κατάλυσής τους, επέφερε μια γενική κρίση ταυτότητας στην κινηματική πλευρά της κοινωνίας πολιτών.

Ξαναγυρίζοντας στο αρχικό συμπέρασμα θα λέγαμε ότι, ακριβώς επειδή η οργανωσιακή τόνωση της περιόδου 2010-2014 αποτελεί μια μακρά διαδικασία που έχει τις ρίζες της πολύ πριν την περίοδο της κρίσης, η συρρίκνωση των κινημάτων στη Θεσσαλονίκη μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον ΣΥΡΙΖΑ δεν μπορεί να ειδωθεί ούτε ως καθολική, ούτε ως μόνιμη αποδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών. Νέα πεδία συλλογικής δράσης και νέα ρεπερτόρια αναδύονται, με παράδειγμα το πεδίο του προσφυγικού,

τα οποία φανερώνουν τη δυναμική της κοινωνίας πολιτών έτσι όπως έχει διαμορφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Αναγκαιότητα σε κάθε περίπτωση αποτελεί ο συνεχής αναστοχασμός και η αναδιατύπωση των ερωτημάτων σχετικών με την κοινωνία πολιτών και την κρίση, έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνουν σχέσεις και συνθήκες διαμόρφωσης της συλλογικής δράσης από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα και η παρακολούθηση της διαδικασίας αυτής και των νέων δυναμικών σε μικρο- μεσο- και μακροεπίπεδο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγελόπουλος, Γ. (2003). Πολιτικές πρακτικές και πολυπολιτισμικότητα. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997. *Ο Πολίτης*, 107, σελ. 35-43.

Αφουξενίδης, Α. (2004). Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα. *Κοινωνία Πολιτών*, 10, σελ. 60-65.

Αφουξενίδης, Α. (2012α). Η κοινωνία πολιτών στη μετα-κομμουνιστική Ευρώπη. Στο Κ. Κεντρωτής (επιμ.), *Μετά το «τέλος» της Ιστορίας* (σελ. 81-92). Αθήνα: Σιδέρης.

Αφουξενίδης, Α. (2012β). Η συνεισφορά των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και των άτυπων δικτύων στην καταπολέμηση των διακρίσεων. Στο Δ. Μπαλούρδος και Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές* (σελ. 169 - 180). Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Αφουξενίδης, Α. και Γαρδίκη, Μ. (2014). Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143 (Β), σελ. 33-53.

Βούλγαρης, Γ. (2006). Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση; *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28, σελ. 5-33.

Βούλγαρης, Γ. (2013). Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-*2009*. Αθήνα: Πόλις.

Καβουλάκος, Ι. Κ. και Γκριτζάς, Γ. (2015). Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: μία νέα κοινωνία πολιτών. Στο Ν. Δεμερτζής και Ν. Γεωργαράκης (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 337-355). Αθήνα: Gutenberg.

Κάλλας, Γ. (2004). Μια εμπειρική διερεύνηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Στο Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών* (σελ. 203-233). Αθήνα: Ποταμός.

Λουκίδου, Κ. και Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2019). Αυτόνομη ανασυγκρότηση ή ετεροκαθορισμός από το κράτος: Η «κοινωνία πολιτών» και η σχέση της με το κράτος κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Στο Γ. Καραγιάννης και Κ. Κανελλόπουλος (επιμ.), *Από τη Μεταπολίτευση στην κρίση. Όψεις και προοπτικές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας,* (σελ. 310-332). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης.

Λυριντζής, Χ. (2000). Κόμματα και δημοτικές εκλογές: η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 15, σελ. 7-23.

Μακρυδημήτρης, Α. (2002). *Κράτος και κοινωνία των πολιτών.* Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.

Μουζέλης, Ν. και Παγουλάτος, Γ. (2003). Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σελ. 5-29.

Παπαγιαννόπουλος, Α. (2009). *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20ός αιώνας της πόλης.* Α', Β', Γ' τομ. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία.

Σερντεδάκης, Ν. και Κουφίδη, Μ. (2016). Κύκλοι διαμαρτυρίας και εκλογικοί κύκλοι: μια παραμελημένη διάσταση στη μελέτη της συλλογικής δράσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (υπό δημοσίευση).

Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (επιμ.) (2004). *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών.* Αθήνα: Ποταμός.

Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2017). *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Ποταμός.

Ξενόγλωσση

Della Porta, D., J. Fernandez, J., Kouki, H. and Mosca, L. (2017). *Movement parties against austerity.* Cambridge: Polity Press

Heinrich, V.F. (2005). Studying civil society across the world: Exploring the Thorny issues of conceptualization and measurement. *Journal of Civil Society*, 1 (3), pp. 211-228.

Karamichas, J. (2007). The Impact of the Summer 2007 Forest Fires in Greece: Recent environmental mobilizations, cyber-activism and electoral performance. *South European Society and Politics*, 12 (4), pp. 521-533.

Simiti, M. (2017). Civil Society and the Economy: Greek civil society during the Economic Crisis. *Journal of Civil Society*, 13 (4), pp. 357-373

Λίστα Συνεντεύξεων

Ι1Α: Μέλος πρωτοβουλιών "Ακρίβεια ΣΤΟΠ", "Διόδια ΣΤΟΠ", "ΕΠΙΒΑΤΕΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ", αιρετός και μέλος του ΣΥΡΙΖΑ έως το 2015

Ι2Β: Μέλος συμβουλίου εργαζομένων ΕΥΑΘ, υποψήφιος του ΣΥΡΙΖΑ έως το 2015
Ι3Γ: Μέλος της Οικολογικής Κίνησης Θεσσαλονίκης.
Ι5Ε: Μέλος του Δικτύου Ανταλλαγής «ΚΟΙ.ΝΟ» (Κοινωνικό Νόσμισμα)
Ι6Ε: Μέλος της Ένωσης για τα Δικαιώματα των Πεζών
Ι7Ζ: Μέλος του Ανοιχτού Δικτύου για τη διάθεση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες
Ι8Α: Μέλος της Green Attack
Ι9Β: Μέλος των Περιαστικών Καλλιεργητών
Κ1Α: Μέλος των Παιδιών εν δράσει
Κ2Β: Μέλος του Κοινωνικού Ιατρείου Θεσσαλονίκης
Κ3Γ:Μέλος της κίνησης «Homotopia»
Κ4Δ: Μέλος της ομάδας «Γρανάζια Ζωής»
Κ5Ε:Μέλος της Ένωσης Τυφλών Βορείου Ελλάδος
Κ6Ε: Μέλος της Πρωτοβουλίας για την Κοινωνική Διαχείριση των Απορριμμάτων και του Κοινωνικού Παντοπωλείου «Bio-Scoop»
Κ7Ε: Μέλος ομάδας «ΑΜΕΑ Δράση για το κάτι άλλο»
Κ9Ε: Μέλος της οργάνωσης «Καταφύγιο Γυναίκας»
Λ1Α: Μέλος της οργάνωσης ΠΡΩ.ΣΚ.ΑΛ.Ο.
Λ1Β: Μέλος της Επιτροπής Προστασίας Σέιχ Σου
Λ1Γ: Μέλος της οργάνωσης «Αρκτούρος»
Λ2Δ: Μέλος της κίνησης «Πολίτες για την Υποθαλάσσια»

Katerina Loukidou

Tracing aspects of civil society in Thessaloniki before and after 2015

ABSTRACT

The article seeks to define the political and social milieu of civil society in Thessaloniki, the second largest city in Greece, in the last 40 years. It investigates the flourishing of civil society, which reached a peak during the first years of the economic crisis and receded when the party of SYRIZA came into power in 2015. Tracing different factors of civil society's growth in the city, it is argued that the abandonment of social movements by SYRIZA in 2015, which resulted in the retreat of collective action, does not have a permanent and definite effect on the long, complex, and ongoing process of civil society's maturity.

Γ. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ, ΕΥΑΛΩΤΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

*Νίκος Σαρρής**

9.
Η ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Περίληψη

Στόχος του κειμένου είναι η παρουσίαση και αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου καταπολέμησης των διακρίσεων στην Ελλάδα με έμφαση στο φαινόμενο των πολλαπλών διακρίσεων. Έπειτα από συνοπτική αποτύπωση της νομοθεσίας της ΕΕ και της Ελλάδας για την καταπολέμηση των διακρίσεων, εξετάζεται η αποτελεσματικότητα της εφαρμογής του θεσμικού πλαισίου με βάση τα αποτελέσματα ερευνών. Οι ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη, που στην Ελλάδα είναι ο αρμόδιος φορέας για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης, παρέχουν, μέσω των αναφορών των πολιτών, σαφή ένδειξη του τρόπου και του είδους εκδήλωσης των διακρίσεων στη χώρα μας. Τα στοιχεία των εκθέσεων του Συνηγόρου του Πολίτη συγκρίνονται στη συνέχεια με τα αποτελέσματα ερευνών του Ευρωβαρόμετρου σχετικά με τις διακρίσεις στην ΕΕ και την Ελλάδα, με την έρευνα πεδίου του ΕΚΚΕ για τις πολλαπλές διακρίσεις, καθώς και με τα αποτελέσματα του 7ου κύματος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών για την Ελλάδα. Τέλος, με αφορμή την υγειονομική κρίση λόγω της πανδημίας Covid-19, το κείμενο εξετάζει την πιθανή αύξηση των διακρίσεων και των ανισοτήτων στην Ελλάδα.

* Ερευνητής, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

1. *Εισαγωγή*

Η καταπολέμηση των διακρίσεων ως βασική συνιστώσα της κοινωνικής πολιτικής οφείλει να αποτελεί σημαντική προτεραιότητα κάθε ευνομούμενης πολιτείας στο πλαίσιο των βασικών αρχών του κοινωνικού κράτους δικαίου και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Υπάρχουν «ειδικές» μορφές διάκρισης (π.χ. φυλετικές διακρίσεις, διακρίσεις κατά των γυναικών, διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, θρησκείας κ.ά.) και αντίστοιχοι ορισμοί ανά είδος, αλλά κοινό αποτέλεσμα της διάκρισης είναι η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 εισήχθη στην Ευρώπη η έννοια των πολλαπλών διακρίσεων, μια νέα έννοια, δύσκολη στη σύλληψη και στην έκφρασή της, καθώς οι διαφορετικοί λόγοι μη ευνοϊκής μεταχείρισης δεν είναι εύκολο να διαχωριστούν και να ιεραρχηθούν. Σε χώρες με έντονα πολυεθνοτικά σύνολα, όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία και ο Καναδάς, τόσο η νομοθεσία όσο και η νομολογία ήδη από τη δεκαετία του 1970 ήρθαν αντιμέτωπες με το εν λόγω ζήτημα (Δεληγιάννη, 2012, σελ. 961). Το κύριο επιχείρημα που τέθηκε είναι ότι τα άτομα μπορεί να ανήκουν ταυτόχρονα σε αρκετές μειονεκτούσες ομάδες και πιθανά να υφίστανται ειδικές μορφές διάκρισης (Crenshaw, 1989).

Δεδομένης της πρώιμης σημασίας των κινημάτων για τα δικαιώματα φυλετικής και σεξουαλικής ισότητας, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η έννοια των πολλαπλών διακρίσεων προέκυψε αρχικά για να περιγράψει την πολύπλοκη αλληλεπίδραση των ανισοτήτων ως προς τη φυλή και το φύλο. Πιο πρόσφατα, τα άτομα με αναπηρίες, οι ιθαγενείς, τα μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων, τα μέλη της κοινότητας ΛΟΑΤ, οι ηλικιωμένοι και οι νέοι αναφέρουν όλο και περισσότερο πώς οι εμπειρίες τους από μειονεκτική θέση και αποκλεισμό επηρεάζονται βαθιά από τις πολλαπλές διαστάσεις της ταυτότητάς τους (Sheppard, 2011, σελ. 1).

2. *Ορισμός και τύποι πολλαπλών διακρίσεων*

Ο όρος «πολλαπλές διακρίσεις» γίνεται κατανοητός ως γενικός όρος για όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες λαμβάνει χώρα διάκριση για περισσότερους από έναν λόγους που αφορούν το φύλο, τη φυλή, την εθνοτική καταγωγή, τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, την αναπηρία, την ηλικία ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Πολλαπλές διακρίσεις λαμβάνουν χώρα σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, όμως η αγορά εργασίας φαίνεται να είναι ο τομέας όπου κυριαρχούν. Σε όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το πεδίο της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων εκτός απασχόλησης και ερ-

γασίας περιορίζεται μόνο στο φύλο και τη φυλή/εθνοτική καταγωγή. Αυτό μπορεί να είναι ο λόγος για την έλλειψη στοιχείων πολλαπλών διακρίσεων σε τομείς όπως η εκπαίδευση, η πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, η κοινωνική προστασία κ.ά. Η έλλειψη δεδομένων λειτουργεί προσθετικά σε μια ατελή εικόνα, οι διατομεακές ομάδες της οποίας είναι ευάλωτες και σε αυτούς τους τομείς λαμβάνουν χώρα οι πολλαπλές διακρίσεις. Αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο ότι η αντιμετώπιση των διακρίσεων από την άποψη ενός μεμονωμένου λόγου αδυνατεί να συλλάβει ή να αντιμετωπίσει επαρκώς τις διάφορες εκδηλώσεις άνισης μεταχείρισης που μπορεί να βιώνουν οι άνθρωποι στην καθημερινή ζωή τους (FRA, 2018, σελ.61).

Ήδη από το 2007 έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ανέδειξε ότι υπάρχουν διαφορές στην κατανόηση του φαινομένου των πολλαπλών διακρίσεων και στη μετατροπή της κατανόησης σε συγκεκριμένη πρακτική (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2007, σελ.5). Οι διαφορές στην κατανόηση φαίνεται να σχετίζονται με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία τα κράτη-μέλη διέθεταν νομοθεσία και πολιτικές κατά των διακρίσεων και υπέρ της ίσης μεταχείρισης, και εξαρτώνται από την ύπαρξη ενιαίας νομοθεσίας κατά των διακρίσεων και υπέρ της ίσης μεταχείρισης, από το εύρος της αρμοδιότητας του Εθνικού Φορέα Ισότητας και τέλος από την παρουσία ενεργών ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται κατά των διακρίσεων.

Στην πολλαπλή διάκριση ένα άτομο μπορεί να βιώσει διάκριση με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, ο όρος «πολλαπλές διακρίσεις» εμπεριέχει δύο διακριτές περιπτώσεις δυσμενούς διακριτικής μεταχείρισης: τις επιπρόσθετες ή σωρευτικές διακρίσεις και τις διαπλεκόμενες ή διασταυρούμενες διακρίσεις (Makkonen, 2002, σελ. 9). Επιπρόσθετες ή σωρευτικές διακρίσεις είναι οι δυσμενείς διαφοροποιήσεις σε βάρος ενός προσώπου για δύο ή περισσότερους απαγορευμένους λόγους, οι οποίοι, παρόλο που δρουν ταυτόχρονα, διατηρούν την αυτοτέλειά τους (Hannet, 2003, σελ. 68· Gerards, 2007, σελ. 171). Για παράδειγμα, μια γυναίκα που ανήκει σε εθνική μειονότητα μπορεί να βιώσει διάκριση με βάση το φύλο της σε μία περίπτωση και λόγω της εθνοτικής της καταγωγής σε μία άλλη. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, όταν μια ηλικιωμένη γυναίκα βιώνει διάκριση στον χώρο εργασίας λόγω του φύλου της και κατά την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη λόγω της ηλικίας της. Επιπλέον, μπορεί να λειτουργεί σωρευτικά, ούτως ώστε να απαιτείται μια σειρά χαρακτηριστικών, αυξάνοντας έτσι την πιθανότητα πολλαπλής διάκρισης. Στις διαπλεκόμενες διακρίσεις οι λόγοι διάκρισης διασταυρώνονται κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να δημιουργείται ένας νέος, σύνθετος λόγος διάκρισης. Για παράδειγμα, οι γυναίκες που ανήκουν σε μειονότητες μπορεί να υφίστανται συγκεκριμένους τύπους προκαταλήψεων και στερεοτύπων. Ενδέχεται να αντιμετωπίζουν ειδικούς τύπους

φυλετικής διάκρισης, τους οποίους δεν βιώνουν οι άνδρες που ανήκουν σε μειονότητες. Αυτό συχνά ονομάζεται «διατομεακή διάκριση».

Είναι προφανής η έλλειψη τόσο κοινού ορισμού για τις πολλαπλές διακρίσεις όσο και κοινού τρόπου αντιμετώπισης αυτής της μορφής διάκρισης. Σε κάποια κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για παράδειγμα, οι περιπτώσεις διάκρισης για πολλαπλούς λόγους συνεπάγονται υψηλότερα επίπεδα αποζημίωσης.

Μία από τις πιο σημαντικές προκλήσεις σε σχέση με την έρευνα για τις πολλαπλές διακρίσεις είναι η δυσκολία μέτρησής τους. Πρώτον, επειδή «οι έννοιες όπως το φύλο, η φυλή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι ικανότητες και άλλα είναι κοινωνικά δομημένες και, επομένως, δημιουργούνται συνεχώς νέες κατηγορίες και οι ορισμοί μεταβάλλονται συνεχώς» (Hankivsky, et al., 2009, σελ. 27). Επιπλέον, «εάν δεν υπάρχουν στοιχεία αναφορικά με συγκεκριμένους λόγους διάκρισης, αυτά είναι ακόμα σπανιότερα αναφορικά με τις πολλαπλές διακρίσεις» (Sheppard, ό.π., σελ. 4). Από την άλλη μεριά, στις περιπτώσεις που αναφέρονται εύκολα παρατηρεί κανείς τη σημασία του φύλου ως σημαντική διάσταση πολλών μορφών πολλαπλών διακρίσεων.

3. *Το ενωσιακό θεσμικό πλαίσιο κατά των διακρίσεων*

Η Ευρωπαϊκή Ένωση τόσο σε επίπεδο πρωτογενούς όσο και σε επίπεδο δευτερογενούς δικαίου έχει θεσπίσει κανόνες που στοχεύουν στην καταπολέμηση των διακρίσεων. Στο πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ τα άρθρα 10 και 19 της ΣΛΕΕ[107] αναφέρονται σε ζητήματα διακρίσεων, με το μεν πρώτο να αναφέρεται στην καταπολέμηση των διακρίσεων κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και των δράσεων της ΕΕ, ενώ το δεύτερο πιο εξειδικευμένα δίνει στα θεσμικά όργανα της ΕΕ τη δυνατότητα να αναλάβουν «δράση ...για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» (Σαρρής, 2012, σελ. 66). Επιπλέον ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, που έχει ισχύ πρωτογενούς δικαίου σύμφωνα με το άρθρο 6 της ΣΕΕ,[108] περιλαμβάνει συγκεκριμένες διατάξεις για την ισότητα (άρθρο 20), την απαγόρευση διακρίσεων (άρθρο 21), την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία (άρθρο 22), την ισότητα γυναικών και ανδρών (άρθρο 23), την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες (άρθρο 26). Τόσο τα θεσμικά όργανα της ΕΕ όσο και τα κράτη-μέλη δεσμεύονται να

107 Συνθήκη για τη λειτουργία της ΕΕ.
108 Συνθήκη της ΕΕ.

συμμορφώνονται με τον Χάρτη, αλλά τα κράτη-μέλη μόνο κατά την εφαρμογή της νομοθεσίας της ΕΕ. Το άρθρο 21 του Χάρτη της ΕΕ περιέχει έναν ανοικτό κατάλογο λόγων διάκρισης (Sarris, 2018, σελ. 65).

Στο επίπεδο του παράγωγου δικαίου υπάρχουν δύο Οδηγίες του Συμβουλίου που αναφέρονται σε ζητήματα ισότητας και απαγόρευσης των διακρίσεων. Πρόκειται για την *Οδηγία 2000/43/ΕΚ* της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (γνωστή και ως οδηγία για τη φυλετική ισότητα) και την *Οδηγία 2000/78/ΕΚ* της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (γνωστή και ως οδηγία για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση). Οι Οδηγίες έχουν ως στόχο αφενός να θεσπιστεί στα κράτη-μέλη της ΕΕ ένα πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, αναπηρίας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού και αφετέρου να δημιουργηθούν στα κράτη φορείς και μηχανισμοί για την εφαρμογή της εν λόγω νομοθεσίας καθώς και για την προώθηση και την ενθάρρυνση της ίσης μεταχείρισης.[109] Η εισαγωγική έκθεση 14 της Οδηγίας για τη φυλετική ισότητα δηλώνει ότι, «….κατά την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξάρτητα από φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, η Κοινότητα θα πρέπει, σύμφωνα με το άρθρο 3§2 της ΣΕΚ, να επιδιώξει να εξαλείψει τις ανισότητες και να προωθήσει την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, ιδίως διότι οι γυναίκες είναι συχνά θύματα πολλαπλών διακρίσεων». Οι παραπάνω Οδηγίες δεν απαγορεύουν ρητά τις πολλαπλές διακρίσεις, προβάλλουν εντούτοις μια πολυδιάστατη αντίληψη περί ισότητας, η οποία μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους. Η απάλειψη επομένως των σύνθετων ανισοτήτων που υφίστανται αυτά τα πρόσωπα προϋποθέτει την υιοθέτηση προληπτικών μέτρων και πολιτικών.

Για την ισότητα των δύο φύλων σημαντικό είναι το περιεχόμενο των Οδηγιών: α) *2004/113/ΕΚ* για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών και β) *2006/54/ΕΚ* για την εφαρμογή της αρχής των ίσων

---

109 Οι Οδηγίες ορίζουν την άμεση και έμμεση διάκριση. *Άμεση* διάκριση υπάρχει όταν ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο. Οι οδηγίες περιέχουν συγκεκριμένες εξαιρέσεις για λόγους ηλικίας. *Έμμεση* διάκριση υπάρχει όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου σε σχέση με άλλα άτομα εκτός εάν η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά. Οι οδηγίες θεσπίζουν επίσης ότι η *παρενόχληση* είναι μια μορφή διάκρισης, αναφέρουν ότι απαγορεύεται μια *εντολή για διακριτική μεταχείριση* που θεωρείται ως τύπος διάκρισης και περιλαμβάνουν *τα αντίποινα* στον κατάλογο των απαγορευμένων πράξεων.

ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης. Η προστασία των δύο φύλων συμπληρώνεται από την *Οδηγία 2010/41/ΕΕ* για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών που ασκούν αυτοτελή επαγγελματική απασχόληση ή συμβάλλουν στην άσκηση τέτοιας απασχόλησης. Επιπλέον με την *Οδηγία 2014/54/ΕΕ* εισάγονται μέτρα που διευκολύνουν την άσκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας τους.

Επιπλέον, στον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων που υπογράφηκε τον Νοέμβριο 2017 στο Γκέτεμποργκ της Σουηδίας περιλαμβάνονται μεταξύ των 20 αρχών η ισότητα των φύλων, οι ίσες ευκαιρίες, το εισόδημα και οι συντάξεις για τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και η ένταξη των ατόμων με αναπηρίες (FRA, 2018, σελ. 55).

Αξιοσημείωτη, επίσης, στον τομέα των διακρίσεων είναι η συνεργασία του Δικαστηρίου της ΕΕ με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που λειτουργεί στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και επιβλέπει την εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), το οποίο έχει δημιουργήσει αξιοσημείωτη νομολογία για τις διακρίσεις και εξετάζει υποθέσεις που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των οδηγιών.

4. *Το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο κατά των διακρίσεων*

Πέραν των βασικών συνταγματικών διατάξεων που αφορούν στα ατομικά δικαιώματα και στοχεύουν στην καταπολέμηση των διακρίσεων και την προώθηση της ισότητας (Σαρρής 2012, σελ. 73), ο Ν. 4443/2016 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης που τροποποίησε τον Ν. 3304/2005[110] αποτελεί σήμερα το βασικό θεσμικό οπλοστάσιο κατά των διακρί-

110 Με τον Ν. 3304/2005 η προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανατίθετο σε τρεις εξειδικευμένους φορείς: α) στον Συνήγορο του Πολίτη, για τις περιπτώσεις παραβίασης της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων από δημόσιες υπηρεσίες, β) στο Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας για τις περιπτώσεις παραβίασης από φυσικά ή νομικά πρόσωπα στον ιδιωτικό τομέα, στο πεδίο της εργασίας και της απασχόλησης και γ) στην Επιτροπή Ίσης Μεταχείρισης, που αφορά στον ιδιωτικό τομέα για όλα τα πεδία εκτός της απασχόλησης και της εργασίας. Επιπλέον η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ) (αρ. 82§3 Σ), μέσω της διεξαγωγής κοινωνικού διαλόγου και προτάσεων προς την Κυβέρνηση και τους κοινωνικούς εταίρους για την προώθηση των αρχών της ίσης μεταχείρισης, και η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) κυρίως μέσα από τις γνωματεύσεις-προτάσεις για ζητήματα που αφορούν ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, επικουρούσαν τους παραπάνω φορείς. Τέλος, η ύπαρξη μη κυβερνητικών οργανώσεων στο πεδίο της καταπολέμησης των διακρίσεων αποτελούσε προστιθέμενη αξία για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης (Σαρρής, 2014, σελ. 184).

σεων και το ουσιαστικότερο βήμα πολιτικής στην προστασία ευπαθών ομάδων. Σκοπός του νόμου είναι η θέσπιση του γενικού πλαισίου ρύθμισης για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Πιο συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το άρθρο 1 του νόμου «Σκοπός των διατάξεων του Μέρους Α΄ είναι η προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και η καταπολέμηση των διακρίσεων: α) λόγω φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών σύμφωνα με την Οδηγία 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000, β) λόγω θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής ή κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας σύμφωνα με την Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000, μεταξύ άλλων και για γ) τη διευκόλυνση της άσκησης των δικαιωμάτων των εργαζομένων στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων σύμφωνα με την Οδηγία 2014/54/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 16ης Απριλίου 2014».

Με τον Ν. 4443/2016, ο εθνικός νομοθέτης στοχεύει στη δημιουργία ενός ενιαίου, σαφούς και νομικά άρτιου πλαισίου εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης, λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τις θέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τις συστάσεις διεθνών οργανισμών, αλλά και τις εκθέσεις εθνικών φορέων. Η ανάθεση στον Συνήγορο του Πολίτη του συνόλου της αρμοδιότητας προώθησης και εποπτείας της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, διευκολύνει την πρόσβαση θυμάτων διακρίσεων στον αρμόδιο ενιαίο φορέα, ανεξάρτητα από τον λόγο διάκρισης που συντρέχει στο πρόσωπό τους.

Πέραν της ενιαίας ανάθεσης της αρμοδιότητας για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα στον Συνήγορο του Πολίτη, οι σημαντικές αλλαγές που επήλθαν με τον Ν. 4443/2016 ήταν: α) η προσθήκη της χρόνιας πάθησης, της οικογενειακής και κοινωνικής κατάστασης και της ταυτότητας φύλου ή των χαρακτηριστικών φύλου, ως λόγων διάκρισης πέραν των ήδη προστατευόμενων, στο πεδίο της απασχόλησης και της εργασίας, β) η διεύρυνση των τύπων διάκρισης και η συμπερίληψη της πολλαπλής διάκρισης, της διάκρισης λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών, της διάκρισης λόγω σχέσης με άτομα που διαθέτουν ένα από τα προστατευόμενα χαρακτηριστικά και γ) η συμπερίληψη των εύλογων προσαρμογών στους τύπους απαγορευμένων λόγων διάκρισης και ο ορισμός της έννοιας σύμφωνα με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα Ατόμων με Αναπηρία.

Η διεύρυνση των λόγων διάκρισης επιτρέπει πλέον την πρόσβαση σε προμήθεια αγαθών και υπηρεσιών ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος και εθνο-

τικής ή εθνικής καταγωγής και προέλευσης, ενώ η προστασία περιλαμβάνει πλέον λόγους όπως η γλώσσα, οι θρησκευτικές και άλλες πεποιθήσεις, η αναπηρία ή χρόνια ασθένεια, η οικογενειακή κατάσταση, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ταυτότητα φύλου και η ηλικία (Chopin and German, 2017, σελ. 70). Επιπλέον προβλέπεται ότι τα σωματεία θα πρέπει να ενημερώνουν τα μέλη τους για το περιεχόμενο των προβλέψεων κατά των διακρίσεων, καθώς και για τα μέτρα που ισχύουν για την εφαρμογή και προώθηση της ίσης μεταχείρισης (Theodoridis, 2016, σελ. 2).

Στην εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου, συμπληρωματικά λειτουργούν καλές πρακτικές που αποδεικνύουν, κυρίως μέσω της ερμηνείας των διατάξεων του νόμου, ότι μπορεί να προστατεύσουν τα δικαιώματα εκείνων που υφίστανται διακρίσεις για περισσότερους από έναν λόγους.

5. *Η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης από τον Συνήγορο του Πολίτη*

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στην Ελλάδα ο Συνήγορος του Πολίτη (ΣΠ) είναι ο εξειδικευμένος φορέας για την παρακολούθηση και την προώθηση της εφαρμογής, στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής ή κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου. Στους Πίνακες 9.1 και 9.2 αποτυπώνονται με βάση τις ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου οι αναφορές των πολιτών ανά λόγο διάκρισης τα τελευταία 12 χρόνια. Στον Πίνακα 9.1 οι αναφορές γίνονται με βάση τον Ν. 3304/2005, ενώ στον Πίνακα 9.2 με βάση τον Ν. 4443/2016. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 9.1 παρατηρείται για την περίοδο 2014-2016 ότι υπάρχει ένας σταθερός αριθμός αναφορών πολιτών που είναι θύματα διακρίσεων και ζητούν την παρέμβαση του Συνηγόρου για την αποκατάσταση της συγκεκριμένης διάκρισης και την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ενώ ο αριθμός αναφορών έχει αυξηθεί ιδιαίτερα, συγκριτικά με την περίοδο 2009-2013. Ο κύριος λόγος για τον οποίο οι πολίτες προσφεύγουν διαχρονικά στον Συνήγορο του Πολίτη, με την εξαίρεση των ετών 2015 και 2016, είναι διάκριση λόγω εθνοτικής ή φυλετικής καταγωγής σε ποσοστό υψηλότερο του 50%, ενώ το 2015 και το 2016 λόγω αναπηρίας ή εύλογων προσαρμογών (Πίνακας 9.1).

Πίνακας 9.1
Αναφορές πολιτών για διακρίσεις Ν. 3304/2005

Αναφορές πολιτών ανά είδος διάκρισης	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Εθνική προέλευση	2	2	2	5	28	25	25	13
Εθνοτική προέλευση	29	36	27	65	54	75	53	57
Αναπηρία-εύλογες προσαρμογές	14	14	14	19	56	50	87	73
Ηλικία	7	1	13	17	26	33	33	32
Σεξουαλικός προσανατολισμός	2	0	1	4	1	4	4	8
Θρησκευτικές πεποιθήσεις	0	0	0	2	10	29	22	33
Σύνολα	54	53	57	112	175	216	224	219

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις Συνηγόρου Πολίτη 2009-2016.

Για τα έτη 2017, 2018, 2019 και 2020 οι Ειδικές Εκθέσεις του ΣΠ μετά τη ριζική εσωτερική του αναδιοργάνωση περιλαμβάνουν για πρώτη φορά συνολικά τις αναφορές των πολιτών για όλους τους λόγους διάκρισης, συμπεριλαμβανομένης της διάκρισης λόγω φύλου, που ως λόγος διάκρισης προστιθέμενος με κάποιον άλλο είναι ο συνήθης λόγος πολλαπλής διάκρισης. Οι εκθέσεις χαρτογραφούν το επίπεδο σεβασμού της αρχής της ίσης μεταχείρισης στη χώρα μας. Πιο συγκεκριμένα, ο ΣΠ έγινε αποδέκτης 738 αναφορών κατά το 2017 (Συνήγορος του Πολίτη, 2018, σελ. 15), 899 κατά το 2018 (Συνήγορος του Πολίτη, 2019, σελ. 11-18) 1176 το 2019 (Συνήγορος του Πολίτη, 2020, σελ. 15-16), και 951 το 2020 με το 73% των αναφορών να είναι κατά φορέων και υπηρεσιών του Δημοσίου (Συνήγορος του Πολίτη, 2021, σελ. 17-18), ποσοστό μειωμένο κατά 9% σε σχέση με το 2019. Στον Πίνακα 9.2 αποτυπώνεται το σύνολο των αναφορών ανά λόγο διάκρισης. Ειδικότερα για το έτος 2020 το 51% των αναφορών αφορά θέματα διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, ιδίως στην εργασία. Στα ζητήματα διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών σημαντικό έλλειμμα εξακολουθεί να παρατηρείται στην παρεχόμενη προστασία εγκύων και νέων γονέων, με σοβαρές αποκλίσεις να διαπιστώνονται στη διάρκεια της παρεχόμενης προστασίας στον ιδιωτικό τομέα έναντι του Δημοσίου. Στην περίοδο της πανδημίας υπάρχουν καταγγελίες για δυσμενή μεταχείριση μητέρων μετά την επιστροφή από άδεια ειδικού σκοπού ή την θέση σε αναστολή εγκύων. Ακολουθούν τα ζητήματα διακρίσεων λόγω αναπηρίας (22%), οικογε-

νειακής κατάστασης (11%), ηλικίας (5%), εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής (5%), φυλής ή χρώματος (4%), κοινωνικής κατάστασης, θρησκευτικών πεποιθήσεων, καθώς και ζητήματα διακρίσεων λόγω φυλετικής καταγωγής, σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου. Το σύνολο των αναφορών που υποβλήθηκαν τα έτη 2017, 2018, 2019 και 2020 καλύπτουν το πλήρες φάσμα των λόγων διάκρισης που προστατεύονται στην εθνική μας νομοθεσία και αποτυπώνουν το είδος των διακρίσεων στην Ελλάδα.

Στον Πίνακα 9.2 δεν αποτυπώνονται ποσοστά πολλαπλών διακρίσεων παρότι στις ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου καταγράφονται ενδεικτικά περιπτώσεις πολλαπλών διακρίσεων που εξετάστηκαν από την Ανεξάρτητη Αρχή (π.χ. Ειδική Έκθεση 2020, σελ.39-41· Ειδική Έκθεση 2019, σελ. 39-40· Ειδική Έκθεση 2018, σελ. 11-18). Όπως έχει αναφερθεί, στις πολλαπλές διακρίσεις σωρεύονται παραπάνω από ένας λόγοι διάκρισης, με το φύλο να είναι ο ένας από αυτούς. Τα υψηλά ποσοστά διάκρισης λόγω φύλου κατά την περίοδο 2017-2019 μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει σημαντικός αριθμός πολλαπλών διακρίσεων. Για τον λόγο αυτό ο εφαρμοστής του δικαίου πρέπει να λάβει υπόψη το γεγονός ότι η δυσμενής αυτή μεταχείριση αυτή μπορεί να οφείλεται σε περισσότερους απαγορευμένους λόγους διάκρισης.

Πίνακας 9.2
Αναφορές πολιτών για Διακρίσεις με βάση τον Ν. 4443/2016 και τον Ν. 3896/2010

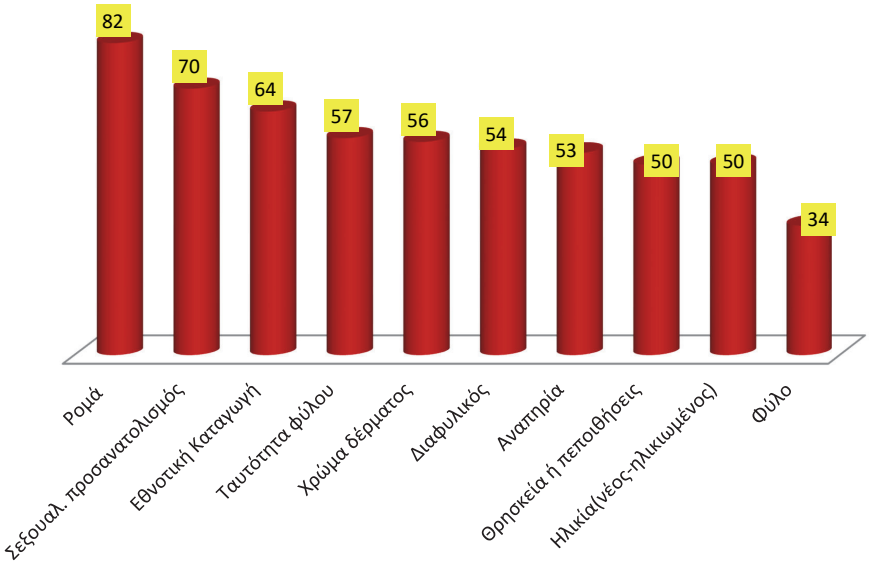
Κατανομή αναφορών ανά είδος διάκρισης	2017 (738)	2018 (899)	2019 (1176)	2020 (951)
Φύλο	40%	57%	44%	51%
Αναπηρία ή χρόνια πάθηση	19%	14%	37%	22%
Οικογενειακή κατάσταση	12%	8%	7%	11%
Ηλικία	9%	5%	5%	5%
Εθνική ή εθνοτική καταγωγή	8%	7%	3%	5%
Φυλή ή χρώμα	3%	1%	2%	4%
Κοινωνική κατάσταση	5%	3%	1%	1%
Θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις	2%	3%	1%	1%
Σεξουαλικός προσανατολισμός	1%	1%	1%	1%
Ταυτότητα ή χαρακτηριστικά φύλου	1%	1%	1%	1%

Πηγή: Συνήγορος του Πολίτη, Ειδική Έκθεση 2017, 2018, 2019 και 2020.

6. *Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για τις διακρίσεις στην Ελλάδα*

Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου το 2019, οι πολίτες στην Ελλάδα θεωρούν ότι οι περισσότερες μορφές διακρίσεων για τις οποίες ρωτήθηκαν είναι διαδεδομένες (πολύ και αρκετά) στη χώρα τους. Οι απαντήσεις αποτυπώνονται στο Γράφημα 9.1. Ο συχνότερα αναφερόμενος λόγος διακρίσεων είναι το γεγονός ότι κάποιος είναι Ρομά (82%), ακολουθούμενος από τον σεξουαλικό προσανατολισμό (να είσαι γκέι, λεσβία ή αμφισεξουαλικός/ή) (70%), την εθνοτική καταγωγή (64%), την ταυτότητα φύλου (το γεγονός ότι είναι κανείς διεμφυλικός (57%), το χρώμα του δέρματος (56%), το γεγονός ότι είναι κανείς διαφυλικός (54%), την αναπηρία (53%), τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις (50%), την ηλικία (το γεγονός ότι εκλαμβάνεται κανείς ως πολύ ηλικιωμένος ή πολύ νέος) (50%), και το φύλο (34%).

Γράφημα 9.1
Πολύ διαδεδομένοι και αρκετά διαδεδομένοι τύποι διακρίσεων στην Ελλάδα (Μάιος 2019)

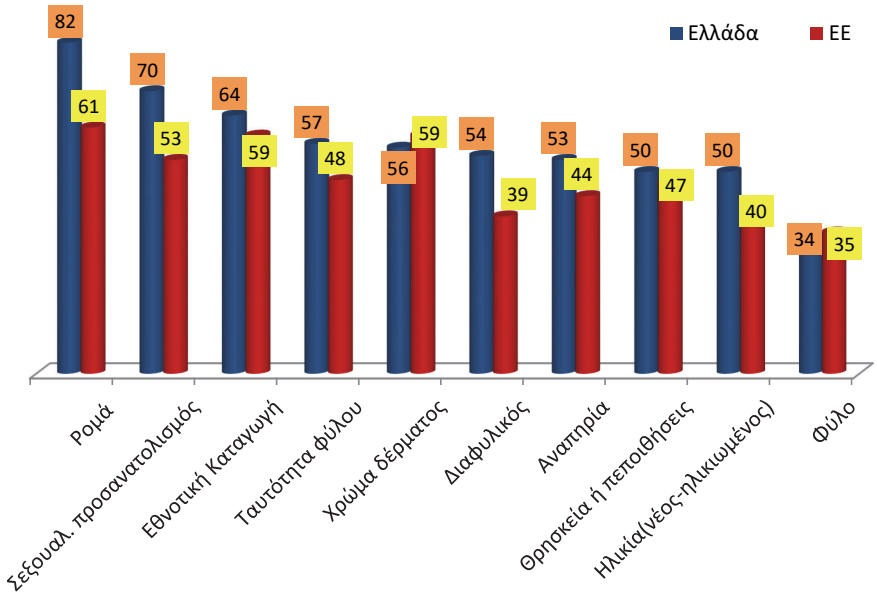

Πηγή: Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Διακρίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Μάιος 2019.

Αν συγκρίνουμε τα ποσοστά των διακρίσεων ανά τύπο διάκρισης στην Ελλάδα με το μέσο όρο της ΕΕ-28 (Γράφημα 9.2) παρατηρούμε ότι τα ποσοστά στην Ελλάδα είναι υψηλότερα για όλους τους τύπους των διακρίσεων

με εξαίρεση το χρώμα του δέρματος (56% για την Ελλάδα και 59% για την ΕΕ-28) και το φύλο (34% και 35% αντίστοιχα). Οι μεγαλύτερες διαφορές παρατηρούνται στο να είναι κάποιος Ρομά (82% στην Ελλάδα και 61% στην ΕΕ-28) και στον σεξουαλικό προσανατολισμό 70% στην Ελλάδα και 53% στην ΕΕ).

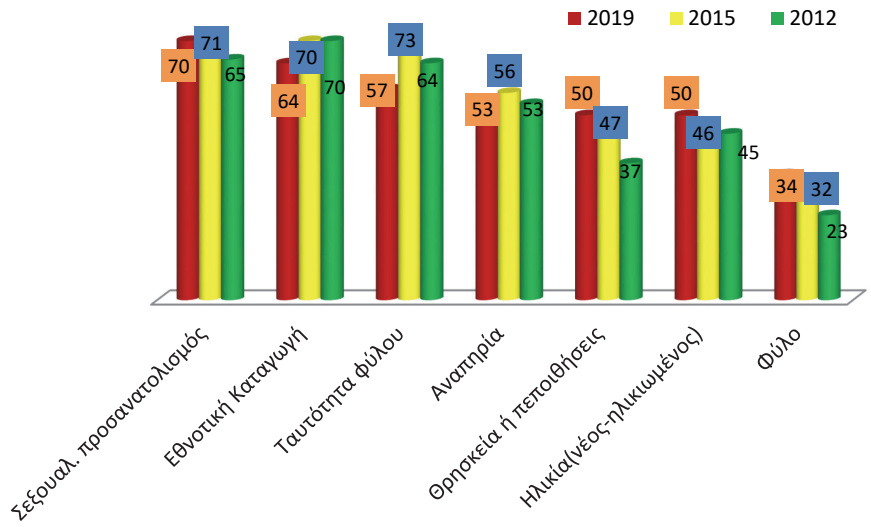
Γράφημα 9.2
Διαδεδομένοι τύποι διακρίσεων στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Πηγή: Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Διακρίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Μάιος 2019.

Συγκρίνοντας τα ευρήματα της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου για την Ελλάδα το 2019 με τα αντίστοιχα του 2015 και του 2012, όπως παρουσιάζονται στο Γράφημα 9.3, αποτυπώνεται μείωση των διακρίσεων στους τύπους του σεξουαλικού προσανατολισμού, της εθνοτικής καταγωγής, της ταυτότητας φύλου και της αναπηρίας. Αντίθετα υπάρχει αύξηση των διακρίσεων στους τύπους της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, της ηλικίας και του φύλου. Η αύξηση των διακρίσεων λόγω φύλου δείχνει διαχρονικά και την αύξηση των πολλαπλών διακρίσεων. Το εύρημα αυτό συμπίπτει και με τον αυξημένο αριθμό των αναφορών για διακρίσεις λόγω φύλου στον Συνήγορο του Πολίτη.

Γράφημα 9.3
Συγκριτική διαχρονική αποτίμηση των διακρίσεων στην Ελλάδα

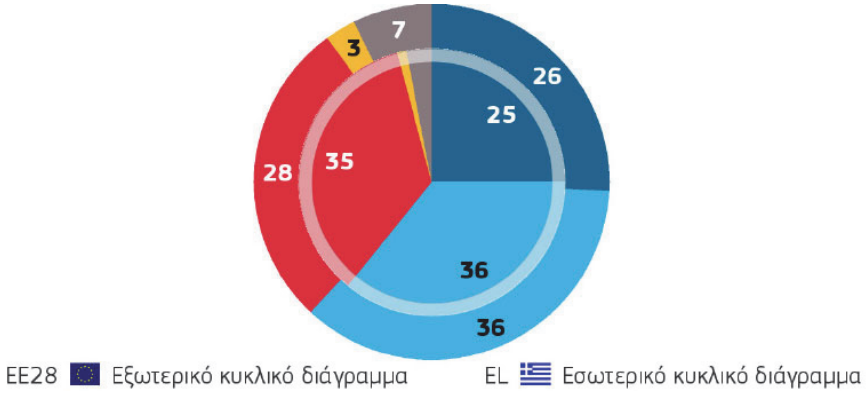

Πηγή: Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493 (2019), 437 (2015), 393 (2012).

Στο ερώτημα σε ποιον θα απευθυνόταν εάν έπεφτε κάποιος θύμα διακρίσεων ή παρενόχλησης, ένας στους τρεις Έλληνες (33%) θα προτιμούσε να αναφέρει το περιστατικό στην αστυνομία. Μετά οι ερωτώμενοι στην Ελλάδα θα στρέφονταν σε φίλο ή μέλος της οικογένειας (18%), στη συνέχεια σε κάποιον φορέα ισότητας ή διαμεσολαβητή (13%), σε δικηγόρο (12%). Τα δικαστήρια καταλαμβάνουν την πέμπτη θέση (6%), ακολουθούμενα από ένα σύστημα επίλυσης διαφορών (4%), διάφορες ΜΚΟ ή ενώσεις (3%) και τέλος μόνο 1% θα απευθυνόταν σε συνδικάτα (Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Ελλάδα, σελ. 4).

Στο Γράφημα 9.4 αποτυπώνονται οι απόψεις των ερωτώμενων στην Ελλάδα σχετικά με την αποτελεσματικότητα των δημοσίων πολιτικών που αφορούν στην καταπολέμηση των διακρίσεων. Όπως παρατηρείται, το 36% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι οι προσπάθειες που καταβάλλονται είναι αποτελεσματικές (θέσεις 7-10), το 25% κάπως αποτελεσματικές (θέσεις 5-6), ενώ το 35% τις θεωρεί αναποτελεσματικές (θέσεις 1-4 στη δεκαβάθμια κλίμακα). Συγκριτικά με το 2015 υπάρχει μια αύξηση 9 μονάδων σε αυτούς που θεωρούν αναποτελεσματικές τις πολιτικές στην Ελλάδα. Τα ποσοστά στη χώρα μας είναι τα ίδια με τον μέσο όρο της ΕΕ-28 στις θέσεις (5-6) και (7-10) (Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Ελλάδα, σελ. 4).

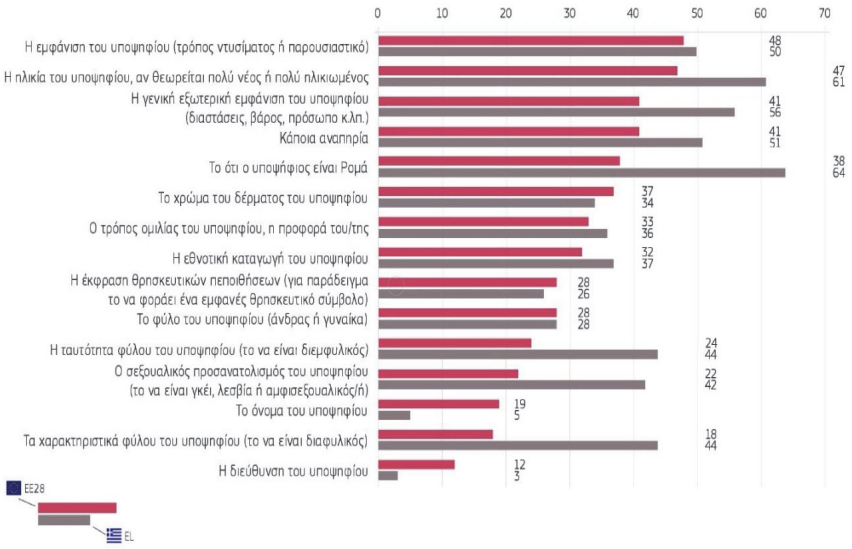
Γράφημα 9.4
Αποτελεσματικότητα δημοσίων πολιτικών για την καταπολέμηση των διακρίσεων

Πηγή: Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Διακρίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση Αποτελέσματα για Ελλάδα, Μάιος 2019.

Οι διακρίσεις όμως ευδοκιμούν και στον χώρο της αγοράς εργασίας. Κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των υποψηφίων προς εργασία μπορεί να αποτελέσουν στις περισσότερες περιπτώσεις καθοριστικά κριτήρια για την επιλογή τους, από πιθανούς εργοδότες. Σε ερώτηση του Ευρωβαρόμετρου «Όταν μια εταιρεία θέλει να προσλάβει κάποιον και έχει να επιλέξει μεταξύ δύο υποψηφίων με ίδιες δεξιότητες και προσόντα, ποια από τα ακόλουθα κριτήρια μπορεί, κατά τη γνώμη σας, να αποτελέσουν μειονέκτημα για έναν υποψήφιο;» οι ερωτώμενοι στην Ελλάδα θεωρούν το ότι ο υποψήφιος είναι Ρομά πρώτο σε σειρά κριτήριο διάκρισης στην αγορά εργασίας (64%), ενώ ακολουθούν η ηλικία (61%), η εξωτερική εμφάνιση του υποψηφίου (56%) και οι λόγοι αναπηρίας (51%). Επίσης η φυσική εμφάνιση (50%), η ταυτότητα του φύλου (44%) και τα χαρακτηριστικά του φύλου (44%) καταλαμβάνουν μεγάλα ποσοστά ως λόγοι διάκρισης. Στην ΕΕ-28 η εμφάνιση (48%) και η ηλικία του υποψηφίου (47%) αποτελούν τους κύριους λόγους διάκρισης στον χώρο εργασίας. Στο Γράφημα 9.5 αποτυπώνονται τα ποσοστά των απαντήσεων των ερωτωμένων στην Ελλάδα και στην ΕΕ-28.

Γράφημα 9.5
Διακρίσεις στον χώρο εργασίας

Πηγή: Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 493, Διακρίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση Αποτελέσματα για Ελλάδα, Μάιος 2019.

7. *Η έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών για τις διακρίσεις*

Η έρευνα που διεξήγαγε το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) εστίασε στην εξέταση των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα. Σε αυτή την έρευνα που διεξήχθη την άνοιξη του 2017 συμμετείχαν 510 άτομα, τα οποία έδωσαν απαντήσεις σε τέσσερις διαφορετικές ενότητες που αφορούν τις διακρίσεις και τις πολλαπλές διακρίσεις.

Σύμφωνα με την έρευνα πεδίου, οι δύο κύριοι λόγοι για τους οποίους οι ερωτώμενοι πιστεύουν ότι λαμβάνουν χώρα διακρίσεις στην Ελλάδα συχνά και αρκετά συχνά είναι η εθνοτική ή εθνική καταγωγή (76,5%) και ο σεξουαλικός προσανατολισμός (70,5%). Ακολουθούν οι λόγοι αναπηρίας (58,1%), θρησκευτικών πεποιθήσεων (54,1%), ηλικίας (51,6%) και φύλου (49,9%) (Πίνακας 9.3).

Πίνακας 9.3
Συχνότητα διακρίσεων στην Ελλάδα με βάση τα χαρακτηριστικά

Πόσο συχνά γίνονται διακρίσεις στην Ελλάδα βάσει κάθε ενός από τα παρακάτω χαρακτηριστικά;	Ποτέ ή σπάνια	Λιγότερο συχνά	Κάπως συχνά	Συχνά	Αρκετά συχνά
Φύλο	13,7	15,1	21,3	27,6	22,3
Ηλικία	10,1	15,7	22,5	25,8	25,8
Εθνοτική ή εθνική καταγωγή	6,3	6,1	11,0	25,8	50,7
Θρησκεία	10,5	15,5	19,9	25,8	28,3
Αναπηρία	12,4	13,4	16,1	23,1	35
Σεξουαλικός προσανατολισμός	9,1	9,5	11,0	26,5	44,0

Επίσης περισσότεροι από ένας στους δύο ερωτώμενους (56,6%) πιστεύουν ότι υπάρχουν προβλήματα πολλαπλής διάκρισης στην Ελλάδα σε μεγάλο και σε πολύ μεγάλο βαθμό, ενώ το 29,4% των ερωτώμενων πιστεύει ότι υπάρχουν προβλήματα διάκρισης σε μέτριο βαθμό (βλ. Πίνακα 9.4).

Πίνακας 9.4
Σε τι βαθμό υπάρχουν προβλήματα πολλαπλής διάκρισης στην Ελλάδα;

Σε πολύ μικρό βαθμό	4,3
Σε μικρό βαθμό	6,5
Σε μέτριο βαθμό	29,4
Σε μεγάλο βαθμό	35,1
Σε πολύ μεγάλο βαθμό	21,5
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	3,2

Οι ερωτώμενοι, σε πολύ υψηλό ποσοστό (70,7%) θεωρούν ότι γίνονται πολλαπλές διακρίσεις συχνά και πολύ συχνά στον τομέα της απασχόλησης. Τα ποσοστά είναι χαμηλότερα σε άλλους τομείς, δηλαδή στις δημόσιες υπηρεσίες (49,1%), την υγεία (47,4%), την εκπαίδευση (45,2%), τη δικαιοσύνη (43,5%), τα μέσα μαζικής μεταφοράς (42%), τις τραπεζικές υπηρεσίες (29,8%), τη χρήση δημοσίων χώρων (37,2%) και τη χρήση περιοχών/χώρων αναψυχής (24,7%) (Πίνακας 9.5). Τα αποτελέσματα της έρευνας συμφωνούν με τα αντίστοιχα αποτελέσματα του Ευρωβαρόμετρου.

Πίνακας 9.5
Πόσο συχνά γίνονται πολλαπλές διακρίσεις στην Ελλάδα στους παρακάτω τομείς;

Πόσο συχνά γίνονται πολλαπλές διακρίσεις στην Ελλάδα στους παρακάτω τομείς;	Σπάνια ή ποτέ	Λιγότερο σπάνια	Κάπως σπάνια	Συχνά	Αρκετά συχνά
Απασχόληση	5,3%	8,2%	15,8%	35,7%	35%
Εκπαίδευση	9,9%	16,6%	22,8%	24,6%	20,8%
Υγεία (π.χ. κατά την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας σε γενικούς ιατρούς, νοσοκομεία κ.λπ.)	10,9%	16,5%	20,6%	23,6%	23,8%
Δημόσιες υπηρεσίες	9,4%	14,2%	22,0%	25,9%	23,2%
Τραπεζικές υπηρεσίες	20,7%	22,9%	20,7%	17,3%	12,5%
Δικαιοσύνη	12,7%	13,5%	20,0%	19,6%	23,9%
Μέσα μαζικής μεταφοράς	15,2%	19,6%	19,2%	21,8%	20,2%
Χρήση δημόσιων χώρων (π.χ. πάρκων, πλατειών)	16,9%	16,9%	20,9%	21,3%	15,9%
Χρήση περιοχών/χώρων αναψυχής (π.χ. καφετεριών, κινηματογράφων)	28,7%	19,7%	20,1%	13,7%	11,0%

Περισσότεροι από ένας στους τέσσερις ερωτώμενους (26%) δηλώνουν ότι έχουν βιώσει πολλαπλές διακρίσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα που έχουν βιώσει πολλαπλές διακρίσεις κατά τη διάρκεια των 24 μηνών που προηγήθηκαν της έρευνας αισθάνονταν ότι δέχτηκαν διάκριση μία φορά (6,4%), 2-5 φορές (12,4%), 6-10 φορές (2,6%), περισσότερες από 10 φορές (4,2%).

Από τους ερωτώμενους που έχουν βιώσει προβλήματα πολλαπλών διακρίσεων, το 62,8% δηλώνουν ότι υπέστησαν πολλαπλή διάκριση στην απασχόληση. Ακολουθεί ο τομέας της υγείας (27,6%), των δημόσιων υπηρεσιών (19,4%), των μέσων μαζικής μεταφοράς (17,4%), της εκπαίδευσης (17,06%), της χρήσης των δημόσιων χώρων (για παράδειγμα πάρκα, πλατείες) (14,3%), της δικαιοσύνης (13,65%), των τραπεζικών υπηρεσιών (12,28%), της χρήσης χώρων αναψυχής (για παράδειγμα καφετεριών, κινηματογράφων) (11,6%) (Πίνακας 9.6).

Πίνακας 9.6

Σε ποιους τομείς έχετε βιώσει προβλήματα πολλαπλών διακρίσεων;

Απασχόληση	62,8%
Εκπαίδευση	17,1%
Υγεία (π.χ. κατά την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας σε γενικούς ιατρούς, νοσοκομεία κ.λπ.)	27,6%
Δημόσιες υπηρεσίες	19,4%
Τραπεζικές υπηρεσίες	12,3%
Δικαιοσύνη	13,6%
Μέσα Μαζικής Μεταφοράς	17,4%
Χρήση δημόσιων χώρων (π.χ. πάρκων, πλατειών)	14,3%
Χρήση περιοχών/χώρων αναψυχής (π.χ. καφετεριών, κινηματογράφων)	11,6%
Άλλους	9,5%

Από τους ερωτώμενους που έχουν βιώσει πολλαπλές διακρίσεις, μόνο το 15,9% έχει αναφέρει αυτή την εμπειρία πολλαπλής διάκρισης σε κάποιον επίσημο οργανισμό, ενώ το 83,7% δεν έχει αναφέρει αυτή την εμπειρία.

Όταν οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν γιατί δεν ανέφεραν το περιστατικό της πολλαπλής διάκρισης που είχαν βιώσει, δήλωσαν μεταξύ άλλων λόγων ότι δεν πίστευαν ότι θα κερδίσουν την υπόθεση (47,2%), ότι δεν πίστευαν ότι θα μπορούσαν να το αποδείξουν (22,8%), ότι η διαδικασία είναι χρονοβόρα και γραφειοκρατική (18,7%) και ότι δεν ήξεραν πού να το αναφέρουν (16,7%) (Πίνακας 9.7).

Πίνακας 9.7

Για ποιους από τους παρακάτω λόγους δεν αναφέρατε την εμπειρία πολλαπλής διάκρισής σας;

Από φόβο	6%
Δεν ήξερα πού να την αναφέρω	15,6%
Δεν μιλάω τη γλώσσα αρκετά καλά	6%
Δεν πίστευα ότι θα κέρδιζα την υπόθεση	47,2%
Συμβαίνει τόσο συχνά που δεν ασχολήθηκα	15,9%
Η διαδικασία είναι χρονοβόρα και γραφειοκρατική	16,4%
Δεν πίστευα ότι θα μπορούσα να αποδείξω την υπόθεσή μου	22,8%
Άλλους	6%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	1%

Από τους ερωτώμενους που είχαν υποστεί πολλαπλές διακρίσεις, η συντριπτική πλειοψηφία ανέφερε το περιστατικό στην Αστυνομία (18,8%). Αυτό ακολουθήθηκε από αναφορά σε κάποια ένωση (11,7%), στο δικαστήριο και τις ΜΚΟ (7,05%) (Πίνακας 9.8).

Πίνακας 9.8

Σε ποιον οργανισμό αναφέρατε την εμπειρία πολλαπλής διάκρισής σας;

Αστυνομία	18,8%
Δικαστήριο	7%
Μη Κυβερνητική Οργάνωση (ΜΚΟ)	7%
Ένωση	11,7%
Άλλο	14,1%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	35,3%

Από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι μόνο το 18,8% γνωρίζει τον Ν.4443/2016 περί πολλαπλών διακρίσεων και το 75% δεν είναι εξοικειωμένο με αυτόν.

8. *Αποτελέσματα της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών*

Η World Value Survey (WVS) στην Ελλάδα διεξήχθη το Φθινόπωρο του 2017 σε δείγμα 1200 νοικοκυριών με προσωπικές συνεντεύξεις. Στο ερωτηματολόγιο περιέχεται ένας κατάλογος διαφορετικών ομάδων ατόμων που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες ή μειονότητες και για τους οποίους οι ερωτώμενοι καλούνται να απαντήσουν σχετικά με το αν θα τους ήθελαν ως γείτονες.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, ένας στους τρεις Έλληνες δηλώνουν πως δεν θα ήθελαν ομοφυλόφιλους για γείτονες, ένας στους τέσσερις ότι δεν θα ήθελαν μετανάστες, ούτε άτομα άλλης φυλής και ένας στους πέντε ότι δεν θα ήθελαν άτομα διαφορετικής θρησκείας. Επιπλέον, το 75,1% και το 76,8% των ερωτώμενων δηλώνουν ότι δεν εμπιστεύονται καθόλου ή εμπιστεύονται ελάχιστα άτομα διαφορετικής θρησκείας και άτομα διαφορετικής εθνικότητας αντίστοιχα. Επίσης το 70,5% θεωρούν ότι όταν οι θέσεις εργασίας είναι λίγες ή σπάνιες, οι εργοδότες πρέπει να προτιμούν Έλληνες.[111] Από τα παραπάνω δεδομένα εμφανίζονται υψηλά ποσοστά διακρίσεων ανά είδος διάκρισης.

111 https://www.dianeosis.org/research/world-values-survey/

Πίνακας 9.9

Ποιες από τις παρακάτω ομάδες ανθρώπων θα θέλατε ως γείτονες;

		Ανα-φέρθηκε	Δεν Ανα-φέρθηκε	Δεν ξέρω	Δεν απαντώ
E18	Τοξικοεξαρτημένοι	70%	29,2%	0,6%	0,3%
E19	Άτομα άλλης φυλής	24,4%	74,9%	0,4%	0,3%
E20	Άτομα που έχουν AIDS	35,1%	63,1%	1,2%	0,7%
E21	Μετανάστες/ξένοι εργάτες	25,7%	73,6%	0,2%	0,5%
E22	Ομοφυλόφιλοι	33,3%	65,6%	0,8%	0,3%
E23	Άτομα διαφορετικής θρησκείας	21,6%	77,9%	0,2%	0,3%
E24	Πότες	57,4%	41,1%	1%	0,5%
E25	Μη παντρεμένα ζευγάρια που συζούν	8%	91,6%	0,2%	0,3%
E26	Άτομα που μιλούν άλλη γλώσσα	13,5%	86%	0,2%	0,3%

Πηγή: Έκθεση Παρουσίασης της Ελληνικής Εκδοχής του 7ου Γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (2018) σελ.30

9. *Η εμφάνιση της Covid-19 και η εξάπλωση των διακρίσεων*

Στο τμήμα αυτό του άρθρου εξετάζεται, έστω και αποσπασματικά, αφού πολλά στοιχεία είναι πρώιμα, κατά πόσον η εμφάνιση της Covid-19 συνετέλεσε στην εξάπλωση των διακρίσεων. Από στοιχεία του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου του ΟΗΕ φαίνεται ότι οι επιπτώσεις στην υγεία και ο οικονομικός αντίκτυπος του ιού επιβαρύνουν δυσανάλογα τα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα. Η πανδημία επηρεάζει μεν όλα τα τμήματα του πληθυσμού, αλλά είναι ιδιαίτερα επιβλαβής για τα μέλη ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως άτομα που ζουν στο όριο της φτώχειας, ηλικιωμένους, άτομα με αναπηρίες, άστεγους, κ.ά.[112] Φυλακισμένοι, πρόσφυγες και μετανάστες ή άλλα άτομα που ζουν σε συλλογικές δομές διαβίωσης υποφέρουν επίσης δυσανάλογα, τόσο από την πανδημία όσο και από τα επακόλουθά της – μέτρα περιορισμού της κυκλοφορίας, λιγότερες ευκαιρίες πρόσβασης σε υγειονομικές υπηρεσίες ή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, αυξημένη ξενοφοβία κ.ά.

Η πανδημία Covid-19 ανέδειξε, μεταξύ άλλων, τις βαθιές ανισότητες που υπάρχουν στην παγκόσμια κοινωνία τόσο μεταξύ των κρατών όσο και μέσα στα ίδια τα κράτη. Τα παραδείγματα πόλεων όπως η Νέα Υόρκη, το Παρίσι και Αθήνα δείχνουν ότι σε περιοχές και συνοικίες πιο φτωχές τα κρούσματα είναι περισσότερα και η ευαλωτότητα μεγαλύτερη. Για παρά-

112 https://www.un.org/development/desa/dspd/2020/04/social-impact-ofcovid-19/

δειγμα η θνητότητα ανάμεσα στο Μπρόνξ και το Μανχάταν στη Νέα Υόρκη ήταν εξαιρετικά άνιση, ενώ σε όλες τις ΗΠΑ οι αφροαμερικανοί είχαν αυξημένη πιθανότητα να αρρωστήσουν βαριά στην πανδημία και να πεθάνουν. Στη Γαλλία επίσης, τα προάστια του Παρισιού με μεγάλους αριθμούς μεταναστών ή ανθρώπων μεταναστευτικής καταγωγής είχαν πολύ χειρότερες στατιστικές μέσα στην πανδημία. Στη χώρα μας η περιοχή της Δυτικής Αττικής, με σημαντικούς πληθυσμούς σε καθεστώς οικονομικής αποστέρησης, την περίοδο Δεκεμβρίου 2020 – Ιανουαρίου2021 εξελίχθηκε σε μία από τις «κόκκινες ζώνες» της πανδημίας στην Ελλάδα.

Η πανδημία ευνοείται κατά τη διασπορά της από μια σειρά από συνθήκες, όπως είναι ο αριθμός των ατόμων ανά νοικοκυριό (όσο πιο πολλά μέλη του νοικοκυριού τόσο πιο εύκολη η ενδοοικογενειακή μετάδοση), η εργασία σε χώρους όπου δεν υπάρχει δυνατότητα τηλεργασίας και άρα οι εργαζόμενοι «δεν μένουν σπίτι» ή είναι εργαζόμενοι «πρώτης γραμμής», η ποιότητα του περιβάλλοντος και του ατμοσφαιρικού αέρα και η συχνότητα χρήσης των μέσων μαζικής μεταφοράς. Επίσης οι άνθρωποι που είναι πιο φτωχοί ή αντιμετωπίζουν συνθήκη αποστέρησης ή κοινωνικού αποκλεισμού είναι πιο πιθανό να έχουν μειωμένη πρόσβαση σε συστήματα υγείας και αρρύθμιστα ή παραμελημένα υποκείμενα προβλήματα υγείας ή ακόμη και νοσήματα, ή να έχουν χειρότερες διατροφικές συνήθειες, παράγοντες που μπορεί να είναι επιβαρυντικοί στη συνθήκη της πανδημίας.

Η πανδημία Covid-19 αναδεικνύει, επίσης, την ανισότητα των φύλων σε όλες της τις μορφές. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ το 70% του εργατικού δυναμικού στον τομέα της υγείας είναι γυναίκες και βρίσκονται κατά συνέπεια εκτεθειμένες σε μεγαλύτερο κίνδυνο μόλυνσης, ενώ υποεκπροσωπούνται στις θέσεις ηγεσίας και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης (OECD, 2020, σελ. 2). Ταυτόχρονα, τα περιοριστικά μέτρα και το κλείσιμο των σχολείων και των βρεφονηπιακών σταθμών αυξάνουν την απαίτηση για μη αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, την οποία παραδοσιακά επωμίζονται οι γυναίκες, στερώντας τους επιπλέον τη δυνατότητα να εργαστούν (στο ίδιο, σελ. 5). Επιπλέον, λόγω των έντονων και μακροχρόνιων ανισοτήτων μεταξύ των φύλων σε πολλές διαστάσεις, οι θέσεις εργασίας, τα εισοδήματα και το ευρύτερο βιοτικό επίπεδο των γυναικών είναι πιθανό να είναι πιο εκτεθειμένα από τα αντίστοιχα των ανδρών στην αναμενόμενη εκτεταμένη οικονομική επίπτωση από την κρίση. Μεταξύ των ηλικιωμένων, παγκοσμίως, υπάρχουν περισσότερες ηλικιωμένες γυναίκες που ζουν μόνες τους με χαμηλά εισοδήματα, με αποτέλεσμα να υφίστανται υψηλότερο κίνδυνο οικονομικής ανασφάλειας.

Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης επιδεινώνει τις ανισότητες που συνδέονται με τη διάσταση του φύλου, οι οποίες υπήρχαν ήδη πριν από την κρίση. Το νέο στοιχείο που συνδέεται με την πανδημία στην αγορά εργασίας αφορά την

υποβολή καταγγελιών στο Συνήγορο του Πολίτη για δυσμενή μεταχείριση μητέρων μετά την επιστροφή από άδεια ειδικού σκοπού ή την καταχρηστική θέση σε αναστολή εγκύων, ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας (Ειδική Έκθεση Συνηγόρου Πολίτη για το 2020, σελ.11). Οι γυναίκες αντιμετωπίζουν επίσης αυξημένους κινδύνους βίας, εκμετάλλευσης, κακοποίησης ή παρενόχλησης σε περιόδους κρίσης και καραντίνας. Σύμφωνα με στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, στην Ευρώπη τα κράτη-μέλη καταγράφουν πάνω από 60% αύξηση στις κλήσεις έκτακτης ανάγκης από γυναίκες που έχουν υποστεί βία από τους συντρόφους τους τον Απρίλιο του 2020 σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα του 2019.[113] Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων, οι κλήσεις στην τηλεφωνική γραμμή SOS 15900 για περιστατικά βίας τον Απρίλιο 2020 έφθασαν τις 1.070, ενώ οι αντίστοιχες κλήσεις τον Μάρτιο του ίδιου έτους ήταν 325. Εξίσου ανησυχητική είναι η αύξηση των κλήσεων για περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, που σχεδόν τετραπλασιάστηκαν (465 τον Απρίλιο 2020 έναντι 166 τον Μάρτιο 2020).[114]

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) στη Γνωμοδότησή της με θέμα «Στρατηγική για την Ισότητα των φύλων», τον Ιούλιο του 2020 καλεί την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να εφαρμόσει άμεσα τη νέα στρατηγική της για την ισότητα των φύλων με ταυτόχρονη αντιμετώπιση, μέσω εξατομικευμένων και στοχευμένων μέτρων πολιτικής, των επιζήμιων επιπτώσεων της πανδημίας Covid-19 στα ζητήματα φύλου, αφού οι γυναίκες είναι εκτεθειμένες όλο και περισσότερο σε κίνδυνο βίας, στη φτώχεια, σε διακρίσεις διαφόρων ειδών και στην οικονομική εξάρτηση (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, C 364/77, 28.10.2020). Η ΕΟΚΕ ζητεί ισχυρότερη δέσμευση στο ζήτημα της ισότητας των φύλων στο προσεχές πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο 2021-2027. Η προσέγγιση αυτή πρέπει επίσης να ενσωματωθεί στην εφαρμογή του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων, στις έξι προτεραιότητες της Επιτροπής για την περίοδο 2019-2024, αλλά και στις συστάσεις του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου. Το μισθολογικό χάσμα παραμένει μία από τις κύριες μορφές τόσο ανισότητας μεταξύ των φύλων όσο και διακρίσεων, όπως αναδείχθηκε ιδιαίτερα με την κρίση Covid-19. Επιπλέον, η ΕΟΚΕ ενθαρρύνει τα κράτη μέλη να διασφαλίσουν ότι η διάσταση του φύλου είναι πλήρως ενσωματωμένη στη διαδικασία ανάκαμψης από την κρίση της Covid-19, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι μακροπρόθεσμες ανισότητες μεταξύ των φύλων μέσω

---

113 Σύμφωνα με τον Περιφερειακό Διευθυντή για την Ευρώπη του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας Χάνς Κλούγκε, τα ηλεκτρονικά μηνύματα σε υπηρεσίες άμεσης εξυπηρέτησης για την πρόληψη της βίας αυξήθηκαν πέντε φορές».

114 *Ναυτεμπορική*, 5 Μαΐου 2020.

μιας στρατηγικής και διαρθρωτικής προσέγγισης, και να προωθηθεί και να βελτιωθεί η συμμετοχή των γυναικών σε όλα τα επίπεδα της αγοράς εργασίας.

Λόγω της πανδημίας Covid-19 παρατηρήθηκε εξάπλωση των διακρίσεων στις ευάλωτες ομάδες μεταναστών και προσφύγων. Για παράδειγμα η διατήρηση των μέτρων περιορισμού κυκλοφορίας το καλοκαίρι του 2020 σε όλες τις δομές φιλοξενίας αιτούντων άσυλο στην Ελλάδα, με την επίκληση λόγων δημόσιας υγείας, στο γενικότερο πλαίσιο της πρόληψης εμφάνισης και διασποράς κρουσμάτων του νέου κορωνοϊού, όταν τα μέτρα είχαν αρθεί για τους υπόλοιπους κατοίκους της χώρας, αποτέλεσε ουσιαστικό λόγο διάκρισης. Αυτό μάλιστα προκάλεσε και την αντίδραση οργανώσεων που εργάζονται με πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα, αλλά και διεθνών οργανισμών.[115]

10. *Συμπεράσματα*

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και τα κράτη-μέλη, μέσω της ενσωμάτωσης του ενωσιακού δικαίου στο εθνικό δίκαιο διαθέτουν ένα σημαντικό θεσμικό πλαίσιο καταπολέμησης των διακρίσεων. Είναι όμως απαραίτητο στη χάραξη των δημόσιων πολιτικών οι αρμόδιοι φορείς να ενθαρρύνονται να εξετάζουν τις πολυδιάστατες όψεις των διακρίσεων. Η αδυναμία αναγνώρισης του ζητήματος των πολλαπλών διακρίσεων στη νομοθεσία οδηγεί πολύ συχνά στην ομογενοποίηση των ομάδων, με αποτέλεσμα πολιτικές που αναφέρονται στις ανάγκες των πιο κυρίαρχων μελών των ομάδων να αγνοούν τις ειδικές υποομάδες (Uccellari, 2008, σελ.28). Η συμμετοχή ΜΚΟ που εργάζονται για την ισότητα στις διαδικασίες χάραξης πολιτικής συνεισφέρει στο να γίνουν η χάραξη και η υλοποίηση της πολιτικής πιο αποτελεσματικές στη στοχοποίηση διαφορετικών μορφών πολλαπλών διακρίσεων (Lombardo and Bustelo 2012).

Σύμφωνα με έκθεση του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα άτομα που προέρχονται από εθνοτικές μειονότητες έχουν κατά μέσο όρο πέντε φορές περισσότερες πιθανότητες να υποστούν πολλαπλές διακρίσεις σε σχέση με άτομα της πλειονότητας του πληθυσμού (FRA, 2013, σελ. 2). Τα θύματα των πολλαπλών διακρίσεων ενδέχεται να αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην επιτυχή προσφυγή τους στη δικαιοσύνη ή σε άλλα όργανα διαχείρισης καταγγελιών.

---

115 «Οι περιορισμοί στην ελευθερία κίνησης με στόχο την προστασία της δημόσιας υγείας δύναται να είναι απαραίτητοι και δικαιολογημένοι, θα πρέπει εντούτοις να βασίζονται σε επιστημονικές ενδείξεις, και να μην επιβάλλονται με αυθαίρετα κριτήρια που παραπέμπουν σε κοινωνικές διακρίσεις». Μια ορθολογική στρατηγική για την πρόληψη και την προστασία του προσφυγικού πληθυσμού από την εξάπλωση του Covid-19 πρέπει να επικεντρώνεται στη βελτίωση των συνθηκών επισφαλούς στέγασης, εκείνων που καθιστούν αδύνατη την κοινωνική απόσταση (social distancing) στα υπερπληθή κέντρα φιλοξενίας. https://www.humanrights360.org/el/oi-diakriseis-den-prostateyoyn-apo-ton-covid-19/.

Σε εθνικό επίπεδο, με τον Ν. 4443/2016 υφίσταται ένα συνεκτικό νομοθετικό πλαίσιο καταπολέμησης των διακρίσεων το οποίο εισάγει νέους προστατευόμενους λόγους διάκρισης, με σημαντική καινοτομία την ανάθεση προστασίας της αρχής της ίσης μεταχείρισης στον Συνήγορο του Πολίτη. Οι αναφορές που υποβάλλονται στον Συνήγορο παρέχουν ένδειξη του είδους και του τρόπου εκδήλωσης των διακρίσεων στη χώρα μας και δεν αποτελούν πλήρη καταγραφή του εύρους και της έντασής τους. Από τις εκθέσεις για το 2018, 2019 και 2020 παρατηρείται μια αύξηση των αναφορών κυρίως για λόγους διάκρισης λόγω φύλου. Με δεδομένο ότι οι πολλαπλές διακρίσεις έχουν κυρίως ως έναν από τους λόγους δυσμενούς μεταχείρισης το φύλο, συμπεραίνουμε ότι τα θύματα των πολλαπλών διακρίσεων χρησιμοποιούν το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο και η ιδιαίτερη καταγραφή τους ως επιμέρους κατηγορία θα συνέβαλλε στην αντιμετώπισή τους. Γυναίκες που ανήκουν σε μειονότητες φαίνεται να είναι η πιο ευπαθής κατηγορία σε πολλαπλές διακρίσεις. Παρόλα αυτά δεν υπάρχει στην Ελλάδα ένας φορέας που να συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία σχετικά με τις πολλαπλές διακρίσεις.

Παρά τις επιμέρους θετικές εξελίξεις, τα ελλείμματα παραμένουν σοβαρά και πάντως σε αναντιστοιχία με την αναμενόμενη πρόοδο από το διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την υιοθέτηση της κοινής ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Ακόμη κι αν συνεκτιμηθούν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης και οι επιπτώσεις τους στην ευχέρεια λήψης μέτρων για την άρση ή τον περιορισμό των ανισοτήτων, εκείνο που διαπιστώνεται είναι μικρή πρόοδος ακόμη και σε μέτρα που δεν συνεπάγονται υπολογίσιμο οικονομικό κόστος.

Επιπρόσθετα, η δικαστική προστασία των θυμάτων πολλαπλής διάκρισης μπορεί να βελτιωθεί με δύο τρόπους: α) η νομοθεσία περί ισότητας να χαρακτηρίζει παράνομη κάθε διακριτική μεταχείριση η οποία βασίζεται σε περισσότερους από έναν λόγους και β) η εν λόγω νομοθεσία, που σήμερα απαριθμεί ενδεικτικά τους απαγορευμένους λόγους διάκρισης και αφήνει στον δικαστή την ευχέρεια να αναγνωρίσει νέους τέτοιους λόγους, πρέπει να καθορίζει τα κριτήρια με βάση τα οποία θα πρέπει να εντοπίζονται και να αναγνωρίζονται από τον δικαστή οι νέοι λόγοι διάκρισης. Η νομολογία των δικαστηρίων μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση του ανωτέρω ζητήματος, μέσω της δικαστικής ερμηνείας μολονότι ο αριθμός των υποθέσεων που προωθούνται από τα θύματα των διακρίσεων παραμένει μικρός.

Από τις έρευνες του ΕΚΚΕ, του Ευρωβαρόμετρου και τις εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη προκύπτει ότι η αγορά εργασίας είναι ο τομέας που κυριαρχούν οι πολλαπλές διακρίσεις. Τα αποτελέσματα της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών για την Ελλάδα δείχνουν ότι παρά τη βελτίωση που σημειώνεται σε αρκετούς λόγους διάκρισης, η πλειονότητα των ερωτώμενων παρείχε αρνητικές απαντήσεις υποδηλώνοντας θέματα εμπιστοσύνης προς τα

άτομα με διαφορετική εθνικότητα και θρησκεία. Επιπλέον, όπως προέκυψε από την έρευνα του ΕΚΚΕ τρεις στους τέσσερις ερωτηθέντες αγνοούν το θεσμικό πλαίσιο προστασίας για τις πολλαπλές διακρίσεις.

Η πανδημία και η λήψη μέτρων για την προστασία της δημόσιας υγείας είχαν καθοριστικές επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή, αλλά και για τις ήδη υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες. Ήδη από τις αρχές του 2020 κατέστησαν εμφανείς οι δυσανάλογα επαχθείς επιπτώσεις που η πανδημία επιφέρει ή με τις οποίες απειλεί ευπαθείς κοινωνικά ομάδες ή ομάδες με ειδικά χαρακτηριστικά. Η πανδημία Covid- 19 έχει αποκαλύψει, πέραν των ανισοτήτων, μια αύξηση της βίας κατά των γυναικών. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της πανδημίας ωθούν δυσανάλογα τις γυναίκες και τα κορίτσια στη φτώχεια, ενώ ο κίνδυνος της βίας εναντίον τους αυξάνεται. Η παγκόσμια κοινότητα πρέπει να ακούσει τη φωνή και τις εμπειρίες των γυναικών και των κοριτσιών και να λάβει υπόψη τις ανάγκες τους και ιδιαίτερα των θυμάτων και όσων αντιμετωπίζουν πολλαπλές και αλληλοδιασταυρούμενες μορφές διακρίσεων. Οι συνθήκες υγείας που βιώνουν πρόσφυγες και μετανάστες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων με την ασθένεια Covid-19, δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται ως δικαιολογία για την επιβολή αυθαίρετων περιορισμών, στιγματισμού, κράτησης, απέλασης και άλλων μορφών διακρίσεων.

Καθίσταται έτσι αδήριτη η ανάγκη περαιτέρω ενημέρωσης των πολιτών όσον αφορά την παρεχόμενη προστασία από τον νόμο κατά των διακρίσεων για το σύνολο των λόγων διάκρισης και η ευαισθητοποίηση αναφορικά με τους τρόπους αντιμετώπισής τους, για όλους τους λόγους και σε όλα τα επίπεδα. Αυτή είναι μια συνεχής διαδικασία, στην οποία θα πρέπει να συνεισφέρουν όλοι οι εμπλεκόμενοι δημόσιοι και ιδιωτικοί οργανισμοί, καθώς και η κοινωνία πολιτών, διαμορφώνοντας και υποστηρίζοντας περισσότερες καλές πρακτικές.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χρ. (2012). Οι πολλαπλές διακρίσεις: Συγκριτική προσέγγιση. *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, 71, σελ. 961-1000.

Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ (2020). Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής. Στρατηγική για την ισότητα των φύλων. [COM(2020)152 final] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020AE1253&from=EN

FRA (Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης) (2013). *Ανισότητες και πολλαπλές διακρίσεις ως προς την πρόσβαση και την ποιότητα της υγειονομικής περίθαλψης*, Έκθεση,

διαθέσιμο στο: http://fra.europa.eu/en/publication/2013/ inequalities-discrimination-healthcare.

Κονιόρδος, Σ. (2018). *Έκθεση Παρουσίασης της Ελληνικής Εκδοχής του 7ου Γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (WORLD VALUES SURVEY-7),* διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/research/world-values-survey/

Σαρρής, Ν. (2014). Αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου καταπολέμησης των διακρίσεων στην Ελλάδα με έμφαση στις διακρίσεις στην αγορά εργασίας. Στο Δ. Μπαλούρδος, Ν. Σαρρής, Α. Τραμουντάνης και Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και διακρίσεις στην αγορά εργασίας* (σελ. 200-251). Αθήνα: ΕΚΚΕ - Παπαζήση.

Σαρρής, Ν. (2012). Το θεσμικό πλαίσιο της καταπολέμησης των διακρίσεων. Στο Δ. Μπαλούρδος και Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: Τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές* (σελ. 66-132). Αθήνα: Παπαζήση.

Συνήγορος του Πολίτη (2018). Ίση μεταχείριση, Ειδική Έκθεση 2017. www.synigoros.gr.

Συνήγορος του Πολίτη (2019). *Ίση μεταχείριση, Ειδική Έκθεση 2018*. www.synigoros.gr.

Συνήγορος του Πολίτη (2020). *Ίση μεταχείριση, Ειδική Έκθεση 2019*. www.synigoros.gr.

Συνήγορος του Πολίτη (2021). *Ίση μεταχείριση, Ειδική Έκθεση 2020*. www.synigoros.gr.

Ξενόγλωσση

Chopin, I. and Germaine, C. (2017). *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe.* European network of legal experts in gender equality and non-discrimination, European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers.

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago legal forum,* 1989 (1), Article 8. http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8.

European Commission (2007). *Tackling multiple discrimination practices, policies and laws*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.

European Union Agency for Fundamental Rights (2018). *Handbook on European non-discrimination law*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. Doi:10.2811/792676 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-handbook-non-discrimination-law-2018_en.pdf

European Union Agency for Fundamental Rights (2013). Inequalities and multiple discrimination in access to and quality of healthcare. Doi: 10.2811/17523. https://fra.europa.eu/sites/default/files/inequalities-discrimination-healthcare_en.pdf

Gerards, J. (2007). Discrimination Grounds. In D. Shiek, L. Waddigton and M. Bell (eds.), *Cases, materials and text on national, supranational and international non-discrimination law* (pp. 31-184). Oxford and Portland.

Hankivsky, O., Cormier, R. and de Merich, D. (2009), *Intersectionality: Moving women's health research and policy forward*. Vancouver: Women's Health Research Network. http://bccewh.bc.ca/wpcontent/uploads/2012/05/2009_IntersectionaliyMovingwomenshealthresearchandpolicyforward.pdf.

Hannett, S. (2003). Equality at the intersection: The legislative and judicial failure to tackle multiple discrimination. *Oxford Journal of Legal Studies*, pp. 65-86.

Lombardo, E. and Bustelo, M. (2012). Political approaches to inequalities in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Portugal, and Spain. *Social Politics,* 19 (4), pp. 572-95.

Makkonen, T.M. (2002). *Multiple, compound and intersectional discrimination: Bringing the experience of the most marginalized to the fore*. Institute for Human Rights, ÄboAkademy University, pp. 1-65.

OECD (2020). *Women at the core of the fight against COVID-19 crisis*. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=127_127000-awfnqj80me&title=Women-at-the-core-of-the-fight-against-COVID-19-crisis

Sarris, N. (2018). The legislative framework for tackling multiple discrimination in Greece: Theoretical approach, best practices and results from surveys. In D. Balourdos and N. Sarris (eds.), *Tackling multiple discrimination in Greece* (pp. 61-103) . Athens: National Centre for Social Research and Ion Publishing Group

Sheppard, C. (2011). *Multiple discrimination in the world of work*. Working Paper no. 66, International Labour Organisation, Geneva. http://www.oit.org/declaration/info/publications/eliminationofdiscrimination/WCMS_170015/lang--en/index.htm.

Special Eurobarometer 493 (2019), *Discrimination in the EU*. Doi: 10.2838/155 https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2251

Special Eurobarometer 437(2015), *Discrimination in the EU in 2015*. Doi: 10.2838/499763 https://data.europa.eu/euodp/el/data/dataset/S2077_83_4_437_ENG.

Special Eurobarometer 393 (2012), *Discrimination in the EU in 2012*. https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf.

Theodoridis, A. (2016). *Introduction of new anti-discrimination legislation in Greece*, European network of legal experts in gender equality and non-discrimination. https://www.equalitylaw.eu/downloads/3985-greece-introduction-of-new-anti-discrimination-legislation-in-greece-pdf-144-kb.

Uccellari, P. (2008). Multiple discrimination: how law can reflect reality. *The Equal Rights Review,* 1, pp. 24-48.

United Nations (2020). *The social impact of Covid 19.* https://www.un.org/development/desa/dspd/2020/04/social-impact-ofcovid-19/

Weblinks

http://www.efsyn.gr/arthro/nomiki-anagnorisi-tis-taytotitas-fyloy-se-trans-prosfyga
https://www.dianeosis.org/research/world-values-survey/
https://www.humanrights360.org/

Nikos Sarris

Tackling multiple discrimination in Greece: Evaluation of the institutional framework through research results

ABSTRACT

The aim of the article is to present and evaluate the legislative framework of tackling discrimination in Greece, emphasizing on the phenomenon of multiple discrimination. Following a brief description of EU and Greek legislations on tackling discrimination, the effectiveness of the implementation of the institutional framework based on research results is examined. The annual reports of the Greek Ombudsman, which is the competent authority in Greece to implement the principle of equal treatment, provide, through citizen complaints, an explicit indication of the way and the type of occurrence of discrimination in our country. The data of the Greek Ombudsman's reports are then compared with the Eurobarometer research results in terms of discrimination in the EU and Greece, and with NCSR's field research on multiple discrimination, as well as with the results of the 7th wave of the World Value Survey for Greece. Finally, the article examines the possible increase of discrimination and inequalities in Greece, due to the Covid-19 pandemic.

Ιωάννα Τσίγκανου, Ιουλία Λαμπράκη***

10.
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΝΟΜΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Περίληψη

Ερευνητικές προσπάθειες έχουν αναδείξει τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τις σημαντικές παραμέτρους της προστασίας δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών σε συνθήκες δημοκρατίας. Η μελέτη επικεντρώνεται στο ερώτημα κατά πόσον η παράμετρος της πρόσφατης οικονομικής κρίσης έχει επηρεάσει, αφενός, τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες διεκδικήσεων των πολιτών αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων και των εννόμων αγαθών τους και, αφετέρου, την ένταση και την έκταση των διεκδικήσεων αυτών. Η επιχειρηματολογία της μελέτης στηρίζεται σε επίσημα στατιστικά δεδομένα και σε δευτερογενείς αναλύσεις και αναφορές πρωτογενώς συγκεντρωθέντων ερευνητικών δεδομένων. Μια συνεκτική αποτίμηση των διαθέσιμων πληροφοριών αποκαλύπτει το πρόσωπο της κρίσης στο νομικό πεδίο. Αναφορικά με το βασικό ερώτημα της μελέτης αναδεικνύει τις επιπτώσεις της φτώχειας, των κοινωνικών ανισοτήτων και της ανέχειας ως προς την έννομη προστασία δικαιωμάτων και αγαθών σε περιόδους δημοκρατίας. Επιπλέον υπογραμμίζει διαφεύγουσες συνήθως όψεις των συνεπειών της διαίρεσης ανάμεσα σε έχοντες και μη και των διακρίσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, ανάμεσα σε ημεδαπούς και ξένους.

---

* Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
** Δρ Εγκληματολογίας Παντείου Παν/μίου.

1. *Εισαγωγή*

Η παρούσα μελέτη αποτελεί τμήμα ευρύτερης έρευνας και συνέχεια προγενέστερου ερευνητικού έργου, το οποίο εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ερευνητικής δραστηριοποίησης του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ με τίτλο «Προστασία Δικαιωμάτων και Έννομων Αγαθών: Όψεις, Στάσεις και Διαστάσεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στη Σύγχρονη Ελληνική Πραγματικότητα». Η εν λόγω έρευνα αποτελούσε τμήμα ευρύτερου ερευνητικού έργου του ΕΚΚΕ με τίτλο «Αριστεία στα Ερευνητικά Πεδία: Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες».[116] Έκτοτε, λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος των συγγραφέων της παρούσας μελέτης για το θέμα της έννομης προστασίας δικαιωμάτων και αγαθών συνεχίστηκε η ερευνητική επένδυση και η συνεπής συλλογή συναφών με το θέμα δεδομένων ιδιαίτερα κατά το πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος με το ακρωνύμιο «ΚΡΗΠΙΣ» του ΕΚΚΕ.[117]

Στην παρούσα μελέτη διενεργείται μια επικαιροποίηση και συνολική επανεκτίμηση όλων των συναφών με το θέμα δεδομένων, τα οποία προέρχονται από ποικίλες πηγές και ερευνητικές προσπάθειες. Το αυτονόητο ζήτημα της συγκρισιμότητας δεδομένων, το οποίο πάντοτε τίθεται όταν τα τεκμηριωτικά στοιχεία προέρχονται από διαφορετικές πηγές, διαφορετικές επιστημολογίες και μεθοδολογίες συλλογής, ταξινομήσεις και τεχνικές τεκ-

---

116 Ερευνητικό έργο του Ινστιτούτου Κοινωνικής Πολιτικής του ΕΚΚΕ το οποίο υλοποιήθηκε κατά τη χρονική περίοδο 2002-2005. Την ερευνητική ομάδα του υπο-έργου με τίτλο «Προστασία Δικαιωμάτων και Έννομων Αγαθών» αποτελούσαν οι Τσίγκανου Ι. (Επιστημονικά Υπεύθυνη), Δασκαλάκη Κ., Gazon Ε., Παπλιάκου Β., Τσαμπαρλή Δ., Λαμπράκη Ι. (Μέλη Ομάδας Έργου). Τα πρωτογενή εμπειρικά δεδομένα της εν λόγω έρευνας έχουν δημοσιοποιηθεί μεταξύ άλλων και στα Τσίγκανου, 2005· Τσίγκανου, Δασκαλάκη, Gazon, Παπλιάκου, Τσαμπαρλή και Λαμπράκη, 2005α· Τσίγκανου, Δασκαλάκη, Gazon, Παπλιάκου, Τσαμπαρλή και Λαμπράκη, 2005β· Τσίγκανου και Δασκαλάκη, 2006.

117 Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) είχε αναλάβει την υλοποίηση ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: «Δυναμική Διαχείριση Βάσεων Κοινωνικών Δεδομένων και Χαρτογραφικών Αναπαραστάσεων – SoDaMap», 2013-2016, της Δράσης Εθνικής Εμβέλειας «Αναπτυξιακές Προτάσεις Ερευνητικών Φορέων - ΚΡΗΠΙΣ» που χρηματοδοτήθηκε από το Ε.Π. «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» (ΕΠΑΝ-ΙΙ), και από τα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ) στις 3 Περιφέρειες μεταβατικής στήριξης του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007 – 2013. Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος εντάχθηκε και υποέργο με τίτλο το «Εγκληματικό Φαινόμενο» υπό την επιστημονική ευθύνη της Τσίγκανου Ι., και αντικείμενο τη συλλογή και επεξεργασία επίσημων στατιστικών δεδομένων για το έγκλημα στη χώρα, μεταξύ των οποίων και δεδομένα που αφορούσαν το επίσημο σύστημα άσκησης επίσημου κοινωνικού ελέγχου και τη στατιστική των δικαστηρίων, τμήμα των οποίων αξιοποιείται για την τεκμηρίωση των επιχειρημάτων της παρούσας μελέτης. Τα συναφή δεδομένα συγκεντρώθηκαν και έτυχαν επεξεργασιών από τη συν-συγγραφέα του παρόντος, Λαμπράκη Ιουλία.

μηρίωσης επιλύεται, όπως έχουμε τονίσει και αλλού εκτενώς (Τσίγκανου κ.ά., 2016), όταν η ανάλυση στηρίζεται σε μετα-δεδομένα, δηλαδή δεδομένα μετα-ταξινομητικής τάξης, τα οποία προσφέρονται κατά κανόνα για δευτερογενείς αναλύσεις, όπως είναι οι αναλύσεις στις οποίες στηρίζονται τα επιχειρήματα του παρόντος κειμένου.

Το ιστορικό ανάπτυγμα της μελέτης εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 κι εντεύθεν και επικεντρώνεται στην περίοδο των δύο τελευταίων δεκαετιών. Αναφερόμαστε σε ολόκληρη τη μεταπολεμική – μετεμφυλιακή περίοδο, διότι η διερεύνηση στατιστικών δεδομένων και η ανίχνευση τάσεων στη *διαχρονία*, αφενός, *αποκαλύπτει* τη σταθερότητα ή τη μεταβολή των μεγεθών σε συνθήκες κοινωνικής αλλαγής, αφετέρου, διευκολύνει την κατανόηση *σε βάθος* των συναφών δεδομένων στη *συγχρονία* ή την εκάστοτε τρέχουσα συγκυρία. Ως εκ τούτου στην παρούσα μελέτη αξιοποιούνται δεδομένα τα οποία γεννήθηκαν, συγκεντρώθηκαν και αποτυπώθηκαν σε βάθος εβδομηκονταετίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις τελευταίες δύο δεκαετίες και μάλιστα στη δεκαετία της πρόσφατης και ενεργού ακόμη οικονομικής κρίσης.

Η κατανόηση των παραμέτρων που σχετίζονται με το βασικό ερώτημα του κειμένου, το οποίο συνοψίζεται στη διερεύνηση της σχέσης οικονομικής κρίσης και διεκδίκησης έννομης προστασίας από τους Έλληνες πολίτες αλλά και τους ευρισκόμενους στη χώρα ετερογενείς και ετερώνυμους «*άλλους*» αναγκαστικά διέρχεται από μια υποτυπώδη έστω, για λόγους οικονομίας, διευκρίνιση του κοινωνικο-ιστορικού, πολιτικού και πολιτισμικού συγκείμενου της περιόδου, καθώς και από την εννοιολόγηση της «*κρίσης*». Συνακόλουθα και με βάση την εξαιρετικά πλούσια σχετική εργογραφία σημειώνουμε τα εξής:

Καθόλη την περίοδο αναφοράς η Ελλάδα διέρχεται με συνέπεια από ένα ασυνεχές *ευημερίας* κράτους, θεσμών, οικονομίας, δημοκρατίας και πολιτών, καθώς συχνά-πυκνά ποικίλες «*κρίσεις*» δημιουργούν ρήξεις και τομές άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο βαθιές στο ιστορικό συνεχές και γίγνεσθαι (ενδεικτικά, Λυριντζής, Νικολακόπουλος και Σωτηρόπουλος, 1996· Βούλγαρης, 2001· Κακεπάκη, 2016). Υπενθυμίζουμε, ενδεικτικά, τη μεταπολεμική - μετεμφυλιακή «δύστοκη εξομάλυνση» (Τσουκαλάς, 2012, σελ. 48), η οποία ακολουθήθηκε από ένα *αναπτυξιακό θαύμα* στις αρχές της δεκαετίας του 1960 για να περιπέσει στην κατάσταση της «ελληνικής τραγωδίας» με την κρίση της δημοκρατίας και την επιβολή της επταετούς δικτατορίας (1967-1974), την άνθιση του πολιτικού και κοινωνικού εκδημοκρατισμού που ακολούθησε την πτώση της δικτατορίας (γνωστή και ως «περίοδος της μεταπολίτευσης»), την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (αρ-

γότερα ΕΕ), τον «εκσυγχρονισμό» και την ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ και... τις «*κρίσεις*»: *κρίση θεσμών, κρίση αξιών, κρίση συστημάτων, αλλά και οικονομική κρίση, προσφυγική κρίση, υγειονομική κρίση* εσχάτως.[118]

Από την άλλη πλευρά, η σημασιοδότηση της «κρίσης», με τον τρόπο που συνήθως εκφέρεται στο δημόσιο λόγο, όπως έχουμε τονίσει και αλλού (Τσίγκανου, 2011), υπερτονίζει το σημασιολογικό της περιεχόμενο ως προς το αποτέλεσμα, την έκβαση των πραγμάτων ή κοινωνικών καταστάσεων προσπερνώντας τους *κοινωνικούς διαχωρισμούς, διαιρέσεις και αποκλεισμούς,* τις καίριες κοινωνικές διαδικασίες, δηλαδή, που η πρωταρχική εννοιολόγηση του όρου συνεπάγεται.[119] Ως αποτέλεσμα, στην τρέχουσα «*κρισεολογία*» (Τσουκαλάς, 1996, σελ. 221) επικρατεί η οπτική του *χάους*, *κρίση παντού,* όπου όλες οι εδραιωμένες βεβαιότητες δείχνουν να αποσυντίθενται, να απορρυθμίζονται και να καταρρέουν. Έτσι, η δύναμη του *κρίνειν* που παραπέμπει στην επιστράτευση του *ορθού λόγου* αναιρείται και εννοιολογικά εξουδετερώνεται, ο δε δημόσιος λόγος φαίνεται να απομακρύνεται από το Λόγο και, ως εκ τούτου να καλλιεργεί μια παν-γενικεύουσα συσκοτιστική μάλλον παρά *διαφωτιστική* πρόσληψη των κοινωνικών πραγμάτων.

Θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στην παρούσα μελέτη αν οι βασικές ερευνητικές μας ανησυχίες επιβεβαιώνονται ως προς την κορυφαία θεσμική διαδικασία του *κρίνειν,* δηλαδή, στη δικαστική λειτουργία και των θεσμικών και θεσμοποιημένων αρωγών της, στο ιστορικό συνεχές της μεταπολεμικής περιόδου με έμφαση στην περίοδο της κρίσης.

2. *Θεωρητικές αφετηρίες*

Το βασικό ερώτημα της μελέτης παραμένει στη διαχρονική μας ερευνητική ενασχόληση με το θέμα ουσιαστικά το ίδιο. Στόχο της μελέτης μας αποτελεί η διερεύνηση της βασικής θεωρητικής υπόθεσης ότι *οι διαθέσεις και στάσεις του ελληνικού κοινωνικού σώματος αναφορικά με την προστασία εννόμων αγαθών και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων, δικαίων και συμφερόντων διαφοροποιούνται ανάλογα με τις επιπτώσεις ποικίλλων κρίσεων, οι οποίες επιφέρουν μεταξύ άλλων νέους όρους κατανομής ή/και ανισοκατανομής του εισοδήματος*

---

118 Βλ. ενδεικτικά και αντί άλλων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Ειδικό τεύχος «Η Ελλάδα σε κρίση», 2011· *Επιστήμη και Κοινωνία*, Ειδικό θεματικό αφιέρωμα «Αιτίες της κρίσης», Χειμώνας 2013-14· *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, Ειδικό θεματικό τεύχος «Η κρίση», 2014· Αφουξενίδης (επιμ.), 2012.

119 Εκ του «κρίνω», αρχαιοελληνικά «χωρίζω, διαχωρίζω, ξεχωρίζω, θέτω κατά μέρος» και κατά δεύτερο λόγο «εκλέγω, αποφασίζω εκφέρω γνώμη» (Lindell και Scott, 1889, επανεκτύπωση 2001).

και επηρεάζουν τις υπαρκτές διαβαθμίσεις κοινωνικών διαφοροποιήσεων και ανισοτήτων. Στην παρούσα μελέτη, το χρονικό ανάπτυγμα των αναλύσεων που παρατίθενται για την επιχειρηματοποίηση της παραπάνω υπόθεσης έχει διευρυνθεί σε σχέση με προγενέστερες ερευνητικές μας προσπάθειες και συμπεριλαμβάνει ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο με έμφαση στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, η οποία διαπιστώνεται παρατεταμένη και ισχυρή καλύπτοντας ολόκληρη την τελευταία δεκαετία, ενώ, παράλληλα, διαδραματίζονται και λοιπές κρίσεις, όπως, ενδεικτικά, η προσφυγική κρίση, κρίση εμπιστοσύνης σε θεσμούς, κρίση αντιπροσώπευσης, κ.λπ.

Στο πλαίσιο αυτό, τα εννοιολογικά προαπαιτούμενα της βασικής μας υπόθεσης υπαγορεύουν την υιοθέτηση συγκεκριμένων ορισμών τόσο ως προς την παράμετρο του κοινωνικού αποκλεισμού όσο και ως προς αυτήν της φτώχειας. Υπενθυμίζουμε για λόγους επιστημολογικής συνάφειας του παρόντος κειμένου με προγενέστερη έρευνά μας ότι *«η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού διαμορφώθηκε μέσα από μια συσσώρευση χρήσεων του αντίστοιχου ομώνυμου όρου, οι οποίες κατέγραφαν διαφορετικές μορφές περιθωριοποίησης και στέρησης της συμμετοχής στους 'κανονικούς' και θεσμοποιημένους τρόπους ζωής και στις δημόσιες απολαβές που είναι κοινές για όλα τα μέλη μιας κοινωνίας»*.[120] Με αυτήν την έννοια εκλαμβανόμενος ο όρος ο οποίος πλέον νοείται ως μια διαδικασία *παρεμπόδισης απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών*[121] αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρηστικός στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, καθώς η οροθέτηση αυτή συμπεριλαμβάνει θεωρήσεις του αποκλεισμού *«ως άρνηση ή μη πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών, παραπέμποντας σε περιορισμούς της πρόσβασής τους σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες»*.[122] Όπως έχει υποστηριχθεί, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται όχι μόνο στην παρεμπόδιση συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο (οικονομικό επίπεδο), αλλά και στην αποστέρηση της νομικής προστασίας και επομένως στην αδυναμία ενεργοποίησης ενός δικαιώματος, καθώς και στην παρεμπόδιση άσκησης ενός δικαιώματος (νομικό επίπεδο).[123] Ειδικότερα και αναφορικά με την έννοια του δικαιώματος

120 Βλ. Σπανού, 1999, σελ. 16. Βλ. σχετικά και Παπαδοπούλου, 2004, σελ. 370-371.

121 Βλ. σχετικά με τον εμπλουτισμό της ευρωπαϊκής θεώρησης του όρου προς αυτήν την κατεύθυνση Σπανού, όπ.π., σελ. 18 επ.

122 Βλ. Κασιμάτη, 1998, σελ. 16.

123 Τσαούσης, 1998, σελ. 87-119, ιδιαίτερα σελ. 91 επ. Όπως σημειώνει και ο κ. Τσαούσης πρέπει να επισημανθεί ότι «άλλο το θέμα του αποκλεισμού από ένα δικαίωμα ή της παρεμπόδισης της άσκησής του, και άλλο το θέμα της μη άσκησης ή μη διεκδίκησης του δικαιώματος αυτού, διότι το ίδιο το υποκείμενο του δικαιώματος αυτού δε θέλει ή δεν ενδιαφέρεται να το ασκήσει ή να το διεκδικήσει». (σελ. 93). Αυτές οι επισημάνσεις θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια.

που διατρέχει ολόκληρο το δίκαιο των κρατών του πολιτιστικού μας χώρου, υπενθυμίζεται και επισημαίνεται ότι *«το δικαίωμα είναι μια εξουσία δοτή και αυστηρά προσδιορισμένη, τόσο ως προς το περιεχόμενό της όσο και ως προς την έκτασή της. Η έμμεση άσκησή του, μέσω του κράτους και των οργάνων του, αποκαλύπτεται από δύο βασικούς κανόνες: την αναγωγή της αυτοδικίας σε αδίκημα και την αίτηση για παροχή ενεργού ή παθητικής έννομης προστασίας. Αυτό είναι ουσιαστικά το νόημα της αγωγής, της μήνυσης, της αίτησης κλπ., της ενέργειας δηλαδή που αποτελεί την προϋπόθεση για να ξεκινήσει μια διαδικασία παροχής έννομης προστασίας. Σε τελευταία ανάλυση, επομένως, το δικαίωμα δεν είναι τίποτα άλλο από την αναγνωριζόμενη απαίτηση (εξουσία) να ζητήσει κανείς από το κράτος (και τα όργανά του) την παροχή έννομης προστασίας»*.[124]

Στη βάση αυτών των επισημάνσεων στην παρούσα μελέτη διερευνάται το ζήτημα του αποκλεισμού των κοινωνικών υποκειμένων στη χώρα μας ως διαδικασία έκπτωσης από την άσκηση ή μη δικαιωμάτων με την παραπάνω έννοια, και την προστασία έννομων αγαθών και διεκδικήσεων, που συνδέεται με την οικονομική ανισότητα και τη φτώχεια.

Για λόγους οικονομίας, στο παρόν κείμενο παρακάμπτουμε τους επιχειρησιακούς ορισμούς, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην αρχική μας έρευνα αναφορικά με τους μακρο-οικονομικούς δείκτες και τις μεταβλητές τεκμηρίωσης της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας. Ωστόσο, για τις ανάγκες του παρόντος αναφερόμαστε ενδεικτικά σε συγκεκριμένα μεγέθη, τα οποία είναι χρήσιμα και κρίσιμα για την κατανόηση του θέματος που μας απασχολεί: έτσι, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η εξέλιξη των τάσεων στον δείκτη του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (GDP) από το 1960 μέχρι το 1995 υποδεικνύει ότι η ταχεία ανάπτυξη της δεκαετίας του 1960 ακολουθήθηκε από δεκαετίες δραματικής ύφεσης (Growth annual Average 1960-73: 7,7%, 1974-81: 2,9%, 1982-1994: 1,6%). Κατά την περίοδο αυτή η Ελλάδα παραμένει μια χώρα με κατά κεφαλήν εισόδημα μικρότερο από το 70% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Η ανεργία εμφανίζει αυξητική τάση (1970ς: 2,2%, 1980ς 7,1%, 1990ς: 8-9%). Μετά το 1979 ο πληθωρισμός ακολουθεί ανοδική πορεία. Οι ιδιωτικές επενδύσεις ακολουθούν πτωτική πορεία ενώ αυξάνουν οι δημόσιες επενδύσεις και το δημόσιο χρέος.[125] Στη συνέχεια, και μέχρι τα μέσα περίπου της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα μια περίοδος *επίπλαστης,* κατά πολλούς, ευημερίας ακολούθησε, η οποία αντανακλούσε μια εικόνα ευμάρειας και πλούτου. Η οικονομική κρίση, η οποία έπληξε τη χώρα

124 Τσαούσης, βλ. ανωτ. σημ., σελ. 94.
125 Βλ. σχετικά, Economou, 2004, σελ. 34-43.

κυρίως από το 2010 κι εντεύθεν, επέφερε διευρυμένη φτωχοποίηση στρωμάτων του πληθυσμού και συντέλεσε στη μεγιστοποίηση διαπιστωμένων ήδη και προϋπαρχουσών κοινωνικών ανισοτήτων. Όπως είχε ενδεικτικά σημειωθεί αναφορικά με δείκτες της οικονομικής ανισότητας πριν την έλευση της κρίσης, «*παρά το γεγονός ότι το γενικό επίπεδο διαβίωσης στη χώρα μας έχει βελτιωθεί σημαντικά, η οικονομική απόσταση - το χάσμα - ανάμεσα στις διαφορετικές εισοδηματικές κατηγορίες του πληθυσμού διευρύνεται. Μια νέα μικρο-εισοδηματική τάξη έχει δημιουργηθεί, η δε οικονομική ανισότητα έχει εμφανή γεωγραφικά χαρακτηριστικά. Οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι φέρουν το σημαντικότερο βάρος της φορολογίας την ίδια στιγμή που νησίδες πλούτου είναι σχετικά ευρέως κατανεμημένες ανάμεσα στον πληθυσμό*».[126]

Στη συνέχεια μακρο-οικονομικές αναλύσεις της φτώχειας και των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων στη χώρα στη βάση συμπληρωματικών δεικτών, όπως ενδεικτικά ο Δείκτης της Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Human Development Index -HDI), καταδεικνύουν ότι από το 2010 κι εντεύθεν η χώρα μας βιώνει μια βαθύτατη και παρατεταμένη οικονομική κρίση. Όπως υποστηρίζεται «*από την αρχή της δεκαετίας του 2020 και την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ, η ελληνική οικονομία συνέχισε να αναπτύσσεται με ταχύ ρυθμό μέχρι το 2008, για να βυθιστεί έκτοτε σε βαθιά ύφεση... η κρίση δεν έχει επηρεάσει ομοιόμορφα ολόληρο τον πληθυσμό και φαίνεται να έχει οδηγήσει σε ακόμη χειρότερη κατάσταση ομάδες του πληθυσμού που βρίσκονταν ήδη σε υψηλό κίνδυνο φτώχειας πριν από την τρέχουσα κρίση.... Από τα διαθέσιμα στοιχεία για τα πρώτα έτη της κρίσης προκύπτει ότι η σχετική φτώχεια αυξήθηκε σημαντικά ... ενώ οι διαστάσεις της 'απόλυτης' φτώχειας αυξήθηκαν δραματικά.... Μέσα σε δύο μόλις έτη (2010 με εισοδήματα του 2009 και 2013 με εισοδήματα του 2012)... είχαμε αύξηση της φτώχειας σε απόλυτους όρους κατά 23,7 ποσοστιαίες μονάδες έναντι αύξησης κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες σε σχετικούς όρους*» (Μητράκος και Μπότσαρη, 2017, σελ. 156-7).

Οι Γιαννίτσης και Ζωγραφάκης (2015), ομοίως, παρατηρούν ότι την περίοδο 2008-2012 σημειώνεται έξαρση των ανισοτήτων σε ορισμένες μεταβλητές, όπως στο εισόδημα από μισθούς, η δε κοινωνία βίωσε μια σημαντική και βίαιη μείωση των εισοδημάτων και πτώση του βιοτικού της επιπέδου, που άγγιξε πολλές ομάδες εισοδημάτων. «*Ο "κίνδυνος φτώχειας" άρχισε να αυξάνει το 2010 και το 2013 ήταν 3 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το επίπεδο του 2009, ενώ σημαντικός αριθμός νοικοκυριών έχασαν την πρόσβαση σε 'βασικά' αγαθά και υπηρεσίες... Η μεγάλη αύξηση του αριθμού των ανέργων, σε*

126 Βλ. σχετικά, Rafailidis, 2004, σελ. 249-260.

συνδυασμό με τα τραγικά κενά που παρουσιάζει το κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας, απειλεί να παρασύρει ολόκληρες οικογένειες στην απόλυτη φτώχεια.... Με μόνη εξαίρεση την Εσθονία, η Ελλάδα καταγράφει το υψηλότερο ποσοστό πολιτών που δήλωσαν την περίοδο 2011-2012 ότι δεν είχαν χρήματα να αγοράσουν τρόφιμα ποι οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους χρειάζονταν. Το ποσοστό αυτό ανερχόταν σε 17,9% την περίοδο 2011-12 έναντι ποσοστού 8,9% την περίοδο 2006-7» (Μητράκος και Μπότσαρη, 2017, σελ. 160). Παράλληλα, παύει η συζήτηση για τους «*νεόπλουτους*» και αρχίζει η συζήτηση για τους «*νεόπτωχους*», για την εξαθλίωση που «*εκτίθεται δημόσια*» στα κέντρα των πόλεών μας (Μπαλούρδος, 2017, σελ. 375), καθώς «*στη δίνη της κρίσης και της λιτότητας παράγονται και νέες ταξικές και χωρικές διαιρέσεις. Δεν έχουμε μόνο τις ομάδες υψηλού κινδύνου, έχουμε και τη "μεσαία" τάξη (στρώμα) υψηλού κινδύνου. Δεν έχουμε απλούς θύλακες ή γειτονιές φτώχειας, έχουμε κατάτμηση ολόκληρων πόλεων και αστικών δήμων (δυαδικούς δήμους) με χαρακτηριστικά την υψηλή εισοδηματική πόλωση και τον υψηλό βαθμό φτώχειας με νέες μορφές φτώχειας, στέρησης και κοινωνικο-γεωγραφικό αποκλεισμό... Η ανέχεια και η εξαθλίωση της μεσαίας τάξης στηρίζεται κατά ένα μεγάλο βαθμό με την μεγάλη κατηγορία των επισφαλώς απασχολούμενων ("πρεκαριάτο") και την αστική ανεργία. Οι νέες ομάδες φτώχειας σχετίζονται ακριβώς με τη σχέση την οποία έχουν με την αγορά εργασίας*» (στο ίδιο, σελ. 391-22).

Επιπρόσθετα, διερευνήσεις σχετικές με το εισόδημα εν μέσω κρίσης τονίζουν ότι «*η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών δεν βιώθηκε με ομοιόμορφο τρόπο από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η κατανομή εισοδήματος δεν μετακινήθηκε απλώς παράλληλα προς τα κάτω. Κάποιοι (κατά τεκμήριο οι συντριπτικά περισσότεροι) είδαν το εισόδημά τους να μειώνεται, κάποιοι να μένει σταθερό, κάποιοι άλλοι (έστω λίγοι) ακόμη και να αυξάνεται. Η μείωση του εισοδήματος δεν ήταν εξίσου εκτεταμένη για όλους... Επίσης διαφορετικό ήταν το χρονικό προφίλ της εισοδηματικής απώλειας... Το συνδυασμένο αποτέλεσμα όλων αυτών είναι οι ανακατατάξεις στην εισοδηματική κατανομή... Η κινητικότητα στην απασχόληση υπήρξε εξίσου ενδιαφέρουσα. Κάποιοι έχασαν τη δουλειά τους, κάποιοι συνέχισαν να εργάζονται. Κάποιοι από τους τελευταίους κράτησαν την προηγούμενη δουλειά τους, κάποιοι άλλοι άλλαξαν δουλειά. Κάποιοι εξακολούθησαν να εργάζονται με πλήρη απασχόληση, κάποιοι άλλοι με μερική απασχόληση (πραγματική ή εικονική). Κάποιοι πέρασαν από τη μισθωτή εργασία στην αυτοαπασχόληση*» (Ματσαγγάνης κ.ά., 2018, σελ. 9). Όπως επίσης τονίζεται «*το μέσο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών (για την ακρίβεια: το μέσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα αυξήθηκε σε σταθερές τιμές κατά 14% την περίοδο πριν από την κρίση (2003-2009), ενώ στη συνέχεια μειώθηκε κατά 42% στη διάρκεια της κρίσης (2009-2014).*

Η μείωση αυτή υπερέβη την αντίστοιχη του ΑΕΠ (26% την ίδια περίοδο), γεγονός που αποδίδεται κυρίως στη σημαντική αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης... Πρόκειται αναμφίβολα για τεράστια καθίζηση του βιοτικού επιπέδου» (Ματσαγγάνης κ.ά., όπ.π., σελ. 15).

Για ποια όμως αγορά εργασίας μιλάμε; Ποια η δομή της απασχόλησης εντός της οποίας εκτυλίχθητε το ελληνικό «μικρομεσαίο θαύμα» (Τσουκαλάς, 2012, σελ. 79) αλλά και το σύγχρονο κοινωνικο-οικονομικό δράμα; Ποιες είναι οι «στρατηγικές της ανέχειας» οι οποίες εύστοχα συνοψίζονται στις «*στρατηγικές του περίκλειστου σπιτιού και του ευέλικτου φτωχού*»; (Τσουκαλάς, 2012, σελ. 70). Όπως τονίζεται, οι κατά καιρούς κρίσεις που έπληξαν και πλήττουν την ελληνική οικονομία και κοινωνία συνάντησαν ισχυρά αντισταθμίσματα σε στρατηγικές επιβίωσης, οι οποίες επινοήθηκαν από ένα εν πολλοίς *ανορθολογικό* πρότυπο κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης κατά παρέκκλιση από τα πρότυπα των δυτικού τύπου καπιταλιστικών μητροπολιτικών κέντρων, λόγω της με «*εξαιρετική βραδύτητα εμπέδωσης τυπικά 'ορθολογικών' καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων*» καθώς «*το βασικό γνώρισμα που διαφοροποιεί τη μεταπολεμική Ελλάδα από άλλες αντίστοιχες καπιταλιστικές χώρες είναι η 'υστέρηση' στην παγίωση των εξαρτημένων μορφών εργασίας και η εμμονή στις διάφορες μορφές κινητικής αυτοαπασχόλησης*» (Στο ίδιο, σελ. 77-8, 107). Έτσι, στη μεταπολεμική Ελλάδα, «*τα παιδιά των φτωχών και ξυπόλυτων Ελλήνων της δεκαετίας του '40 προσέβαιναν βαθμιαία στον παράδεισο της μαζικής καταναλωτικής κοινωνίας ... (και) παρ΄ όλη την παρεκκλίνουσα σχέση με το ευρωπαϊκό παραγωγικό καπιταλιστικό πρότυπο η χώρα φαινόταν να προοδεύει ακατάπαυστα σύμφωνα τουλάχιστον με τα γενικά αποδεκτά "κριτήρια προόδου"*» (Στο ίδιο, σελ. 79). Η διαδικασία αυτή συνεπικουρείτο από το «*μικρομεσαίο θαύμα*» της ελληνικής επιχειρηματικότητας, την εμμονική απασχόληση στο δημόσιο, η οποία όχι μόνο δεν εμπόδιζε τον προγραμματισμό «*επικουρικών επιβιωτικών δράσεων*» αλλά επέτρεπε ένα μακρόπνοο προγραμματισμό από θέση «*ασφάλειας*» και προσέδιδε πρόσθετο κοινωνικό κύρος στην ευρύτερη οικογένεια που απέρρεε από την επιτυχημένη «*εξασφάλιση των νώτων της από αδόκητες ανατροπές*» και τέλος από τη λειτουργία της οικογένειας «*ως χαλαρής συνεταιριστικής "οιονεί επιχείρησης"*», η οποία συντέλεσε στην μεγιστοποίηση της ωφέλειας «*επινοώντας λύσεις που παρέχουν οργανωμένες "καβάτζες"... Η ελληνική οικογένεια φαινόταν να μπορεί να λειτουργεί ως μια σταθερή ταυτόχρονα και εύπλαστη, αναλλοίωτη αλλά και ευπροσάρμοστη, αλληλέγγυα πολυπράγμων και πολυσθενής "οιονεί επιχείρηση"... (προς)... συντήρηση και ενίσχυση ανεκτίμητων υπαρξιακών "αναχωμάτων"*» (Στο ίδιο, σελ. 99, 101, 104, 106, 107). Ως αποτέλεσμα, και έχοντας ασπα-

στεί ανεπιφύλακτα το *«πνεύμα του καπιταλισμού»,* οι συμπολίτες μας *«δεν ευτύχησαν να ιππεύσουν στη θεσμική, υλική και ιστορική δυναμική του»*, γεγονός που ίσως και να συνέβαλε αποφασιστικά στην ιστορική βιαιότητα της τρέχουσας οικονομικής κρίσης.

Εντός αυτού του κοινωνικο-ιστορικού συγκείμενου εξετάζονται τα δεδομένα που ακολουθούν.

3. *Δεδομένα και ερμηνείες*

Στην εμπειρική διερεύνηση του βασικού ερωτήματος της μελέτης κατά την προ κρίσης περίοδο στη χώρα (έρευνα του ΕΚΚΕ, 2002-2005, ως ανωτέρω) κατεδείχθη ότι, στην περίπτωση που τα άτομα γίνονταν αποδέκτες κάποιας παράνομης πράξης ή ενέργειας, ανέφεραν ότι κατήγγειλαν την πράξη σε ποσοστό 73%, δηλαδή προσέφυγαν στη συνδρομή ενεργητικής ή παθητικής έννομης προστασίας. Αυτοί οι ίδιοι ερωτώμενοι, όμως, που δεν δίσταζαν θιγόμενοι να διεκδικήσουν το δίκαιό τους ή να προστατεύσουν το έννομο αγαθό που προσβλήθηκε, «διχοτομούνται», σχεδόν, όταν πρόκειται για επίλυση κάποιας ιδιωτικής τους διαφοράς ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων, καθώς ποσοστό 58% δεν προσφεύγουν ποτέ στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών, ποσοστό 28,5% προσφεύγουν σπάνια, και μόλις το 13,5% προσφεύγουν συχνά ή πολύ συχνά στην ελληνική δικαιοσύνη για ιδιωτικής φύσης διεκδικήσεις και συμφέροντα. Μόνο το 20,4% αυτών των ιδίων ερωτωμένων επισκέφθηκαν τον τελευταίο χρόνο δικηγόρο για κάποια υπόθεσή τους, ενώ σημαντικό είναι το ποσοστό του 10% που ανέφεραν ότι δεν επισκέφτηκαν δικηγόρο παρότι θα το ήθελαν. Παρά το γεγονός ότι δεν τεκμαίρεται με βεβαιότητα το γιατί δεν προσέφυγαν σε δικηγόρο, αφού το ήθελαν ή το είχαν ανάγκη, λοιπές διασταυρώσεις των δεδομένων της έρευνας οδηγούν στη, με βάσιμη αξιοπιστία, εικασία ότι οικονομικοί λόγοι ενδεχομένως και να τους παρεμπόδισαν.

Το φύλο αναδεικνύεται στατιστικά σημαντική μεταβλητή διαφοροποίησης των συναφών στάσεων και αντιλήψεων και παραμένει ανεπηρέαστη και το ίδιο σημαντική ανεξάρτητα από το εισόδημα: Ως προς τη διάκριση κατά φύλο, οι άνδρες του πληθυσμού του δείγματος ανέφεραν σε υψηλότερα ποσοστά ότι έχουν υποπέσει θύματα κάποιας παράνομης πράξης ή ενέργειας από τις γυναίκες και επίσης σε μεγαλύτερα ποσοστά ανέφεραν ότι ζήτησαν έννομη προστασία από τις γυναίκες του πληθυσμού του δείγματος. Επίσης παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες δίσταζαν να προσφύγουν στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών, περισσότερο από τους άνδρες (ποσοστό 63,5% ποτέ έναντι του 54% των ανδρών, και ποσοστό 23,9% σπάνια έναντι του 31,8% των ανδρών). Αναφορικά με την προσφυγή στις

υπηρεσίες δικηγόρου, οι άνδρες του πληθυσμού του δείγματος ανέφεραν ότι επισκέφθηκαν τον τελευταίο χρόνο δικηγόρο για κάποια υπόθεσή τους (ποσοστό 24,2% έναντι του αντιστοίχου 15,1% των γυναικών). Ωστόσο, η διάκριση κατά φύλο *εξουδετερώνεται,* καθώς άνδρες και γυναίκες δήλωσαν σε ανάλογα ποσοστά (10% περίπου) ότι, παρά το γεγονός ότι θα το ήθελαν, δεν επισκέφθηκαν δικηγόρο.

Η εθνικότητα – υπηκοότητα διαδραματίζει όπως φαίνεται σημαντικό ρόλο, καθώς τα ευρήματα της έρευνας υποστηρίζουν ότι διαφοροποιήσεις με βάση την υπηκοότητα – εθνικότητα (στη βάση μιας βασικής ταξινόμησης σε Έλληνες και μη Έλληνες) εμφανίζονται σημαντικές στις παρακάτω περιπτώσεις. Ενώ Έλληνες και μη αναφέρουν σε αντίστοιχα ποσοστά (8,5% οι Έλληνες έναντι 9,4% των μη Ελλήνων) ότι έχουν υποπέσει θύματα κάποιας παράνομης πράξης ή ενέργειας, (με μικρή υπεροχή στην κατηγορία των Ελλήνων της τάξης του 1%), οι διαφοροποιήσεις εμφανίζονται στην προσφυγή σε έννομη προστασία καθώς το 73,7% των Ελλήνων προσέφυγε έναντι 59,3% των μη Ελλήνων. Οι μη Έλληνες, επίσης, σε σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά, αποφεύγουν να προσφύγουν στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών, καθώς οι Έλληνες δεν προσφεύγουν ποτέ σε ποσοστό 57%, έναντι του 71,3% των μη Ελλήνων, και συχνά σε ποσοστό 29,2%, έναντι του 18,5% των μη Ελλήνων. Διαφοροποιήσεις δεν εμφανίζονται στην προσφυγή στις υπηρεσίες δικηγόρου καθώς τα ποσοστά σχεδόν ταυτίζονται σε όλες τις υποκατηγορίες της μεταβλητής. Το 20,4% Ελλήνων και μη Ελλήνων προσέφυγε κατά τον τελευταίο χρόνο στη συνδρομή δικηγόρου, ενώ το 10,3% των Ελλήνων θα το επιθυμούσε, αλλά δεν το έκανε και το 7,4% των μη Ελλήνων.

Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση των ερωτώμενων φάνηκε πως η παράμετρος αυτή επηρεάζει σημαντικά τη στάση των πολιτών αναφορικά με την προστασία δικαιωμάτων και των έννομων αγαθών, καθώς κάποια από αυτά τα γεννά ο ίδιος ο θεσμός του γάμου ή/και η λύση του: Οι διαζευγμένοι και οι τελούντες σε διάσταση αναφέρουν σε υψηλότερα ποσοστά (23% και 17,5% αντίστοιχα) ότι έχουν πέσει θύμα κάποιας παράνομης πράξης ή ενέργειας – ποινικού κυρίως χαρακτήρα. Ακολουθούν οι χήρες/-οι (8,2%), οι έγγαμοι (9,2%), με τελευταίους τους άγαμους (5,6%). Και εδώ στα δεδομένα ενδεχομένως έχει υπεισέλθει κάποιο ίχνος μεροληψίας που είναι εγγενές λόγω της φύσης τη ερώτησης και του είδους της οικογενειακής κατάστασης. Σχετικά με τη στάση τους ως προς την προσφυγή των θιγομένων σε παροχή έννομης προστασίας, όλες οι υποκατηγορίες δηλώνουν υψηλά ποσοστά προσφυγής (από 60-80% κατά περίπτωση). Οι διαζευγμένοι (78,7%) και οι έγγαμοι (75,9%) εμφανίζονται ως οι περισσότερο δραστήριοι προς την κατεύθυνση αυτή. Ακολουθούν και σε ποσοστά

που κυμαίνονται από 60-70,5% οι εν διαστάσει, οι χήρες/-οι και οι άγαμοι. Οι διαζευγμένοι και οι εν διαστάσει εμφανίζονται να προσφεύγουν συχνά και πολύ συχνά στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών σε υψηλότερα ποσοστά (περίπου 24%) από τις λοιπές υποκατηγορίες (οι έγγαμοι σε ποσοστό 14%, οι χήροι/-ες 12%, και οι άγαμοι σε ποσοστό 10%). Οι διαζευγμένοι και οι εν διαστάσει εμφανίζονται, επίσης, να έχουν επιζητήσει τη συνδρομή δικηγόρου κατά το τελευταίο έτος σε πολύ υψηλότερα ποσοστά από τις λοιπές κατηγορίες (38,7% και 45,5% αντίστοιχα), ενώ οι χήροι/-ες και οι έγγαμοι ομολογούν ότι δεν το έπραξαν, αν και θα το ήθελαν, σε σημαντικά ποσοστά (της τάξης του 10-12%).

Ομοίως, και το επίπεδο εκπαίδευσης φάνηκε πως ασκεί καταλυτική επίδραση στις συναφείς στάσεις και συμπεριφορές. Οι έχοντες υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης αναφέρουν σε υψηλότερα ποσοστά και με διαφορά (14,3% έναντι 8,3% του μέσου επιπέδου και 7,3% του χαμηλού) ότι έχουν υποπέσει θύματα κάποιας παράνομης πράξης. Η προσφυγή στην παροχή έννομης προστασίας αυξάνει με τη διαβάθμιση του επιπέδου εκπαίδευσης από το χαμηλότερο στο υψηλότερο με τα άτομα χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης που θυματοποιήθηκαν να προσφεύγουν λιγότερο. Σε κάθε περίπτωση πάντως τα ποσοστά προσφυγής αφορούν μόνο τα 2/3 των θιγομένων. Τα άτομα με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης (μέχρι Λύκειο) εμφανίζονται να προσφεύγουν σε υψηλότερα ποσοστά συχνά και πολύ συχνά στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών (16%), ενώ οι υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (παν/κή μόρφωση) εμφανίζονται να προτιμούν εξωδικαστηριακές διαδικασίες επίλυσης αυτών των διαφορών (προσφεύγουν συχνά και πολύ συχνά σε ποσοστό 11%, ενώ ποτέ σε ποσοστό 63,1% έναντι του 53,2% των ατόμων χαμηλότερου επιπέδου εκπαίδευσης). Ενδιαφέρον εμφανίζουν τα δεδομένα ως προς την προσφυγή σε δικηγόρο, καθώς οι υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου κάνουν χρήση του δικηγορικού λειτουργήματος στα υψηλότερα ποσοστά (26,9%, έναντι 16,7% των του χαμηλού επιπέδου), ενώ ταυτόχρονα καταγράφεται ότι οι χαμηλότερου επιπέδου δεν το έκαναν αλλά θα το επιθυμούσαν στα υψηλότερα ποσοστά των απαντήσεων όλων των κατηγοριών (12,5%).

Οι συναφείς στάσεις και συμπεριφορές φαίνεται πως εμφανίζουν και γεωγραφικά χαρακτηριστικά: Με την επιφύλαξη της επιρροής της δειγματοληψίας, τα ποσοστά θυματοποίησης εμφανίζονται στις περιοχές που φιλοξενούν τα πολεοδομικά συγκροτήματα Αθηνών και Θεσσαλονίκης (14,8% και 11,3%, αντιστοίχως). Ακολουθούν οι πολύ αναπτυγμένες τουριστικές περιοχές (Κρήτη με 9,2%), αλλά και, στη συνέχεια, περιοχές οικονομικά ασθενέστερες, όπως η Ήπειρος (8,7%) και η Δυτική Μακεδονία (8,1%). Στις περισσότερες περιφέρειες διαφαίνεται μια σχετική ομοιομορφία στις

σχετικές συμπεριφορές, καθώς το 1/3 περίπου των θιγομένων αποφεύγει να ζητήσει έννομη προστασία. Αναφορικά με την προσφυγή στα δικαστήρια για την επίλυση ιδιωτικών διαφορών, οι κάτοικοι των οικονομικά ασθενέστερων περιοχών της χώρας καθώς και της νησιωτικής Ελλάδας εμφανίζονται να προσφεύγουν συχνά και πολύ συχνά σε υψηλότερα ποσοστά από τους κατοίκους των λοιπών περιοχών, με την Αττική και την Κεντρική Μακεδονία να συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά απαντήσεων ερωτωμένων που δεν προσφεύγουν ποτέ (67,5% και 64,2 αντίστοιχα). Περιοχές απομακρυσμένες από το μητροπολιτικό κέντρο εμφανίζουν μεγαλύτερα (σχεδόν διπλάσια) ποσοστά προσφυγής σε δικηγόρο κατά τον τελευταίο χρόνο καθώς και μεγαλύτερα ποσοστά (5 φορές μεγαλύτερα) επιθυμίας για δικηγορική συνδρομή.

Τέλος, η επαγγελματική κατάσταση ή η απασχόληση φαίνεται πως διαδραματίζουν, επίσης, σημαντικό ρόλο στις συναφείς στάσεις και συμπεριφορές. Τα υψηλότερα ποσοστά αναφοράς θυματοποίησης συγκεντρώνονται –όπως είναι αναμενόμενο– και από πορίσματα άλλων ερευνών στις περισσότερο εκτεθειμένες και ευάλωτες κατηγορίες πληθυσμού: τους εργαζόμενους (10,6%) και τους συνταξιούχους (8,4%), οι οποίοι φέρονται να επιζητούν έννομη προστασία στα υψηλότερα ποσοστά επίσης (76,7% και 69,6%, αντίστοιχα). Αλλά και οι άνεργοι και οι οικονομικά ανενεργοί πάντως δεν αφίστανται κατά πολύ της άσκησης αυτού του δικαιώματός τους (68,3% και 64,7%, αντίστοιχα). Το 1/3 πάντως των θιγομένων απέχει από την αναφορά του συμβάντος και τη συνακόλουθη αίτηση για τη συνδρομή του κράτους. Ακολούθως, οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι προσφεύγουν συχνότερα από τους ανέργους και τους μη οικονομικά ενεργούς στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών, ενώ οι άνεργοι και οι μη οικονομικά ενεργοί σε υψηλά ποσοστά (60% και 69,2%, αντίστοιχα) δεν προσφεύγουν στη δικαιοσύνη ποτέ. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα αναδεικνύονται τα πορίσματα που αφορούν τη συνδρομή δικηγόρου. Σε όσες περιπτώσεις χρειάστηκε, ποσοστό 9% των εργαζομένων, 14% των συνταξιούχων και 10% των μη οικονομικά ενεργών δεν πήγαν σε δικηγόρο, αν και θα το ήθελαν. Αντίθετα οι άνεργοι που χρειάστηκε να επισκεφτούν δικηγόρο το έπραξαν σχεδόν όλοι.

Στο σημείο αυτό, αν συνεξετάσουμε τα παραπάνω δεδομένα εισάγοντας το εισόδημα των μελών του νοικοκυριού,[127] διαπιστώνουμε τα ακόλουθα:

---

127 Η «μέτρηση» του εισοδήματος στην εν λόγω μελέτη ακολουθούν τους επιχειρησιακούς ορισμούς του ερευνητικού έργου της «ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ», βλ. σχετικά, Multimedia Πρακτικά του Συνεδρίου του ΙΝΚΠΟ – ΕΚΚΕ με τίτλο «Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες» (2005). Αθήνα, Λαύριο.

Από το σύνολο των ερωτωμένων του δείγματος που απάντησαν ότι έχουν υποπέσει θύματα κάποιας παράνομης πράξης ή ενέργειας (ποινικού χαρακτήρα), το 6,60% διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας (εφεξής «φτωχοί»), το 9,01% διαθέτει μικρομεσαία εισοδήματα και το 14,24% διαθέτει υψηλά εισοδήματα. Δηλαδή αυξανομένου του επιπέδου διαβίωσης αυξάνει η αναφορά θυματοποίησης, με τους «φτωχούς» να αναφέρουν πως θυματοποιούνται σε μικρότερα ποσοστά. Όσοι διαβιούν κάτω από το κατώφλι της φτώχειας διστάζουν περισσότερο από τους εκπροσώπους των υψηλότερων εισοδημάτων να προσφύγουν για παροχή έννομης προστασίας, όταν θυματοποιηθούν (70,16% έναντι 76,01%). Αντίθετα, όσοι διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας προσφεύγουν με σημαντικά υψηλότερα ποσοστά συχνά και πολύ συχνά στα δικαστήρια για την επίλυση των ιδιωτικών τους διαφορών (21% έναντι ποσοστού 10% των υψηλών εισοδημάτων). Λιγότεροι «φτωχοί», τέλος, επισκέφθηκαν τον τελευταίο χρόνο δικηγόρο για κάποια υπόθεσή τους σε σχέση με ερωτωμένους μικρομεσαίων και υψηλών εισοδημάτων. Το σημαντικό είναι ότι περισσότεροι «φτωχοί» σε σχέση «μη φτωχούς», αν και θα το ήθελαν, δεν επισκέφθηκαν δικηγόρο.

Μια συνολική αποτίμηση των παραπάνω δεδομένων υποδεικνύει ότι σε καιρούς *ευμάρειας* η αναζήτηση και διεκδίκηση έννομης προστασίας, το να *βρει κάποιος το δίκιο του*, κατά το λαό μας, ή να επέλθει *δικαίωση* και να *αποδοθεί δικαιοσύνη* κατά τη θεωρία του δικαίου, επηρεάζεται κυρίως από το φύλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, το επίπεδο εκπαίδευσης αλλά, κατά κύριο λόγο, από την απασχόληση και την οικονομική κατάσταση. Έλληνες, μορφωμένοι, άνδρες είναι οι κατά κύριο λόγο προσφεύγοντες. Ενδιαφέρον εμφανίζει ο δείκτης της απασχόλησης και του εισοδήματος, καθώς οι άνεργοι και οι μη οικονομικά ενεργοί διστάζουν να διεκδικήσουν δικαστικά την επίλυση κάποιας ιδιωτικής τους διαφοράς, οι δε «φτωχοί», ενώ διστάζουν να προσφύγουν σε δικαστική συνδρομή όταν θυματοποιηθούν, εμφανίζονται ιδιαίτερα διεκδικητικοί στο πεδίο δικαστικής επίλυσης των ιδιωτικών τους διαφορών. Ενδιαφέρον, επίσης, εμφανίζουν οι αυξητικές τάσεις διεκδίκησης στην επαρχία και σε υποβαθμισμένες γεωγραφικά περιοχές της χώρας σε σχέση με τις αντίστοιχες τάσεις στα μητροπολιτικά κέντρα.

Όλα, τα παραπάνω δεδομένα είναι συνεπή με ευρήματα και άλλων ερευνών, τα οποία προτείνουν ότι όσο περισσότερο «ευάλωτη» είναι η κοινωνική κατάσταση και θέση των θιγομένων είτε με όρους φύλου, είτε με όρους ανέχειας, είτε με όρους πολιτότητας, τόσο περισσότερο διστακτική είναι η προσφυγή στην δικαιοσύνη και στην απονομή της. Οι σχε-

τικές τάσεις εμφανίζονται, επίσης, να επηρεάζονται σημαντικά από βαθειά ριζωμένες και κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά κατασκευασμένες αντιλήψεις και προσλήψεις περί αναφοράς – καταγγελίας συμβάντων στις αρχές, που σε συγκεκριμένες περιοχές, ενδεχομένως, ταυτίζονται με την ιδιάζουσα για τη χώρα μας πρόσληψη του πληροφοριοδότη, αλλά και από την οργάνωση των σχετικών κρατικών υπηρεσιών (βλ., ενδεικτικά, τα περιοδεύοντα δικαστήρια στα νησιά που, ενδεχομένως, προσλαμβάνονται ως παροχή προστασίας εκ του μακρόθεν χρονικά και χωρικά, η οποία δεν φαίνεται και τόσο ελκυστική). Παράλληλα, οι παραπάνω στάσεις και συμπεριφορές συναρτώνται άμεσα και με τη «*θυμικού τύπου δυσπιστία*» (Τσίγκανου, 2015), η οποία διαχρονικά διακατέχει το κοινωνικό σώμα απέναντι στο επίσημο σύστημα άσκησης κοινωνικού ελέγχου ή όπως το εξέφρασε ο Ηλίας Δασκαλάκης «*η δικαιοσύνη διέρχεται κρίση στη συλλογική συνείδηση του λαού*» (Δασκαλάκης, 1983, σελ. 354), καθώς οι πολίτες σε σχετικές έρευνες τείνουν να πιστεύουν ότι ο ατομικός πλούτος και η φτώχεια επηρεάζουν τον τρόπο αντιμετώπισης των πολιτών από τις αρχές. Επιπρόσθετα και ο «ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης» (Τσούκας, 2017), λόγω υπερβολικού φόρτου εργασίας των δικαστικών λειτουργών, ο οποίος κατά περιόδους ίσως και να φθάνει τα όρια της *αρνησιδικίας* έχει τη δική του επιρροή στις ατομικές αποφάσεις ως προς την επιδίωξη της διεκδίκησης δικαίων ή έννομης προστασίας αγαθών. Αυτές οι διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται και από ευρήματα πρόσφατων ερευνών κατά τα οποία η κοινωνική *δυσθυμία* από το κοινωνικό σώμα απέναντι στην απονομή της δικαιοσύνης «*καλά κρατεί*», ενώ παράλληλα ανιχνεύεται μια *παράδοξη* στάση της αντιμετώπισης της «*δικαιοσύνης*», αφενός, ως υπέρτατης αξίας και, αφετέρου, ως βασικού ζητούμενου (Γεράκης, 2020, σελ. 45). Με την επιφύλαξη να επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό παρακάτω, στο σημείο αυτό παραθέτουμε επιπρόσθετα σημαντικά κατά τη γνώμη μας ερευνητικά πορίσματα που θα φωτίσουν περαιτέρω τον προβληματισμό μας:

Σε έρευνα συναφούς θέματος, η οποία εκπονήθηκε για λογαριασμό του Συνηγόρου του Πολίτη (ΣτΠ) το 2014[128] μεσούσης της κρίσης, εντοπίστηκε, ομοίως, διάκριση ανάμεσα στην έμφυλη ή πολιτισμική ταυτότητα ως προς τους κοινωνικούς όρους διεκδίκησης δικαιωμάτων και αξιοποίησης εννόμων αγαθών. Επίσης διαπιστώθηκε μια υπο-εκπροσώπηση των

128 «Έρευνα για την αξιοποίηση των έννομων αγαθών, ως προς την άσκηση των νομίμων δικαιωμάτων και παροχών από γυναίκες με χαμηλά εισοδήματα», ιστότοπος του ΣτΠ, κατηγορία: Έρευνες, 2014.

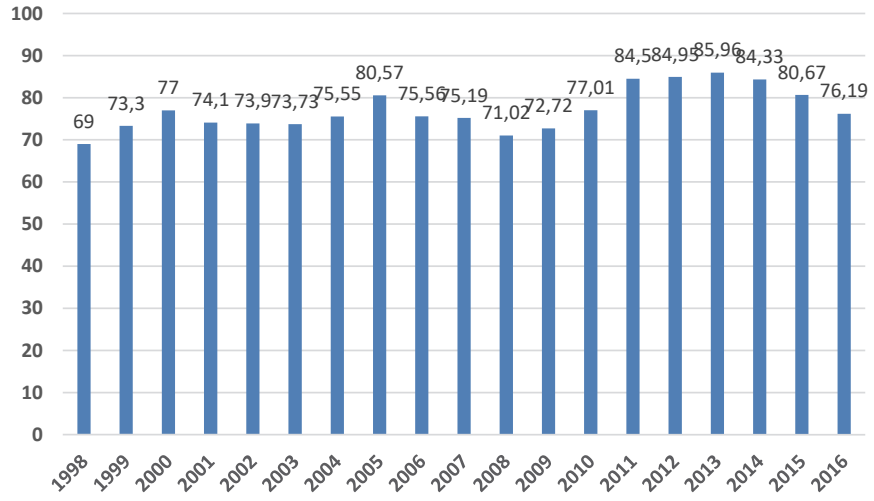
γυναικών ως προς την προσφυγή στον ΣτΠ. Όπως τονίζεται στη σχετική έκθεση αποτελεσμάτων[129] «*φαίνεται πως οι γυναίκες δεν διεκδικούν τα δικαιώματά τους στον ίδιο βαθμό με τους άνδρες παρότι είναι περισσότερες αριθμητικά και παρότι γνωρίζουν περισσότερο από αυτούς για την ύπαρξη των θεσμών των Ανεξάρτητων Αρχών*». Επίσης, όπως αναφέρεται «*στον ΣτΠ προσφεύγουν κάτοικοι περιοχών ασθενέστερων εισοδηματικών στρωμάτων, με μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών, με προβλήματα οικιστικά, πολεοδομικά, χρήσεων γης, υποδομών και περιβάλλοντος*». Ταυτόχρονα τονίζεται πως στον ΣτΠ προσφεύγουν κυρίως «*άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου και των δύο φύλων, μεσαίας και ανώτερης κοινωνικής τάξης, ενώ οι έγγαμοι άνδρες και οι άγαμες διαζευγμένες γυναίκες και οι χήρες φαίνεται να κάνουν μεγαλύτερη χρήση των υπηρεσιών του ΣτΠ. Ακόμα και οι άνεργοι ... προσφεύγουν στον ΣτΠ σε μεγάλο βαθμό λόγω των αυξημένων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν. Προέρχονται κυρίως από ευαίσθητους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και είναι ως επί το πλείστον ανειδίκευτοι ή επαγγελματίες χαμηλής εκπαίδευσης. Οι συνταξιούχοι επίσης αποτελούν μια πολύ σημαντική ομάδα που προσφεύγει στο ΣτΠ πιθανώς λόγω των μεταβολών στους όρους της συνταξιοδότησής τους που προήλθαν ως απόρροια της οικονομικής κρίσης*».

Τα πορίσματα της έρευνας αυτής, συνδυαστικά αποτιμώμενα σε σχέση με τα αποτελέσματα της έρευνας του ΕΚΚΕ, υποδεικνύουν ότι οι σχετικές στάσεις και αντιλήψεις του κοινωνικού σώματος δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται όσον αφορά την παράμετρο της κρίσης. Μάλιστα, οι πλέον «ευάλωτες» κοινωνικές κατηγορίες λόγω και του ιδιαίτερου χαρακτήρα και της αρμοδιότητας του ΣτΠ ως Ανεξάρτητης Αρχής φαίνεται πως αναζητούν στήριξη, νομική συνδρομή και προστασία, και μάλιστα με αυξανόμενο ρυθμό μέσα στη κρίση. Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος παραθέτουμε κατωτέρω τάσεις συναφών διεκδικήσεων και αιτημάτων, όπως αυτές προκύπτουν από τις Ετήσιες Εκθέσεις του ΣτΠ κατά τα έτη 1998-2016 για συγκεκριμένες υποκατηγορίες των Κύκλων Κοινωνικής Προστασίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (σύμφωνα με την ταξινομητική τυπολογία του ΣτΠ). Όπως ενδεικτικά διαπιστώνεται, διεκδικήσεις του Κύκλου Κοινωνικής Προστασίας αναφορικά με την κοινωνική ασφάλιση (Γράφημα 10.1 κατωτέρω) και την πρόνοια (Γράφημα 10.2 κατωτέρω) όχι μόνον δεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί αρνητικά από την παράμετρο της κρίσης, αλλά εμφανίζονται και ενισχυμένες.

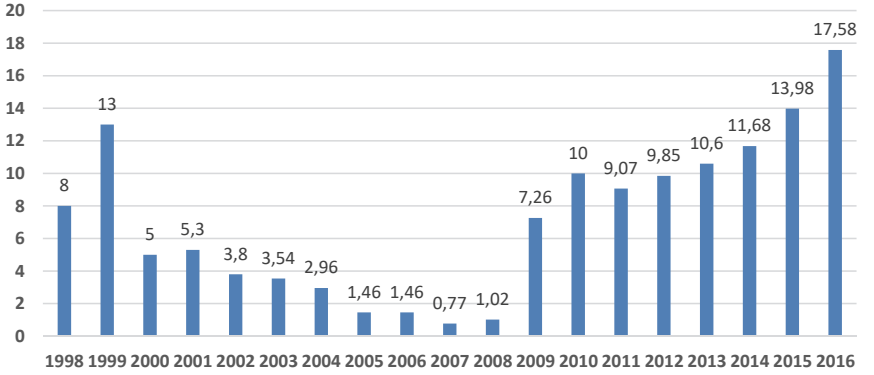
---

129 Παραδοτέο 5, σελ. 29-30 και Παραδοτέο 7.

Γράφημα 10.1
Κοινωνική ασφάλιση

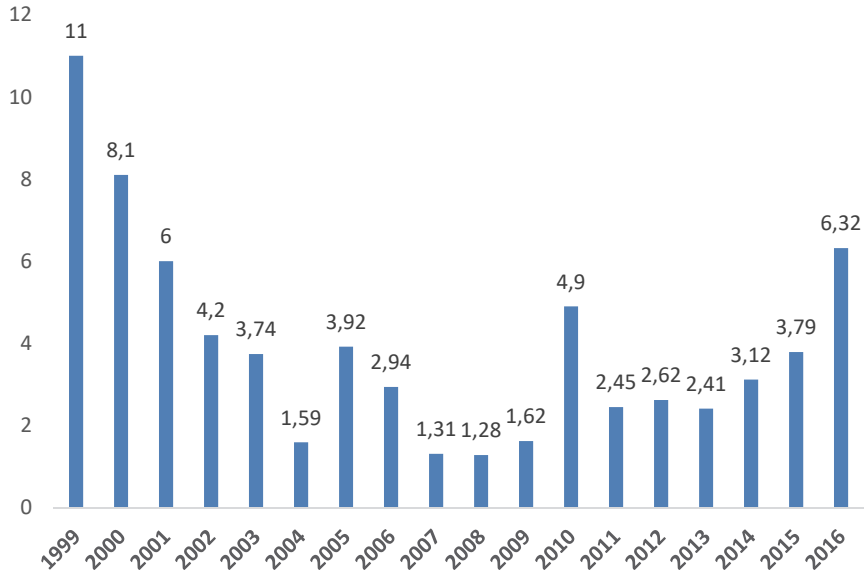

Γράφημα 10.2
Πρόνοια

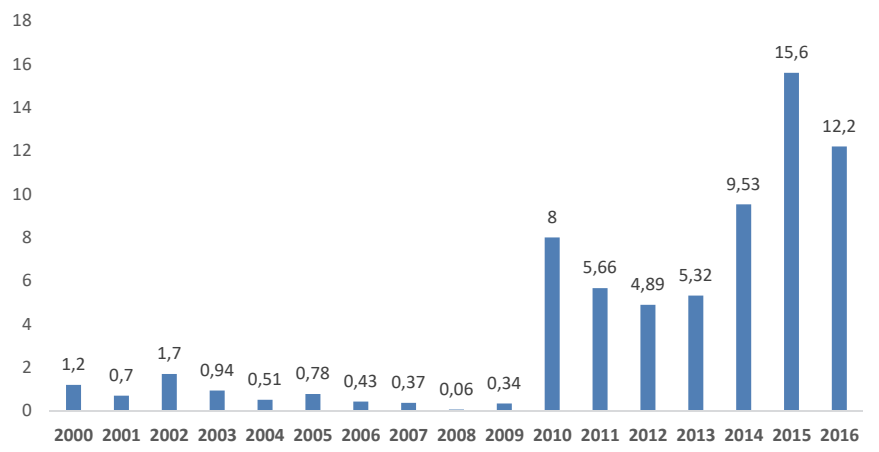

Ανάλογες τάσεις διαφαίνονται και αναφορικά με τις υποκατηγορίες του Κύκλου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως προς την έννομη προστασία (Γράφημα 10.3), την οικονομική ελευθερία (Γράφημα 10.4), τα πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις (Γράφημα 10.5), την προσωπική ελευθερία (Γράφημα 10.6).

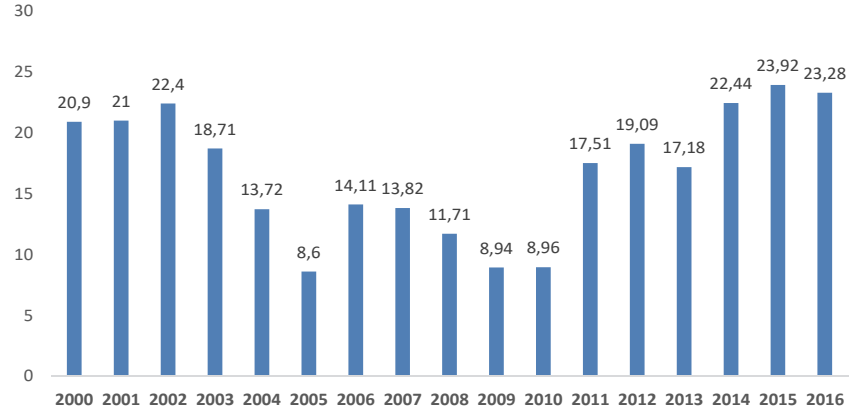
Γράφημα 10.3
Έννομη προστασία

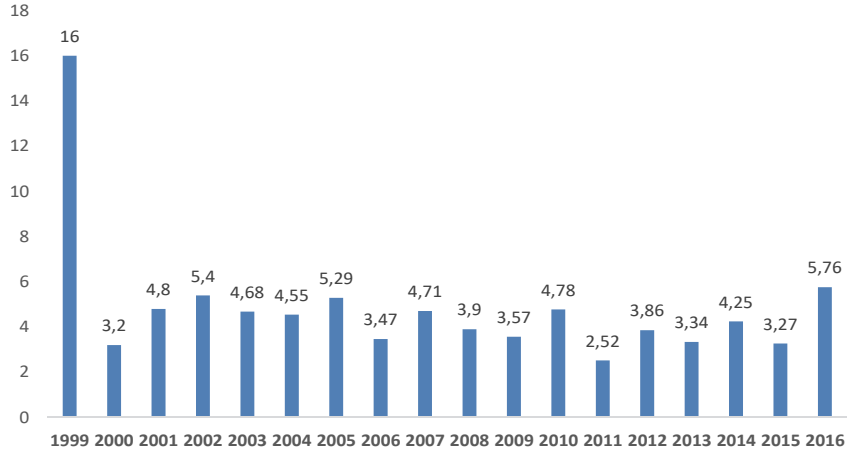
Γράφημα 10.4
Οικονομική ελευθερία

Γράφημα 10.5
Πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις

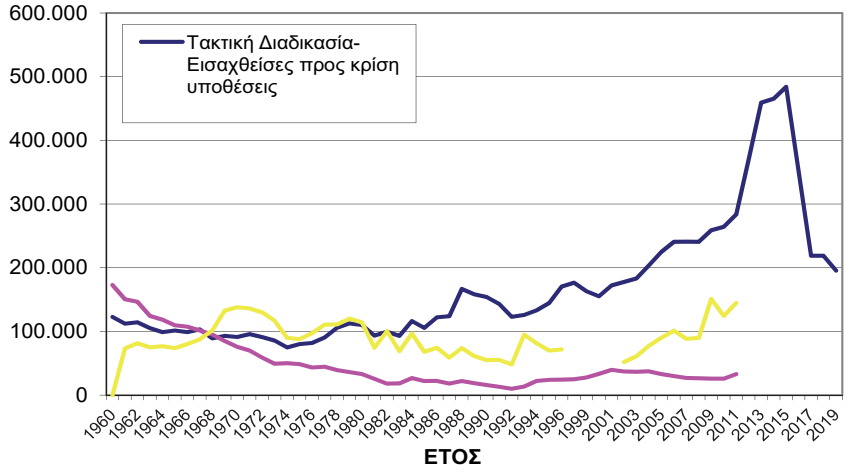
Γράφημα 10.6
Προσωπική ελευθερία

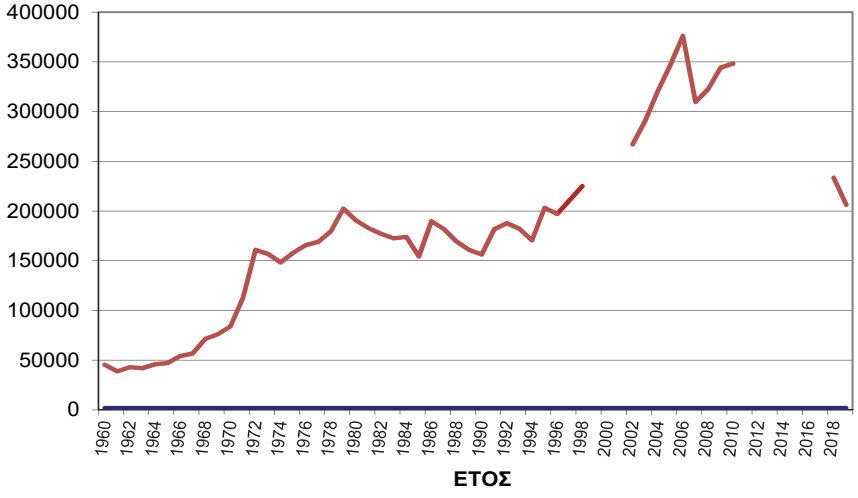
Μεταβαίνοντας στη σημείο αυτό σε μια άλλη κατηγορία δεδομένων, τα οποία προέρχονται από τη Στατιστική της Δικαιοσύνης, και εξετάζοντας την πορεία των εισερχομένων προς εκδίκαση υποθέσεων κατ᾽ έτος και δικαιοδοσία Δικαστηρίου από το 1960 μέχρι σήμερα, διαπιστώνουμε ότι σε όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας, η πρόσφατη οικονομική κρίση άργησε μεν να εμφανίσει το δυσμενές αποτύπωμά της, όταν όμως αυτό συνέβη μεσούσης ακόμη της κρίσης, η *κατάρρευση* στη διεκδίκηση δικαιωμάτων και αιτούμενη προστασία εννόμων αγαθών δεν έχει σημειώσει προηγούμενο στη μεταπολεμική ιστορία της χώρας.

Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στη μακρο-σκοπική εξέταση των τάσεων, όπως αυτές εμφανίζονται στην πρωτοείσακτη προσφυγή διεκδικήσεων των πολιτών σε όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας ανά κατηγορία δικαστηρίου της χώρας (Βλ. σχετικά Γραφήματα 10.7-10.12, κατωτέρω).

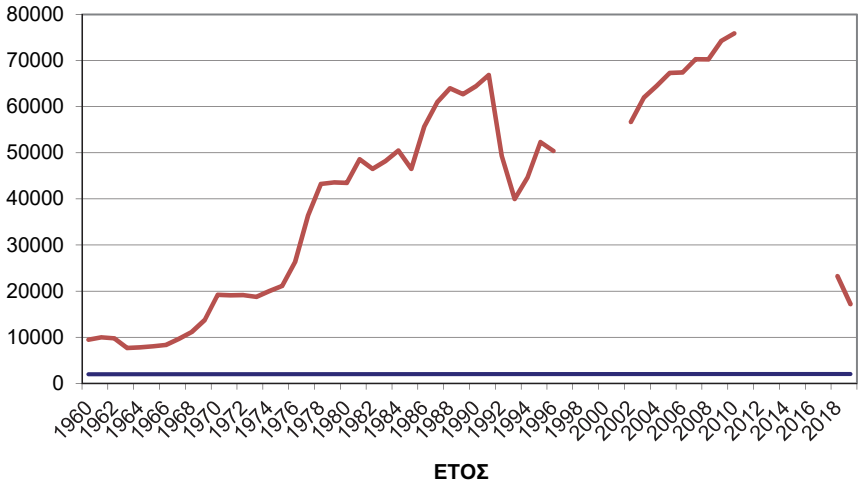
Γράφημα 10.7
Ειρηνοδικεία

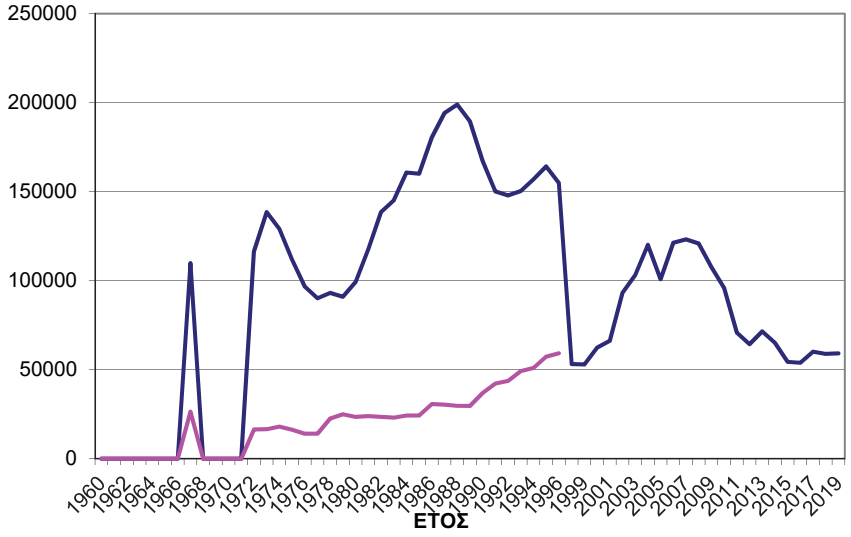
Γράφημα 10.8
Πρωτοδικεία

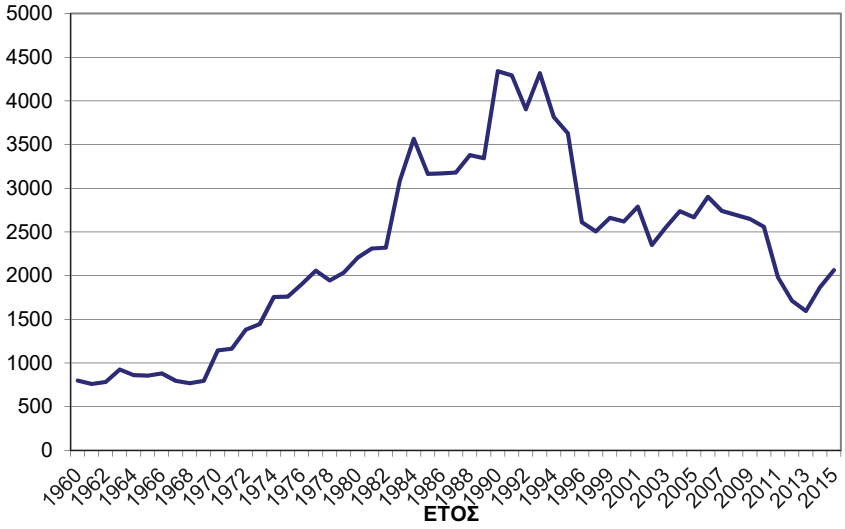
Γράφημα 10.9
Εφετεία

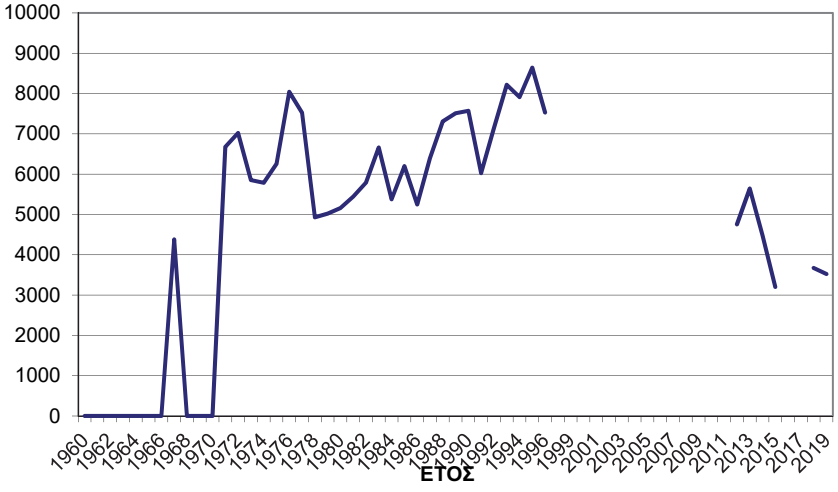
Γράφημα 10.10
Διοικητικά δικαστήρια

Γράφημα 10.11
Άρειος Πάγος

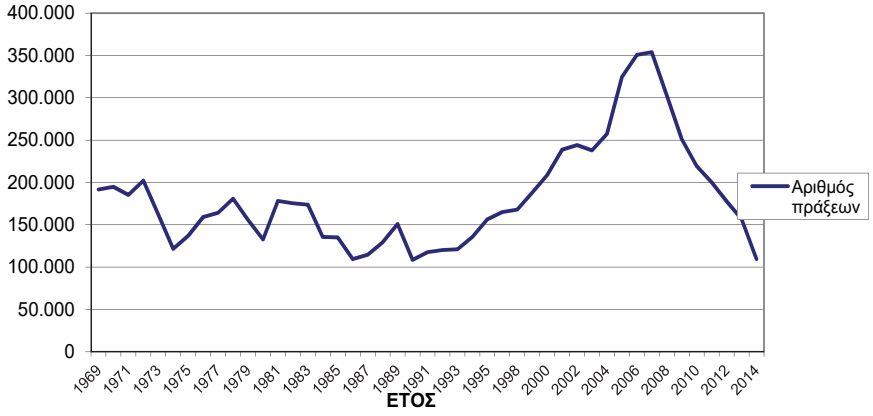
Γράφημα 10.12
Συμβούλιο Επικρατείας

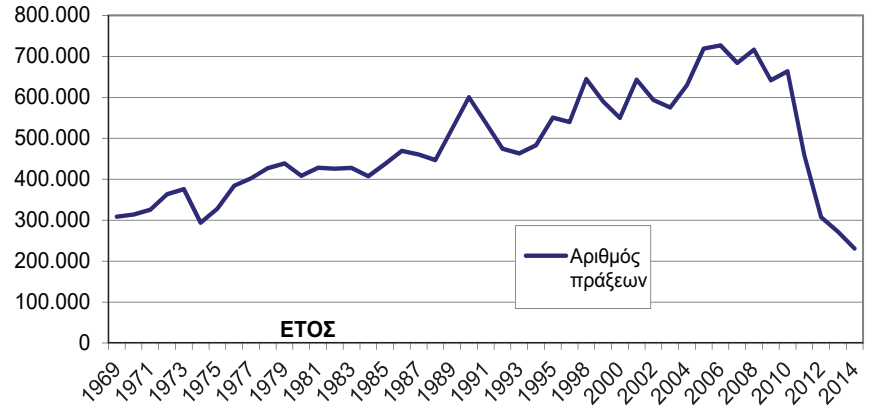
Αναφορικά με λοιπές υπηρεσίες δημοσίων λειτουργών οι οποίες συνεπικουρούν τη δικαιοσύνη στο έργο της, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι εργασίες των συμβολαιογράφων σημειώνουν σημαντική καθίζηση εν μέσω

κρίσης (Θανοπούλου και Τσίγκανου, 2016), αλλά και κάθε πράξη η διεκδίκηση σχετική με τα ακίνητα λόγω της πλήρους *εξαφάνισης* του κατασκευαστικού τομέα και της κατάρρευσης της αγοράς των ακινήτων. Αυτά αντανακλώνται και στο τραπεζικό *χρηματιστήριο* των δανειοδοτήσεων αλλά και στην κίνηση των Υποθηκοφυλακείων (Γραφήματα 10.13-10.14, κατωτέρω).

Γράφημα 10.13
Υποθηκοφυλακεία – Υποθήκες

Γράφημα 10.14
Υποθηκοφυλακεία - Μεταγραφές

Τα δεδομένα συνολικά θεωρούμενα καταδεικνύουν μια τάση εμφανούς υποχώρησης στη διεκδίκηση έννομης προστασίας προς προάσπιση ατομικών (αλλά και, κατά περίπτωση, και κοινωνικών) δικαιωμάτων και διαφύλαξη εννόμων αγαθών από το ελληνικό κοινωνικό σώμα. Οι τάσεις που διαπιστώθηκαν και τα σχετικά εμπειρικά ευρήματα συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση δεν είχε επιπτώσεις μόνο ως προς το βίωμα της κρίσης ή το εισόδημα, αλλά επέφερε και συνοδευτικά πλήγματα ως προς την ένδικη προστασία των πολιτών και του κοινωνικού σώματος εν γένει. Οι ευάλωτες κατηγορίες του πληθυσμού (γυναίκες, άνεργοι, «φτωχοί») εμφανίζονται ομοίως ευάλωτοι και ως προς τη διεκδίκηση δικαίων και συμφερόντων. Οι πόροι ανύπαρκτοι, το εισόδημα ελλιπές, το κράτος υπό τις επιταγές των *μνημονίων,* ανύπαρκτο (εξού και οι όποιες προσφυγές στον ΣτΠ).

Άρα, μπορούμε με εμπειρική βασιμότητα και αξιοπιστία να συμπεράνουμε ότι η βασική υπόθεση της μελέτης μας επαληθεύεται: πράγματι, η παράμετρος της πρόσφατης οικονομικής κρίσης έχει επηρεάσει, αφενός, τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες διεκδικήσεων των πολιτών αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων και των εννόμων αγαθών τους και, αφετέρου, την ένταση και την έκταση των διεκδικήσεων αυτών. Πράγματι η *διάθεση* των πολιτών να προσφεύγουν για *«ψύλλου πήδημα»* στη δικαιοσύνη, ή διαφορετικά η εκφερόμενη «δικομανία» των Ελλήνων, φαίνεται πως και αυτή υποχώρησε μπροστά στην κατακλυσμιαία επέλαση της οικονομικής κρίσης. Πράγματι, εξακολουθεί να υφίσταται ένα πλήγμα στην αξιοπιστία ολόκληρου του συστήματος άσκησης επίσημου κοινωνικού ελέγχου (Τσίγκανου, 2015). Πράγματι ο «ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης» (Τσούκας, 2017), ο οποίος πολλές φορές εκλαμβάνεται ως *αρνησιδικία* ενδέχεται να επηρεάζει τη διάθεση των πολιτών για προσφυγή σε έννομη προστασία. Πράγματι, η επίταση της *πολυνομίας, κακονομίας και δικαστικής και διαδικαστικής γραφειοκρατίας* εν μέσω κρίσης (Σωτηρόπουλος και Χριστόπουλος, 2017) αλλά και η αναχρονιστική οργάνωση των δικαστηρίων (Πικραμένος κ.ά., 2021) μπορεί να προσλαμβάνονται αρνητικά από το κοινωνικό σώμα, ιδιαίτερα ανάμεσα στις δυσκολίες που συνεπάγεται η διαβίωση εν μέσω κρίσης. Ωστόσο, όλες οι παραπάνω παράμετροι δεν μπορούν παρά να υπογραμμίζουν ένα *παράδοξο*, το *παράδοξο* της δικαιοσύνης στην Ελλάδα της κρίσης. Πρόκειται για ένα παράδοξο, το οποίο μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με προσφυγή στα μακρο-κοινωνικά μεγέθη και παραμέτρους, που αφορούν το *κτίσιμο* του ελληνικού αφηγήματος για ολόκληρη τη μεταπολεμική – μετεμφυλιακή Ελλάδα.

4. *Συμπέρασμα*

Το σημαντικότερο εύρημα της μελέτης εντοπίζεται στο ότι τα δεδομένα μας συνολικά θεωρούμενα προτείνουν μια διαφορετική αντίληψη και πρόσληψη του θεσμού της δικαιοσύνης από το κοινωνικό σώμα εν μέσω κρίσης. Όπως προαναφέρθηκε, η κρίση ξεδιπλώνοντας την οικονομική μεγαλοπρέπειά της δεν μπορεί από μόνη της να συντελέσει ως αποκλειστική ερμηνευτική παράμετρος των τάσεων διεκδίκησης έννομης προστασίας από το κοινωνικό σώμα που τη βιώνει. Ερευνητικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι μεσούσης της κρίσης τμήμα του κοινωνικού σώματος προσβλέπει στο θεσμό της δικαιοσύνης ως ύστατου καταφυγίου ενάντια στην αγριότητα της κρίσης και των μέτρων αντιμετώπισής της. Ερευνητικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι ο πολίτης, ιδιαίτερα ο πλέον «ευάλωτος» και «εκτεθειμένος», στη σχέση του με το κράτος, μεσούσης της κρίσης, προσβλέπει στην έννομη προστασία του θεσμού της δικαιοσύνης και των ανεξάρτητων αρχών που τον συνεπικουρούν στην επιβολή του δικαίου. Ωστόσο, αυτά τα ίδια ερευνητικά πορίσματα υποδεικνύουν ταυτόχρονα ότι η *παλαιά* επιφυλακτικότητα και δυσπιστία (στην πραγματικότητα από τη γέννηση του νέου ελληνικού κράτους κι εντεύθεν) απέναντι στο επίσημο σύστημα άσκησης κοινωνικού ελέγχου ανασύρεται αυτόματα από το συλλογικό ασυνείδητο και υπαγορεύει διστακτικές, έως και αρνητικές, στάσεις και συμπεριφορές αναφορικά με τη συνδρομή ένδικης προστασίας. Ταυτόχρονα, αυτή η *παλαιά* επιφυλακτικότητα και δυσπιστία, όταν παραπέμπει στο σύνδρομο της «ρουφιανιάς» ή του «πληροφοριοδότη» (Μαγγανάς, 2003) παρεμποδίζει με τον ίδιο ή ανάλογο τρόπο στην ένδικη συνδρομή.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην ανάδειξη και ανάδυση ενός *παράδοξου.* Ενός *παράδοξου,* το οποίο μπορεί να οφείλεται στην ελληνική αξιακή *διχοστασία,* καθώς η χώρα, αν και *«παραδόξως νεωτερική»* (Βούλγαρης, 2019) παραπέει, ακόμη, ανάμεσα στην παράδοση και τον εκσυγχρονισμό (στο ίδιο). Ενός *παράδοξου* που, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να οφείλεται στον ανορθόδοξο και ανορθολογικό τρόπο οργάνωσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη μεταπολεμική Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση το *παράδοξο* αυτό υπογραμμίζει τη ξεχωριστή ιδιοσυστασία της χώρας όχι ως ενός *«ξεχωριστού / κακομαθημένου ή/και επίλεκτου παιδιού της ιστορίας»* αλλά ως μιας ιστορικά, γεωπολιτικά και πολιτισμικά διαμορφωμένης κοινωνικής κατάστασης, όπως πολλές άλλες, ανά τον κόσμο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), (2012). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Προπομπός.

Βούλγαρης, Γ. (2001). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βούλγαρης, Γ. (2007). Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση. Στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική κοινωνία πολίτες– Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας – ESS* (σελ. 38-61). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Βούλγαρης, Γ. (2019). *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Αθήνα: Πόλις.

Γεράκης, Θ. (2020). *Οι απόψεις της ελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: ΔιαΝέοσις.

Γιαννίτσης, Τ. και Ζωγραφάκης, Σ. (2015). Ελλάδα: Αλληλεγγύη και προσαρμογή στην περίοδο της κρίσης. *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, 33, σελ. 44-48.

Δασκαλάκης, Η. κ.ά. (1983). *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (1990). Ειδικό τεύχος «Πολιτική κουλτούρα: Συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις», 75Α. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (2011). Ειδικό τεύχος «Η Ελλάδα σε κρίση», 134-135. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Επιστήμη και Κοινωνία (Χειμώνας 2013-14). Ειδικό Θεματικό αφιέρωμα «Αιτίες της κρίσης», 31. Αθήνα.

Θανοπούλου, Μ. και Τσίγκανου, Ι. (2016). Οικογένεια και εργασία γυναικών συμβολαιογράφων. Από την ασφάλεια στην επισφάλεια. Στο Ι. Τσίγκανου και Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης* (σελ. 107-138). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κακεπάκη, Μ. (επιμ.). (2016). *Η πολιτική αντιπροσώπευση στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κασιμάτη, Κ. (1998). Εισαγωγή. Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σελ. 13-35) . Αθήνα: Gutenberg.

Κοινωνιολογική Επιθεώρηση (2014). Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας, Ειδικό θεματικό τεύχος «Η κρίση». Αθήνα.

Lindell, H. και Scott, R. (1889, επανεκτύπωση 2001). *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*. Αθήνα: Πελεκάνος.

Λυριντζής, Χρ. και Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (1990). *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Λυριντζής, Χρ., Νικολακόπουλος, Η. και Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.) (1996). *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μαγγανάς, Α. κ. ά. (2003). Το πρόβλημα της καταγγελίας – κατάδοσης. Τα δεδομένα μιας έρευνας. *Ποινική Δικαιοσύνη*, 6 (5), σελ. 558-565.

Ματσαγγάνης, Μ. κ. ά. (2018). *Όψεις κοινωνικής κινητικότητας στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα: ΔιαΝέοσις.

Μητράκος, Θ. και Μπότσαρη, Μ. (2017). Η Ελλάδα της κρίσης. Κοινωνικές προεκτάσεις και αναγκαίες πολιτικές. Στο Ν. Δεμερτζής κ. ά. (επιμ.), *Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-7 (*σελ. 141-164). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Μπαλούρδος, Δ. (2017). Αστική φτώχεια και «καλή διακυβέρνηση» στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση. Στο Ν. Δεμερτζής κ. ά. (επιμ.), *Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-7* (σελ. 375-400). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Παπαδοπούλου Δ. (2004). Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία. Στο Μ. Πετμεζίδου και Χρ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σελ. 367-398). Αθήνα: Εξάντας.

Πικραμένος, Μ. κ.ά. (2021). *Μεταρρύθμιση σε τρεις κρίσιμους τομείς του δικαστικού συστήματος*. Αθήνα: ΔιαΝέοσις.

Σπανού, Ε. (1999). Πρόλογος. Στο Γ. Τσιάκαλος και Ε. Σπανού (επιμ.), *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σελ. 15-24). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σωτηρόπουλος, Δ. και Χριστόπουλος, Λ. (2017). *Πολυνομία, κακονομία και γραφειοκρατία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Διανέοσις.

Τσαούσης, Δ. (1998). Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σελ. 87-119). Αθήνα: Gutenberg.

Τσίγκανου, Ι. (2005). Προστασία δικαιωμάτων και έννομων αγαθών: Όψεις, στάσεις και διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Συνέδριο του ΙΝΚΠΟ – ΕΚΚΕ «Φτώχεια, αποκλεισμός και κοινωνικές ανισότητες»*. 22-23 / 9 / 2005, Λαύριο, Αττική.

Τσίγκανου, Ι. κ. ά.. (2006). *Προστασία δικαιωμάτων και έννομων αγαθών: Όψεις, στάσεις και διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα*. Στο *φτώχεια, αποκλεισμός και κοινωνικές ανισότητες*, Πρακτικά συνεδρίου. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 251-262.

Τσίγκανου, Ι. (2011). Ανομία και κοινωνία: Επιστημονικά εργαλεία σε κρίση'. Ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* «Η Ελλάδα σε κρίση», 134-135, σελ. 257-270.

Τσίγκανου, Ι. (2011). Επίμετρο: Από τις έρευνες πολιτικής κουλτούρας και εκλογικής συμπεριφοράς στην ευρωπαϊκή κοινωνική έρευνα. Στο συλλογικό τόμο Β. Παπλιάκου, Θ. Σταθοπούλου και Χ. Στρατουδάκη (επιμ.), *Θεσμοί, αξίες, συμπεριφορές. Μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας (2008-2009)* (σελ. 209-219). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Τσίγκανου, Ι. (2015). *Τυπικός κοινωνικός έλεγχος στην Ελλάδα της κρίσης: Ζητήματα νομιμότητας και νομιμοποίησης*. Στο Ν. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας (*σελ. 75-107). Αθήνα: Gutenberg - ΕΚΚΕ.

Τσίγκανου, Ι., Δασκαλάκη, Κ., Gazon, Ε., Παπλιάκου, Β., Τσαμπαρλή, Δ. και Λαμπράκη, Ι. (2005α). Προστασία δικαιωμάτων και έννομων αγαθών: Όψεις, στάσεις και διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Multimedia Πρακτικά του Συνεδρίου του ΙΝΚΠΟ – ΕΚΚΕ «Φτώχεια, αποκλεισμός και κοινωνικές ανισότητες».*

Τσίγκανου, Ι., Δασκαλάκη, Κ., Gazon, Ε., Παπλιάκου, Β., Τσαμπαρλή, Δ. και Λαμπράκη, Ι. (2005β). Προστασία δικαιωμάτων και έννομων αγαθών: Όψεις, στάσεις και διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Πρακτικά του Συνεδρίου του ΙΝΚΠΟ – ΕΚΚΕ «Φτώχεια, αποκλεισμός και κοινωνικές ανισότητες»* (σελ. 251-262).

Τσίγκανου, Ι. και Δασκαλάκη, Κ. (2006). Προστασία δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών: Πορίσματα εμπειρικής έρευνας του ΕΚΚΕ. *Διημερίδα της Εταιρίας Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη δημοκρατία και τις ελευθερίες «Κοινωνικές ομάδες απειλούμενες με αποκλεισμό: Προστασία των δικαιωμάτων τους»*. 7-8/4/2006, Καβάλα.

Τσίγκανου, Ι., Κουτσούκου, Η., Λαμπράκη, Ι. και Λεμπέση, Μ. (2016). *Το εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/Παπαζήσης.

Τσουκαλάς, Κ. (1996). *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. 1969-96* (τόμ. Α'). Αθήνα: Πλέθρον.

Τσουκαλάς, Κ. (2012). *Η Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσούκας, Π. (2017). *Ο ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης. Εκατόν δεκαέξι κείμενα κριτικής, 1876-2016*. Αθήνα: Καλλιγράφος.

Ξενόγλωσση

Economou, D. (2004). Macro-economic trends. In D. Charalambis et al. (eds.), *Recent social trends in Greece 1960-2000* (pp. 34-43). Montreal: McGill – Queen's University Press.

Rafailidis, A. (2004). Economic inequality. In D. Charalambis et al. (eds.), *Recent social trends in Greece 1960-2000* (pp. 249-260). Montreal: McGill – Queen's University Press.

Joanna Tsiganou, Julia Lambraki

Protection of legal rights in Greece under crisis

ABSTRACT

Research efforts have highlighted the determinants and important parameters of the protection of legal rights in conditions of democracy. The study focuses on the question of whether the parameter of the recent economic crisis has affected on the one hand the mechanisms and procedures of citizens' claims regarding the protection of their legal rights in Greece and on the other hand the intensity and extent of these claims.

The argument of the study is based on official statistical data and on secondary analyses and reports of primary research data. A coherent assessment of the available information reveals the face of the crisis in the legal field. Considering the main question advanced through the study, it is revealed that the current economic crisis has seriously affected the effects of poverty, social inequality and social misery on the way people require the protection of their legal rights in times of democracy. In addition, the study highlights what is usually escaping attention, that is the underlying aspects of legal protection in terms of the social divides between the those who 'have' and those who 'have not', as well as the distinctions between men and women, between natives and foreigners.

Άγγελος Τραμουντάνης *

11.
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΑΙΤΟΥΝΤΩΝ/ ΔΙΚΑΙΟΥΧΩΝ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Περίληψη

Με την παρουσίαση της Εθνικής Στρατηγικής για την Ένταξη του 2019, η Ελλάδα εισέρχεται πλέον στην τρίτη δεκαετία ως χώρα υποδοχής μεταναστών και αιτούντων/δικαιούχων διεθνούς προστασίας. Το παρόν κείμενο έχει ως σκοπό να πραγματοποιήσει μια ιστορική αποτίμηση της πορείας αυτής, εξετάζοντας το νομοθετικό και πολιτικό πλαίσιο κάθε περιόδου και αξιολογώντας τα προτεινόμενα και εφαρμοζόμενα μέτρα. Επιπλέον, προτείνεται ένα χρονοδιάγραμμα της μεταναστευτικής πολιτικής για την ένταξη, όπου τα κύρια σημεία που διαμόρφωσαν κάθε πολιτική εντοπίζονται και αναλύονται. Το κείμενο υπογραμμίζει την αναντιστοιχία μεταξύ των προβλέψεων που παρέχονται από το εκάστοτε νομικό πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των αιτούντων και των δικαιούχων διεθνούς προστασίας, και την πραγματικότητα όπως αυτή αποτυπώνεται στο πεδίο. Τέλος, στοχεύει στον εντοπισμό των υφιστάμενων και μελλοντικών προκλήσεων αναφορικά με την ένταξη του πληθυσμού αυτού, στον απόηχο της οικονομικής και προσφυγικής κρίσης της προηγούμενης περιόδου.

---

* Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

1. *Εισαγωγή*[130]

Παραδοσιακά χαρακτηριζόμενη ως χώρα αποστολής μεταναστών, η Ελλάδα άρχισε να δέχεται μικρές σε μέγεθος εισροές μεταναστών κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Η κατάρρευση ωστόσο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης το 1989/1990 ήταν αυτή που προκάλεσε τη μαζική είσοδο μεταναστών, κυρίως από τα Βαλκάνια (και ιδίως από την Αλβανία) και τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Τη δεκαετία του 2000, οι μετανάστες προέρχονταν επίσης από την Ασία και την υποσαχάρια Αφρική, ενώ κατά την περίοδο 2015-2016 περίπου 1,2 εκατομμύρια άτομα διέσχισαν τη χώρα προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Η ελληνική πολιτεία θεώρησε το μεταναστευτικό φαινόμενο ως μάλλον ατυχές και αναπόφευκτο, ενώ χρειάστηκε περισσότερο από μία δεκαετία προκειμένου να συντάξει και εφαρμόσει μια συνεκτική πολιτική, η οποία και παρέμεινε κοντόφθαλμη για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ως εκ τούτου, η μεταναστευτική πολιτική προσέγγισε το φαινόμενο περισσότερο υπό ένα γραφειοκρατικό πρίσμα, στοχεύοντας στη ρύθμισή του, παρά ως ευκαιρία. Από τα μέσα του 2016 το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε επίσης να φιλοξενήσει έναν πληθυσμό αιτούντων και δικαιούχων διεθνούς προστασίας, που παρέμειναν εγκλωβισμένοι εντός των συνόρων του.

Χρησιμοποιώντας ως βάση μια προηγούμενη εργασία η οποία καθόρισε ένα χρονολόγιο της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής (Τριανταφυλλίδου, 2010), το παρόν κείμενο προτείνει ένα ενημερωμένο χρονολόγιο, εστιάζοντας όμως περισσότερο στην πτυχή της ένταξης. Κατά συνέπεια, η δεκαετία 1991-2000 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «πρώιμη» φάση για την ανάπτυξη της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής, κατά τη διάρκεια της οποίας δεν υπήρχαν ουσιαστικά μέτρα ούτε για τη συνολική διαχείριση του φαινομένου, ούτε για την ένταξη του μεταναστευτικού πληθυσμού. Κατά την επόμενη περίοδο (2001-2008) παρουσιάστηκαν οι πρώτοι νόμοι που προσπάθησαν να ρυθμίσουν τη μετανάστευση στη χώρα, αφήνοντας κάποιες υπόνοιες για τη σημασία που αποδίδεται στην ένταξη αυτού του πληθυσμού, ενώ παράλληλα καταγράφηκε μια πιο θετική στάση απέναντι στο φαινόμενο.

Η περίοδος 2008-2015 χαρακτηρίζεται από την οικονομική κρίση που

---

130 Μέρος του παρόντος κειμένου τελεί υπό δημοσίευση στην αγγλική. Tramountanis, A. (2021). Pathways to integration and disintegration: An assessment of the Greek immigration policy for the inclusion of immigrants, applicants and beneficiaries of international protection. In M. Kousis, A. Chatzidaki and K. Kafetsios (eds.), *Challenging mobilities in and to the EU during times of crises*. IMISCOE Springer.

έπληξε τη χώρα. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής η μεταναστευτική πολιτική «ενηλικιώνεται», παρόλο που καταγράφονται χαμένες ευκαιρίες αναφορικά με τις προοπτικές της κοινωνικής και πολιτικής ένταξης των μεταναστών. Ιδιαίτερα σημαντικό επιπλέον είναι πως η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από «απένταξη» των μεταναστών, ως άμεση συνέπεια της οικονομικής κρίσης.

Τέλος η παρούσα περίοδος, που ξεκινά στα μέσα του 2016, χαρακτηρίζεται από την πρωτοκαθεδρία του προσφυγικού ζητήματος. Παρόλο που κατά την περίοδο 2015-2016 περισσότερα από 1,2 εκατομμύρια άτομα διέσχισαν τη χώρα, ο πληθυσμός που τελικά παρέμεινε σε αυτή ήταν σημαντικά χαμηλότερος. Οι αιτούντες και οι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας εκτιμάται ότι πλησιάζουν τους 120.000 (UNHCR, 2020β), ωστόσο το ζήτημα παραμένει εξαιρετικά πολιτικοποιημένο. Κινούμενη εξ' ανάγκης, η ελληνική πολιτεία βρίσκεται πλέον στη διαδικασία εντοπισμού τρόπων με τους οποίους μπορεί να ενσωματώσει τον πληθυσμό αυτό στην ελληνική κοινωνία.

2. *Η μεταναστευτική πολιτική για την ένταξη κατά τη δεκαετία του 1990*

Όπως έχει συχνά σημειωθεί, η χώρα δεν υπήρξε προετοιμασμένη για τις μεταναστευτικές ροές που καταγράφηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 (Cavounidis, 2002· Triandafyllidou, 2009). Το προηγούμενο νομικό πλαίσιο[131] σε ισχύ πραγματευόταν ζητήματα αποδημίας (emigration) Ελλήνων προς το εξωτερικό, οπότε και ήταν απολύτως ανεπαρκές για τη διαχείριση του νέου αυτού φαινομένου. Ο πρώτος νόμος της περιόδου αυτής (Ν. 1975/1991) που παρουσιάστηκε το 1991, είχε ως κύριο μέλημα αφενός την αποτροπή της εισόδου παράτυπων μεταναστών στη χώρα, αφετέρου τη διευκόλυνση της απέλασης όσων ήδη διέμεναν παράτυπα στην ελληνική επικράτεια. Προς τον σκοπό αυτό εισήχθησαν μια σειρά διατάξεων και κυρώσεων, όπως η ποινή φυλάκισης, η καταβολή προστίμων (Καρύδης, 1996) καθώς και η δημιουργία ειδικών σωμάτων για την καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης.[132] Τη διαχείριση του φαινομένου αναλαμβάνει σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα το Υπουργείο Δημοσίας Τάξης, ενώ η όλη φιλοσοφία του νόμου διαπνέεται από μια αστυνομικού και κατασταλτικού χαρακτήρα προσέγγιση.

---

131 Ν. 4310/1929, όπως επικαιροποιήθηκε το 1948.

132 Ενδιαφέρον έχει η γλώσσα που χρησιμοποιείται στον σχετικό νόμο. Τα εν λόγω σώματα ονομάζονται «Ομάδες δίωξης λαθρομετανάστευσης» (Άρθρο 5).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ένα επιπλέον εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τη διαχείριση της μετανάστευσης από την ελληνική πολιτεία ήταν αυτό των μαζικών απελάσεων (Triandafyllidou, 2009). Εκτιμάται ότι έως το 2001 περισσότεροι από δυο εκατομμύρια μετανάστες, κυρίως από την Αλβανία, απελάθηκαν από τη χώρα χωρίς κάποια νόμιμη διαδικασία (Baldwin-Edwards, 2004). Ωστόσο, τόσο η εφαρμογή του νόμου όσο και το μέτρο των μαζικών απελάσεων, δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Χαρακτηριστικά, ενώ οι νόμιμοι μετανάστες στη χώρα το 1997 υπολογίζονται στις 75.000 (OECD, 1999), ο αριθμός των παράτυπων μεταναστών πλησίαζε ή και ξεπερνούσε τις 500.000 (Fakiolas, 1997· OECD, 1999).

Ως απάντηση στη διαμορφωθείσα κατάσταση, η ελληνική πολιτεία προχώρησε στην υλοποίηση σειράς προγραμμάτων νομιμοποίησης των παράτυπων μεταναστών που διέμεναν στη χώρα. Με τα Προεδρικά Διατάγματα 358/1997 και 359/1997 ξεκινά μια διαδικασία μαζικής νομιμοποίησης των έως τότε παράτυπων μεταναστών. Πρακτικές και διοικητικές αδυναμίες ωστόσο υπέσκαψαν την αποτελεσματικότητά τους (Τριανταφυλλίδου, 2005). Υπολογίζεται ότι με το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης, από τους 370.000 αλλοδαπούς που κατέθεσαν αίτηση για προσωρινή άδεια παραμονής, τη σχετική άδεια έλαβαν μόλις 213.000. Κατά συνέπεια, μόνο το 42,4% των αλλοδαπών που συμμετείχαν στο πρώτο πρόγραμμα νομιμοποιήθηκαν, ενώ η πλειοψηφία τους (57,6%) παρέμεινε σε καθεστώς «παρατυπίας» (Καβουνίδη, 2000).

Τα προγράμματα νομιμοποίησης[133] δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν πολιτικές ένταξης. Ωστόσο, αποτελούν μια έμμεση αναγνώριση εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας ότι οι προηγούμενες πολιτικές της ανάσχεσης, της αποτροπής και των απελάσεων δεν ήταν επαρκείς για τη διαχείριση του φαινομένου, οπότε και έπρεπε να υιοθετηθούν διαφορετικές προσεγγίσεις και πολιτικές. Στο πλαίσιο αυτό, δράσεις για τη νομιμοποίηση της διαμονής του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα υποδοχής μπορούν να εκληφθούν ως θετικές, καθώς η νόμιμη διαμονή αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη. Επιπλέον, διαμέσου της (έστω και προσωρινής) νομιμοποίησης της διαμονής παρέχεται στους πολίτες τρίτων χωρών (ΠΤΧ) ένα ελάχιστο αίσθημα ασφάλειας (Αναγνώστου και Κανδύλα, 2014), ενώ σημαντική κρίνεται και η αναγνώριση[134] στους κατόχους προσωρινής άδειας παραμονής ισοδύναμων εργασιακών δικαιωμάτων με αυτά των ημεδαπών ως προς την αμοιβή, τους όρους, τις συνθήκες εργασίας, τις κοινωνικές παροχές και την κοινωνική ασφάλιση (Παπακωνσταντής, 2013).

---

133 Κατά τη δεκαετία 1997 - 2007 υλοποιήθηκαν τέσσερα προγράμματα νομιμοποίησης.
134 ΠΔ 358/1997.

Σε κάθε περίπτωση, κατά την πρώτη δεκαετία δεν υπήρξε κάποια ουσιαστική μέριμνα αναφορικά με την ένταξη των μεταναστών στη χώρα. Αντιθέτως, η έμφαση στην αποτροπή της εισόδου και στη δυσχέρεια της νομιμοποίησης των μεταναστών νοηματοδότησε εκ μέρους της Πολιτείας το φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα ως ένα ζήτημα «παρανομίας». Κατά συνέπεια, οι νόμοι, οι δράσεις και οι πρωτοβουλίες της περιόδου μετά το 2000, προσπάθησαν σε ένα βαθμό να περιορίσουν τον αντίκτυπο και τον απόηχο της περιόδου αυτής.

3. *Η μεταναστευτική πολιτική για την ένταξη κατά την περίοδο 2000-2008*

Μία δεκαετία μετά τον Ν. 1975/1991 ψηφίστηκε ο επόμενος νόμος για τη μετανάστευση (Ν. 2910/2001), ο οποίος είχε δυο κύριους στόχους. Στόχευε αφενός στην υλοποίηση ενός δεύτερου προγράμματος νομιμοποίησης, αφετέρου στην προσπάθεια διαχείρισης του μεταναστευτικού φαινομένου μέσω ρυθμίσεων που αφορούσαν στην είσοδο αλλοδαπών στην Ελλάδα με σκοπό την εργασία ή τις σπουδές, ή/και την πολιτογράφηση αλλοδαπών που διέμεναν στη χώρα. Όπως και το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης, έτσι και το δεύτερο υπέφερε από σοβαρότατα προβλήματα ανεπαρκούς υποδομής και προετοιμασίας, τα οποία και περιόρισαν σημαντικά την αποτελεσματικότητά του (Τριανταφυλλίδου, 2005).

Ενδιαφέρον στοιχείο της περιόδου είναι η εκπόνηση ενός πρώτου σχεδίου δράσης για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών (2002-2005) με τη στήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Το εν λόγω σχέδιο περιελάμβανε μέτρα για την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας, την παροχή περίθαλψης και υγείας και γενικότερα την εφαρμογή μέτρων για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην ελληνική κοινωνία. Όπως έχει σημειωθεί, τα περισσότερα από τα μέτρα αυτά δεν υλοποιήθηκαν (Τριανταφυλλίδου, 2005). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι με τον τρόπο αυτό ξεκινά ένας φαύλος κύκλος εκπόνησης σχεδίων δράσης, περισσότερο ή λιγότερο μεγαλεπήβολων, τα οποία όμως παρέμειναν ανεφάρμοστα.

Ο επόμενος νόμος (Ν. 3386/2005) κρίνεται σημειολογικά σημαντικός, καθώς για πρώτη φορά η ένταξη αναφέρεται ρητά στον τίτλο νόμου ο οποίος πραγματεύεται ζητήματα διαχείρισης του φαινομένου. Ενδιαφέρον βέβαια προκαλεί ότι ζητήματα που αφορούν ρητά στην κοινωνική ένταξη στον Νόμο «Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια», περιλαμβάνονται μόνο σε ένα κεφάλαιο (ΙΒ΄) με δύο μόνο άρθρα (65 και 66).

Στο άρθρο 65 του σχετικού νόμου αναφέρεται ρητά ότι «*η κοινωνική ένταξη αποσκοπεί στη χορήγηση δικαιωμάτων στους υπηκόους τρίτων χωρών, τα οποία διασφαλίζουν αφ' ενός την αναλογικώς ισότιμη συμμετοχή τους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της Χώρας, και αφ' έτερου, αποβλέπουν στην υποχρέωση σεβασμού των θεμελιωδών κανόνων και αξιών της ελληνικής κοινωνίας (…), με παράλληλη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας*». Ταυτόχρονα, αναγνωρίζονται οι υπήκοοι τρίτων χωρών ως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, καθώς «*η επιτυχής ολοκλήρωση των δράσεων (κοινωνικής ένταξης) συναρτάται με τη χορήγηση σε αυτούς συγκεκριμένων δικαιωμάτων ανάλογων με εκείνα των ημεδαπών*».

Στο επόμενο άρθρο του νόμου (άρθρο 66) υπάρχει η σχετική πρόβλεψη για την εφαρμογή ενός Ολοκληρωμένου Προγράμματος Δράσης, το οποίο στόχο έχει την ομαλή προσαρμογή και ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην χώρα. Πραγματικά, το Υπουργείο Εσωτερικών παρουσίασε το 2007 το «Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την ομαλή προσαρμογή και κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στην Ελληνική Επικράτεια - Πρόγραμμα "ΕΣΤΙΑ"».[135] Έχοντας ως ορίζοντα υλοποίησης την περίοδο 2007-2012, το ΕΣΤΙΑ διαρθρώθηκε σε υπο-προγράμματα ανά τομέα ένταξης, και συμπεριέλαβε την κοινωνική ένταξη σε όλες τις δημόσιες πολιτικές που αφορούν στους τομείς της πληροφόρησης και της εξυπηρέτησης, της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, της υγείας και της στέγασης, του πολιτισμού και της σωφρονιστικής μεταχείρισης. Ελλείψει επαρκούς χρηματοδότησης, ωστόσο, το πρόγραμμα αυτό παρέμεινε ανεφάρμοστο (Αναγνώστου και Κανδύλα, 2014).

Συμπληρωματικές με το Πρόγραμμα ΕΣΤΙΑ ήταν και δράσεις οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης (ΕΤΕ), ενός πολυετούς προγράμματος (2007-2013) το οποίο είχε ως στόχο την προώθηση της ένταξης των μεταναστών. Το ΕΤΕ ήταν εξαιρετικά φιλόδοξο αναφορικά με τους στόχους του, και απέβλεπε μεταξύ άλλων στη σύμπραξη τοπικών, περιφερειακών και κρατικών αρχών για την προώθηση στόχων κοινωνικής πολιτικής σε όλους τους σχετικούς τομείς πολιτικής. Αν και η περιορισμένη επιτυχία του αποδίδεται κυρίως στην ανεπαρκή χρηματοδότηση (Αναγνώστου και Κανδύλα, 2014), ένα καθοριστικό σφάλμα σχεδιασμού ήταν το εξαιρετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα για την υλοποίηση των επιμέρους δράσεων (συνήθως λίγοι μήνες).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αν και ο νόμος 3386/2005 δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τη διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης των μετα-

135 ΚΥΑ 25057/2008 (ΦΕΚ. Β΄ 2363/20.11.2008).

ναστών, εξακολουθούσε να μην ανταποκρίνεται στην υφιστάμενη κατάσταση, καθώς περίπου το 70% των παράτυπων μεταναστών στην Ελλάδα εξακολουθούσαν να μην έχουν τη δυνατότητα απόκτησης άδειας διαμονής (Gropas and Triandafyllidou, 2005).

4. *Η μεταναστευτική πολιτική για την ένταξη 2008-2013: Ωρίμανση, χαμένες ευκαιρίες και «απένταξη» μεταναστών*

4.1. *Ιθαγένεια και Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ)*

Με τη συμπλήρωση 20 ετών από τη μετατροπή της Ελλάδας σε de facto χώρας υποδοχής μεταναστών, το 2010 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια χρονιά «χαμένων ευκαιριών» αναφορικά με τις προοπτικές ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Το 2010 καταβλήθηκε μια προσπάθεια υιοθέτησης δυο κύριων νομοθετικών παρεμβάσεων, οι οποίες θα μπορούσαν εν δυνάμει να έχουν μεταβάλει κομβικά το ζήτημα της κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, αμφότερες όμως ατύχησαν στο να φέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Ειδικότερα, με τον Ν. 3838/2010 επιχειρήθηκε επαναδιαπραγμάτευση των ζητημάτων που αφορούσαν στην απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας και την παροχή του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Αναφορικά με την απόδοση ιθαγένειας, έως και την ψήφιση του νόμου η Ελλάδα είχε μια από τις πλέον περιοριστικές πολιτικές απόδοσης ιθαγένειας στην ΕΕ μέσω του δικαίου του αίματος (jus sanguinis), και εξαιρετικά αυστηρές προϋποθέσεις πολιτογράφησης (Howard, 2009).

Βάσει των νέων διατάξεων καθιερώθηκαν ειδικές διαδικασίες κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας για τα παιδιά των μεταναστών, είτε με τη γέννησή τους είτε με τη συμμετοχή τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, ο νέος Νόμος επέτρεψε στα παιδιά που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και είχαν τουλάχιστον έναν γονιό που δεν ήταν Έλληνας (και ο οποίος διέμενε για πέντε συνεχή έτη στην Ελλάδα) να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια με τη γέννησή τους. Επιπλέον, τα παιδιά μεταναστών τα οποία είχαν παρακολουθήσει τουλάχιστον έξι σχολικές τάξεις ελληνικού σχολείου, θα μπορούσαν επίσης να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια μέσω μιας απλής δήλωσης των γονέων τους. Τέλος, μετανάστες οι οποίοι διέμεναν νόμιμα στην Ελλάδα για τουλάχιστον επτά συναπτά έτη θα μπορούσαν να υποβάλουν αίτηση για πολιτογράφηση (Αναγνώστου και Κανδύλα, 2014).

Η δεύτερη καινοτομία του νόμου αφορούσε στην παροχή, για πρώτη

φορά, σε ορισμένες κατηγορίες νομίμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών, του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις τοπικές εκλογές, σε θέσεις δημοτικών συμβούλων. Η εν λόγω πρόβλεψη εφαρμόστηκε στις εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση του Νοεμβρίου 2010.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, ωστόσο, το 2011, με την απόφαση του Δ' Τμήματος αρχικά, και στη συνέχεια το 2013 με απόφαση της Ολομέλειας, έκρινε ως αντισυνταγματικές τις εν λόγω διατάξεις (Christopoulos, 2017). Σύμφωνα με την Ολομέλεια, το δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι» επιφυλάσσεται μόνο στους Έλληνες πολίτες και δεν μπορεί να επεκταθεί και στους μη έχοντες την ιδιότητα αυτή, χωρίς αναθεώρηση της σχετικής διάταξης του Συντάγματος. Επιπλέον, οι Σύμβουλοι Επικρατείας επισήμαναν ότι η πολιτογράφηση που προβλέπει ο Ν. 3838/2010 γίνεται με βάση αμιγώς τυπικές προϋποθέσεις. Συνεπώς, απουσίαζε η εξατομικευμένη κρίση για τη συνδρομή της ουσιαστικής προϋπόθεσης του δεσμού προς το ελληνικό έθνος του αλλοδαπού εκείνου που υποβάλλει αίτηση πολιτογράφησης.[136]

Η δεύτερη νομοθετική παρέμβαση η οποία θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία, αφορούσε στην έναρξη υλοποίησης του θεσμού των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ), που προβλέφθηκε με το Πρόγραμμα Καλλικράτης (Ν. 3852/2010).

Βάσει του σχεδιασμού, τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών αποτελούσαν ένα συμβουλευτικό όργανο το οποίο θα λειτουργούσε σε κάθε δήμο, με κύριο έργο την καταγραφή και διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στην περιφέρεια του δήμου. Επιπλέον, στόχος ήταν η υποβολή εισηγήσεων προς το δημοτικό συμβούλιο για την ανάπτυξη τοπικών δράσεων προώθησης της ομαλής κοινωνικής τους ένταξης, και η διοργάνωση εκδηλώσεων ευαισθητοποίησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής του τοπικού πληθυσμού.

Αν και καινοτόμες πρωτοβουλίες και ουσιαστικές προσπάθειες συγκεκριμένων δημάρχων και δημοτικών συμβουλίων για την ένταξη μεταναστών καταγράφονται και πριν τη θέσπιση του ν. 3852/2010, τα ΣΕΜ στην πράξη αποτελούν την πρώτη παρέμβαση του κράτους για την ενεργό συμμετοχή αλλοδαπών σε ένα θεσμικό όργανο (Σαρρής, 2012).

Η επιτυχία ωστόσο του εν λόγω εγχειρήματος κρίνεται ως ιδιαίτερα περιορισμένη, εξαιτίας δυο κυρίως παραγόντων. Ο πρώτος και κύριος εξ αυτών αφορά την έλλειψη πολιτικής βούλησης εφαρμογής τους. Όπως επισημαίνεται, οι εκτεταμένες και καλά συντονισμένες προσπάθειες για την

136 Αναλυτικά: Απόφαση Συμβουλίου Επικρατείας (Ολομ.) 460/2013. Απόφαση Δ' Τμήματος ΣτΕ 350/2011.

εμπέδωση του θεσμού που πραγματοποιήθηκαν από την κεντρική κυβέρνηση, μετατόπισαν το ζήτημα της πολιτικής βούλησης προς τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) (Σκαμνάκης και Πολυζωίδης, 2013). Ήδη από το 2013, ο βαθμός εφαρμογής των ΣΕΜ εμφάνιζε πολύ μεγάλες διακυμάνσεις, γεγονός το οποίο καταδείκνυε ότι σε άλλες περιπτώσεις υπήρχε ισχυρή βούληση εφαρμογής και αλλού αρκετά ασθενής (Σαρρής, 2012·Σκαμνάκης και Πολυζωίδης, 2013). Κατά συνέπεια, οι ίδιοι οι ΟΤΑ σε σημαντικό βαθμό δεν επέδειξαν ενδιαφέρον για την εφαρμογή του θεσμού.

Ο δεύτερος παράγοντας που υπέσκαψε την αποτελεσματικότητα του θεσμού υπήρξε η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού και οικονομικών πόρων. Υπό ιδανικές συνθήκες, ο θεσμός αυτός θα έπρεπε να υποστηριχθεί από την πρόσληψη νέου επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού με εξειδίκευση στα αντικείμενα του ΣΕΜ. Αντιθέτως, η εφαρμογή του βασίστηκε στη δέσμευση υφιστάμενου προσωπικού των εκάστοτε ΟΤΑ, οργανισμών οι οποίοι συχνά αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα υποστελέχωσης. Επιπρόσθετα, σημαντικός παράγοντας που δυσχέρανε την εφαρμογή του θεσμού ήταν η έλλειψη πρόβλεψης οικονομικών πόρων για την υλοποίηση των αρμοδιοτήτων τους. Το ζήτημα αυτό αφορά τόσο τη λειτουργία των ΣΕΜ, όσο και την εφαρμογή του προγράμματος Καλλικράτης εν γένει, καθώς οι δήμοι επιφορτίστηκαν με πλήθος νέων αρμοδιοτήτων, τη στιγμή που υπήρξε συρρίκνωση του ανθρώπινου δυναμικού και σημαντική μείωση των οικονομικών πόρων (Σκαμνάκης και Πολυζωίδης, 2013).

Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο θεσμός των ΣΕΜ, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν πέτυχε τον δεδηλωμένο στόχο του της υποστήριξης της ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Η πλειονότητα των δράσεων των ΣΕΜ, όπου αυτά λειτούργησαν, αφορούσαν κατά κύριο λόγο διοργάνωση αποσπασματικών πολιτιστικών εκδηλώσεων, μέσω των οποίων καταβλήθηκε προσπάθεια γνωριμίας των γηγενών με τις μεταναστευτικές κοινότητες που ήταν εγκατεστημένες στις εκάστοτε πόλεις. Αντιθέτως, η συμμετοχή των ΣΕΜ στον σχεδιασμό και την υλοποίηση ενταξιακών παρεμβάσεων στο τοπικό επίπεδο κρίνεται μάλλον ασθενική και περιθωριακή (Σκαμνάκης και Πολυζωίδης, 2013).

4.2. *Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη των Μεταναστών*

Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (Ν. 4251/2014)

Επόμενο εξελικτικό βήμα αποτέλεσε το 2014 η κωδικοποίηση της μεταναστευτικής νομοθεσίας με τον Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (Ν. 4251/2014). Σκοπός της κωδικοποίησης υπήρξε η συγκέντρω-

ση όλων των διατάξεων της μεταναστευτικής νομοθεσίας, η εναρμόνιση με την ενωσιακή νομοθεσία, και η ορθολογικοποίηση του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου με την αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών που είχαν διαπιστωθεί κατά την εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας.

Αν και η κοινωνική ένταξη αναλύεται σε δυο μόνο άρθρα του σχετικού κώδικα (128 και 129), η ειδική αναφορά στον τίτλο εκτιμάται ότι δείχνει και το ειδικό ενδιαφέρον του νομοθέτη για το θέμα (Anagnostou and Gemi, 2015). Με βάση τον Κώδικα, σκοπός της πολιτικής της κοινωνικής ένταξης είναι αφενός η ομαλή προσαρμογή των πολιτών τρίτων χωρών στην ελληνική κοινωνία, αφετέρου η αναγνώριση από πλευράς της ελληνικής κοινωνίας της δυνατότητας ισότιμης συμμετοχής αυτών στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας. Ταυτόχρονα, οι ΠΤΧ αποκτούν δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ βασική τους υποχρέωση είναι ο σεβασμός της έννομης τάξης και των θεμελιωδών αξιών της ελληνικής κοινωνίας.

Επιπρόσθετα, σε μια προσπάθεια ρύθμισης του καθεστώτος της δεύτερης γενιάς μεταναστών και μεταναστριών, ο Κώδικας παρουσίασε ένα ειδικό ευνοϊκό καθεστώς διαμονής και ένα γενικότερο πλέγμα προστασίας, διευκολύνοντας έτσι την ενταξιακή τους προοπτική και αποδεσμεύοντάς τους εν μέρει από τις γενικές διαδικασίες και προϋποθέσεις ανανέωσης των αδειών διαμονής. Τέλος, σημαντικό στοιχείο του Κώδικα υπήρξε η προώθηση της άδειας διαμονής επί μακρόν διαμένοντος (Mavrommatis, 2017). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η άδεια αυτή ουσιαστικά «*αποτελεί ένα είδος «ανταμοιβής» ενταξιακού προσανατολισμού για όσους/όσες μετανάστες/μετανάστριες αποδεικνύουν ότι έχουν αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με την Ελλάδα, διαμένοντας και εργαζόμενοι/εργαζόμενες στην Ελλάδα νόμιμα για σειρά ετών*» (ΥΜΕΠΟ, 2019). Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να σημειωθεί ότι σε σύνολο περίπου 537.000 ενεργών αδειών διαμονής τον Μάρτιο του 2020, μόλις 30.000 εξ αυτών ανήκουν στη σχετική κατηγορία.[137]

Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη των Μεταναστών

Παράλληλα με τη δημοσίευση του Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης, και ως απάντηση σε σχετικό αίτημα της ΕΕ για τον σχεδιασμό εθνικών στρατηγικών για την ένταξη από όλα τα Κράτη-Μέλη (European Commission, 2010), η Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Συνοχής του Υπουργείου Εσωτερικών παρουσίασε το 2013 την Εθνική Στρατηγική για

137 Πηγή: Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου, Μηνιαία Στατιστικά Στοιχεία, Μάρτιος 2020: http://immigration.gov.gr/documents/20182/45177/StatsMetan_20200331/51f55d67-549c-4078-bbd0-a6005a30ab58 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

την Ένταξη των Πολιτών Τρίτων Χωρών (ΠΤΧ) (ΥΠΕΣ – ΓΓΠΣ, 2013). Έχοντας ως στόχο τη συμπερίληψη των πολιτικών και των μέτρων ένταξης σε όλους τους συναφείς τομείς πολιτικής και σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης και τις δημόσιες υπηρεσίες, η Στρατηγική παρουσίασε μια φιλόδοξη σειρά αξόνων δράσης και μέτρων προς την υλοποίηση του σκοπού αυτού. Έτσι, δράσεις προβλέφθηκαν αναφορικά με την εκπαίδευση, την υγεία, τη στέγαση, τη συμμετοχή στα κοινά, την ίση μεταχείριση και τη διαπολιτισμικότητα.

Προς τους σκοπούς του άρθρου αυτού, ωστόσο, αξίζει να τονιστεί η επιλογή αυτού που ονομάστηκε «δομική ενσωμάτωση», ως προτεινόμενο μοντέλο ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τη Στρατηγική, απορρίπτονται αφενός η πολυπολιτισμικότητα (multiculturalism)[138] ως«*αναχρονιστική και μη λειτουργική επιλογή*», η οποία «*οδηγεί νομοτελειακά στην δημιουργία παράλληλων κοινωνιών, στην κατάτμηση του κοινωνικού συνόλου του κράτους και στην πρόκληση κοινωνικών και εθνοπολιτισμικών εντάσεων*», αφετέρου η απλή ενσωμάτωση (integration) η οποία προσδιορίζεται ως «*η ένταξη των μεταναστών στο ευρύτερο πολιτικό/νομικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής, χωρίς, όμως, να προηγείται η αποποίηση στοιχείων της προγενέστερης εθνοτικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας*».

Αντιθέτως, αυτό που προκρίνεται ως δομική ενσωμάτωση (assimilation) «*αφορά στην λειτουργική ένταξη των μεταναστών στο νέο πολιτικό/νομικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής με την αποδοχή του συνόλου των αρχών της πολιτικής και πολιτισμικής αναφοράς της χώρας υποδοχής*». Η ενσωμάτωση αυτή «*χαρακτηρίζεται από την θετικότητα της στάσης του μετανάστη έναντι της κοινωνίας της χώρας υποδοχής, η οποία αποδεικνύεται με την ενεργή επίδειξη της βούλησής του να προσαρμοστεί στο κυρίαρχο πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο*».

Με βάση τη Στρατηγική, η δομική ενσωμάτωση διακρίνεται σε τέσσερις παραμέτρους, τη πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση. Ενδιαφέρον προκαλεί η επεξήγηση της πολιτισμικής ενσωμάτωσης, η οποία, «*ταυτίζεται με την αποδοχή εκ μέρους των μεταναστών του κυρίαρχου πολιτιστικού πλαισίου, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί, έπειτα από πολύχρονες διαδικασίες, από την πλειονότητα του αυτόχθονος λαού. Η πολιτισμική ενσωμάτωση προϋποθέτει την αποδοχή της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας της χώρας υποδοχής και επίσης της κυρίαρχης ευρωπαϊκής ιδεολογίας, καθώς αναφερόμαστε σε ευρωπαϊκά κράτη, δηλαδή του αξιακού πλαισίου του Διαφωτισμού,*

138 Οι τίτλοι μέσα σε παρένθεση είναι στην αγγλική στο πρωτότυπο κείμενο.

της πολιτειακής ισχύος της Δημοκρατίας, της κυριαρχίας του νόμου, της ισότητας των φύλων».

Τέλος, σύμφωνα με την Στρατηγική, έμφαση θα πρέπει να δοθεί στο καθεστώς του επί μακρόν διαμένοντος και στην εκπαίδευση. Σε συνάρτηση με τα ανωτέρω, ενδιαφέρον έχουν και τα προβλεπόμενα προγράμματα ενσωμάτωσης, τα οποία αποσκοπούν μεταξύ άλλων «*στην προώθηση της συμμετοχής των πολιτών τρίτων χωρών στην κοινωνική ζωή του ελληνικού κράτους, κατάσταση η οποία είναι εφικτή μόνον όταν οι μετανάστες είναι επαρκώς ενήμεροι για τον τρόπο ζωής, τα έθιμα και τις αξίες της κοινωνίας υποδοχής, μόνον όταν αποδεχτούν εμμέσως ή κατά τρόπο άμεσο την κυρίαρχη εθνική και ευρωπαϊκή ιδεολογία*».

Όπως ορθά έχει σημειωθεί, ούτε η Στρατηγική ούτε ο Κώδικας Μετανάστευσης και Ένταξης των Μεταναστών, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ τον Μάρτιο του 2014 δεν αναφέρονται στο δικαίωμα των μεταναστών να διατηρήσουν την ξεχωριστή εθνικο-πολιτιστική και θρησκευτική τους ταυτότητα (Αναγνώστου και Κανδύλα, 2014). Επιπρόσθετα, θα μπορούσε να επισημανθεί ότι επί της ουσίας, κάτω από την ονομασία «*δομική ενσωμάτωση*», αυτό που προκρίνεται μέσω της Στρατηγικής είναι μια διαδικασία αφομοίωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, οι οποίοι θα πρέπει να φροντίσουν για την «*αποδοχή του συνόλου των αρχών της πολιτικής και πολιτισμικής αναφοράς της χώρας υποδοχής*», απεμπολώντας ταυτόχρονα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

4.3. *Οικονομική κρίση και απένταξη μεταναστών*

Παράλληλα με τις θεσμικές εξελίξεις της περιόδου αυτής, ο παράγοντας που ενδεχομένως επέδρασε περισσότερο στο ζήτημα της ένταξης των μεταναστών κατά την περίοδο 2009-2015 υπήρξε η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις αυτής, αφενός στην κοινωνία και οικονομία της χώρας, αφετέρου στον μεταναστευτικό πληθυσμό. Κατά τη διάρκεια αυτού που περιέγραψε ο Economist ως «*τη βαθύτερη ύφεση που υπέστη οποιαδήποτε πλούσια χώρα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*» (Economist, 2018), το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας υποχώρησε κατά 25%, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών μειώθηκε κατά 30%.[139]

Το 2013, έτος κορύφωσης της κρίσης, η ανεργία του συνολικού πληθυσμού εκτοξεύτηκε στο 27,8%, ενώ των νέων στο 56,1%.[140] Ακόμα και μια

---

139 Πηγή: http://www.statistics.gr/el/statistics/eco (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

140 Πηγή: https://www.statistics.gr/documents/20181/3f5980ef-4b16-4f93-b883-931fe311dced (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

δεκαετία μετά την έναρξη της κρίσης, τόσο η συνολική ανεργία όσο και η ανεργία των νέων παραμένουν (μαζί με την Ισπανία) από τους υψηλότερους στην ΕΕ-27. Ο δείκτης ανεργίας του συνολικού πληθυσμού τον Νοέμβριο του 2020 καταγράφηκε στο 16,2% (με τον ευρωπαϊκό μ.ο. στο 7,5%), ενώ η ανεργία των νέων στο 34%, τη στιγμή που ο ευρωπαϊκός μ.ο. ήταν στο 17,5%.[141]

Οι οικονομικές κρίσεις είθισται να πλήττουν περισσότερο τα πλέον ευάλωτα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα, και ασφαλώς τους μετανάστες που διαβιούν στη χώρα αναφοράς. Ειδικότερα, έως και την έναρξη της οικονομικής κρίσης, το ποσοστό ανεργίας των αλλοδαπών ήταν σταθερά χαμηλότερο από το αντίστοιχο των γηγενών. Με την έναρξη της κρίσης, η εικόνα αυτή αλλάζει ριζικά, καθώς από το 2009 και μετά το ποσοστό ανεργίας των αλλοδαπών είναι αρκετά υψηλότερο από το αντίστοιχο των γηγενών. Η διαφορά αυτή αυξάνει όσο χειροτερεύει η κρίση. Έτσι, ενώ το 2009 το ποσοστό ανεργίας των Ελλήνων είναι 9,7% και των αλλοδαπών 10,7%, τα αντίστοιχα ποσοστά για το 2013 ήταν 26,7% και 38,2%[142]. Συνεπώς, κατά την κορύφωση της κρίσης, τέσσερις στους 10 αλλοδαπούς ήταν άνεργοι. Αν και η διαφορά αυτή μειώνεται από το 2013 και μετά, η ανεργία των αλλοδαπών εξακολουθεί να είναι σταθερά υψηλότερη από αυτή των Ελλήνων κατά τουλάχιστον 6-8 ποσοστιαίες μονάδες. Ενδεικτικά, το 2019, η ανεργία των αλλοδαπών καταγράφηκε στο 26,6%, ενώ αυτή των γηγενών στο 16,7%.[143]

Προκειμένου ο μεταναστευτικός πληθυσμός να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες που προέκυψαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υιοθέτησε τρεις κύριες στρατηγικές.

Η πρώτη στρατηγική ήταν η επιστροφή των μεταναστών στις χώρες προέλευσής τους. Σύμφωνα με εκτίμηση της ΕΛΣΤΑΤ, η οποία βασίζεται σε κατάλληλα μοντέλα παλινδρόμησης, κάθε έτος κατά την περίοδο 2010-2015 ο αριθμός των εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των εισερχόμενων μεταναστών σε αυτήν. Είναι η πρώτη φορά που καταγράφεται αυτή η τάση, από την έναρξη εισροής μεταναστών στη χώρα στις αρχές του 1990. Κατά συνέπεια, και βάσει των σχετικών υπολογισμών, εκτιμάται ότι κατά την εξαετία 2010-2015 περισσότεροι από 250.000 μετανάστες αποχώρησαν από την χώρα (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

---

141 Πηγή:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics#Youth_unemployment (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

142 Πηγή: Eurostat, Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_urgan], Ages 15 to 64 years (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

143 Πηγή: Eurostat, Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_urgan], Ages 15 to 64 years (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Η αποχώρηση μεταναστών εκτιμάται ότι αφορά περισσότερο μετανάστες από γειτονικές στην Ελλάδα χώρες και κυρίως από την Αλβανία.

Η δεύτερη στρατηγική ήταν η μετακύλιση από το καθεστώς νομιμότητας σε ένα καθεστώς παρατυπίας. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών απασχολούνταν στη γκρίζα οικονομία της χώρας, ενώ σύμφωνα με εκτιμήσεις, ο αριθμός των παράτυπων μεταναστών στα τέλη της δεκαετίας του 2000 κυμαινόταν περίπου στις 300.000-400.000 (Κόντης, Ζωγραφάκης και Μητράκος, 2007· Maroukis, 2010·Τριανταφυλλίδου, 2005) και αθροιστικά νόμιμοι και παράτυποι μετανάστες υπολογίζονταν περίπου στο 1,2 εκ (Τριανταφυλλίδου, 2010).

Βάσει των σχετικών στοιχείων, εκτιμάται ότι ένα σημαντικό μέρος των μεταναστών οι οποίοι διέθεταν νομιμοποιητικά έγγραφα πριν το 2009, δεν μπόρεσε να συμπληρώσει τον αριθμό των απαιτούμενων ενσήμων κατά την περίοδο της κρίσης, στοιχείο που αποτελούσε προϋπόθεση για τη νόμιμη διαμονή τους, και κατά συνέπεια εξέπεσαν της νομιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι ισχύουσες άδειες διαμονής μειώθηκαν από τις 610.800 το 2009 στις 440.100 μόλις τρία χρόνια αργότερα. Συνεπώς, εκτιμάται ότι περισσότεροι από 150.000 πολίτες χωρών εκτός ΕΕ δεν κατέστη δυνατόν να ανανεώσουν τις άδειές τους κατά την περίοδο αυτή, καθώς δεν μπορούσαν να βρουν απασχόληση (OECD, 2013). Τα επόμενα έτη ο αριθμός αυτός αυξήθηκε και σταθεροποιήθηκε στις περίπου 550.000 (537.000 τον Μάρτιο 2020).[144]

Ένα μέρος των ατόμων που δεν ανανέωσαν τη σχετική άδεια παραμονής έφυγαν από τη χώρα, σύμφωνα και με την πρώτη στρατηγική που αναπτύχθηκε ανωτέρω. Επεκτείνοντας ωστόσο τον σχετικό συλλογισμό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σημαντικός αριθμός μεταναστών επέλεξε να παραμείνει στη χώρα, ακόμα και χωρίς χαρτιά, προσβλέποντας στη μελλοντική βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και στην ανάκτηση του νόμιμου καθεστώτος παραμονής του.

Τέλος, ως τρίτη στρατηγική θα μπορούσε να αναγνωριστεί η μεταπήδηση των μεταναστών από έναν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας σε άλλο. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), το 2008, τελευταίο έτος πριν την οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, το 35% των μεταναστών απασχολούνται στον κλάδο των κατασκευών, το 29,7% στις υπηρεσίες, το 15,3% στις οικιακές υπηρεσίες, το 14,2% στη μεταποίηση και το 5,4% στη γεωργία (Ζωγραφάκης και Κασίμης, 2014). Από το 2009, παρατηρείται έντονη πτώση σε όλους τους οικονομι-

144 Πηγή: Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου, Μηνιαία Στατιστικά Στοιχεία, Μάρτιος 2020: http://immigration.gov.gr/documents/20182/45177/StatsMetan_20200331/51f55d67-549c-4078-bbd0-a6005a30ab58 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

κούς δείκτες, και κυρίως στις κατασκευές, στις οποίες και απασχολείται η πλειοψηφία των μεταναστών. Συνέπεια αυτού ήταν η αλλαγή της κατανομής των μεταναστών μεταξύ του πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομικής δραστηριότητας. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ 2008 και 2013 παρατηρήθηκε μια «διαρροή» της απασχόλησης των μεταναστών, από τον δευτερογενή τομέα προς τον πρωτογενή και τριτογενή.

Συνεπώς, ενώ το 2008 περίπου οι μισοί μετανάστες (49,6%) απασχολούνταν στον δευτερογενή τομέα, το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 29,1% το 2013. Αντιστοίχως, το ποσοστό των μεταναστών που απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα διπλασιάστηκε μεταξύ 2008 και 2013 από 5,4% σε 13,5%, ενώ αύξηση του ποσοστού απασχόλησης παρατηρήθηκε και στον τριτογενή τομέα, από 45% το 2008 σε 57,3% το 2013 (Ζωγραφάκης και Κασίμης, 2014).

Συνοψίζοντας, εκτιμάται ότι κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ένα μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού της Ελλάδας επέστρεψε στις χώρες προέλευσής του, και ιδίως την Αλβανία. Για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς πιθανόν να αφορά πληθυσμό ο οποίος είχε ήδη επιτυχώς ενσωματωθεί στη χώρα. Επιπλέον, αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, πολλοί εκ των οποίων είχαν γεννηθεί ή/ και μεγαλώσει στην Ελλάδα, είχαν ενσωματωθεί σε αυτήν, και οι οποίοι δεν είχαν ιδιαίτερους δεσμούς με την χώρα προέλευσης των γονιών τους. Τέλος, εκτιμάται ότι σημαντικό μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού κατά την περίοδο αυτή εξέπεσε της νομιμότητας, έχασε δηλαδή το νόμιμο καθεστώς του, γεγονός το οποίο σαφώς έπληξε τις προοπτικές και τις δυνατότητές του αναφορικά με την ένταξη στη χώρα. Συμπερασματικά, με βάση τα ανωτέρω, το διάστημα 2009-2015 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *περίοδος απένταξης μεταναστών*.

5. *Η μεταναστευτική πολιτική για την ένταξη 2016-σήμερα: Η πρωτοκαθεδρία του προσφυγικού ζητήματος*

5.1. *Σύσταση, κατάργηση και επανασύσταση Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου*

Ως απόρροια της σημαντικής εισροής μεικτών μεταναστευτικών ροών και της αυξανόμενης πολυπλοκότητας διαχείρισης του φαινομένου, το Νοέμβριο του 2016 συστάθηκε αυτόνομο Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής.[145] Η ρητή του αποστολή προέβλεπε, μεταξύ άλλων «*…τον σχεδιασμό*

145 Π.Δ. 123/2016.

και την εφαρμογή της εθνικής πολιτικής για την μετανάστευση, (…) σχετικά με την νόμιμη είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια…» (Άρθρο 1).

Αν και η σύστασή του πραγματοποιήθηκε μάλλον βεβιασμένα, η θεσμοθέτησή του και η συγκέντρωση υπηρεσιών και αρμοδιοτήτων που αφορούν όλα τα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας αλλά και των θεμάτων που άπτονται των αιτούντων και δικαιούχων διεθνούς προστασίας, υπήρξε μια σαφώς θετική εξέλιξη. Επιπλέον, με δεδομένο ότι θα πληρούνταν πλέον η ικανή και αναγκαία συνθήκη για τον συντονισμό των σχετικών πολιτικών σε κεντρικό επίπεδο, υπήρξε η εκτίμηση ότι θα μπορούσε να επέλθει μια ολιστική προσέγγιση και διαχείριση του φαινομένου.

Στο νέο υπουργείο μεταφέρθηκαν η Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής και η Γενική Γραμματεία Υποδοχής από το Υπουργείο Εσωτερικών, καθώς και οι αυτοτελείς Αρχή Προσφυγών και Υπηρεσία Ασύλου. Εντύπωση ωστόσο προκάλεσε ότι, ενώ μεταφέρθηκε η Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής, η Διεύθυνση Ιθαγένειας παρέμεινε στο Υπουργείο Εσωτερικών. Σε σχετική συνέντευξή του ο τότε Υπουργός Μεταναστευτικής Πολιτικής ανέφερε ότι «*υπάρχουν διεθνώς δύο απόψεις. Η μία, ότι η ιθαγένεια είναι ο βαθύς πυρήνας του κράτους και πρέπει να παραμείνει στο υπουργείο Εσωτερικών. Η άλλη, ότι η ιθαγένεια είναι το επιστέγασμα της ένταξης των μεταναστών και πρέπει να πάει στο υπουργείο Μετανάστευσης*» (Αγγελίδης, 2016). Καθώς η Διεύθυνση Ιθαγένειας παρέμεινε στο ΥΠΕΣ έως και την κατάργησή του τον Ιούλιο 2019, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η τότε κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ υιοθέτησε τελικά την πρώτη ερμηνεία.

Με την εκλογή ωστόσο νέας κυβέρνησης, αποφασίστηκε τον Ιούλιο του 2019 η συγχώνευση του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής με το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη[146]. Όπως αναφέρθηκε κατά την τελετή παράδοσης-παραλαβής από την απερχόμενη ηγεσία, η κίνηση αυτή θα μπορούσε να εκληφθεί ως αποδεικτική μιας διαφορετικής αντίληψης, καθώς το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα γίνεται πλέον αντιληπτό ως «*θέμα τάξης και παραβατικότητας*». Στον αντίλογο, ο νέος Αναπληρωτής Υπουργός Προστασίας ανέφερε ότι οι δυο κύριες παράμετροι που ορίζουν την πολιτική αντιμετώπισης και διαχείρισης του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος είναι αφενός ο σεβασμός των ανθρώπων, της ανθρώπινης ζωής και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αφετέρου η ασφάλεια της χώρας. Συνεπώς, η διαχείριση του ζητήματος δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να δημιουργεί ένα αίσθημα ανασφάλειας στους πολίτες της χώρας (ΥΠροΠο, 2019).

Αξιοσημείωτο είναι ότι μόλις έξι μήνες μετά την κατάργησή του, απο-

146 Π.Δ. 81/2019.

φασίστηκε η εκ νέου αυτονόμηση του Υπουργείου και η μετονομασία αυτού σε «Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου».[147] Κατά τη σχετική ανακοίνωση (επανα)σύστασης του Υπουργείου, ο Κυβερνητικός Εκπρόσωπος αναφέρθηκε σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης της κυβέρνησης το οποίο βασίζεται σε τέσσερις άξονες: φύλαξη των συνόρων, επιτάχυνση διαδικασιών ασύλου, αυξημένες επιστροφές και κλειστά προαναχωρησιακά κέντρα.[148] Σημειωτικά σημαντικό είναι ότι ενώ η μετανάστευση αναφέρεται ρητά στον τίτλο του Υπουργείου, οι τέσσερις αυτοί άξονες παραγνωρίζουν πλήρως τη διάστασή της, ενώ επικεντρώνονται σχεδόν κατ᾽ αποκλειστικότητα σε ζητήματα ανάσχεσης και αποτροπής.

5.2. *Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη 2019: Υποδοχή και ένταξη*

Μία από τις κύριες δράσεις του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής πριν την κατάργησή του, ήταν η επεξεργασία και παρουσίαση της «Εθνικής Στρατηγικής για την Ένταξη» τον Ιανουάριο του 2019. Η νέα στρατηγική ήταν αποτέλεσμα τόσο των νέων αναγκών που προέκυψαν από τις διεθνείς και εσωτερικές συγκυρίες, όσο και της διαφορετικής προσέγγισης της νέας κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ. Κατά συνέπεια, με το κείμενο αυτό προτείνεται μια «*εκ βάθρων αναθεώρηση της (προηγούμενης) Εθνικής Στρατηγικής για την Ένταξη*» (ΥΜΕΠΟ, 2019).

Στο ανωτέρω πλαίσιο είναι χαρακτηριστική η απόλυτα διαφορετική προσέγγιση και στόχευση που επιχειρείται αναφορικά με τη διαδικασία ενσωμάτωσης του μεταναστευτικού (και προσφυγικού πλέον) πληθυσμού στη χώρα. Ενώ η Στρατηγική για την Ένταξη του 2013 ουσιαστικά προέκρινε την αφομοίωση των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, η Στρατηγική του 2019 προτείνει ένα νέο μοντέλο ένταξης, το οποίο μεταξύ άλλων «*στοχεύει στη δημιουργία και τη διατήρηση μιας ανοιχτής κοινωνίας η οποία σέβεται την ετερότητα*», και έχει ως τελικό στόχο την «κατάκτηση» της διαπολιτισμικότητας (ΥΜΕΠΟ, 2019). Το νέο αυτό μοντέλο εδράζεται στην *κοινωνική ένταξη* όπως προτείνεται ως έννοια και πολιτική από την Ευρωπαϊκή Ένωση.[149]

---

147 Π.Δ. 4/2020.

148 Πηγή: https://government.gov.gr/dilosi-ifipourgou-para-to-prothipourgo-kekivernitikou-ekprosopou-steliou-petsa/ (τελευταία Πρόσβαση 15/2/2021).

149 Όπως αναφέρεται στη Στρατηγική «Ως κοινωνική ένταξη ορίζεται η διαδικασία αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας προσαρμογής των μεταναστών/μεταναστριών, των αιτούντων/αιτουσών και δικαιούχων διεθνούς προστασίας καθώς και της κοινωνίας υποδοχής με στόχο τη δημιουργία κοινωνιών με ισχυρή συνοχή και την επίτευξη της συνύπαρξης με όρους ειρήνης και αλληλοκατανόησης» (ΥΜΕΠΟ 2019).

Η Στρατηγική του 2019 αναγνωρίζει τρεις ομάδες-στόχους: τους αιτούντες διεθνούς προστασίας, τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας και τους μετανάστες που ήδη διαμένουν στη χώρα. Επιπλέον, προσεγγίζει την ενταξιακή πολιτική ως μια πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία διαμορφώνεται σε δυο κύρια επίπεδα.

Το πρώτο επίπεδο, που αποκαλείται «υποδοχή», απευθύνεται στους αιτούντες διεθνή προστασία και αποτελεί ένα είδος πρώιμης ένταξης. Συνεπώς, αμέσως μετά την καταγραφή τους στα σημεία εισόδου, η Πολιτεία καλείται να παρέχει στην ομάδα αυτή προστασία και βασικές υλικές συνθήκες υποδοχής (όπως στέγαση, οικονομικό βοήθημα, πρόσβαση στην υγεία, κ.τ.λ.), θέτοντας με τον τρόπο αυτόν τα θεμέλια για τη μετέπειτα επιτυχημένη ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία υποδοχής.

Το δεύτερο επίπεδο καλείται «ένταξη», και απευθύνεται τόσο στους δικαιούχους διεθνούς προστασίας, όσο και στους μετανάστες που ήδη διαμένουν στη χώρα. Οι δράσεις και τα μέτρα εξειδικεύονται ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε ομάδας. Έτσι, για τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας ο στόχος είναι μια ομαλή μετάβαση από το καθεστώς προστασίας του αιτούντος άσυλο στην είσοδο στην κοινωνία υποδοχής. Προς τον σκοπό αυτό, η Πολιτεία προβλέπεται να παρέχει προσωρινή στέγαση, οικονομικά βοηθήματα, μαθήματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, δράσεις για την είσοδο στην αγορά εργασίας κ.ά. Αναφορικά με τον μεταναστευτικό πληθυσμό, η στόχευση αφορά μεταξύ άλλων στην επαναφορά σε καθεστώς νομιμότητας (για όσους έχουν εκπέσει της νομιμότητας), στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη αδειοδότηση, στην πρόσβαση χωρίς διακρίσεις σε παροχές του κράτους, και στη διασφάλιση της συμμετοχής τους στα κοινά.

Προς τον σκοπό υλοποίησης της Εθνικής Στρατηγικής προβλέπονται μια σειρά από Άξονες Δράσης, οι οποίοι και εξειδικεύονται σε Μέτρα Πολιτικής και σε επιμέρους Δράσεις. Έτσι, κύριοι άξονες είναι η συνεργασία με την Αυτοδιοίκηση για την προώθηση της ένταξης σε τοπικό επίπεδο, η πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες, η διαπολιτισμικότητα, η ένταξη στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας, καθώς και δράσεις για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ένας ολόκληρος άξονας αφορά στοχευμένες πολιτικές για τη δεύτερη γενιά μεταναστών, αναγνωρίζοντας έτσι την ειδική βαρύτητα της ομάδας αυτής. Επιπλέον, ως σημαντική κρίνεται η προβλεπόμενη δράση αναφορικά με την «*Επεξεργασία και εισήγηση πρότασης αναφορικά με την παροχή δυνατότητας του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις εκλογές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης σε μετανάστες και μετανάστριες*», γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι η Πολιτεία προτίθετο να επανέλθει στο ζήτημα που κρίθηκε ως αντισυνταγματικό από το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Η Στρατηγική αναγνωρίζει τον πρωταρχικό ρόλο που διαδραματίζει η ευαισθητοποίηση και η συμμετοχή της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας και κοινότητας ώστε το εν λόγω μοντέλο ένταξης να καταστεί επιτυχημένο, ενώ επιφυλάσσει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην Αυτοδιοίκηση, η οποία και καλείται να γίνει ο κύριος εκτελεστικός μηχανισμός των πρωτοβουλιών ένταξης. Προς τον σκοπό αυτό κινούνται ταυτόχρονα και άλλες θεσμικές πρωτοβουλίες της ίδιας περιόδου, όπως τα Κέντρα Ένταξης Μεταναστών (Κ.Ε.Μ.) και τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων (Σ.Ε.Μ.Π.).

Ειδικότερα, τα ΚΕΜ λειτουργούν στο πλαίσιο του νέου θεσμού των Κέντρων Κοινότητας των δήμων, όπως προβλέφθηκαν από τον Ν.4368/2016. Στόχος τους είναι να λειτουργήσουν ως τοπικό σημείο αναφοράς για την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών (όπως ενδεικτικά η ψυχοκοινωνική στήριξη, η ενημέρωση για κοινωνικά δικαιώματα και η νομική συμβουλευτική) σε πολίτες τρίτων χωρών (μετανάστες και δικαιούχους διεθνούς προστασίας) με σκοπό τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την κοινωνική τους ένταξη. Ο θεσμός αυτός ήδη βρίσκεται σε λειτουργία, ενώ η χρηματοδότησή του εξασφαλίζεται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΣΠΑ 2014-2020. Επιπρόσθετα, μέσω του Προγράμματος Κλεισθένης Ι (Ν.4555/2018), τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών μετεξελίσσονται σε Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων. Ωστόσο, πέραν της συμπερίληψης της λέξης «Προσφύγων» στον τίτλο, δεν παρατηρείται κάποια ουσιώδης διαφορά με τα ΣΕΜ. Κατά συνέπεια, εκτιμάται ότι θα πάσχουν από τις ίδιες αδυναμίες με τον θεσμό που αντικαθιστούν.

5.3. *Ζητήματα ένταξης δικαιούχων και αιτούντων διεθνούς προστασίας: η διαφορά θεωρίας και πράξης*

Ενώ το ζήτημα της ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία έχει απασχολήσει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την ελληνική πολιτεία κατά την τελευταία τουλάχιστον εικοσαετία, η ένταξη δικαιούχων και αιτούντων διεθνή προστασία τίθεται ως ζήτημα μόλις από τα μέσα του 2016 και έπειτα (Afouxenidis κ.ά., 2017). Όταν η Ελλάδα σταδιακά μετατράπηκε από χώρα διέλευσης σε χώρα προστασίας προσφύγων τη δεκαετία του 2000, η πολιτεία εστίασε την προσοχή της κυρίως στην κριτική που δεχόταν αναφορικά με την παρατεταμένη κράτηση αιτούντων άσυλο στα σύνορα, τις απάνθρωπες συνθήκες στα κέντρα υποδοχής, τον χρόνο εξέτασης των αιτήσεων ασύλου ή/και την ορθή μεταφορά και εφαρμογή των Ευρωπαϊκών Οδηγιών (Karamanidou and Schuster, 2012·Sitaropoulos, 2000).

Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος άλλαξε με τις μικτές μεταναστευτικές ροές της περιόδου 2015-2016, και ιδίως μετά το κλείσιμο της δυτικής βαλκανικής οδού και την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας. Ως συνέπεια των ανωτέρω,

ένας σημαντικός αριθμός ατόμων παρέμεινε εγκλωβισμένος στη χώρα, οι οποίοι και προσπάθησαν να διασφαλίσουν τη νόμιμη παραμονή τους υποβάλλοντας αιτήσεις ασύλου. Έτσι, ενώ οι αιτήσεις ασύλου πριν από το 2015 ήταν περίπου 10.000 ετησίως, το 2016 αυξήθηκαν σε 51.110, και συνέχισαν να αυξάνονται κάθε χρόνο, φτάνοντας τις 77.275 αιτήσεις το 2019.[150] Συνολικά, 17.355 άτομα έλαβαν διεθνή προστασία το 2019, από 15.192 το 2018 και 10.351 το 2017.[151] Αυτές οι εξελίξεις άσκησαν σημαντική πίεση στο κράτος, καθώς έπρεπε να υλοποιήσει μέτρα ένταξης για τον πληθυσμό αυτό.

Η κρατική μέριμνα για την ένταξη των δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην ελληνική κοινωνία πραγματοποιείται μέσω του Προγράμματος HELIOS (Hellenic Integration Support for Beneficiaries of International Protection), το οποίο υλοποιείται από τον Ιούλιο του 2019 από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) και υποστηρίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Το πρόγραμμα στοχεύει στο να ενισχύσει τις προοπτικές ανεξαρτησίας και αυτονομίας των επωφελούμενων μέσω μαθημάτων ένταξης, δράσεων στήριξης για τη στέγαση και την απασχόληση, και καμπάνιες ευαισθητοποίησης των κοινοτήτων υποδοχής. Έως τον Νοέμβριο του 2020, περίπου 22.000 δικαιούχοι έχουν εγγραφεί στο πρόγραμμα (IOM, 2020).

Ωστόσο, ένα κύριο χαρακτηριστικό αναφορικά με την ένταξη του πληθυσμού αυτού στην ελληνική κοινωνία, είναι η σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δυνατότητες και προβλέψεις που παρέχονται από το εκάστοτε νομικό πλαίσιο και στην πραγματικότητα όπως αυτή αποτυπώνεται στο πεδίο. Η διαφορά αυτή έχει επισημανθεί ήδη από το 2016 σε σειρά εκθέσεων και αναφορών και παρουσιάζεται επιγραμματικά στην παρούσα ενότητα. Η ανάλυση επικεντρώνεται σε τέσσερις τομείς ένταξης: την αγορά εργασίας, την υγεία, την κοινωνική πρόνοια και την εκπαίδευση.

Αναφορικά με την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ο Ν.4636/2019 προβλέπει ότι «*οι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας επιτρέπεται να ασκούν μισθωτή ή ανεξάρτητη επαγγελματική δραστηριότητα*», με τους ίδιους όρους που προβλέπονται για τους ημεδαπούς, με μόνη προϋπόθεση την κατοχή των απαιτούμενων, κατά περίπτωση, αδειών διαμονής. Η κατάσταση διαφοροποιείται αναφορικά με τους αιτούντες διεθνή προστασία. Έτσι, ενώ ο προηγούμενος νόμος (Ν.4375/2016) ανέφερε ότι «*…έχουν δικαίωμα πρόσβασης σε εξαρτημένη εργασία ή την παροχή υπηρεσιών ή έργου … μετά την*

---

150 Πηγή: Eurostat, Asylum and first time asylum applicants [migr_asyappctza] (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

151 Πηγή: Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου, Μηνιαία Στατιστικά Στοιχεία, Δεκέμβριος 2018: https://migration.gr/statistika/(τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

ολοκλήρωση της διαδικασίας κατάθεσης της αίτησης διεθνούς προστασίας», ο νόμος του 2019 πρόσθεσε δυο επιπλέον παραμέτρους που δυσχεραίνουν τη σχετική πρόσβαση. Έτσι, το δικαίωμα πρόσβασης στην απασχόληση δεν παραχωρείται αυτόματα, αλλά πρέπει να παρέλθουν έξι μήνες από την ημερομηνία υποβολής της αίτησης, ενώ επιπρόσθετα το δικαίωμα αυτό ανακαλείται σε περίπτωση πρωτοβάθμιας απορριπτικής απόφασης και μέχρι την έκδοση τελεσίδικης απόφασης επί της προσφυγής.

Η πραγματικότητα ωστόσο αναφορικά με την πρόσβαση στην απασχόληση είναι διαφορετική. Σειρά από γραφειοκρατικά εμπόδια και δυσκολίες, όπως ενδεικτικά η χορήγηση ΑΜΚΑ (έως και τον Ιούλιο του 2019) και ΑΦΜ, ή η δυσκολία στο άνοιγμα τραπεζικών λογαριασμών προκειμένου να καταβάλλεται η μισθοδοσία, δημιουργούν εμπόδια στη πρόσβαση στην απασχόληση (Joint Agency Briefing Paper, 2017· Solidarity Now κ.α., 2017). Επιπλέον, δεδομένης της οικονομικής κρίσης και των υψηλών ποσοστών ανεργίας, οι αλλοδαποί που βρίσκουν απασχόληση συχνά απασχολούνται στην παράτυπη οικονομία, γεγονός το οποίο τους καθιστά περισσότερο ευάλωτους, αυξάνει τον κίνδυνο εκμετάλλευσης και προφανώς μειώνει τις προοπτικές τους για ένταξη (Action Aid κ.α., 2016).

Αναφορικά με την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, ο Ν.4636/2019 προβλέπει ότι οι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας έχουν πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη με τους ίδιους όρους που ισχύουν για τους Έλληνες πολίτες. Ωστόσο, ενώ το δικαίωμα για δωρεάν πρόσβαση σε φαρμακευτικά προϊόντα και υγειονομική περίθαλψη σε ιατρικά κέντρα και νοσοκομεία έχει διευρυνθεί από το 2016 με τον Ν. 4368/2016, το μείζον ζήτημα αφορά την προσβασιμότητα. Ορισμένες υπηρεσίες δεν παρέχονται πάντα δωρεάν (όπως, ενδεικτικά, τα φάρμακα και οι ιατρικές εξετάσεις), το ίδιο το σύστημα υγείας είναι υπερφορτωμένο, ενώ συχνά παρατηρείται έλλειψη διερμηνέων, διαπολιτισμικών μεσολαβητών ή δυνατότητα εξέτασης από γυναίκες ιατρούς (Action Aid κ.α., 2016).

Μείζον ζήτημα προέκυψε τον Ιούλιο του 2019 με την κατάργηση της απόδοσης Αριθμού Μητρώου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΑΜΚΑ) στους αιτούντες διεθνή προστασία. Εξαιτίας της παύσης αυτής, η εν λόγω ομάδα στερείτο πρόσβασης στο δημόσιο σύστημα υγείας για σχεδόν ένα χρόνο. Η σχετική πρόβλεψη ήταν ο ΑΜΚΑ να αντικατασταθεί με τον Προσωρινό Αριθμό Ασφάλισης και Υγειονομικής Περίθαλψης Αλλοδαπού (ΠΑΑΥΠΑ).[152] Η διαφορά μεταξύ των δυο είναι ότι ο ΠΑΑΥΠΑ δεν ισχύει διά βίου

152 Ο ΠΑΑΥΠΑ θα επιτρέπει πρόσβαση σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σε κοινωνική ασφάλιση και στην αγορά εργασίας με τις προϋποθέσεις του νόμου, όπως γινόταν και με τον ΑΜΚΑ.

αλλά μόνο για όσο διάστημα διαρκεί η διαδικασία ασύλου, ενώ απενεργοποιείται όταν η αίτηση ασύλου γίνει δεκτή, απορριφθεί ή τεθεί στο αρχείο κατόπιν παραίτησης. Επιπλέον, οι δαπάνες υγειονομικής περίθαλψης όσων αιτούνται άσυλο θα μπορούν να ταυτοποιούνται διοικητικά, ώστε να καλύπτονται στη συνέχεια από ευρωπαϊκά κονδύλια (Αγγελίδης, 2020α).

Σε κάθε περίπτωση όμως, ενώ η έκδοση του ΠΑΑΥΠΑ προβλεπόταν να ισχύσει την 1η Νοεμβρίου 2019, η σχετική ανακοίνωση για την εφαρμογή της πραγματοποιήθηκε από το Υπουργείο μόλις τον Απρίλιο του 2020 (Αγγελίδης, 2020β), αφήνοντας στο μεσοδιάστημα χιλιάδες άτομα χωρίς πρόσβαση. Εκτός της πλήρους αδυναμίας ιατρικής περίθαλψης των σχετικών πληθυσμών, η κατάσταση αυτή είχε και παράπλευρες συνέπειες, καθώς η καθολική άρνηση των Κ.Ε.Π. προς έκδοση Α.Μ.Κ.Α. συνεπέφερε προσκόμματα πρόσβασης στην εργασία, την ασφάλιση των αιτούντων διεθνή προστασία αλλά και την εκπαίδευση (π.χ. αδυναμία εμβολιασμού των παιδιών που διέμεναν σε δομές προσφύγων, το οποίο είναι προαπαιτούμενο για την πρόσβαση στην εκπαίδευση) (Συνήγορος του Πολίτη, 2019).

Η ανωτέρω κατάσταση παρατηρείται και σε ζητήματα που άπτονται της κοινωνικής πρόνοιας. Οι αιτούντες και δικαιούχοι διεθνούς προστασίας έχουν δικαίωμα πρόσβασης στις υπηρεσίες που παρέχονται από τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), όπως ενδεικτικά επίδομα ανεργίας, επιδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, συμβουλευτικές υπηρεσίες για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, κ.α., με τους όρους που ισχύουν και για τους Έλληνες πολίτες. Στην πράξη ωστόσο, ο αριθμός των αιτούντων άσυλο και των δικαιούχων διεθνούς προστασίας που λαμβάνουν αυτού του είδους τη βοήθεια είναι ιδιαίτερα μικρός, καθώς για να αποκτήσει κανείς πρόσβαση στις υπηρεσίες αυτές απαιτείται αποδεδειγμένη εργασία με ένσημα για τουλάχιστον ένα χρόνο. Επιπλέον, εκτιμάται ότι η περιορισμένη χρήση τους οφείλεται και στην ελλιπή ενημέρωση εκ μέρους του (τότε) Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής (Skleparis, 2018). Σημαντικό εμπόδιο επίσης, έως και τις αρχές του 2018, υπήρξε και η δυσκολία εγγραφής των αιτούντων διεθνή προστασία στα μητρώα ανέργων του ΟΑΕΔ (SolidarityNow κ.α., 2017), ζήτημα το οποίο ωστόσο διευθετήθηκε κατόπιν σχετικής απόφασης του ΔΣ του Οργανισμού.[153]

Αναφορικά με ζητήματα εκπαίδευσης, διάκριση θα πρέπει να γίνει με-

153 ΟΑΕΔ. (2018). Δελτίο Τύπου: Δυνατότητα εγγραφής στο Μητρώο του ΟΑΕΔ, ανέργων χωρίς μόνιμη κατοικία. ΟΑΕΔ_ΔΤ, 1–2. http://www.oaed.gr/documents/10195/1214556/DELTIO+TYPOY+28022018.pdf/51b05cec-f574-47f1-8165-62a9200e37d7 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

ταξύ δυο κύριων κατηγοριών: τα παιδιά πρόσφυγες και τους ενήλικες. Αναφορικά με τα παιδιά, ο Ν.4415/2016 προέβλεψε την ίδρυση Δομών Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ) προκειμένου να υπάρξει ένταξη στην εκπαίδευση του μεγάλου αριθμού παιδιών που διέμεναν σε κέντρα φιλοξενίας εκτός αστικού ιστού ενώ, λίγους μήνες αργότερα, η εφαρμογή του μέτρου επεκτάθηκε και σε όσους διέμεναν και σε άλλα καταλύματα.[154] Οι ΔΥΕΠ ανήκουν στην τυπική εκπαίδευση και λειτουργούν είτε εντός σχολικών μονάδων, είτε εντός των κέντρων φιλοξενίας. Το πρώτο έτος (2016-2017) λειτούργησαν συνολικά 111 ΔΥΕΠ, στις οποίες και φοίτησαν 2.643 μαθητές σχολικής ηλικίας (ΥΠΠΕΘ, 2017), αριθμός που σχεδόν διπλασιάστηκε σε 4.577 το 2018-2019. Συνολικά, 12.867 παιδιά προσφύγων εγγράφηκαν στην επίσημη εκπαίδευση κατά τη σχολική χρονιά 2018-2019 (ΥΠΠΕΘ, 2020).

Ωστόσο εμπόδια εξακολουθούν να υπάρχουν, δυσκολεύοντας την απρόσκοπτη πρόσβαση παιδιών προσφύγων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με στοιχεία της UNICEF (2019), μόνο ένα στα τρία παιδιά προσφύγων σχολικής ηλικίας εγγράφηκαν στην επίσημη εκπαίδευση κατά τη σχολική χρονιά 2018-2019 (12.900 από περίπου 37.000 κατ᾽ εκτίμηση). Αυτό ισχύει ιδίως για τα 4.656 παιδιά προσφύγων σχολικής ηλικίας που διαμένουν στα κέντρα υποδοχής των ελληνικών νησιών, όπου τρία στα τέσσερα δεν φοιτούν στο σχολείο (UNHCR, 2020β). Επιπλέον, ζητήματα έχουν καταγραφεί σχετικά με τη διαδικασία εγγραφής των μαθητών, τα ποικίλα γλωσσικά υπόβαθρα των μαθητών, τις συνεχείς αλλαγές και την έλλειψη εμπειρίας των εκπαιδευτικών, τη σχολική εγκατάλειψη, καθώς και τις αντιδράσεις τόσο των προσφύγων όσο και του γηγενούς πληθυσμού (Joint Agency Briefing Paper, 2017·ΥΠΠΕΘ, 2017). Τέλος, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι η μακροχρόνια παραμονή των παιδιών των κέντρων φιλοξενίας στο παράλληλο σύστημα των ΔΥΕΠ εκτιμάται ότι δεν θα διευκολύνει την ένταξή τους στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας και στην ελληνική κοινωνία (ΕΕΔΑ, 2019).

Η δεύτερη σημαντική παράμετρος της πρόσβασης στην εκπαίδευση έχει να κάνει με την εκπαίδευση ή/και την κατάρτιση ενηλίκων. Σχετική θετική πρωτοβουλία είναι η προσπάθεια δημιουργίας ενός Ευρωπαϊκού Διαβατηρίου για τα Προσόντα των Προσφύγων (European Qualifications Passport for Refugees), υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης και με τη συνεργασία του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Το Διαβατήριο αυτό θα πιστοποιεί το εκπαιδευτικό επίπεδο των προσφύγων, την επαγγελματική τους εμπειρία και τη γλωσσική τους ευχέρεια, σε περί-

154 ΚΥΑ 180647/ΓΔ4/2016 (ΦΕΚ 3502/Β/31.10.206).

πτωση απουσίας όλων των σχετικών εγγράφων. Από την έναρξη λειτουργίας του προγράμματος το 2017, 438 σχετικά διαβατήρια έχουν εκδοθεί.[155] Επιπρόσθετα, και όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δικαιούχοι και οι αιτούντες διεθνή προστασία έχουν δικαίωμα πρόσβασης στις σχετικές υπηρεσίες του ΟΑΕΔ (επιδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, συμβουλευτικές υπηρεσίες για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, κ.ά.), με μόνο απαιτούμενο την άδεια διαμονής.

Συνοψίζοντας, ενώ θεωρητικά υφίστανται οι προϋποθέσεις για την ομαλή ένταξη των δικαιούχων και των αιτούντων διεθνή προστασία στην ελληνική κοινωνία, στην πράξη υπάρχουν σημαντικά διοικητικά και γραφειοκρατικά εμπόδια που εμποδίζουν την πρόσβασή τους. Επιπρόσθετα, από τον Μάρτιο του 2020 υπάρχει ένα κομβικό κενό για τα άτομα τα οποία αναγνωρίζονται ως δικαιούχοι διεθνούς ή επικουρικής προστασίας. Σύμφωνα με σχετική τροποποίηση της νομοθεσίας περί ασύλου (Ν. 4674/2020, Άρθρο 111) «Από την έκδοση της απόφασης αναγνώρισης παροχής καθεστώτος διεθνούς ή επικουρικής προστασίας διακόπτονται οι υλικές συνθήκες υποδοχής σε μορφή χρηματικού ποσού και σε είδος. Οι ως άνω δικαιούχοι που διαμένουν σε δομές φιλοξενίας, συμπεριλαμβανομένων ξενοδοχείων και διαμερισμάτων, υποχρεούνται να αποχωρήσουν από αυτές, εντός προθεσμίας τριάντα (30) ημερών από την επίδοση σε αυτούς της απόφασης αναγνώρισης». Όπως δήλωσε ο αρμόδιος υπουργός, το σκεπτικό πίσω από αυτήν την τροπολογία ήταν ότι «*κόβουμε επιδόματα και φιλοξενία γιατί όλα αυτά λειτουργούσαν θελκτικά για να έρθουν στην χώρα μας και να εκμεταλλευτούν όλες αυτές τις παροχές*» (*Πρώτο Θέμα,* 2020). Η παραπάνω απόφαση κατέστησε χιλιάδες δικαιούχους διεθνούς προστασίας άστεγους και εξαιρετικά ευάλωτους, καθώς κατέληξαν αναγνωρισμένοι αλλά όχι προστατευμένοι (Refugee Support Aegean, 2020).

6. *Συμπεράσματα*

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 η Ελλάδα καταγραφόταν ως μια «νέα χώρα υποδοχής μεταναστών» και έχοντας ως κύρια χαρακτηριστικά, μεταξύ άλλων, την παρουσία μεγάλου αριθμού παράτυπων μεταναστών, την ετερογένειά τους, την έντονη κινητικότητα και προσωρινότητά τους, καθώς και την ασυμμετρία αντιπροσώπευσης του φύλου των μεταναστών, αναγνωριζόταν

155 Πηγή: https://www.coe.int/en/web/education/-/european-qualifications-passport-for-refugees-eqpr-assessment-sessions-in-athens-and-bari-successfully-completed (τελευταία πρόσβαση: 15/2/2021).

ορθά ως μέλος του Νότιο-ευρωπαϊκού μοντέλου μετανάστευσης (King, 2000·King and Thomson, 2008). Ωστόσο, με δεδομένο ότι η χώρα αποτελεί πλέον χώρα υποδοχής μεταναστών τα τελευταία 30 χρόνια, τίθεται υπό αμφισβήτηση η δυνατότητα χρήσης του χαρακτηρισμού αυτού προκειμένου να επικαλυφθούν δομικές και άλλες αδυναμίες διαχείρισης του φαινομένου.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, το ζήτημα της ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία δεν αποτέλεσε, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, προτεραιότητα της ελληνικής πολιτείας. Αντιθέτως, και ιδίως κατά την πρώτη και κρίσιμη περίοδο 1991-2001, η αντιμετώπιση και διαχείριση του φαινομένου εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας επέφερε δυο κύριες αρνητικές συνέπειες. Η επικέντρωση στην ανάσχεση και αποτροπή είχε ως συνέπεια μια σημειωτική σύνδεση του φαινομένου με την έννοια της απειλής, στο πραγματικό ή φαντασιακό επίπεδο. Επιπλέον, η επί της ουσίας αδυναμία νομιμοποίησης του συνόλου του μεταναστευτικού πληθυσμού της περιόδου, παρόλα τα συνεχόμενα προγράμματα νομιμοποίησης, συνέδεσε το φαινόμενο της μετανάστευσης με την έννοια της «παρανομίας/παρατυπίας». Έτσι, ακόμα και το 2008, 20 χρόνια μετά τη μετατροπή της χώρας σε de facto χώρα υποδοχής, ένα ιδιαίτερα σημαντικό μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού εξακολουθούσε να διαβιεί και να εργάζεται υπό καθεστώς παρατυπίας.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης αρχίζει να γίνεται αντιληπτό υπό ένα περισσότερο θετικό πρίσμα μόνον κατά τα μέσα της δεκαετίας του 2000, οπότε και αναγνωρίζεται μερικώς η θετική συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία, ενώ το ζήτημα της ένταξης εμφανίζεται στον δημόσιο λόγο και στο σχετικό νομοθετικό έργο (Triandafyllidou, 2009).

Ωστόσο, με την εξαίρεση μιας και μόνο νομοθετικής προσπάθειας, δεν καταγράφεται κάποια άλλη ουσιαστική ενεργητική παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας αναφορικά με την ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία. Αντιθέτως, η μεταναστευτική πολιτική της χώρας κατά τα τελευταία 30 χρόνια εξαντλήθηκε στην προσπάθεια διαχείρισης και ανάσχεσης των ροών, στη φύλαξη των συνόρων, τους ελέγχους της αστυνομίας στο εσωτερικό της χώρας για τυχόν παράτυπους μετανάστες, τις νομιμοποιήσεις των παράτυπων μεταναστών (έως το 2007) και τη συνεχή προσπάθεια για εξορθολογισμό της διαδικασίας έκδοσης αδειών διαμονής.

Μόνο η νομοθετική πρωτοβουλία του Ν.3838/2010, ο οποίος συζήτησε υπό ένα νέο πρίσμα την απόδοση της ιθαγένειας στη δεύτερη γενιά μεταναστών και την παραχώρηση εκλογικών δικαιωμάτων σε μετανάστες (έστω και σε τοπικό επίπεδο) μπορεί να εκληφθεί ως ενεργητική πρωτοβουλία της πολιτείας προς αυτή την κατεύθυνση. Αμφότερες οι παρεμβάσεις ωστόσο

κρίθηκαν αντισυνταγματικές και, κατά συνέπεια, δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Συνεπώς, δεν θα ήταν υπερβολικό το συμπέρασμα ότι η ενσωμάτωση των μεταναστευτικών πληθυσμών στη χώρα κατέληξε να εδράζεται στις δικές τους πρωτοβουλίες και ενέργειες.

Αντιθέτως, σειρά Δράσεων, Στρατηγικών, Σχεδίων κ.λπ., τα οποία υπήρξαν στον σχεδιασμό τους λιγότερο ή περισσότερο μεγαλεπήβολα, έμειναν μόνο στα χαρτιά, χωρίς να επιφέρουν κάποιο απτό αποτέλεσμα. Ως κύρια αίτια για την απαξίωση των εν λόγω δράσεων θα μπορούσαν να αναγνωριστούν η μη επαρκής σύνδεσή τους με χρηματοδοτικούς πόρους, η έλλειψη πολιτικής βούλησης εφαρμογής και ιδίως η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών. Στο πλαίσιο του επαναλαμβανόμενου αυτού μοτίβου, την ίδια τύχη αναμένεται να έχει και η Εθνική Στρατηγική του 2019, αν και παρουσιάστηκε μόλις δυο έτη πριν τη συγγραφή του παρόντος άρθρου. Η σχετική αλλαγή της κυβέρνησης, και ιδίως η επικέντρωση αυτής σε άλλες πτυχές της διακυβέρνησης της μετανάστευσης, αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι και η Στρατηγική αυτή θα μείνει ανεφάρμοστη.

Εντός του πλαισίου αυτού, δυο κύριες προκλήσεις θα μπορούσαν να αναγνωριστούν αναφορικά με τις παρούσες και τις μελλοντικές προκλήσεις ως προς την ένταξη του μεταναστευτικού και προσφυγικού πληθυσμού στη χώρα.

Η πρώτη πρόκληση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω, η οικονομική κρίση έπληξε δυσανάλογα τον μεταναστευτικό πληθυσμό της χώρας, σημαντικό μέρος του οποίου ήταν ήδη επαρκώς ενταγμένο στην ελληνική κοινωνία. Ως απόρροια της κρίσης, παρατηρήθηκε μια «*απένταξη* μεταναστών» ενώ αρκετοί ωθήθηκαν σε επιστροφή στις χώρες προέλευσής τους. Ωστόσο, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης εξακολουθούν να υφίστανται και να πλήττουν σοβαρά την ελληνική κοινωνία και οικονομία[156], όπως επίσης και τις προοπτικές ένταξης του μεταναστευτικού πληθυσμού που διαβιεί σε αυτή.

Δυο αδρές κατηγορίες μεταναστευτικού πληθυσμού μπορούν να διακριθούν εδώ, για τις οποίες χρειάζεται στοχευμένη δράση. Αναφορικά με

---

156 Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο συγγραφής του άρθρου, ενώ διαφαίνονταν τάσεις βελτίωσης των σχετικών οικονομικών δεικτών, εκδηλώθηκε η πανδημία Covid-19. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκτιμά ότι η πανδημία θα έχει ως αποτέλεσμα «*μια ύφεση ιστορικών διαστάσεων*» για το 2020, ενώ μια από τις κύριες χώρες που θα πληγεί θα είναι η Ελλάδα. Σύμφωνα με τις σχετικές εκτιμήσεις, η ελληνική οικονομία θα συρρικνωθεί κατά 9,75% το 2020, και η ανεργία θα αυξηθεί στο 19,9% (European Commission 2020). Οι επιπτώσεις της κρίσης λόγω της πανδημίας στον μεταναστευτικό και προσφυγικό πληθυσμό της χώρας δεν έχουν ακόμα εκτιμηθεί.

τους μετανάστες που διέμεναν νόμιμα στη χώρα και εξέπεσαν της νομιμότητας ως απόρροια της κρίσης, θα πρέπει, όπως και σωστά αναγνωρίστηκε στην Στρατηγική του 2019, να υπάρξει ιδιαίτερη μέριμνα για την επαναφορά τους σε καθεστώς νομιμότητας.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τον μεταναστευτικό πληθυσμό που έφτασε στη χώρα ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Ο νέος αυτός πληθυσμός προέρχεται κυρίως από χώρες τις Ασίας (Αφγανιστάν, Πακιστάν, Μπαγκλαντές) και της υπο-σαχάριας Αφρικής. Ενώ οι αφίξεις της δεκαετίας του 1990 συνέπεσαν με περίοδο οικονομικής ανάπτυξης την οποία και ενίσχυσαν με την παρουσία τους οι μετανάστες, οι νέες αφίξεις πραγματοποιούνται σε περίοδο οικονομικής ύφεσης και ιδιαίτερα υψηλών ρυθμών ανεργίας. Κατά συνέπεια, εκτιμάται ως ενδεχομένως ιδιαίτερα δυσχερής η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική αγορά εργασίας (νόμιμη ή παράτυπη) και, κατ᾽ επέκταση, η προοπτική ένταξης αυτών στην κοινωνία. Η διαχείριση του πληθυσμού αυτού, έχοντας ως γνώμονα και τον παράλληλο σεβασμό των δικαιωμάτων του, αναμφίβολα αποτελεί έναν από τους γόρδιους δεσμούς που η χώρα θα πρέπει να επιλύσει άμεσα.

Η δεύτερη πρόκληση σχετίζεται ασφαλώς με την προσφυγική κρίση. Με δεδομένο ότι ο κύριος όγκος των ροών έχει παύσει ήδη από την άνοιξη του 2016 και πλέον έχουν παρέλθει σχεδόν πέντε χρόνια από την περίοδο εκείνη, είναι επιτακτική η ανάγκη αλλαγής του υποδείγματος από «διαχείριση κρίσης» σε «διαχείριση του φαινομένου». Στα τέλη Δεκεμβρίου 2020, η Ύπατη Αρμοστεία εκτιμούσε ότι διέμεναν 120.000 πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα, από τον πληθυσμό που κατέφθασε και παρέμεινε στη χώρα κατόπιν της εισροής των ετών 2015-2016 (UNHCR, 2020α). Κατ᾽ αντιστοιχία αξίζει να αναλογιστούμε ότι, πριν την έναρξη της οικονομικής κρίσης το 2009, στη χώρα διέμεναν συνολικά περίπου 1.2 εκ νόμιμοι και παράτυποι μετανάστες (Τριανταφυλλίδου, 2010). Συνεπώς, αν και ο αριθμός των αιτούντων/δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην Ελλάδα ως απόλυτος αριθμός δεν είναι σημαντικός, πλήττει ωστόσο δυσανάλογα συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές της χώρας (Bousiou, 2020), ενώ οι συνθήκες διαμονής ιδιαίτερα στα νησιά εξακολουθούν να παραμένουν ιδιαίτερα ανησυχητικές.

Από την πλευρά του κράτους πρέπει να αναγνωριστεί ότι ένα σημαντικό μέρος αυτού του πληθυσμού θα παραμείνει στη χώρα τα επόμενα χρόνια. Επομένως, το HELIOS πρέπει να υποστηριχθεί περαιτέρω και το πεδίο εφαρμογής του να διευρυνθεί, ώστε να εκπληρώσει τους δηλωμένους στόχους του. Παρόλο που περίπου 22.000 δικαιούχοι έχουν ήδη συμμετάσχει στο πρόγραμμα τουλάχιστον μία φορά από την έναρξή του, ο πραγματικός

αριθμός εκείνων που λαμβάνουν επίδομα ενοικίου είναι σχεδόν 8.000 (IOM, 2020). Δεδομένου ότι το πρόγραμμα ξεκίνησε την εφαρμογή του τον Ιούνιο του 2019 τα παραπάνω στοιχεία δεν είναι απογοητευτικά, είναι όμως σίγουρα χαμηλότερα από τον πραγματικό πληθυσμό σε ανάγκη. Επιπρόσθετα, θα πρέπει κατ᾽ ελάχιστον να τεθεί σε εφαρμογή μια μεταβατική περίοδος αναφορικά με τους αναγνωρισμένους πρόσφυγες, ώστε αυτοί να βρουν κατάλληλη στέγαση και απασχόληση, προτού αναγκαστούν να εγκαταλείψουν δομές φιλοξενίας.

Εν κατακλείδι, είναι σαφής η διαχρονική σημασία που δίνεται από την ελληνική πολιτεία σε ζητήματα που αφορούν την προστασία των εξωτερικών συνόρων της χώρας από νέες ροές. Πόσο δε μάλλον όταν οι ροές αυτές μετακινούνται διαμέσου ενός κράτους που δείχνει έμπρακτα ενδιαφέρον για την εργαλειοποίηση του φαινομένου ως μηχανισμού πίεσης τόσο της Ελλάδας όσο και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με στόχο ίδιον όφελος. Μια συνεκτική μεταναστευτική πολιτική, ωστόσο, δεν μπορεί να εδράζεται επιλεκτικά και μόνο σε ορισμένους άξονες, αγνοώντας τους υπόλοιπους. Όπως δεν μπορεί να εδράζεται μόνο στην πτυχή της ένταξης, παραγνωρίζοντας τη σημασία της διαφύλαξης των εξωτερικών συνόρων, έτσι και δεν μπορεί να βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στην ανάσχεση και την αποτροπή, παραγνωρίζοντας τη σημασία της διαφύλαξης και της ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής. Ως εκ τούτου, στη θέση μιας κοντόφθαλμης πολιτικής η οποία επικεντρώνεται στη διαχείριση καθημερινών προκλήσεων, είναι επιβεβλημένη η αλλαγή υποδείγματος και η σύνταξη μιας συνεκτικής και μακροχρόνιας πολιτικής, η οποία θα βασίζεται σε εμπειρικά στοιχεία και όχι σε κάποια ιδεολογική προδιάθεση.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγελίδης, Δ. (2016, 13 Νοεμβρίου). Φιλοξενούμε πονεμένους ανθρώπους που πρέπει να ξαναβρούν ένα όραμα. *Εφημερίδα των Συντακτών*.https://www.efsyn.gr/politiki/synenteyxeis/89685_filoxenoyme-ponemenoys-anthropoys-poy-prepei-na-xanabroyn-ena-orama (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Αγγελίδης, Δ. (2020α, 4 Φεβρουαρίου). Προσωρινός ΑΜΚΑ για πρόσφυγες. *Εφημερίδα Των Συντακτών*. https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/229872_prosorinos-amka-gia-prosfyges (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Αγγελίδης, Δ. (2020β, 1 Απριλίου). Προς εφαρμογή προχωρά ο προσωρινός ΑΜΚΑ για όσους ζητούν άσυλο. *Εφημερίδα Των Συντακτών*. https://www.efsyn.gr/node/237498 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

ActionAid, CARE, NRC, et al. (2016). *Εγκλωβισμένοι πάνω από έξι μήνες – Και τώρα;*. http://reliefweb.int/report/greece/more-six-months-stranded-what-now-joint-policy-brief-situation-displaced-persons (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Αναγνώστου, Ν., και Κανδύλα, Ά. (2014). *ASSESS: Επισκόπηση των Υφιστάμενων Μηχανισμών Ένταξης των Μεταναστών - Εθνική Έκθεση για την Ελλάδα*. https://openeclass.panteion.gr/modules/document/file.php/TMA241/Anagnostou_Kandyla.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2019). *Έκθεση Αναφοράς ΕΕΔΑ για το Προσφυγικό και το Μεταναστευτικό Ζήτημα. Μέρος Α' Προσφυγικό.* http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/prosfuges_metanastes/Ekthesi%20Anaforas%20gia%20to%20Prosfygiko.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

ΕΛΣΤΑΤ (2019). *Υπολογιζόμενος πληθυσμός (1.1.2019) και μεταναστευτικές ροές της χώρας (2018)*. https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4lN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4lN_javax.faces.resource=document&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4lN_ln=downloadResources&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4lN_documentID=396239&_documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4lN_locale=el (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Ζωγραφάκης, Σ. και Κασίμης, Χ. (2014). Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες... σήμερα... αύριο. Στο Μ. Μασουράκης και Χ.Β. Γκόρτσος (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής* (σελ. 381–396). Ελληνική Ένωση Τραπεζών.

Καβουνίδη, Τ. (2000). *Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: Υπηκοότητα, φύλο και χωροθέτηση (Β' έκδοση αναθεωρημένη)*. Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας

Καρύδης, Β. (1996). *Λαθρομετανάστευση, εγκληματικότητα και αντεγκληματική πολιτική*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Κόντης, Α., Ζωγραφάκης, Σ. και Μητράκος, Θ. (2007). *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια*

της τελευταίας δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν. Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Παπακωνσταντής, Μ. (2013). Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών στο πλαίσιο της πολιτικής ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 8 (2), σελ.107-126.

Πρώτο Θέμα. Πρόσφυγες: Τέλος τα επιδόματα και οι παροχές σε όσους έχουν άσυλο λέει ο Μηταράκης. (2020, 7 Μαρτίου). https://www.protothema.gr/greece/article/982128/prosfuges-telos-ta-epidomata-kai-oi-parohes-se-osous-ehoun-asulo-leei-o-mitarakis/ (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Σαρρής, Ν. (2012), Η συμβολή των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών στην προοπτική ένταξης μεταναστών στην Ελλάδα. Στο Α. Αφουξενίδης, Ν. Σαρρής και Ο. Τσακηρίδη (επιμ.), *Ένταξη των μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Σκαμνάκης, Χ., και Πολυζωίδης, Π. (2013). Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ): Η ατελής λειτουργία ενός σημαντικού θεσμού για την αυτοδιοίκηση. *Κοινωνική Συνοχή Και Ανάπτυξη*, 8 (2), σελ. 165–176.

Solidarity Now κ.ά. (2017). *Κοινή επιστολή – αναφορά 25 οργανώσεων: Επαναλαμβανόμενα περιστατικά παραβίασης δικαιωμάτων των αιτούντων άσυλο και προσφύγων από τη Διοίκηση (ΑΦΜ, ΑΜΚΑ, κάρτα ανεργίας, δικαίωμα στην εργασία)*. https://www.scribd.com/document/357013995/Κοινή-επιστολή-Αναφορά-25-οργανώσεων#download (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Συνήγορος του Πολίτη (2019). *Η ετήσια έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη για το 2019*. https://www.synigoros.gr/resources/ee2019-p00-plires-keimeno.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Τριανταφυλλίδου, Ά. (2005). *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*. ΕΛΙΑΜΕΠ. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2008/07/triand.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Τριαταφυλλίδου, Α. (2010). Είκοσι χρόνια ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής. Στο Α. Τριανταφυλλίδου και Θ. Μαρούκης (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Υπουργείο Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Συνοχής (ΥΠΕΣ - ΓΓΠΣ), 2013, *Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη των ΠΤΧ*. https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/ethniki_stratigiki.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΥΜΕΠΟ) (2019). *Εθνική στρατηγική για την ένταξη*.http://www.opengov.gr/immigration/wp-content/plugins/download-monitor/download.php?id=8 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠΠΕΘ) (2017). *Το έργο της εκπαίδευσης των προσφύγων*. https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YPPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠΠΕΘ) (2020). Προσφυγικό και εκπαίδευση. https://www.minedu.gov.gr/tothema-prosfigiko-m (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη (ΥποΠο) (2019, 9 Ιουλίου). Δελτίο Τύπου: Τελετή παράδοσης παραλαβής στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη. http://www.mopocp.gov.gr/index.php?option=ozo_content&lang=&perform=view&id=6866&Itemid=685 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Φώσκολος, Γ. (2012, 7 Ιουλίου). Δεύτερος Ξεριζωμός - Η μεγάλη φυγή των μεταναστών. *Έθνος*.

Ξενόγλωσση

Afouxenidis, A., Petrou, M., Kandylis, G., Tramountanis, A. and Giannaki, D. (2017). Dealing with a humanitarian crisis: Refugees on the Eastern EU Border of the Island of Lesvos. *Journal of Applied Security Research*, 12 (1), pp. 7–39.

Anagnostou, D. and Gemi, E. (2015). ASSESS - National Report (Greece), http://www.assess-migrantintegration.eu/national-reports-phase-2.html (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian emigration and the Greek labour market: Economic symbiosis and social ambiguity. *South East Europe Review*, 7(1), pp. 51–65.

Bousiou, A. (2020). From Humanitarian Crisis Management to Prison Island: Implementing the European Asylum Regime at the Border Island of Lesvos 2015-2017. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(3), pp. 431–447. https://doi.org/10.1080/19448953.2020.1752560

Cavounidis, J. (2002). Migration in Southern Europe and the case of Greece. *International Migration*, 40 (1).

Christopoulos, D. (2017). An unexpected reform in the maelstrom of the crisis: Greek nationality in the times of the memoranda (2010–2015). *Citizenship Studies*, 21(4), pp. 483-494. http://dx.doi.org/10.1080/13621025.2017.1307604

The Economist (2012, January 14). Albanians in Greece - Heading home again. https://www.economist.com/europe/2012/01/14/heading-home-again (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

The Economist (2018, August 4) Greece is emerging from crisis. There is a huge amount left to do. *Economist.* https://www.economist.com/leaders/2018/08/04/greece-is-emerging-from-crisis-there-is-a-huge-amount-left-to-do (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

European Commission (2010) *European Ministerial Conference on Integration, Zaragoza, 15-16 April*. https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydoc/declaration-of-the-european-ministerial-conference-on-integration-zaragoza-15-16-april-2010 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

European Commission (2020), European Economic Forecast, Spring 2020, *Institutional Paper 125.* https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Fakiolas, R. (1997). Recent efforts to regularise undocumented immigrants – Greece. *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions Working Paper, WP/97/40/EN*, pp. 1–53. http://edz.bib.uni-mannheim.de/www-edz/pdf/ef/97/wp9740en.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Gropas, R. and Triandafyllidou, A. (2005). Active civic participation of immigrants in Greece. *POLITIS Country Report*, pp. 1–48. http://www.politis-europe.uni-oldenburg.de/download/Greece.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Howard, M. M. (2009). *The politics of citizenship in Europe*. Cambridge University Press.

INSTAT and IOM.(2014). *Return migration and reintegration in Albania 2013*. https://albania.iom.int/sites/default/files/publication/15.%20Return%20Migration%20and%20Reintegration%20in%20Albania%202013.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

IOM (2020). Helios Outreach and Enrollment Factsheet | 16/7/2019 - 30/04/2020. Helios Factsheet. https://greece.iom.int/sites/default/files/HELIOS%20Factsheet%20November%2020%20W3.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Joint Agency Briefing Paper (2017).*Transitioning to a government-run refugee and migrant response in Greece: A joint NGO roadmap for more fair and humane policies.*https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/greece_roadmap_oxfam_final.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Karamanidou, L. and Schuster, L. (2012). Realizing one's rights under the 1951 convention 60 years on: A review of practical constraints on accessing protection in Europe. *Journal of Refugee Studies*, 25 (2), pp. 169–192.

King, R. (2000). Southern Europe in the changing global map of migration. In R. King, G. Lazaridis and C. Tsardanidis (eds.), *Eldorado or fortress?Migration in Southern Europe*. Palgrave Macmillan UK.

King, R. and Thomson, M. (2008). The Southern European model of immigration: Do the cases of Malta, Cyprus and Slovenia fit?. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 10 (3), pp. 265-291.

Koleka, B. and Maltezou, R. (2012, April 6). For Albanians, taste of capitalism turns sour in Greece. *Reuters*, https://www.reuters.com/article/albania-greece-migrants/feature-for-albanians-taste-of-capitalism-turns-sour-in-greece-idUSL6E8F38XL20120406 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Maroukis, T. (2010). Irregular migration in Greece: Size and features, causes and discourses. In A. Triandafyllidou (ed.), *Irregular migration in Europe: Myths and realities* (pp. 93–114). Routledge.

Maroukis, T. and Gemi, E. (2013). Albanian circular migration in Greece: Beyond the State?. In A. Triandafyllidou (ed.), *Circular migration between Europe and its neighbourhood: Choice or necessity?* (pp 1–22). Oxford University Press.

Mavrommatis, G. (2017). The rise of a hesitant EU host? Examining the Greek migrant integration policy and its transformation during the crisis. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17 (1).

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (1999).*Trends in International Migration, SOPEMI 1999*. Paris: OECD.

OECD (2013). *SOPEMI - International Migration Outlook 2013*. OECD.

Refugee Support Aegean (2020). Recognised but unprotected: The situation of refugees in Victoria Square. https://rsaegean.org/en/recognised-but-unprotected-the-situation-of-refugees-in-victoria-square/ (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Sitaropoulos, N. (2000). Modern Greek asylum policy and practice in the context of the relevant European developments. *Journal of Refugee Studies*, 13 (1), pp. 105–117.

Skleparis, D. (2018). Refugee integration in mainland Greece: Prospects and challenges. *Yasar University Discussion Paper*. https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2018/03/Skleparis-Policy-Brief-GREECE.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Triandafyllidou, A. (2009). Greek immigration policy at the turn of the 21st century. Lack of political will or purposeful mismanagement?. *European Journal of Migration and Law*, 11 (2), pp. 159–177.

UNHCR (2020α). *Greece Factsheet December 2020.* https://data2.unhcr.org/en/documents/download/84481 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

UNHCR (2020β). *The majority of refugee children in the Greek islands do not go to school.* https://www.unhcr.org/gr/12714-paidia_prosfyges_den_pigainoyn_sholeio.html (τελευταία πρόσβαση 1/11/2020).

UNICEF (2019). *Refugee and migrant children in Greece as of 31 October 2019.* https://uni.cf/2Sloe92 (τελευταία πρόσβαση 15/2/2021).

Tramountanis Angelo

The Greek immigration policy for the integration of immigrants, applicants and beneficiaries of international protection: historical context, contemporary challenges, future prospects

ABSTRACT

With the unveiling of the 2019 National Strategy for Integration, Greece entered its third decade as a host country for immigrants, applicants and beneficiaries of international protection. The purpose of this article is to make a historical assessment of this trajectory, by examining the legislative and policy framework of each period and evaluating the suggested and implemented measures. In addition, a timeline of immigration policy for integration is proposed, where the key points that defined each policy are identified and analysed. This chapter also highlights the disparity between provisions foreseen in the legal framework and the reality as reflected in the field, regarding the integration of applicants and beneficiaries of international protection. Finally, this contribution aims to identify the present and future challenges with respect to the integration of this population, in the aftermath of the previous period's economic and refugee crisis.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοση του πρώτου τόμου του Πολιτικού Πορτραίτου, η χώρα διέσχισε την τελευταία φάση μίας κρίσης και εισήλθε σε μία νέα. Η πρώτη οικονομική και κοινωνική, η δεύτερη υγειονομική στη βάση της με σημαντικότατες, ωστόσο, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Στο μεταίχμιο, λοιπόν, των δύο κρίσεων, ή στη μετάβαση από τη μία στην άλλη, ο δεύτερος τόμος επιχειρεί να ανιχνεύσει εκφάνσεις, αιτίες, επιπτώσεις και αναμενόμενες εξελίξεις σε ορισμένες διαστάσεις του πολιτικού.

Στην πρώτη ενότητα του βιβλίου μελετώνται παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική στάση και συμπεριφορά και εμπίπτουν τόσο στις *δυναμικές της μετάβασης*, όπως οι επιδράσεις της μνημονιακής περιόδου και της εποχής της πανδημίας, όσο και στις *δυναμικές της υπέρβασης*, όπως η διαμόρφωση της δημόσιας ταυτότητας στην ψηφιακή εποχή. Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται κείμενα που εστιάζονται στις πολιτικές αντιλήψεις, στην πολιτική συμπεριφορά και στην εκλογική μετάφρασή της καθώς και στις σχέσεις των μηχανισμών πολιτικής διαμεσολάβησης με την κοινωνία των πολιτών. Η τρίτη, τέλος, ενότητα καλύπτει ζητήματα τομεακών δημοσίων πολιτικών, καθώς αφορά *παραδοσιακά διακυβεύματα*, όπως αυτά των δικαιωμάτων και της ευαλωτότητας, τα οποία αποκτούν νέες όψεις υπό την επίδραση *μεταβατικών δυναμικών,* όπως οι διαδοχικές κρίσεις, και *δυναμικών της υπέρβασης,* όπως η παγκοσμιοποίηση και οι δραματικές αλλαγές στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ISBN 978-960-6834-46-2